

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2024. 11 (2)
сәуір-маусым

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2024
© Авторлар ұжымы, 2024

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аяған Бүркітбай Гелманұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Голден Кэти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University). (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры. (Қазақстан)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Канзас университеті. (АҚШ)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы — филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы — археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР ҒЖБМ ҒК Ө. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы — PhD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалының директоры. (Қазақстан)

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан)

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство
о регистрации:

№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография,
археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2024
© Коллектив авторов, 2024

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович — доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University). (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет. (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби. (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Матъжанов Кенжехан Слямжанович — доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Римантас Желвис (Želvyš Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич — археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А. Маргулана КН МНВО РК. (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Козыбаева Махаббат Маликовна — PhD, директор филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-IIA dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2024
© Group of authors, 2024

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK. (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State SCMSHE RK. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Golden Kathie Stromile — PhD, Mississippi Valley State University. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University. (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieвна — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies. (Kazakhstan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Matyghanov Kenzhekhan Slyamzhanovich — Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art. (Kazakhstan)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich — archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kozybayeva Makhabbat Malikovna — PhD, Director of Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND
METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 2, pp. 289–302, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.61.21
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_289-302

HISTORICAL ASPECTS OF ECONOMIC AND CULTURAL ADAPTATION OF GERMANS IN KAZAKHSTAN IN THE 2ND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES

Victor Denninghaus¹, Yerlan K. Jiyenaliyev^{2}, Saken Z. Razdykov³*

¹Institute of German Culture and History of North-Eastern Europe
(31, Lindenstrasse Str., 21335 Lunenburg, Federal Republic of Germany)
PhD Doctor, Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-0242-5067>. E-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

²L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpaev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD Student
 <https://orcid.org/0000-0002-4642-033>. E-mail: erlan.77@inbox.ru

³L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpaev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-8992-4191>. E-mail: rasdikov@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Denninghaus V., Jiyenaliyev Ye.K., Razdykov S.Z., 2024

Abstract. Introduction. The article examines the stages of resettlement and adaptation of Germans in Kazakhstan during the second half of the XIXth and early XXth centuries, which turned into a stable component of the demographic, socio-economic, political and cultural life of the republic, showing an example of the successful readaptation of an ethnic group in a foreign cultural environment. *Goals and objectives.* To consider in detail the stages of resettlement and the number of migrants, describe the types of adaptation: economic, social, cultural. When writing the article, general scientific methods (analysis and synthesis, induction and deduction), and the comparative historical method were used. *Results.* The process of creating settlements is discussed as a necessary condition for collective adaptation to the natural and climatic conditions of Kazakhstan. We consider household adaptation, which involves the construction of dwellings adapted to the natural and climatic conditions of Kazakhstan. The process of adaptation of farming to local climatic conditions using three-field and fallow systems and the gradual dominance of cattle breeding, which for centuries was the guarantor of the survival of the local Kazakh population, is shown. The socio-cultural relationships of immigrants with representatives of other ethnic groups are especially highlighted. *Conclusions.* The German diaspora of Kazakhstan in the process of its formation in the second half of the 19th and early 20th centuries has become a stable component of the demographic, socio-economic, political and cultural life of the republic, setting an example of the successful

adaptation of an ethnic group in a foreign cultural environment. The materials are of practical value, since the use of this experience by the government will undoubtedly become the basis for practical application in the sphere of creating an atmosphere of interethnic harmony.

Keywords: Adaptation, Kazakhstan, Steppe region, tsarism, migration, ethnic group, Mennonites, Lutherans, Baptists

For citation: Denninghaus V., Jiyanaliyev Ye.K., Razdykov S.Z. Historical aspects of economic and cultural adaptation of germans in Kazakhstan in the 2nd half of the XIX – early XX centuries // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 289–302. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_289-302

XIX ҒАСЫРДЫҢ 2 ЖАРТЫСЫ МЕН XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ НЕМІСТЕРДІҢ ҚАЗАҚСТАНДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ БЕЙІМДІЛУІНІҢ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ

Виктор Деннингхаус¹, Ерлан К. Джиеналиев², Сакен З. Раздыков³

¹Солтүстік-Шығыс Еуропа неміс мәдениеті мен тарихы институты профессоры
(31-үй, Линденштрассе көш., 21335 Люненбург, Германия Федеративтік Республикасы)
PhD докторы, профессор

[ID https://orcid.org/0000-0002-0242-5067](https://orcid.org/0000-0002-0242-5067). E-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сатпаева көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
PhD-докторант, зерттеуші

[ID https://orcid.org/0000-0002-4642-033](https://orcid.org/0000-0002-4642-033). E-mail: erlan.77@inbox.ru

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сатпаева көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

[ID https://orcid.org/0000-0002-8992-4191](https://orcid.org/0000-0002-8992-4191). E-mail: rasdikov@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Деннингхаус В., Джиеналиев Е.К., Раздыков С.З., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы немістердің Қазақстанға қоныс аудару кезеңдері мен бейімделу үдерісі қарастырылады. Неміс диаспорасы этникалық топтың шетелдік мәдени ортаға сәтті қайта бейімделуінің үлгісін көрсетіп, республиканың демографиялық, әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени өмірінің тұрақты құрамдас бөлігіне айналды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Қоныс аудару кезеңдерін және қоныс аударушылардың санын зерттеп, экономикалық, әлеуметтік, мәдени бейімделу түрлерін сипаттау. Мақаланы жазу кезінде жалпы ғылыми әдістер (анализ және синтез, индукция және дедукция), салыстырмалы тарихи әдіс қолданылды. *Нәтижелер.* Елді мекендерді тұрғызу үрдісі Қазақстанның табиғи-климаттық жағдайларына ұжымдық бейімделудің қажетті шарты ретінде талқыланды. Қазақстанның табиғи-климаттық жағдайларына бейімделген тұрғын үйлерді салуды көздейтін тұрмыстық бейімделу қарастырылды. Үш танапты және тыңайған жүйелерді пайдалана отырып егіншіліктің жергілікті климаттық жағдайға бейімделу үрдісі және ғасырлар бойы жергілікті қазақ халқының өмір сүруінің кепілі болған мал шаруашылығының біртіндеп үстемдігі көрсетілген. Қоныс аударушылардың басқа этнос өкілдерімен әлеуметтік-мәдени қарым-қатынасы ерекше атап өтілді. *Қорытынды.* Қазақстанның неміс диаспорасы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қалыптасу үрдісі барысында этностың өзге мәдени ортаға сәтті бейімделуінің үлгісін көрсете отырып, республиканың демографиялық, әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени өмірінің тұрақты құрамдас бөлігіне айналды.

Материалдардың практикалық маңызы бар, себебі үкіметтің бұл тәжірибені пайдалануы ұлтаралық келісім қалыптастыру саласында іс жүзінде қолдануға негіз болатыны сөзсіз.

Түйін сөздер: Бейімделу, Қазақстан, Дала өлкесі, патшалық, көші-қон, этникалық топ, меннониттер, лютерандар, баптистер

Дәйексөз үшін: Деннингхаус В., Джиеналиев Е.К., Раздыков С.З. XIX Ғасырдың 2 жартысы мен XX ғасыр басындағы немістердің Қазақстанда экономикалық және мәдени бейімділіуінің тарихи аспектілері // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 289–302 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_289-302

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ АДАПТАЦИИ НЕМЦЕВ В КАЗАХСТАНЕ ВО 2 ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Виктор Деннингхаус¹, Ерлан Курмашевич Джиеналиев², Сакен Зейнуллович Раздыков³

¹Институт немецкой культуры и истории Северо-Восточной Европы
(д. 31, ул. Линденштрассе, 21335 Люненбург, Федеративная Республика Германии)
PhD, Профессор, Федеративная Республика Германия
 <https://orsid.org/0000-0002-0242-5067>. E-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

²Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)
PhD докторант
 <https://orsid.org/0000-0002-4642-033>. E-mail: erlan.77@inbox.ru

³Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент
 <https://orsid.org/0000-0002-8992-4191>. E-mail: rasdikov@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Деннингхаус В., Джиеналиев Е.К., Раздыков С.З., 2024

Аннотация. *Введение.* Статья освящает этапы переселения и адаптации немцев в Казахстане в период второй половины XIX – начале XX вв., которые стали стабильным компонентом демографической, социально-экономической, политической и культурной жизни республики, примером успешной реадаптации этноса в инокультурной среде. *Цель и задачи исследования.* Подробно рассмотреть этапы переселения и численность переселенцев, описать типы адаптации: хозяйственной, социальной, культурной. При написании статьи были использованы общенаучные методы (анализ и синтез, индукция и дедукция), сравнительно-исторический метод. *Результаты.* Освещен процесс создания населенных пунктов как необходимого условия коллективного приспособления к природно-климатическим условиям Казахстана. Рассмотрен бытовая адаптация, которая предусматривает строительство жилищ, приспособленных к природно-климатическим условиям Казахстана. Показан процесс приспособления занятия земледелием к местным климатическим условиям с применением трехпольной и переложной систем и постепенное доминирование скотоводства, которая на протяжении столетий была гарантом выживания местного казахского населения. Особо выделены социально-культурные взаимоотношения переселенцев с представителями других этнических групп. *Заключение.* Немецкая диаспора Казахстана в процессе своего становления во второй половине XIX – начале XX вв. стала стабильным компонентом демографической, социально-экономической, политической и культурной жизни республики, примером успешной адаптации этноса в инокультурной среде. Материалы представляют практическую ценность, так как применение этого опыта правительством несомненно станет основой для практического применения в сфере создания атмосферы межэтнического согласия.

Ключевые слова. Адаптация, Казахстан, Степной край, царизм, миграция, этнос, менониты, лютеране, баптисты

Для цитирования: Деннингхаус В., Джиеналиев Е.К., Раздыков С.З. Исторические аспекты экономической и культурной адаптации немцев в Казахстане во 2 половине XIX – начале XX вв. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 289–302. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_289-302

Introduction

Since gaining independence in 1991, Kazakhstan has been faced with the task of building a stable, multi-ethnic society. The young republic faced many problems, including the preservation of inter-ethnic harmony in the republic. Although over 30 years of independence it has been possible to maintain stability in relations between ethnic groups, this area will always be one of the important strategic directions in the country's internal policy. In our opinion, the use of the unique experience of adaptation of the Germans of Kazakhstan, which occurred since the annexation of the region to the Russian Empire, as a result of the active resettlement policy of tsarism, will play an important role in its solution.

Despite numerous works on the resettlement policy of tsarism in Kazakhstan in the 19th and early 20th centuries, researchers have not sufficiently illuminated the problem of adaptation of the Germans, although this aspect is an important part of this problem. The German population demonstrated the most successful experience of economic, social and cultural adaptation in a foreign ethnic environment. Undoubtedly, this process played a big role in the process of sustainable development of Kazakhstan, in the field of inter-ethnic relations in subsequent periods of development. The study of this experience will undoubtedly influence government policy in the field of inter-ethnic relations.

Materials and methods

When conducting the research and writing the article, the authors relied on the comparative historical method, which allows them to reconstruct the stages of the ethnic history of the Germans in Kazakhstan. A historical and typological comparison, in turn, makes it possible to identify the general and special, the main patterns in the process of formation and change in the ethnic and religious composition of Kazakh Germans at this stage of historical development. The work used another approach to study the structure of the ethnic and religious composition of the German population of Kazakhstan – classification by places of origin, ethnicity and religious affiliation. The use of quantitative methods in work, in particular the statistical method, is focused on the generalization and analysis of quantitative data, statistical material, and information processing. In the course of studying the presented problem, works and documents were used, having studied which they were able to trace the processes of resettlement and accommodation of Germans on the territory of Kazakhstan. Important sources for us were archival materials published in various collections of documents, as well as Internet resources, where there is a large layer of information about this problem. We also used the method of analogy, which requires establishing similarities in certain aspects, properties and relationships between non-identical objects of study, on the basis of which we made the corresponding conclusion – an inference by analogy. In addition, the method of induction and deduction allowed us to evaluate the findings. Bibliometric quantitative methods were also used, with the help of which the structure, dynamics and relationships of various phenomena in the field of library, information and documentation activities are studied. Bibliometric methods include the method of counting the number of publications, the method of analyzing literature citations (“citation index”), thesaurus, and content analysis.

Discussion

Sources on the history of adaptation and accommodation of Germans in Kazakhstan in the pre-revolutionary period are presented by several groups.

These include materials of the Resettlement Administration – plans and reports, reviews and

reference publications (books), journals of meetings and commissions, audit materials. For the most part, they are involved in scientific circulation by domestic and foreign scientists, becoming the subject of special or general research.

This includes numerous statistical materials. Among this group, we can highlight the materials of the First General Census of the Russian Empire in 1897, which contains the first official information on the number of main ethnic groups living on the territory of Kazakhstan, including Germans (Tavadov, 2002: 215).

Numerous works by researchers contain reviews of the life activities of the Germans of Kazakhstan, provide numerical data, and analyze their socio-economic situation.

I.V. Erofeeva examines migration processes among Kazakh Germans, including types of migration of Germans in the pre-revolutionary period (Erofeeva, 1998: 173).

V.E. Krieger and L.A. Burgart explores the socio-economic development of the German settler village of Kazakhstan in the XIX – early XX centuries (Krieger, 1991:51), (Burgart, 2005: 201).

P.P. Wiebe examines the process of adaptation of German colonists in the Akmola and Semipalatinsk regions during the specified period (Wiebe, 1998: 134)

Kh. Ermukhanova, A. Bekseitova in their research provides information about the history of the population, quantitative data, characteristics, language and culture of ethnic groups. The researcher pays special attention to the historical stages of settlement of ethnic groups on Kazakh land and the level of ethnocultural development. In his article, the author conducts a comparative analysis of research and data on demographic changes, ethnic history and culture of ethnic groups, and their location in the country (Bekseitova, 2022: 31–40).

N.A. Abuov, Z.K. Kartova, based on the historical processes of migration and deportation, examined the features of the adaptation of Germans to Kazakhstan, the features of their ethnic identity (Abuov, Kartova, 2024: 31–40).

Yu.I. Podoprigora, N.D. Nikiforov studied the socio-economic situation of the Germans in northeastern Kazakhstan (Podoprigora, 2010: 16); (Nikiforov, 1998: 43).

A modern study of German migrants from the European part of Russia to Kazakhstan is included in the general work “History of Kazakhstan from ancient times to the present day” (History of Kazakhstan from ancient times to the present day. Almaty, 2000).

The types of migration of Germans to the region during this period were identified by M.K. Lyubakovsky (Lyubavsky M, 1996: 250).

A.I. Klibanov wrote a seminal work on religious sectarianism among Germans in Russia and Kazakhstan, including Baptism (Klibanov, 1965:344).

In Germany, the works of R. Karsten, G-A Riek, D. Brandes, M. Busch, K. Pavlovic are devoted to the issues of ethnic identity of Germans from post-Soviet countries (Karsten, 2003: 443), (Riek, 1999: 185), (Brandes, Busch, Pavlovic, 1994: 370).

When researching this topic, materials from the archives of the President of the Republic of Kazakhstan and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, as well as unpublished materials from the archives of Pavlodar, Karaganda, and Kostanay regions were used.

Results

If until the end of the XIX century the resettlement of Germans to the territory of the Steppe Territory and Turkestan was episodic, then the resettlement of German agricultural migrants in the region of Turkestan and the Steppe Territory at the end of the XIX – early XX century marked the beginning of the formation of the modern area of settlement of Germans in Kazakhstan. This stage of the formation of the German population of the region took place in the process of general peasant agrarian migration to the Asian part of the Russian Empire. By 1917, more than 18% of agricultural migrants of various ethnic groups moved to the territory of the Turkestan Territory and the Steppe regions (Wiebe, 1998: 19–31).

The government created new settlements from among the peasant migrants, as it sought to create “new economic centers producing grain products” by resettling peasants from internal provinces and Cossacks from Siberia and the Orenburg region (Umarov et al., 2022: 1093–1101).

Before the First World War, 38.500 – 39.000 Germans lived in the regions of the Steppe Territory and Turkestan, which accounted for 0.7% of the total population of the region in question. Most of the settlers lived in rural settlements; no more than 1.7 thousand Germans lived in cities (Alekseenko, 1998: 205–209).

A feature of this process was the formation of compact resettlement settlements, isolated from the foreign ethnic and religious environment. The settlers formed compact resettlement settlements along strictly confessional lines (Lutherans, Baptists, Mennonites, Catholics). In this way, the Germans tried to preserve their culture, language, traditions and religious identity.

The main problem for the Germans was socio-cultural adaptation in a foreign ethnic society.

The Germans were characterized by high commitment to their ethnic group. They had a clearly defined identity. The distinctive features of German villages were stable economic development and cultural and religious isolation. The main reason for this phenomenon was the attempt to preserve their ethnic identity, culture and language.

The German population of Kazakhstan was forced to learn Russian as a guarantee of study and advancement on the social ladder. According to the First General Population Census of 1897 of the Russian Empire, 36.5% of Germans were literate “in Russian” (Alekseenko, 1998: 205–209).

The Germans tried to open national schools in their localities to preserve language and culture. Baptists and Mennonites created a number of Sunday schools in Kazakhstan, as well as schools where they taught the law of God, the Russian language, German, brief history and geography (CSA RK. F. 369. I. 1. C. 3097. P. 4. Vol. 54).

The settlers used their own funds to build classrooms, buy educational supplies, and invite teachers, representatives of their ethnic group, from other regions of the Russian Empire.

In the state archive of the Pavlodar region, documents of the teacher of the elementary German school Abram Abramovich Klassen, a native of the Tauride district of the Ekaterinoslav province of modern Ukraine, have been preserved (SAPR. F. 1533. I. 1. C. 31. P. 1 and rev.).

According to the book of record No. 4 of comments on the audit of office work and accounting by the commanders of the Dolinsky volost government of the Akmola district on June 27, 1912, the following data are provided:

"In the village There are Germans living in Dolinsk, people from the Samara and Volyn provinces, who stubbornly refuse to speak Russian. The foreman also cannot speak, and some of the judges cannot speak either. There was a German school in the village...

Akmola Governor Nevirov

Litter: True with authenticity. Peasant and Foreign Head of the 5th section of Akmola district (CSA RK. F. 369. I. 1. C. 9515. P. 18. Vol. 18 copy)

The Germans of Kazakhstan tried to preserve religious communities as guarantors of the preservation of national identity in a foreign cultural environment. Researchers quite rightly consider the religious community as the organizing center of economic, judicial, everyday life, moral and ethical relations and the religious life of the population”, as “the center of the religious and socio-cultural life of German resettlement settlements” (Nikiforov, 1998: 36 – 43).

Yu.I. Podoprigora notes: “The traditional isolation of German settlements, ethnic and linguistic isolation from the surrounding local population, and the endogamous barrier contributed to the preservation of many components of the spiritual culture of the Germans. First of all, religion and religious practice (rituals, customs)” (Podoprigora, 2010:47).

Individual cases speak of the deep reasons for the change of religion. For example, Taisiya Sustavova writes that she has become convinced of the truth of the teachings of the Roman Catholic Church and therefore is leaving Orthodoxy, alone from her entire family (CSA RK. F. 369. I. 1. C. 2956. Pp. 53, 57).

There were cases of Germans converting from Christianity to Islam. The transition to Islam occurred for pragmatic reasons, mainly by Christian women who married Kazakhs and Tatars.

Thus, Maria Burutskaya, a Catholic, lived among Muslims who provided her with “a lot of services in difficult times and spiritual support.” She writes: “I have now quite consciously come to an unshakable desire to accept Mohammedanism. At present, I consider it impossible to remain in an

uncertain, extremely difficult position any longer, because, although officially considered a Roman Catholic, in reality I am a true Muslim.” (CSA RK. F. 369. I. 1. C. 2957. Pp. 730, 734, 942, 948).

One of the peasants (last name illegible) from Novorybinsky, Alekseevsky volost, Akmola district, stated that he wanted “out of his personal conviction to convert to Mohammedanism, that is, to convert to Islam and move to permanent residence in one of the villages of the Karabulak volost, Akmola district,” adding that his ancestors never belonged to Muslims (CSA RK. F. 369. I. 1. C. 2956. Pp. 109, 118).

Thus, 19-year-old Efimiya Galster, a German, from the village of Poludenskoye, Petropavlovsk district, Akmola region, in 1915 submitted a petition to the Akmola governor to leave the Lutheran religion. She wrote: “At my own request and without coercion from others, I wish to marry a Kirghiz (Kazakh) Jaldas Akshabayev. I humbly ask you to allow me to convert to Mohammedanism and to protect me from the violence and threats of my father Karl Galster, who is preventing my transition to Mohammedanism and marriage with Akshabayev.” (CSA RK. F. 369. I. 1. C. 2956. Pp. 594, 25).

The attitude of the steppe inhabitants towards the Germans was generally good. They earned the respect of the local population for their hard work, lack of conflict and respect for the traditions and customs of the Kazakhs. The Germans adopted livestock husbandry skills from the Kazakhs, especially horse breeding. In turn, the Kazakhs and Russians borrowed a lot from the Germans in the methods of rational housekeeping and home improvement. The Kazakhs of the northern regions have a saying that is respectful towards the Germans: “If you want to live in abundance, marry a German woman.” German women, marrying Kazakh men, strictly observed the folk traditions of the Kazakhs. The Germans have become reliable social partners for the Kazakhs (Burgart, 2010: 40–43).

The most successful adaptation was demonstrated by Mennonites and Baptists.

Already at the beginning of the 19th century. A developed network of social institutions developed in the settlements, which remained virtually unchanged in the first years of Soviet power. In almost every settlement, Mennonites created such public funds as volost mutual aid funds, mutual fire insurance societies, mutual insurance funds for livestock against theft and death, orphan funds, and mutual accident insurance funds. Also, public sums were established that were spent on the needs of the community – the construction and repair of social institutions, salaries for teachers, clerks, for spiritual needs, etc. Pre-revolutionary authors mention other forms of assistance to the poor and simply examples of mutual assistance – for example, the owner of a cheese factory helped prepare cheese for those who did not have their own equipment. People were sent to work off state duties not by line or by lot, as was customary among Russian peasants, but by the one who was freest from work at the moment. The principle “the interests of society are above personal interests” was in effect (Geyer, 1892: 313–314).

Those who lost their ability to work were provided with various charitable assistance. The source of funds for this was a tax, which was established with the consent of all residents of the settlement. Money was also raised through voluntary donations and auctions. In a number of Mennonite volosts, nursing homes were opened for the terminally ill and elderly, which were maintained with public funds from the Mennonites.

Widespread horse theft in the steppe regions prompted the Mennonites to create a fund that distributes losses from thefts among Mennonite farms – mutual insurance funds for livestock against theft and death. Moreover, if a person received a reward for lost livestock from the district or provincial authorities, then this money still first went to the general treasury, and then the society paid the bonus in accordance with its internal rules. The funds of the cash desk consisted of insurance premiums, and if necessary, additional payments were made to the cash desk in proportion (Nazarova, 2019: 22–30).

The Germans who moved to Kazakhstan at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries brought with them not only the traditions of the German lands from which their ancestors came, but also the skills and economic skills that were formed in the European German colonies of the Russian Empire. Arable farming and livestock husbandry formed the basis of the traditional German economy. They had to adapt them to new natural and climatic conditions.

In the first decades of the 20th century in peasant farms, the main working animals were still

horses and bulls. One of the reasons for the predominance of horses as labor force in Russian and German peasant farms was due to the fact that the increase in arable land occurred at the expense of pastures and pastures. The lack of pastures deprived the oxen of pasture in the summer. This reason forced the peasants to have horses. Of course, maintaining a horse was more expensive, but one horse replaced a pair of oxen and was more suitable for various agricultural work (harrowing, threshing, etc.). In winter, straw served as the main feed for livestock. Hay was fed exclusively to horses, because... hay was a scarce feed, so the peasant began to feed his cattle with it only in the spring, because... Over the winter, the animal became weakened and unsuitable for plowing. Closer to spring, the food for working livestock was improved; bran and oats were added to the animals. The German population fed their livestock with “chatter” made from sunflower cake (Krieger, 1991: 54).

Crafts and handicrafts also occupied a prominent place in the daily life of German peasants. They became most widespread in the colonies from the middle of the 19th century. The seasonal nature of farming contributed to the development of handicrafts. Initially, home crafts met the needs of the artisans themselves; from the mid-19th century, crafts began to expand and took on the character of work for the market.

As the study showed, by the beginning of the twentieth century, German peasants developed a sustainable management practice, the basis of which was agriculture. It was agricultural labor that primarily determined their way of life. Cattle breeding also developed; but practically it was not of a commercial nature – people kept livestock for work in the fields and for family needs. Former colonists achieved relatively higher yields in comparison with their neighbors mainly through the use of modern tools (a plow instead of a plow, a harrow with a large number of teeth, a scythe instead of a sickle, a threshing stone instead of threshing chains, etc.) and more advanced and labor-intensive technologies (fertilizer application, seed cleaning, use of doll-selection machines, etc.). During the period under study, Russians and peasants of other ethnic groups actively borrowed German tools (for example, a plow); in some cases, reverse processes also took place (German peasants used Russian plows for plowing in inconvenient areas). The main commercial product of production among German peasants was wheat (as a rule, it occupied half or more of the sown area), the second most important cereal was rye (up to a third or more). The production of other cereals and industrial crops was dictated by the needs of the family, both internal and commercial. Vegetables and fruits, with the exception of potatoes and cabbage, were grown, as a rule, on personal plots (Krieger, 1991: 65).

The main agricultural crop of the Germans in the Steppe Territory and Turkestan was wheat, as well as oats, millet, barley, potatoes, legumes, and less often corn, flax and melons. In Turkestan, the Germans tried to grow mustard, anise and sweet sorghum (Bekmakhanova, 1986: 165).

If in the southern regions (for example, in the Aulie-Ata or Chimkent districts of the Syr-Darya region of the Turkestan Territory) climatic conditions allowed the Germans to effectively engage in farming on rain-fed lands, then in the Steppe Territory they had a more difficult time. The rather harsh natural and climatic conditions of the steppe zone (cold winters, frequent droughts in the summer), the acute issue of water supply (irrigation), lack of land for pastures, hayfields, watering places for livestock – these and other problems significantly complicated the adaptation of the economy and economic activities of the Germans to new living conditions. However, already 10–15 years after the resettlement, German farms became stronger, became exemplary and profitable in the regions (Burgart, 2003: 473–499).

The documents of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan provide information about the contribution of the Germans to the development of agriculture in the republic: “... with their inherent love of work, in a short time the Germans managed to organize an excellent cultural grain and cattle breeding economy and at the same time revive the dull landscape of the steppe with their wonderful garden colonies. Residential and outbuildings here are literally surrounded by greenery; many of them have planted fruit and berry gardens. For example, a beautiful garden belongs to citizen Pyotr Yakovlevich Kriker in Ravnopolye. His gooseberries have developed well - up to 500 bushes, there are “Antonovka” apple trees that can easily withstand the local harsh winter...” (AP RK. F. 140. I. 1. C. 55 P. 98).

In the German villages of both Turkestan and the Steppe Territory, the Germans were engaged not only in cattle breeding, pig breeding and sheep breeding, they also carried out extensive breeding work, bred new breeds of cattle and horses. At the beginning of the 20th century, in the Mennonite colonies of the Talas Valley, the Aulieata breed of cattle was developed and the horse breed was improved. According to the agricultural census of 1916, in the Pavlodar district in the Lutheran village of Rozovka, there were 777 heads of livestock, of which 228 were horses, 218 cattle, 29 sheep, 302 pigs; and in the Mennonite village of Ravnopolskoye there were 493 heads of livestock, of which 178 were horses, 144 cattle, 4 goats and 167 pigs. While initially livestock farming in German farms played a supporting role, as did various crafts, by the mid-1920s in some German farms in the Semipalatinsk region, in particular in the village of Marienburg, Bel-Agach district, the percentage ratio between grain farming and livestock farming was 65 and 35% respectively. German, half-German and local breeds of cattle were represented in the village. In the southern regions of Kazakhstan, breeding horses and cattle began to have independent economic significance for many Germans: "some wealthy peasants, like Cornelius Jantzen Sr., Aaron Dick and Cornelius Wall, had significant herds of thoroughbred riding horses...improved cattle were sold throughout the Syrdarya region and beyond..." (Bekmakhanova, 1986:165).

German peasants were engaged in small craft production and trades. Many villages had forges, carpentry workshops, and mills. Within a short time, most German farms became highly productive, which was facilitated by the assistance of the mother colonies, as well as the practice of communal mutual assistance, the creation of cooperatives and partnerships. At the beginning of the twentieth century, both in the northeastern and southern regions of Kazakhstan, in addition to the production of dairy products in the homestead, the Germans had consumer cooperatives engaged in the processing of milk and the production of butter, various types of cheese, etc. For example, in 1909 in the village of Romanovka, the only creamery in the Turkestan region was opened, where there was also a cheese-making department. In 1912, in the German colonies of the Aulie-Ata district of the Syrdarya region, there were 4 cheese factories and 6 artisanal creameries; in the first half of the 1920s, various forms of cooperation were created in the Mennonite villages of Pavlodar district, which included the processing of meat and dairy products and the production of butter, cheese, and sausages (Erofeeva, 1998: 159–173).

The houses and outbuildings of the Germans in Kazakhstan, as in other regions of residence, have always differed from the settlements and dwellings of the surrounding population. There were such concepts as "German house", "German village, town". In this type of German housing, the traditions of all previous places of residence of Germans were preserved before their relocation to the territory of Kazakhstan. However, starting from the second half of the twentieth century, the differences between the type of German housing and the housing of the surrounding population gradually disappeared. There were significant differences only in the layout of the estate, house, exterior decoration, exterior decorations, as well as in interior details. Typically, a German village consisted of 2–3 streets, which were located from south to north, houses were built in a row. In the center of the village, in Mennonite villages, in particular, there was a prayer house and a school (often it was one building), and later (during the Soviet period) a club and a store (Wiebe, 1997: 19–30).

To adapt to the local climate, the Germans had to use local building materials to build houses. The first (temporary) dwellings of German settlers were dugouts. They dug a hole in the ground, laid out a wall 2–3 feet (60–90 cm) high from turf layers, left an opening for a window in front, a door in the back, and covered it with mown grass (Erofeeva, 1998: 159–173).

The Germans built their first permanent houses from adobe, raw brick and virgin soil. Adobe houses were less warm, but more durable than plastic houses. Thus, in the Pavlodar Mennonite village of Konstantinovka by 1922 there were 36 plaster and adobe houses (History and culture of the Germans of Kazakhstan, 2017: 56).

Very rarely, log houses were also built. For example, settlers in the village of Zabarovka, Pavlodar district, had a problem with building materials, since the city of Pavlodar was 100 km from the site, and there was no forest nearby: "...Abram Abramovich Unru bought a ready-made log house 6 x 6 m with delivery to the place... then he bought additional material and, in the end, built a house

6 x 10 m”¹⁶⁶. In subsequent years, when brick became an accessible material, brick houses began to be built. In the German villages of the Kustanai district, the main building material was stone (History and culture of the Germans of Kazakhstan, 2017: 42).

The dimensions of the dwelling were 3 x 8 m, 4 x 10 m. The outside of the houses was coated with clay and whitewashed. The foundation was made of stone, and so was the cellar. At the center of the house was the kitchen, and at the center of the kitchen was the Dutch oven. The short side of the house with one window faced the street (to the west), the long side of the house with two windows and the entrance to the house was facing south. The barn was attached to the short side of the house facing east. On the contrary, a summer kitchen was built at home, with outbuildings adjacent to it. Inside the house, wall decorations included “shprukhi” (colorfully decorated religious sayings), clocks and family photographs. German women paid special attention to the appearance of the bed: making a bed beautifully using feather beds, pillows, bed linen with embroidery and lace was a special art. All German women knew how to embroider and cook.

The national cuisine of the Germans of Kazakhstan was greatly influenced by the food traditions of the surrounding peoples: “... from the Russians they learned to cook cabbage soup, prepare dumplings, pancakes and pies. During the years of exile in the republics of Central Asia, we learned to cook beshbarmak, pilaf, khe, bake boursaks and chak-chak. From the Ukrainians they adopted such dishes as borscht and over ten varieties of dumplings...” (Stanovich, 1973: 36).

Thus, in the 19th and early 20th centuries, the most advanced and successful farms in the Kazakh region were the settlements in which the Germans lived. The history of their colonies is one of sustained prosperity. Growing prosperity thanks to efficient farming allowed the Germans to acquire their own industry. Water mills appeared in the settlements, which became a tool for flour production. The oil-processing industry, production of agricultural implements and wool also developed. The Germans founded tanneries. Their success story is impressive. The arrival of colonists gave impetus to the development of industrial weaving. Enterprises for the production of scarves and fabrics used high-quality European yarn from Saxony and Silesia, as well as silk from Italy.

Conclusion

The German diaspora of Kazakhstan in the process of its development and formation in the 19th–20th centuries. has become a stable component of the demographic, socio-economic, political and cultural life of the republic, setting an example of the successful adaptation of an ethnic group in a foreign cultural environment.

Kazakh Germans showed an example of the active adaptation of ethnic groups (community) to the changed natural and socio-cultural environment, which is expressed in the adoption of norms and values of the new socio-ethnic environment (cultural-linguistic, economic-cultural, political, moral, everyday, etc.) , the forms of interethnic interaction that have developed here (formal and informal connections, style of behavior, family and neighborhood relations, etc.).

Thus, the Germans who moved to the territory of Kazakhstan were able to self-organize economically and in everyday life in a foreign cultural environment, and adapt to the dominant patterns of behavior that already existed in society. They did not lose their faith, way of life, preserving their national traits and language.

The practical application of this experience of adaptation and accommodation of Kazakh Germans by the government will undoubtedly become the basis for practical application in the sphere of creating an atmosphere of inter-ethnic harmony.

Sources

- APRK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
- SAPR — State Archive of Pavlodar Region
- SARF — State Archive of the Russian Federation
- RSHA — Russian State Historical Archive
- CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Источники

АП РК — Архив Президента Республики Казахстан
 ГАПО — Государственный архив Павлодарской области
 ГАРФ — Государственный архив Российской Федерации
 РГИА — Российский Государственный Исторический Архив
 ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

References

- Abuov, Kartova, 2024 — *Abuov N.A., Kartova Z.K. Istoriya migrasi nemcev v Kazahstan v XX veke: vlianie na etnichnost i grajdanskuiu identichnost* [History of migrants in Kazakhstan in the XX th century: impact on ethnicity and civic identity]. *Otan tarihy*, 2024. No. 27(1). Pp. 213–240. (In Russ.).
- Ajsfeld, 2017 — *Ajsfeld A. Istoriya i kultura nemcev Kazahstana* [History and culture of the Germans of Kazakhstan]. Almaty, 2017. 106 p. (In Russ.).
- Alekseenko, 1998 — *Alekseenko A.N. Rasselenie nemcev na territorii Kazahstana po dannym Vserossijskoj 1897 i Vsesoyuznyh perepisej naseleniya 1926, 1939, 1959 gg.* [The settlement of Germans on the territory of Kazakhstan according to the All-Russian 1897 and All-Union population censuses of 1926, 1939, 1959] // *Istoriya nemcev Centralnoj Azii* [History of the Germans of Central Asia]. Almaty, 1998. Pp. 205–209. (In Russ.).
- Bekmahanova, 1986 — *Bekmahanova N.E. Mnogonacionalnoe naselenie Kazahstana i Kirgizii v epohu kapitalizma (60-e gody XIX v. – 1917 g.)* [Multinational population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the era of capitalism (60s of the XIX century – 1917)]. Moscow: Nauka, 1986. 165 p. (In Russ.).
- Brandes, Bush, Pavlovich, 1994 — *Brandes D., Bush M., Pavlovich K. Bibliografiya po istorii i kul'ture rossijskih nemcev. Ot immigracii do 1917 goda* [Bibliographie zur Geschichte und Kultur der Russlanddeutschen. Von der Einwanderung bis 1917.]. Myunhen: Ol'denburg, 1994. 370 p. (In Germ.).
- Brul, Kriger, 2004 — *Brul V., Kriger V. Kazahstan. Nemcy Rossii: enciklopediya* [Kazakhstan. Germans of Russia: encyclopedia.]. Moscow: «ERN», 2004. 9 p. (In Russ.).
- Burgart, 1999 — *Burgart L.A. Iz istorii nemeckih poselenij v Vostochnom Kazahstane (nachalo XX veka – 1941 gg.)* [From the history of German settlements in Eastern Kazakhstan (beginning of the XX century – 1941)]. Ust-Kamenogorsk: Publishing House of the German Culture Center of East Kazakhstan region, 1999. Pp. 17–18 (In Russ.).
- Burgart, 2002 — *Burgart L.A. Nemeckoe naselenie Kazahstana v konce XIX–XX vv. (po materialam vseobshih perepisej naseleniya 1897–1999 gg.)* [The German population of Kazakhstan at the end of the XIXth and XXth centuries (Based on materials from the general population censuses of 1897–1999)]. Ust-Kamenogorsk: Universalnoe servisnoe agentstvo, 2002. 230 p. (In Russ.).
- Burgart, 2004 — *Burgart L.A. Nemeckoe naselenie Kazahstana v XX veke: osnovnye etnodemograficheskie harakteristiki (po materialam vseobshih perepisej naseleniya)* [The German population of Kazakhstan in the twentieth century: main ethnodemographic characteristics (based on materials from general population censuses)]. *Klyucheveye problemy istorii i kultury rossijskih nemcev. Materialy 10-oi mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii*. Moscow: ZAO «MSNK-press», 2004. Pp. 473–499. (In Russ.).
- Ermuhanova, Bekseitova, 2022 — *Ermuhanova H.K., Bekseitova A.T. Problemy istorii politnicheskogo obshstva v Kazahstane: istoriograficheski obzor* [Problems of the history of political society in Kazakhstan: a historiographic review]. *Otan tarihy*. No. 1(89). 2020. Pp. 31–41. (In Russ.).
- Erofeeva, 1998 — *Erofeeva I.V. Tipy migracij nemcev v Kazahstan v dorevolucionnyj period* [Types of German migration to Kazakhstan in the pre-revolutionary period] // *Migracionnye processy sredi rossijskih nemcev: istoricheskij aspekt. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii (Anapa, 1997)*. Moscow: Gotika, 1998. 443 p. Pp. 159–173. (In Russ.).
- Gejer, 1892 — *Gejer I. Krestyanskaya kolonizaciya v Syr-Darinskoj oblasti* [Peasant colonization in the Syr-Darya region]. *Sbornik dlya statistiki Syrdarinskoj oblasti*. Tashkent, 1892. Vol. 2. Pp. 313–314. (In Russ.).
- Hasanov, 1976 — *Hasanov B. Yazyki narodov Kazahstana i ih vzaimodejstvie* [Languages of the peoples of Kazakhstan and their interaction]. Almaty: Nauka, 1976. 216 p. (In Russ.).
- Isabek et al., 2023 — *Isabek B.K., Dinashva L.S., Kozgambaeva G.B., Sandybaeva A.D. Razvitie i osobennosti selskogo hozyajstva v Syrdarinskoj oblasti Turkestanskogo kraja (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.): posle prisoedineniya k Rossijskoj imperii* [Changes, development and features of agriculture in the Syrdarya region of the Turkestan region (second half of the XIX th – early XX th centuries): after joining the Russian Empire] // *Bylye Gody*, 2023. No. 18(1). Pp. 344–352. (In Russ.).
- Istoriya Kazahstana...*, 2000 — *Istoriya Kazahstana s drevnejshih vremen do nashih dnei* [History of Kazakhstan from ancient times to the present day]. Almaty, 2000. Vol. 3. Pp. 594–603. (In Russ.).
- Istoriya rossijskih nemcev v dokumentah*, 1993 — *Istoriya rossijskih nemcev v dokumentah* [History of Russian Germans in documents] // (1763–1992.). Moscow, 1993. 177 p. (In Russ.).
- Iz istorii nemcev Kazahstana*, 1997 — *Iz istorii nemcev Kazahstana (1921–1957 gg.)* [From the history of the Germans of Kazakhstan (1921–1957)] // *Sb. dokumentov: arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan*. Almaty: Gotika, 1997. 48 p. (In Russ.).
- Karsten, 2003 — *Karsten R. Russko-nemeckaya identichnost' mezhdru proiskhozhdeniem i pribytiem* [Russian-German identity between borders and the existence of approx]. Frankfurt, 2003. 443 p. (In Germ.).
- Klibanov, 1965 — *Klibanov A.I. Istoriya religioznogo sektantstva v Rossii (60-e gg. XIX v. – 1917)* [History of religious sectarianism in Russia (1860s – 1917)]. Moscow: Nauka, 1965. 344 p. (In Russ.).

- Kruger, 1991 — *Kruger V. E.* Socialno-ekonomicheskoe razvitie nemeckoj pereselencheskoj derevni Kazahstana (dorevolucionnyj period) [Socio-economic development of a German resettlement village in Kazakhstan (pre-revolutionary period)] // Abstract of Candidate of Historical Sciences thesis. Alma-Ata, 1991. 54 p. (In Russ.).
- Kruger, 2006 — *Kruger V. E.* Rejn – Volga – Irtysh: iz istorii nemcev Centralnoj Azii [Rhine – Volga – Irtysh: from the history of the Germans of Central Asia]. Almaty: Dajk-Press, 2006. 276 p. (In Russ.).
- Lyubavskij, 1996 — *Lyubavskij M.K.* Obzor istorii ruskoj kolonizacii s drevnejshih vremen i do XX veka [Review of the history of Russian colonization from ancient times to the twentieth century]. Moscow, 1996. 250 p. (In Russ.).
- Merc, 2002 — *Merc V. K.* Nemcy v Pavlodarskom Priirtyshje [Germans in the Pavlodar Irtysh region]. Germaniya – Centralnaya Aziya – dialog kultur: istoriya, sovremennost, perspektivy: Proceedings of International Scientific and Practical Conference. (Almaty, November 1–2, 2001). Almaty: Association of Kazakhstan's Germans public organizations «Vozrozhdenie», 2002. 233 p. (In Russ.).
- Nacionalnyj sostav naseleniya Respubliki Kazahstan, 2000 — *Nacionalnyj sostav naseleniya Respubliki Kazahstan* [National composition of the population of the Republic of Kazakhstan] // Census 1999 results in the Republic of Kazakhstan. Almaty, 2000. 25 p. (In Russ.).
- Nemcy Rossii, 2006 — *Nemcy Rossii*: enciklopediya [Germans of Russia: encyclopedia]. Moscow: «ERN», 2006. Vol. 3. 889 p. (In Russ.).
- Nikiforov, 1997 — *Nikiforov N.D.* Nemeckoe naselenie Rudnogo Altaya v kon. XIX – perv. Chetverti XX v. (na materialah posyolkov Shemonaihinskogo rajona VKO) [The German population of Rudny Altai of the late XIX – first quarter of the XX century (based on materials from the villages of the Shemonaikha district of East Kazakhstan region)]. // Istoriya nemcev Centralnoj Azii: Proceedings of the International Scientific Conference (Almaty, 1997). Almaty: Kompleks, 1998. Pp. 36–43. (In Russ.).
- Podoprigora, 2010 — *Podoprigora Yu.I.* Nemcy Pavlodarskogo Priirtyshya [Germans of the Pavlodar Irtysh region]. Almaty, 2010. 160 p. (In Russ.).
- Riek, 1999 — *Riek G.A.* Migracionnye motivy rossijskih nemcev [Die Migrationsmotive der Russlanddeutschen]. Frankfurt, 1999. 185 p. (In Germ.).
- Romanov, 2005 — *Romanov Yu.I.* Istoriya politicheskikh repressij i deportacij nemcev v Kazahstan v istoricheskikh issledovaniyah [The history of political repressions and deportations of Germans to Kazakhstan in historical research]. Istoriya nemcev Centralnoj Azii. Rejn – Volga – Irtysh. Almaty, 2005. 281 p. (In Russ.).
- Sadovskaya, 2001 — *Sadovskaya E.Yu.* Migraciya v Kazahstane na rubezhe XXI veka: novye tendencii i perspektivy [Migraciya v Kazahstan on rubezhe XXI century: new tendencii i perspektivy]. Almaty: Gylym, 2001. Pp. 16–19. (In Russ.).
- Sakenova, 1997 — *Sakenova K.A.* Harakternye osobennosti etnokulturnogo oblika selskih nemcev Kazahstana v mestah dispersnogo rasseleniya: (na materialah etnosociologicheskogo obsledovaniya Almatinskoy oblasti) [Characteristic features of the ethnocultural appearance of rural Germans of Kazakhstan in places of dispersed settlement: (based on materials from an ethnosociological study of the Almaty region)]. Istoriya nemcev Centralnoj Azii: materialy mezhdunar. nauch.-prakt. konf. [History of Central Asia Germans: Proceedings of international scientific and practical conference] (Almaty, 1997). Almaty: Kompleks, 1998. Pp. 171–187. (In Russ.).
- Shlejher, 1992 — *Shlejher I.I.* Posobie po istorii rossijskih nemcev: vtoraya polovina XVIII – nachalo XX vv. [A manual on the history of Russian Germans: the second half of the 18th century – early 20th century]. Barnaul: Altai Regional Institute for Education Workers Advanced Training, 1992. 66 p. (In Russ.).
- Slonova, Srailova, 2006 — *Slonova G.V., Srailova G.M.* Kazahskij nacionalnyj pedagogicheskij universitet im. Abaya, Kazahstan Istoriya i yazyk nemcev Kazahstana [Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan History and language of the Germans of Kazakhstan]. Almaty, 2006. 27 p. (In Russ.).
- Stanovich, 1973 — *Stanovich T.N.* Iz istorii nositelej nemeckogo govora sela Peterfeld Severo-Kazahstanskoj oblasti [From the history of speakers of the German dialect in the village of Peterfeld, North Kazakhstan region]. Voprosy nemeckoj dialektologii i istorii nemeckogo yazyka. Omsk, 1973. 36 p. (In Russ.).
- Umarov et al., 2022 — *Umarov A.A., Abdrahmanov B.N., Karimova A.E., Otepova G.E.* Polozhenie kazahov posle vhozhdeniya Kazahskoj stepi v sostav Rossijskoj imperii v XVIII–XIX vv. [The position of the Kazakhs after the entry of the Kazakh steppe into the Russian Empire in the XVIII th– XIX th centuries.]. Bylye Gody, 2022. No. 17(3). Pp. 1093–1101. (In Russ.).
- Vibe, 1996 — *Vibe P.P.* Obrazovanie i stanovlenie nemeckih kolonij v Zapadnoj Sibiri v konce XIX – nachale XX v. [The formation and establishment of German colonies in Western Siberia in the late XIXth – early XXth centuries]. Nemcy. Rossiya. Sibir: Collection of Articles. Omsk, 1996. Pp. 19–20. (In Russ.).
- Vibe, 1998 — *Vibe P.P.* Pereselenie nemcev kolonistov v Stepnoj kraj (na primere Akmolinskoj i Semipalatinskoj oblastej) [Resettlement of German colonists in the Steppe region (using the example of Akmola and Semipalatinsk regions)]. // Istoriya nemcev Centralnoj Azii: Mat-ly mezhdunar. nauch. konf. (Almaty, 9–10 okt. 1997 g). Almaty: Kompleks, 1998. Pp. 19–30. (In Russ.).
- Yakovenko, 2002 — *Yakovenko Yu.I.* Muzej s. Konstantinovka: istoriya i sovremennoe polozhenie. Sibirskaya derevnya: istoriya, sovremennoe sostoyanie, perspektivy razvitiya [Museum s. Konstantinovka: history and current situation. Siberian village: history, current state, development prospects]. Sb. nauch. tr. Omsk, 2002. Vol. 2. Pp. 71–73. (In Russ.).

Литература

- Абуов, Картова, 2024 — *Абуов Н.А., Картова З.К.* История миграций немцев в Казахстан в XX веке: влияние на этничность и гражданскую идентичность // *Отан тарихы*. 2024. № 27(1). С. 213–240.
- Айсфельд, 2017 — *Айсфельд А.* История и культура немцев Казахстана. Алматы, 2017. 106 с.
- Алексеевко, 1998 — *Алексеевко А.Н.* Расселение немцев на территории Казахстана по данным Всероссийской 1897 и Всесоюзных переписей населения 1926, 1939, 1959 гг. // *История немцев Центральной Азии*. Алматы. 1998. С. 205–209.
- Бекмаханова, 1986 — *Бекмаханова Н.Е.* Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.). Москва: Наука, 1986. 165 с.
- Брандес, Буш, Павлович, 1994 — *Брандес Д., Буш М., Павлович К.* Библиография по истории и культуре российских немцев. От иммиграции до 1917 года. Мюнхен: Ольденбург, 1994. 370 с.
- Бруль, Кригер, 2004 — *Бруль В., Кригер В.* Казахстан. Немцы России: энциклопедия. Москва: «ЭРН», 2004. Т. 2. 9 с.
- Бургарт, 1999 — *Бургарт Л.А.* Из истории немецких поселений в Восточном Казахстане (начало XX века – 1941 гг.). Усть-Каменогорск: Изд. Немецкого культурного центра ВКО, 1999. С. 17–18.
- Бургарт, 2002 — *Бургарт Л.А.* Немецкое население Казахстана в конце XIX–XX вв.: (по материалам всеобщих переписей населения 1897–1999 гг.). Усть-Каменогорск: Универсальное сервисное агентство, 2002. 230 с.
- Бургарт, 2002 — *Бургарт Л.А.* Немецкое население Казахстана в конце XIX–XX вв. (по материалам всеобщих переписей населения 1897–1999 гг.). Усть-Каменогорск, 2002. С. 16–17.
- Бургарт, 2004 — *Бургарт Л.А.* Немецкое население Казахстана в XX веке: основные этнодемографические характеристики (по материалам всеобщих переписей населения) // *Ключевые проблемы истории и культуры российских немцев*. Мат-лы 10-ой междунар. науч. конф. Москва: ЗАО «МСНК-пресс», 2004. С. 473–499.
- Вибе, 1996 — *Вибе П.П.* Образование и становление немецких колоний в Западной Сибири в конце XIX – начале XX в. Немцы. Россия. Сибирь: Сб. статей. Омск. 1996. С. 19–20.
- Вибе, 1998 — *Вибе П.П.* Переселение немцев колонистов в Степной край (на примере Акмолинской и Семипалатинской областей). // *История немцев Центральной Азии: Мат-лы междунар. науч. конф.* (г. Алматы, 9–10 октября 1997). Алматы: Комплекс, 1998. С. 19–30.
- Гейер, 1892 — *Гейер И.* Крестьянская колонизация в Сыр-Дарьинской области. Сборник для статистики Сыр-Дарьинской области. Ташкент, 1892. Т. 2. С. 313–314.
- Ермуханова, Бексеитова, 2022 — *Ермуханова Х.К., Бексеитова А.Т.* Проблемы истории полиэтничного общества в Казахстане: историографический обзор // *Отан тарихы*, 2020. № 1(89). С. 31–41.
- Ерофеева, 1998 — *Ерофеева И.В.* Типы миграций немцев в Казахстан в дореволюционный период. Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. Материалы междунар. науч. конф. (г. Анапа, 1997). Москва: Готика, 1998. С. 159–173.
- Из истории немцев Казахстана, 1997 — *Из истории немцев Казахстана (1921–1957 гг.): сб. документов: архив Президента Республики Казахстан*. Алматы: Готика, 1997. 48 с.
- Исабек и др., 2023 — *Исабек Б.К., Динашева Л.С., Козамбаева Г.Б., Сандыбаева А.Д.* Изменения, развитие и особенности сельского хозяйства в Сырдарьинской области Туркестанского края (вторая половина XIX – начало XX вв.): после присоединения к Российской империи // *Vylye Gody*, 2023. № 18(1). С. 344–352.
- История Казахстана..., 2000 — *История Казахстана с древнейших времен до наших дней*. В 5 т. Алматы, 2000. Т. 3. С. 488–603.
- История российских немцев в документах, 1993 — *История российских немцев в документах*. 1763–1992 гг. Москва, 1993. 177 с.
- Карстен, 2003 — *Карстен Р.* Русско-немецкая идентичность между происхождением и прибытием. Франкфурт, 2003. 443 с.
- Клибанов, 1965 — *Клибанов А.И.* История религиозного сектантства в России (60-е гг. XIX в. – 1917). Москва: Наука, 1965. 344 с.
- Кригер, 1991 — *Кригер В.Э.* Социально-экономическое развитие немецкой переселенческой деревни Казахстана (дореволюционный период): автореф. дисс.канд. ист. наук. Алма-Ата, 1991. 54 с.
- Кригер, 2006 — *Кригер В.Э.* Рейн – Волга – Иртыш: из истории немцев Центральной Азии. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 276 с.
- Любавский, 1996 — *Любавский М.К.* Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. Москва, 1996. 250 с.
- Мерц, 2002 — *Мерц В. К.* Немцы в Павлодарском Прииртышье // *Германия – Центральная Азия – диалог культур: история, современность, перспективы: Мат-лы междунар. науч.-практ. конф.* (г. Алматы, 1–2 ноября 2001 г.). Алматы: Ассоциация общественных объединений немцев Казахстана «Возрождение», 2002. 233 с.
- Национальный состав населения Республики Казахстан, 2000 — *Национальный состав населения Республики Казахстан*. Т.1. Итоги переписи населения 1999 г. в РК. Алматы, 2000. 25 с.
- Немцы России: населенные пункты и места поселения, 2006 — *Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь* / Сост.: В.Ф. Дизендорф. Москва: ЭРН, 2006 с.
- Никифоров, 1997 — *Никифоров Н.Д.* Немецкое население Рудного Алтая в кон. 19 – перв. четверти 20 в. (на материалах посёлков Шемонаихинского района ВКО) // *История немцев Центральной Азии: Материалы*

- междунар. науч. конф., (г. Алматы, 9–10 октября 1997). Алматы: Комплекс, 1998. С. 36–43.
- Подопригора, 2010 — *Подопригора Ю.И.* Немцы Павлодарского Прииртышья. Алматы, 2010. 160 с.
- Риек, 1999 — *Риек Г.А.* Миграционные мотивы российских немцев. Франкфурт. 1999. 185 с.
- Романов, 2005 — Романов Ю.И. История политических репрессий и депортаций немцев в Казахстан в исторических исследованиях // История немцев Центральной Азии. Рейн – Волга – Иртыш. Алматы. 2005. 281 с.
- Садовская, 2001 — *Садовская Е.Ю.* Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: новые тенденции и перспективы. Алматы: Ғылым, 2001. 260 с.
- Сакенова, 1997 — *Сакенова К.А.* Характерные особенности этнокультурного облика сельских немцев Казахстана в местах дисперсного расселения: (на материалах этносоциологического обследования Алматинской области) // История немцев Центральной Азии: Материалы междунар. науч. конф., (г. Алматы, 9–10 октября 1997). Алматы: Комплекс, 1998. С. 171–187.
- Слонова, Сраилова, 2006 — *Слонова Г.В., Сраилова Г.М.* Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Казахстан История и язык немцев Казахстана. Алматы, 2006. 32 с.
- Станович, 1973 — *Станович Т.Н.* Из истории носителей немецкого говора села Петерфельд Северо-Казахстанской области // Вопросы немецкой диалектологии и истории немецкого языка. Омск. 1973. 36 с.
- Умаров и др., 2022 — *Умаров А.А., Абдрахманов Б.Н., Каримова А.Е., Отепова Г.Е.* Положение казахов после вхождения Казахской степи в состав Российской империи в XVIII–XIX вв. // *Vylye Gody*. 2022. № 17(3). С. 1093–1101.
- Хасанов, 1976 — *Хасанов Б.* Языки народов Казахстана и их взаимодействие. Алматы: Наука, 1976. 216 с.
- Шлейхер, 1992 — *Шлейхер И.И.* Пособие по истории российских немцев: вторая половина XVIII – начало XX вв. Барнаул: Изд-во Алтайск. краевого ин-та повышения квалификации работников образования. 1992. 66 с.
- Яковенко, 2002 — *Яковенко Ю.И.* Музей с. Константиновка: история и современное положение // Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития: сб. науч. трудов. Омск, 2002. Ч. 2. С. 71–73.

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND
METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 2, pp. 303–317, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_303-317

**HISTORICAL MEMORY: REASONS AND CONDITIONS OF MILITARY
COLLABORATION BY THE EXAMPLE OF THE «TURKESTAN LEGION»**

*Maksot Sergaliev*¹

¹Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan
(4, Beibitshilik Str., 010000 Astana, Kazakhstan)
Candidate of Legal Sciences, Chief Researcher at the Institute of State History
 <http://orcid.org/0009-0001-2580-3091>. E-mail: sergaliev68@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Sergaliev M.Kh., 2024

Abstract. *Introduction.* The essence of collaborationism, as a complex and ambiguous phenomenon in war conditions, is considered in the context of continuing work on further research on a hitherto little-studied topic. *Goals and objectives.* To study the causes and conditions of military collaboration using the example of the Turkestan Legion. The study was conducted, among other things, on the basis of archival materials from the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan and the Security Service of Ukraine. *Results.* For the first time, previously unknown archival materials from the state security agencies were used, shedding light on the circumstances of the son of the famous revolutionary figure Alibi Dzhangildin, Tamerlan, being in German captivity. Based on expert assessments, the causes and conditions of collaboration in the USSR during the Great Patriotic War, their relationship with the totalitarian regime of the 1930s–1940s are revealed. *Conclusions.* Despite the sensitivity of the aspect under consideration, its disclosure contributes to understanding the complexity of the historical past and preserving the historical memory of society. It is necessary to continue special research on the stated topic with further publication of scientific works.

Keywords: Historical memory, Great Patriotic War, Turkestan Legion, collaborationism, Brezhnev, Alibi Dzhangildin, Tamerlan Dzhangildin

Acknowledgments. The work was supported by the scientific program “Study of the historical memory of the population and the policy of national construction in Kazakhstan during the years of Independence” of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (BR21882266), carried out on the basis of the Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi.

For citation: Sergaliev M.Kh. Historical memory: reasons and conditions of military collaboration by the example of the «Turkestan legion» // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 303–317. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_303-317

ТАРИХИ ЖАДЫ: ӘСКЕРИ КОЛЛАБОРАЦИОНИЗМНІҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН ШАРТТАРЫ («ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫ» МЫСАЛЫНДА)

Мақсат Серғалиев¹

¹ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Мемлекет тарихы институты
(4-үй, Бейбітшілік көш., 010000 Астана, Қазақстан)

Заң ғылымдарының кандидаты, аға ғылыми қызметкері

 <http://orcid.org/0009-0001-2580-3091>. E-mail: sergaliev68@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Серғалиев М.Х., 2024

Аңдатпа. *Кіріспе.* Мақалада коллаборационизмнің мәні соғыс жағдайындағы күрделі және көпмәнді құбылыс болып анықталып, бұл мәселе осы уақытқа дейін аз қарастырылған тақырып ретінде әрі қарай зерттеуді жалғастыру қажеттілігі мәнмәтінінде берілді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Әскери коллаборационизмнің себептері мен шарттарын Түркістан легионы мысалында зерттеу. Әдістер мен материалдар. Зерттеу ҚР ҰҚК-нің органдары, оған қоса Украинаның Қауіпсіздік қызметіндегі мұрағат материалдары негізінде жүргізілді. *Нәтижелер.* Мемлекеттік қауіпсіздік органдарының бұрын-соңды белгісіз мұрағат материалдары алғаш рет қолданылды: олар белгілі революционер-қайраткер Әліби Жангелдиннің ұлы – Тамерланның неміс тұтқынына түсу жағдайларын анықтайды. Сарапшылар бағалауларына сүйене отырып, Ұлы Отан соғысы жылдары КСРО-да коллаборационизмнің себептері мен шарттары және олардың 30–40 жылдардағы тоталитарлық режиммен өзара байланысын көрсете отырып, сипатталды. *Қорытындылар.* Қарастырылатын аспектінің сезімталдығына қарамастан оны ашу тарихи өткен шақтың күрделілігін түсінуге және қоғамның тарихи жадын сақтауға ықпал етеді. Аталған тақырыпты арнайы зерттеуді жалғастырып, ғылыми еңбектерді жариялау қажет деп есептейміз.

Түйін сөздер: Тарихи жады, Ұлы Отан соғысы, Түркістан легионы, коллаборационизм, Брежнев, Әліби Жангелдин, Тамерлан Жангелдин

Алғыс. Бұл жұмысқа Жошы ұлысын зерттеу ғылыми институтында іске асырылатын ҚР ҒЖБМ БМҚ (BR21882266) «Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанда тұрғындардың тарихи жадысын және ұлттық құрылымды зерттеу» ғылыми бағдарлама аясында қолдау көрсетілді.

Дәйексөз үшін: Серғалиев М.Х. Тарихи жады: әскери коллаборационизмнің себептері мен шарттары («Түркістан легионы» мысалында) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 303–317 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_303-317

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ: ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ ВОЕННОГО КОЛЛАБОРАЦИОНИЗМА НА ПРИМЕРЕ «ТУРКЕСТАНСКОГО ЛЕГИОНА»

Максот Серғалиев¹

¹Министерства науки и высшего образования РК
(д. 4, ул. Бейбитшилик, 010000 Астана, Казахстан)

Кандидат юридических наук, главный научный сотрудник Института истории государства

 <http://orcid.org/0009-0001-2580-3091>. E-mail: sergaliev68@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Серғалиев М.Х., 2024

Аннотация. *Введение.* Суть коллаборационизма, как сложного и неоднозначного явления в условиях войны, рассмотрена в контексте продолжения работы по дальнейшему исследованию до сих пор малоизученной темы. *Цели и задачи исследования.* Изучить причины

и условия военного коллаборационизма на примере Туркестанского легиона. Исследование проведено, в том числе, на основе архивных материалов органов КНБ РК и СБ Украины. *Результаты.* Впервые использованы ранее неизвестные архивные материалы органов госбезопасности, проливающие свет на обстоятельства нахождения в немецком плену сына известного революционного деятеля Алиби Джангильдина – Тамерлана. С опорой на экспертные оценки раскрыты причины и условия коллаборационизма в СССР в годы Великой Отечественной войны, их взаимосвязь с тоталитарным режимом 1930–1940-х гг. *Выводы.* Несмотря на чувствительность рассматриваемого аспекта, его раскрытие способствует пониманию сложности исторического прошлого и сохранению исторической памяти общества. Необходимо продолжить специальное исследование заявленной темы с дальнейшим изданием научных трудов.

Ключевые слова: Историческая память, Великая Отечественная война, Туркестанский легион, коллаборационизм, Брежнев, Алиби Джангильдин, Тамерлан Джангильдин

Благодарность. Работа поддержана научной программой «Исследование исторической памяти населения и политики национального строительства в Казахстане за годы Независимости» ПЦФ МНВО РК (BR21882266), осуществляемой на базе Научного института изучения Улуса Джучи.

Для цитирования: Сергалиев М.Х. Историческая память: причины и условия военного коллаборационизма на примере «Туркестанского легиона» // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 303–317. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_303-317

Историю должны изучать историки, а не политики.

Президент РК К. Токаев, 05.01.2021

Введение

В истории человечества немало примеров сотрудничества представителей противоборствующих сторон. В годы второй мировой войны практически во всех оккупированных нацистской Германией странах были примеры коллаборационизма (Военный словарь, 1986: 340). Не стал исключением и Советский Союз – на путь добровольного сотрудничества с врагом вступали практически все социальные слои советского общества, от рабочих и колхозников до интеллигенции, все народы СССР, за исключением представителей Крайнего Севера (Хофман, 1994: 99).

Материалы и методы

При подготовке статьи активно использовались публикации признанных экспертов по проблемам военного коллаборационизма, работы которых опубликованы преимущественно в последние десятилетия и обладают высокой степенью научной новизны. Основу статьи составили рассекреченные архивные материалы органов безопасности (КНБ РК, СБ Украины), малоизвестные до настоящего времени. В данном контексте особый интерес представляют документальные материалы Государственного архива СБУ, проливающие свет на важные обстоятельства биографии сына Алиби Джангильдина, Тамерлана. В ходе работы над статьей в качестве основных использовались методы ретроспективного, сравнительного и корреляционного анализа, индукция.

Обсуждение

До второй мировой войны история человечества не сталкивалась с такими масштабами коллаборационизма, как военного, так и гражданского. К лету 1941 г. в составе вермахта воевали представители большинства оккупированных государств Европы, системы управления которых были ориентированы на удовлетворение потребностей нацистской Германии. Однако научные подходы к изучению проблемы коллаборационизма в послевоенной Европе и СССР различались принципиально. Если в Европе эта тема активно

разрабатывалась учеными (Й. Хоффман, Г. Фишер, Ю. Торвальд, А. Даллин, М. Купер, Т. Шульте, А. Редклифф, Д. Армстронг и др.), то в СССР она относилась к категории табуированных. Долгие годы обществу навязывался стереотип, в рамках которого коллаборационизм представлялся уделом жалких одиночек-предателей (военных и гражданских лиц), подлежащих безусловному осуждению. Даже в фундаментальных трудах и справочных изданиях по истории второй мировой войны «доперестроечного периода» отсутствовали самостоятельные главы и статьи по коллаборационизму. В лучшем случае, он упоминался как категорически не свойственное советскому народу недоразумение, именно так коллаборантов изображали в литературе, театре и кино.

Лишь на рубеже 80–90-х, и особенно в 2000-е годы, в постсоветских республиках (преимущественно России, Беларуси и Украине) наметились признаки заметного переосмысления проблемы. В указанный период вышли значимые труды М.И. Семиряги Ю.Н. Арзамаскина, С.И. Дробязко, Б.В. Соколова, А.С. Гогун, Р.В. Полчанинова, А. Перельгина, Д.И. Чернякова, М.В. Шкаровского, Л.М. Млечина, Д.А. Жукова, И.И. Ковтуна, И.А. Гилязова, И.Г. Ермолова и др. Указанные исследователи, в силу понятных причин, акцентировали свое внимание на общих аспектах проблемы коллаборационизма (военного, гражданского), либо, наоборот, рассматривали ее «узко» (истории отдельных подразделений). При этом об истории «Туркестанского легиона» сообщается фрагментарно, в общем контексте.

В условиях современного Казахстана проблема коллаборационизма рассматривалась государственными органами (преимущественно, КНБ, прокуратурой) в начале 90-х годов в рамках работы по реабилитации незаконно репрессированных. В отношении тысяч лиц были приняты решения по реабилитации, однако тогда факты коллаборационизма из числа бывших военнопленных, членов «Туркестанского легиона» не стали предметом научного исследования. Некоторые позитивные изменения произошли после начала работы в ноябре 2020 г. Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, однако большая часть аспектов научной проблемы остается неизученной. Среди них – причины и условия коллаборационизма наших соотечественников в Великой Отечественной войне, их роль и место в ходе боевых действий, количественный и социальный состав структурных подразделений «Туркестанского легиона», судьбы отдельных персоналий и т.д. Работа над статьей подтверждает, что даже беглое изучение любого из указанных исторических пробелов может привести если не к сенсациям (хотя и они не исключаются), то, как минимум, к пониманию необходимости более глубокого исследования. Например, до настоящего времени неизвестна численность «Туркестанского легиона», оценки различных исследователей различаются многократно, от 40 тыс до 1,8 млн человек. Серьезных исследований в исторической науке по «Туркестанскому легиону» до настоящего времени не проведено. В определенной степени такое положение связано с объективными (в первую очередь, закрытым характером соответствующих архивных материалов) причинами. Как следствие, несмотря на актуальность научной проблемы, она рассматривалась в публикациях лишь нескольких казахстанских и зарубежных ученых (К.С. Алдажуманов, Г.М. Мендикулова, Б.Г Аяган, З.Е Кабульдинов, Г.К. Кокебаева, А. Қара, Б.И. Садыкова, Г.К. Ерменбаева, А.А. Кудайбергенова и др.), писателей (А.Т. Алимжанов), общественных деятелей (А.К. Бакиров) и журналистов (А. Көкен).

Результаты

Первые месяцы Великой Отечественной войны были для СССР крайне тяжелыми. С одной стороны, ее начало вызвало мощный подъем патриотических настроений, сотни тысяч советских граждан разного пола, возраста, национальностей, часто непризывного возраста, не дожидаясь повесток из военных комиссариатов, изъявляли желание добровольно идти на фронт. По далеко не полным данным, в 1941–1945 гг. в военные, партийные и советские органы было подано более 20 млн заявлений с просьбой о зачислении в действующую армию (Синицын, 1985: 26). С другой стороны, нередко ситуация развивалась настолько драматично,

что под угрозой ни раз оказывался сам факт существования государства. Оккупации подверглись территории пяти союзных республик, за линией фронта оказалось около 40 % населения Советского Союза. Общее количество населения СССР, вынужденного жить в рамках гитлеровской оккупации, составило не менее 80 млн человек (Ермолов, 2013: 3). В немецком плену с июня 1941 г. по февраль 1942 г. оказалось огромное количество военнослужащих Красной Армии – 3,7 млн человек, что составило около 79 % ее списочного состава к началу Великой Отечественной войны.

В контексте рассматриваемого вопроса считаю необходимым подчеркнуть: вопрос численности коллаборационистских формирований, созданных гитлеровцами из бывших бойцов и командиров Красной армии и местного населения, относится к одному из самых чувствительных аспектов военной и политической истории. За последние десятилетия он активно используется в информационных войнах, где каждая из сторон с ожесточением отстаивает свою точку зрения. При этом большинство западных и некоторые российские исследователи называют численность граждан СССР, воевавших на стороне Германии, около 700 тыс. – 1 млн и более человек. Так, один из немецких источников со ссылкой на документальные материалы сообщает, что таких «добровольцев» по состоянию на 01.02.1945 г. в составе сухопутных войск Германии насчитывалось около 600 тыс. Из них в туркестанских и кавказских батальонах – 40–50 тыс (Арзамаскин, 2018: 23).

Другой, непосредственный участник второй мировой войны, генерал добровольческих соединений Эрнст фон Кестринг в воспоминаниях приводит такие цифры: «На лето 1944 г. общее число восточных добровольцев в вермахте составляло 700 тыс человек. Позднее, вследствие деятельности генерала Власова, оно возросло минимум до 800–900 тыс (речь идет не только о тюрко-мусульманских или кавказских народах, но и русских, украинцах, белорусах, народах Прибалтики)» (Гилязов, 2009: 91). С оценкой значительности масштабов военного коллаборационизма в СССР согласен еще один генерал вермахта Нидермайер, бывший командир 162 Туркестанской дивизии. В ходе допроса в августе 1945 г. он сообщил, что за время службы имел возможность ознакомиться с большим количеством добровольческих частей. По его оценкам, *большинство немецких дивизий имели в своем составе добровольческие батальоны, состоявшие из русских, украинцев, татар, кавказцев и туркестанцев* (Нидермайер, 1945). Напомню, что согласно данным СС, в годы второй мировой войны было пленено 5 237 660 советских солдат и офицеров (Сергеев, 1991: 243). Одна из исследователей Туркестанского легиона, казахстанский историк Б. Садыкова считает, что почти треть из указанного числа составляли туркестанцы (Садыкова, 2002: 56). Примерно таких же оценок придерживается узбекский исследователь Ш.А Хайитов., который считает, что «... в целом за 1941–1942 гг. из Красной армии 1700000 (по другим данным, 1500000) туркестанцев оказалось в плену (Хайитов, 2015: 24). Гораздо меньшие цифры (70 тыс жителей республик Средней Азии) называет один из наиболее компетентных по проблеме коллаборационизма исследователей С. Дробязко (Дробязко, 1999: 4).

Таким образом, мы подтверждаем наличие существенных разночтений лишь по одному (численности) из множества проблемных аспектов в истории «Туркестанского легиона». Как представляется, еще более актуальна проблема исследования причин и условий возникновения феномена «Туркестанского легиона». Например, в процессе работы зафиксировано наличие существенных пробелов в вопросе довоенного призыва казахстанцев в Красную армию, имеющих самое непосредственное отношение к трагическим последствиям начала Великой Отечественной войны. В Киевском особом военном округе новое пополнение из Казахстана и республик Средней Азии составило 22,4 %, некоторые стрелковые части были укомплектованы им на 41 % (Безугольный, 2016: 93) и даже на 90 %. Командир 497-го стрелкового полка 135-стрелковой дивизии КОВО М.Н. Мищенко, 99 % личного состава которого не владели русским языком, сообщал: «Вы представляете себе, что получается: комсостав – исключительно русские. Красноармейцы нас не понимают, мы не понимаем их, объясняем на пальцах и различными знаками» (Безугольный, 2021: 124). 13 марта 1938 г. вышло постановление ЦК ВКП (б) и Совнаркома СССР об обязательном изучении русского

языка в школах национальных республик по единой программе. В нем было подчеркнута: «Знание русского языка обеспечивает необходимые условия для успешного несения всеми гражданами СССР воинской службы» (Безугольный, 2017: 14). Безусловно, определенную роль в решении вопроса овладения призывниками русским языком на приемлемом уровне указанное постановление сыграло. Но полностью решить эту острую дилемму не удалось ни к началу, ни в процессе Великой Отечественной войны. Ранее языковая проблема в военных документах практически не акцентировалась, так как она была относительно незаметной в условиях функционирования национальных подразделений. И, наоборот, она стала очевидной в условиях экстерриториальности распределения призывного контингента.

Например, в докладной записке наркома внутренних дел Украинской ССР А. Кобулова Секретарю ЦК ВКП (б) Украины Н. Хрущеву сообщалось, что «...в отдельных воинских частях имеется большой процент национальных меньшинств. Из них большое количество совершенно не владеет русским языком» (Радянські органи, 2013: 289). Незнание русского языка было важной, но не единственной проблемой в организации Красной Армии в предвоенный период. Нередко военным не хватало элементарного: обмундирования, полноценного питания, решения бытовых вопросов. Указанные проблемы, сравнительно несущественные по отдельности, в совокупности с другими, особенно политическими и военными ошибками руководства СССР, оказали сокрушительный эффект и способствовали пленению миллионов военнослужащих Красной Армии. Участь солдат и офицеров Красной армии в фашистском плену была крайне трагичной. Вопреки общепризнанным нормам международного права, они были обречены на голод и лишения, на истребление в лагерях. Применяемая гитлеровцами тактика уничтожения советских пленных не имела аналогов в истории человечества по жестокости и масштабам. Архивные документы КНБ свидетельствуют о зверском уничтожении советских военнопленных, часто доведенных до невероятной степени физического и психического истощения. Перебежчик Бектасов сообщил советским контрразведчикам, что только в Тильзитском лагере в день умирало не менее 100 человек. С ноября 1941 г. к концу декабря того же года там из 12 тыс пленных в живых осталось около 1500, наблюдались случаи людоедства (СГА КНБ РК. Ф. 6. Д. 530. Л. 5).

Аналогичную информацию представил Умурзаков (без указания в документах других идентифицирующих данных). Он сообщил, что в Витебском лагере за зиму 1941–1942 гг. от холода, голода и болезней погибло около 16 тыс человек (СГА КНБ РК. Ф. 6. Д. 530. Л. 8). Огромное количество пленных было ликвидировано фашистами по политическим мотивам и расистским законам. Их использовали в качестве живого щита в боевых операциях, для разминирования минных полей, адского труда на каменоломнях и шахтах; они служили лабораторным материалом для преступных медицинских экспериментов. При оценке вероятности планов Берлина по использованию пленных в политических целях, представляет интерес судьба сына известного казахстанского революционного деятеля Алиби Джангильдина – Тамерлана (1884–1953 гг.).

Согласно открытым данным «Мемориала» МО РФ, лейтенант Танерлин Джангильдин (транскрипция сохранена, авт.) погиб 15 февраля 1941 г. и похоронен в д. Клепцы Новгородской области. В этом же ОБД указаны другие варианты транскрипции фамилии и имени (Дмангельдин, Танерлак, Тангерлан) и мест захоронения (с. Гузи, с. Гора той же области) (Мемориал, 2007), однако во всех случаях дата гибели и номер воинской части совпадают. Также, подтверждением того, что речь идет именно о сыне Алиби Джангильдина, являются установочные данные его матери, Елены Афанасьевны Джангильдиной с указанием московского адреса проживания (рис. 1).

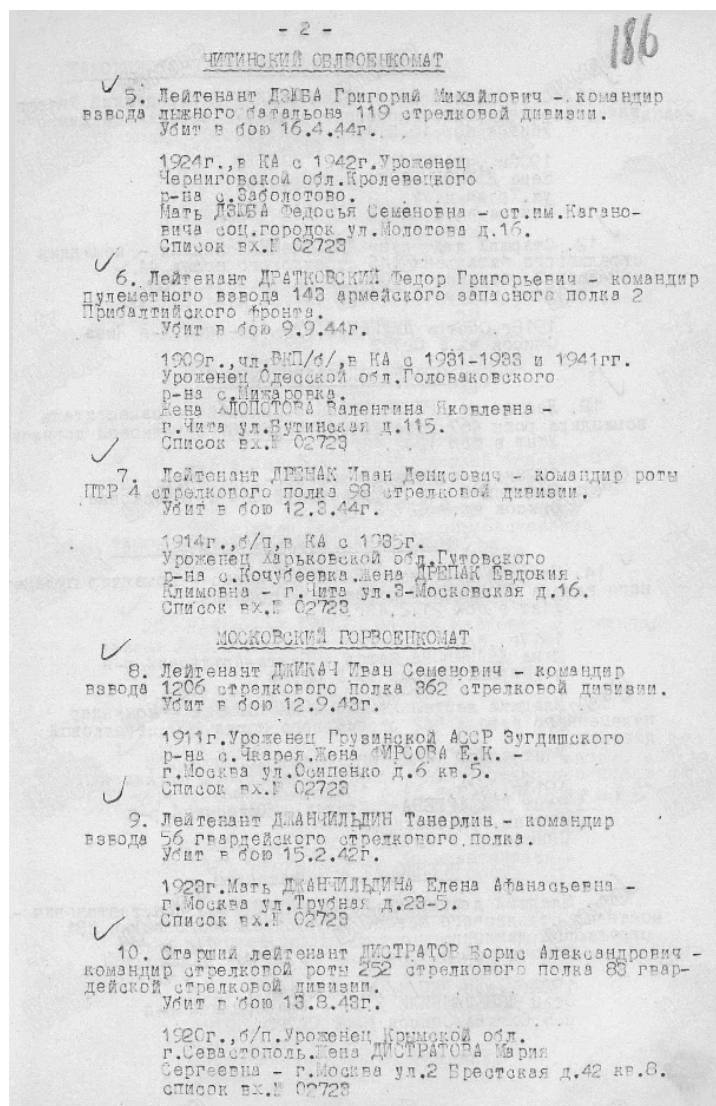

Рис. 1. Выписка из архива ОБД «Мемориал».
[Picture 1. Extract from the archives of the Memorial OVD]

Вместе с тем, относительно недавно в немецких архивах были обнаружены документальные данные, свидетельствующие о том, что Т. Джангильдин в феврале 1942 г. не погиб, а попал в плен. В ходе допроса Т. Джангильдин сообщил о некоторых обстоятельствах, при которых он попал в плен: «...дивизионный полк до 15 февраля не получил ни пополнения, ни замены. У стрелков было пятизарядное оружие, у офицеров – пистолеты и, реже, автоматы. Как правило, в стрелковых корпусах автоматов не было. Ручные гранаты и противогазы не раздавались, так как в обозе их не было. Весь стрелковый полк не имел стальных касок. Вооружение корпуса ПИ-КП состояло из 1 пулемета и 100 пятизарядных винтовок. Оснащение каждого солдата составляли пила, топор, лом и саперная лопата. Орудий противотанковых не было» (Садыкова, 2002: 57). К настоящему времени рассекреченные архивные материалы МГБ Украинской ССР (ссылка на них делается впервые, авт.) позволяют выдвинуть версию о планах нацистской разведки использовать Тамерлана Джангильдина в подрывных целях. В 1946 г. во время допроса в Киеве сотрудниками МГБ Украинской ССР бывший военнослужащий «Туркестанского легиона» Амиров Мажит, 1914 г. р., ур. Чемолгана Каскеленского района Алматинской области, имел редкое в то время высшее образование (Московский институт театральных искусств), арестован в г. Краснодаре. Он сообщил, что проходил обучение в немецкой разведшколе вместе с Джангильдиным Тамерланом: «В плену он был опознан немцами, знакомство с которыми произошло до войны во время поездки с отцом в Германию. Отец Джангильдина до 1934 г. якобы был заместителем председателя исполкома Каз.АССР» (ГДА СБУ. Ф. 9. Д. 532. Л. 516).

В ходе исследования полученных материалов в отношении Т. Джангильдина напрашивается невольная аналогия с ситуацией вокруг сына Сталина – Якова Джугашвили. Оба они были младшими офицерами (Джугашвили – в звании старшего лейтенанта), оба воевали в самый сложный период Великой Отечественной войны и были свидетелями слабой организации обороны страны. Соответствующие оценки Т. Джангильдина мы излагали выше, Яков Джугашвили тоже заявил немецкому офицеру, что он с гордостью защищал свою страну и её политическую систему, но в то же время не скрывает своего разочарования действиями Красной армии (Neef, 2013). Учитывая родственную связь пленного с Алиби Джангильдиным и сохранявшиеся в начале 1942 г. амбициозные планы Берлина по оккупации большей части СССР, не исключаем возможных намерений нацистской разведки по использованию ситуации в интересах пропаганды или шантажа (по аналогии с сыном Сталина Яковом Джугашвили). Другой информации в отношении Т. Джангильдина об обстоятельствах нахождения в плену и его дальнейшей судьбе пока нет, кроме обращения его матери (рис. 2).

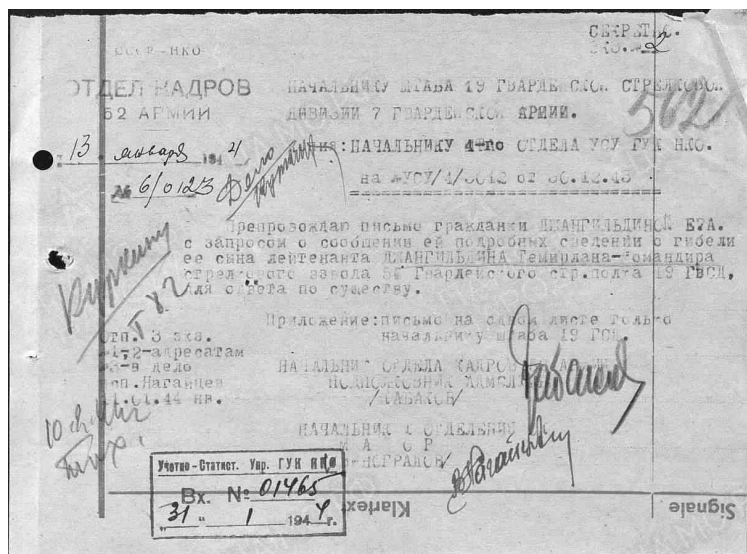

Рис. 2. Копия сопроводительного письма Е.А. Джангильдиной
[Picture 2. The copy of the covering letter from E.A. Dzhangildina]

Еще один аспект: расстрелы в лагерях проводились преимущественно лагерной полицией из числа бывших граждан СССР. Многие из них, уверовавшие в победу немцев, шли на сотрудничество, считая, что надо приспособливаться к новой власти и стоит начинать с лагеря. Шли, не совсем понимая, что навсегда связывают себя с убийцами. Однако немцы умели приковывать к себе намертво. В частности, в «Распоряжении штаба ОКВ о порядке приведения в исполнение приговора о смертной казни советских военнопленных» от 29 декабря 1941 г. говорилось: «Если в исполнение приводится приговор о повешении, то комендант данного лагеря должен найти среди советских военнопленных подходящих для этого людей, которые за это должны получить какое-либо вознаграждение (деньгами, продуктами и др.). О приведении приговора немецкими военнослужащими не может быть и речи» (Шнеер, 2015). Такое отношение к советским военнопленным не было следствием произвола местных военных властей, это была государственная политика нацистской Германии. За три месяца до начала Великой Отечественной войны Гитлер заявил: «Война в России будет такой, которую нельзя вести по рыцарским правилам. Это будет борьба идеологий и расовых противоречий, и она будет вестись с беспрецедентной жестокостью» (Сергеев, 1991: 225).

Примечательно, что не все представители высшего военного руководства Германии разделяли эти установки о жестоким отношении к людям на оккупированных территориях. Например, глава абвера (военной разведки) адмирал Канарис считал, что такая политика «открывает перед советским руководством широкие возможности мобилизации советского

народа против Германии» (Даллин, 2019: 375). Многочисленные архивные документы и свидетельские показания говорят о том, что сотни тысяч советских военнопленных были подвергнуты мучительной пытке голодом. Немецкий полковник Маршалл, инспектировавший «дулаги» группы армий «Центр», в своих донесениях признавал, что питание пленных ненормально – 150 г хлеба и 50 г сухого пшена в сутки на одного человека. Этот рацион имел максимально от 200 до 700 калорий, что составляло меньше половины жизненно необходимого уровня». Согласно германскому отчету от 10 июля 1941 г. о положении советских военнопленных в минском лагере для военнопленных и гражданских лиц, более 140 тыс человек содержались в нем на площади приблизительно 50 тыс кв м. Заключенные могли только стоять и здесь же, на месте, отправлять естественные надобности. Возникновение эпидемий в этой ситуации было практически неизбежно (Кульков и др., 2011: 225).

Во время Нюрнбергского процесса использовались показания бывшего командира роты германской армии. Он сообщал: «Уманский лагерь для военнопленных (Украина) был рассчитан при нормальных условиях на 6 – 7 тыс человек, однако в нем содержалось в то время 74 тыс человек. На территории бывшего кирпичного завода под каждым навесом вмещалось самое большее 200–300 человек, остальные ночевали под открытым небом. Кухни при круглосуточной работе могли приготовить пищу примерно на 2 тыс человек, ежедневно в лагере умирало 60–70 человек. Людей убивали в течение дня» (Звягинцев, 2009: 156). Аналогичное положение было и в лагерях других групп немецких армий. Голод, разразившийся в конце 1941 г. – начале 1942 г. в немецких лагерях для военнопленных, заставлял людей есть траву, сухие листья, кору деревьев, падаль, прибегать к унижениям, предательству и даже каннибализму. Особенно тяжелые условия сложились в лагерях Смоленска, Каунаса, а также располагавшихся в непосредственной близости от Бяла-Подляска, Бобруйска, Иван-города, Кельце, Острув-Мазовецки и других населенных пунктов. Только в одном лагере г. Острув-Мазовецки осенью 1941 г. смертность военнопленных достигала 1000 человек в сутки. Как свидетельствуют немецкие документы, с начала войны и до лета 1942 г. ежедневно погибало около 6 тыс советских военнопленных. Миллионы людей неделями были лишены крова и пищи. Количество потерь значительно колебалось, но почти во всех лагерях зимой 1941–1942 гг. умерло не меньше 30 %; иногда этот показатель достигал 95 % (Звягинцев, 2009: 195). 4 декабря 1941 г. рейхсминистр оккупированных восточных территорий А. Розенберг докладывал Гитлеру, что только в лагерях Украины в результате истощения ежедневно умирает до 2500 пленных (Дембицкий, 2004: 245), при этом смертность советских военнопленных составила примерно 50 %. Для сравнения – аналогичный показатель у британских и американских пленнх составлял около 3 %, французских – 2,8, польских 2 – 4 %, итальянских пленнх – 6 – 7 % (Хильгер, 2019: 142). Усугубляли ситуацию отсутствие медицинской помощи и полнейшая антисанитария. Действенных средств, которые могли бы помочь справиться с заболеваниями, вызванными голодом и слабостью, т.е. продуктов питания, – не было. По оценкам российских историков, основной причиной смертности в лагерях в 1941–1942 гг. стали голод и эпидемии. Наиболее распространенными были тиф и туберкулез (Кульков, Мягков, Ржешевский, 2011: 225). Не способствовали сохранению численности пленнх и условия транспортировки. Летом пленнх не перевозили в поездах и обозах, а гнали пешком. Поздней осенью и зимой 1941 г. в лучшем случае их сажали в открытые вагоны. Переходы и перевозки зачастую были неорганизованными, места для ночлега, питание и уход за ранеными просто не предусматривались. В лагерях изначально строились только временные укрытия (например, землянки и глинобитные строения), как максимум, примитивнейшие бараки.

Подобная философия отношения к пленным, жуткая обстановка в концлагерях, перемалывание тысяч и тысяч пленнх на глазах их несчастных товарищей, безусловно, отражались на физическом состоянии и душевном настрое остальных. Громадные потери в живой силе и территории страны, быстрое продвижение немецких армий, признаки утраты контроля управления страной порождали растерянность и сомнения не только у пленнх, но

и значительной части советского общества. В этих условиях вынужденный характер сотрудничества советских военнопленных с фашистами признавался и немецкой стороной. Например, один из руководителей Восточных легионов вермахта генерал Ральф фон Хайгендорф довольно четко определил состав подчиненных ему подразделений: «Совершенно ясно, что основным мотивом для перехода к немцам был не идеализм, а материализм». В соответствии с этим критерием генерал разделил всех «добровольцев» на три категории:

- «материалисты» – имевшие сугубо материальный интерес;
- «оппортунисты» – лица, решившие сменить свои убеждения под влиянием немецкого оружия;
- «идеалисты» – численно наименьшая группа лиц, боровшихся за идею *(по оценкам эксперта по теме коллаборационизма О. Романько, эта категория лиц составляла примерно 20 % от общего количества)* (Штейнерт, 2024).

По оценкам Хайгендорфа, идеалисты сами пострадали от большевиков либо имели религиозные, политические, этнические причины бороться против советской власти, либо мечтали об освобождении своей родины. Развивая дальше свои мысли, генерал оценил и другие категории «добровольцев»: «Положение «оппортунистов» было наиболее шатким – как только такой человек понимает, что он поставил не на ту карту, он пытается что-то предпринять, чтобы спастись – переходит к партизанам, убегает и т.д. «Материалисты» чаще всего спокойно служат до тех пор, пока им лично ничего не угрожает» (Гилязов, 2009:167). Развитию коллаборационизма способствовала и политика советской власти до начала и в ходе Великой Отечественной войны. Жестокая сталинская административная система, насильственная коллективизация и связанный с ней голод, преследование верующих, массовые репрессии объективно стали важными факторами неудовлетворенности и ожесточения людей. По оценкам академика Академии военных наук М. Семиряги, «коллаборационизм советских граждан был порожден не столько симпатиями к фашистской идеологии и гитлеровской Германии, сколько теми социально-политическими и национальными условиями в СССР, которые были созданы сталинским режимом» (Семиряга, 2000: 345). В соответствии с военной присягой Красной Армии, принятой в 1940г., пленные, независимо от обстоятельств попадания в плен, рассматривались как предатели и изменники Родины (Арзамаскин, 2020: 18).

Этой установкой были пронизаны и появившиеся уже в начале войны указания Главного политического управления РККА (ГлавПУР РККА), в соответствии с которыми все попавшие в плен или без вести пропавшие объявлялись изменниками Родины со всеми вытекающими из этого последствиями. Уголовный Кодекс РСФСР, действовавший в годы Великой Отечественной войны, еще больше ужесточил наказание за пребывание в плену. В нем подчеркивалось: «Сдача в плен, не вызывавшаяся боевой обстановкой, ... а равно переход на сторону неприятеля влекут за собой высшую меру социальной защиты с конфискацией имущества» (Арзамаскин, 2020: 15). 16 июля 1941 г. Государственный комитет обороны (ГКО) своим постановлением № 169-сс дал оценку хаотическому отступлению и массовой сдаче в плен, назвав такие воинские части «стадом баранов, в панике бегущих от обнаглевшего противника» и вынес категорический вердикт: «Паникер, трус, дезертир хуже врага, ибо он не только подрывает наше дело, но и порочит честь Красной Армии. Поэтому расправа с паникерами, трусами и дезертирами и восстановление воинской дисциплины являются нашим священным долгом» (Вронская, Лысенко, 2011: 125). Не менее безжалостные формулировки содержали приказ Ставки Верховного Главного Командования № 270 от 16 августа 1941 г., в соответствии с которым сдавшихся в плен красноармейцев можно было уничтожить всеми воздушными и наземными средствами, а их семьи лишались государственного пособия и помощи. В частности, такая жестокая мера была применена в отношении моей бабушки-инвалида с 4 детьми после получения извещения о том, что ее муж пропал без вести осенью 1943 г. Лишь в 1988 г было установлено, что он погиб в боях в Витебской области.

Советские спецслужбы неоднократно докладывали в Москву о явных перекосах ситуации, фактически благоприятствующей продолжению вербовочной деятельности немцев среди военнопленных. Один из таких документов 19.12.1942 г. подписан начальником Особого отдела НКВД Закавказского фронта ст. майором госбезопасности Н. Рухаберидзе. Он сообщил, что «...пленный Турсынов показал, что солдаты 3 батальона Туркестанского легиона не хотят воевать против Красной Армии и многие из них настроены к переходу на нашу сторону, но боятся быть репрессированными Советской властью за совершенную измену Родине». Во многом аналогичные выводы содержит и докладная записка главе СМЕРШа Виктору Абакумову из Особого отдела Южного фронта: «...Подавляющее большинство легионеров пошло на службу к немцам не потому, что они сочувствовали им и желали помочь, а из-за угрозы репрессий и расстрелов. Определенное воздействие оказывает немецкая пропаганда, стремящаяся создать у легионеров убежденность, что при переходе на сторону Красной Армии они будут расстреляны как изменники Родины, а семьи репрессированы органами Советской власти. Тем не менее, имеющиеся факты перехода на сторону Красной Армии говорят о широком распространении антигерманских настроений в Туркестанском легионе» (СГА КНБ РК. Ф. 6. Д. 530. Л. 14). Еще в одном документе советской контрразведки подчеркивалось, что «все опрошенные показали, что они были захвачены немцами либо будучи больными и ранеными, либо преимущественно в результате окружения и безнадежных попыток сопротивления немецким частям» (СГА КНБ РК. Ф. 6. Д. 530. Л. 3).

Еще один интересный архивный документ подписан будущим Первым секретарем Компартии Казахстана (август 1955 г. – март 1956 г.), Генеральным секретарем ЦК КПСС, а в декабре 1942 года – заместителем начальника Политического управления Черноморской группы войск Закавказского фронта полковником Брежневым Л.И.: «План немцев по использованию бывших военнопленных-красноармейцев, несмотря на длительную обработку в легионах и лагерях, окончательно провален. Легионеры (Туркестанского легиона, авт.) не оправдали надежд немецкого командования. Только благодаря предателям, имеющимся среди легионеров, были сорваны массовые переходы легионеров на нашу сторону» (СГА КНБ РК. Ф. 6. Д. 530. Л. 239). Этот вывод был сделан Политуправлением на основе опросов перебежчиков из «Туркестанского легиона». В военный период именно Политуправления занимались пропагандой среди войск противника, в их обязанности входило распространение листовок, организация радиопередач, участие в первичных опросах пленных (Дегтярев, Колпакиди, 2009: 315). К сожалению, следует признать, что в период Великой Отечественной войны были допущены грубейшие нарушения законности и произвол в отношении бойцов и командиров, вышедших из окружения, совершивших побег из плена и освобожденных советскими войсками. В отношении их применялись меры, унижавшие личное достоинство и препятствовавшие дальнейшему использованию в армии.

Известно, что с конца 1941 г. указанные категории военнослужащих через сборно-пересыльные пункты под конвоем войск НКВД направлялись в тыловые лагеря для спецпроверки (филтрации).

Фактически, эти учреждения представляли собой военные тюрьмы строгого режима: лагеря были изолированы высокими заборами с колючей проволокой; заключенным, которых официально именовали «бывшими военнослужащими Красной Армии», запрещались переписка и свидания с родственниками. По данным историка С. Дробязко, в результате такой «филтрации» было необоснованно репрессировано большое количество военнослужащих, честно выполнявших свой долг и ничем не запятнавших себя в плену.

...Многие военнопленные были осуждены как изменники родины за то, что выполняли в плену обязанности врачей, санитаров, перевозчиков, поваров, рабочих. В зависимости от обстановки на фронтах часть спецконтингента пополняла действующую армию (через штрафные батальоны), другая передавалась в постоянные кадры предприятий в Сибирь и Заполярье (Дробязко, 2004: 59). Обе противодействующие стороны – Москва и Берлин – не давали Международному Красному кресту разрешения на инспекционные поездки по лагерям и обмена списками пленных. Мотивация отказа была примерно одинаковой, – «иначе солдаты

будут меньше опасаться попасть в плен» (Даллин, 2019: 378). Перечисленные условия стали благоприятной питательной средой для коллаборационизма. Тем не менее, следует признать, что руководители фашисткой Германии переоценили степень влияния драматически сложившихся обстоятельств первого этапа войны на поведение пленных и их отношение к «победителям». Они считали, что сдавшиеся или захваченные в плен советские граждане самим ходом военных действий подготовлены к союзу с нацистской разведкой. Дальнейшее развитие событий показало серьезную ошибочность этих оценок. Многие попавших в плен, несмотря на муки террора и дикие зверства, предпочли смерть в концлагерях и тюрьмах сделке с совестью. Кроме того, огромное количество военнопленных, хотя и давало согласие на сотрудничество с вражеской разведкой, в действительности не планировало выполнять ее задания. Считая себя обреченными, они в самом предложении видели возможность выхода из тяжелого положения в плену. Согласие на вербовку предоставляло человеку шанс вырваться из фашистской неволи, хотя бы крошечную возможность возвращения к прежней жизни, семье.

В контексте рассматриваемой проблемы представляют интерес результаты анализа свыше 500 уголовных дел коллаборантов, проведенного КГБ СССР в конце 70-х гг. Сотрудники органов госбезопасности пытались выявить мотив сотрудничества фигурантов дел с фашистами. По оценкам чекистов, «враждебное отношение к советскому государственному и общественному строю» стало причиной перехода к противнику в 44 % случаев, «несогласие с политическим режимом в СССР» – 13 %, «буржуазно-националистические взгляды» – 10 %, «неверие в победу советского народа» – 11 %. Что касается целей сотрудничества с гитлеровцами, среди них выделялись «месть советской власти за репрессии родственников» – 29 %, «желание причинить ущерб СССР в силу враждебного настроения» – 13 %, «уклонение от воинской службы» – 12 %, «стремление спасти свою жизнь» – 20 %, корыстные мотивы и желание облегчить страдания в плену – 17 % (Веденеев, 2008: 328). Результаты указанного исследования органов госбезопасности представляются довольно объективными, – оснований для враждебного отношения к Советской власти и несогласия с политическим режимом более половины осужденных (57 %) в условиях предвоенного времени было достаточно у значительной части населения СССР. Не был исключением и народ Казахстана, серьезно пострадавшего от репрессий и, особенно, голода 30-х годов. Тем не менее, анализ архивных материалов КНБ и зарубежных партнеров подтверждает, что подавляющее большинство советских военнопленных соглашалось на сотрудничество с фашистами вынужденно. Нередко, при выборе между жизнью и смертью.

Заключение

Исходя из проанализированного материала, необходимо выделить следующее:

- актуальная проблема исследования коллаборационизма на постсоветском пространстве относится к сравнительно новым, в значительной степени политизированным и поэтому чувствительным вопросам истории, нередко используемым в так называемых «войнах памяти»;

- в условиях Казахстана серьезный прогресс в исследовании «Туркестанского легиона» произошел в рамках деятельности Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, начавшей работы в ноябре 2020 года.

Однако многоаспектность этой научной проблемы, сохранение в ней до настоящего времени многочисленных пробелов позволяет сделать вывод о необходимости продолжения исследования;

- в 60–70-е годы XX века органами госбезопасности СССР была проведена масштабная информационная операция, в рамках которой многотысячным тиражом на 3 языках (казахском (1968), русском (1972), кыргызском (1976)) была издана повесть «Падение «Большого Туркестана» (автор, сотрудник КГБ КазССР Серик Шакибаев). В условиях закрытости советского государства повесть долгие годы была для общества практически единственным и далеко не бесспорным источником информации о «Туркестанском легионе». В

принципиально изменившихся за прошедшее время условиях логичным было бы проведение специального исследования с последующим изданием монографии, направленной на устранение многих существующих пробелов.

Очевидно, что в решении данного вопроса, по аналогии с вышеуказанным примером из советского прошлого, серьезную роль могли бы сыграть и органы национальной безопасности РК.

Sources

BSA SSU— Branch State Archive of the Security Service of Ukraine

Nidermayer, 1945 – Protocol of interrogation of Major General O. von Nidermayer on August 28 1945 // Elektronnaya biblioteka istoricheskikh dokumentov Rossiyskogo istoricheskogo obschestva. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/224524-protokol-doprosa-generalmayora-o-fon-nidermayera-moskva-28-avgusta-1945-g> (In Russ.).

Radyanski organi, 2013 — Radyanski organi Soviet state security agencies in 1939 – June 1941. Documents SSA SS of Ukraine. Edit. 2. Part 2. Kiiv: Vid. dim «Kievo-Mogilyanska akademiya», 2013. 608 p. (In Russ.).

SSA NSC RK — Special State Archive of the National Security Committee of the Republic Kazakhsnan

Источники

ГДА СБУ — Галузевий державний архів Служби безпеки України (Отраслевой государственный архив Службы безопасности Украины)

Нидермайер, 1945 — Протокол допроса генерал-майора О. фон Нидермайера 28 августа 1945 г. // Электронная библиотека исторических документов Российского исторического общества. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/224524-protokol-doprosa-general-mayora-o-fon-nidermayera-moskva-28-avgusta-1945-g>

Радянські органи, 2013 – Радянські органи безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України. Вид. 2-ге. Ч. 2. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 608 с.

СГА КНБ РК — Специальный государственный архив комитета национальной безопасности Республики Казахстан

References

Arzamaskin, 2018 — *Arzamaskin Yu.N. Ideynnye bortsyi ili predateli? [Ideological fighters or traitors?]/ Sovetskie voennoplennyye. Kollaboratsionizm. Soprotivlenie. Pamyat [Soviet POWs. Collaborationism. Resistance. Memory]. Proceedings of the International Scientific Conference (October 21–24, 2018). Novosibirsk, 2018. Pp. 12–32. (In Russ.).*

Arzamaskin, 2020 — *Arzamaskin Yu.N. Pravovoy status voennoslujaschih Krasnoy armii, osvobodennyih iz plena v godyi Velikoy Otechestvennoy voynyi [Legal status of Red Army servicemen released from captivity during the Great Patriotic War]. Vestnik voennogo prava, 2020. No. 1. Pp. 16–23. (In Russ.).*

Bezugolnyiy, 2016 — *Bezugolnyiy A.Yu. «Istochnik dopolnitelnoy moschi Krasnoy Armii...». [The source of additional power of the Red army]. Natsionalnyiy vopros v voennom stroitelstve v SSSR 1922–1945. Moscow: Politicheskaya entsiklopediya, 2016. 271 p. (In Russ.).*

Bezugolnyiy, 2021 — *Bezugolnyiy A.Yu. Natsionalnye formirovaniya sredneaziatskogo voennogo okruga v 1941–1942 gg.: opyt komplektovaniya, podgotovki i boevogo primeneniya [National formations of the Central Asia military district in 1941–1942: experience in the recruitment, training and combat use]. // Neslomlennyiy narod. Ot obschey pobedy k obschey istoricheskoy pamyati. Moscow: Ves mir, 2021. 704 p. (In Russ.).*

Bezugolnyiy, 2017 — *Bezugolnyiy A.Yu. Osobennosti prizyiva na voennuyu slujbu predstaviteley narodov SSSR nakanune Velikoy Otechestvennoy voynyi [Peculiarities of conscription for military service of representatives of the peoples of the USSR of the eve of the Great Patriotic war]. Voенно-istoricheskij jurnal, 2017. No. 12. Pp. 11–18. (In Russ.).*

Gilyazov, 2009 — *Gilyazov I.A. Legion «Idel-Ural». [Legion «Idel – Ural»]. Moscow: Veche, 2009. 304 p. (In Russ.).*

Dallin, 2019 — *Dallin A. Zahvachennyye territorii SSSR pod kontrolem natsistov. Okkupatsionnaya politika Tretego reyha 1941–1945 gg. [Captured territories of the USSR under nazi control. Occupation policy of the Third Reich 1941–1945]. Moscow: Centrpoligraf, 2019. 640 p. (In Russ.).*

Degtyarev, Kolpakidi, 2009 — *Degtyarev K., Kolpakidi A. SMERSH. Smert shpionam. [SMERSH. Death to spies]. Moscow: Eksmo, 2009. 736 p. (In Russ.).*

Dembitskiy, 2004 — *Dembitskiy N.P. Sudba plennyih. Voyna i obschestvo, 1941–1945 kniga vtoraya. [The fate of the prisoners. War and society, 1941–1945 book two]. Moscow: Nauka, 2004. 410 p. (In Russ.).*

Drobyazko, 1999 — *Drobyazko S.I. Vostochnyye legiony i kazachi chasti v vermahte. [Eastern legions and Cossack units in the Wehrmacht]. Moscow: AST, 1999. 48 p. (In Russ.).*

Drobyazko, 2004 — *Drobyazko S.I. Pod znamenami vruga. Antisovetskie formirovaniya v sostave germanskih voorujennyih sil. [Under the banners of the enemy anti-Soviet formations within the German armed forces]. Moscow: Eksmo, 2004. 608 p. (In Russ.).*

Ermolov, 2013 — *Ermolov I.G. Pod znamenami Gitlera. [Under the banners of Hitler]. Moscow: Veche, 2013. 464 p. (In Russ.).*

- Hayitov, 2015 — *Hayitov Sh.A.* Istoricheskaya sudba turkestanskikh voennoplennykh Vtoroy mirovoy voyni [The historical fate of the Turkestan prisoners of war of World war II]. *Metamorfozyi istorii*, 2015. No. 6. 48 p. (In Russ.).
- Hilger, 2019 — *Hilger A.H.* Sovetskie voennoplennyye: nemetskiy plen i problemyi vozvrascheniya na rodinu [Coviet prisoners of war: German captivity and problems of returning to their homeland]. *Bulletin of Tomsk State University*, «History» Series, 2019. No. 57. Pp. 141–147. (In Russ.).
- Hofman, 1994 — *Hoffman Y.* Intervyu [Interview] // *Novyyiy chasovoy: Russkiy voenno-istoricheskiy jurnal*, 1994. No. 1. 99 p. (In Russ.).
- Kulkov, et. al, 2011 — *Kulkov E., Myagkov M., Rjeshevskiy O.* Voyna 1941–1945 gg. [The War of 1941–1945]. Moscow: OLMAMediaGrupp, 2011. 512 p. (In Russ.).
- Memorial — *Memorial*. Informatsiya iz doneseniya o bezvozvratnykh poteryakh. Djangildin T.A. [Information from the report on irreparable losses. Dzhangildin T.A.] URL: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=51964084> (access date: 18.02.2024). (In Russ.).
- Neef, 2013 — *Neef C.* Erschießen Sie mich! [Shoot me!] // *Der Spiegel*, 2013. No. 7. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/#CITEREFNeef2013> (access date: 20.02.2024).
- Sadyikova — *Sadyikova B.* Istoriya Turkestanskogo legiona v dokumentah. [History of the Turkestan legion in documents]. Almaty: Kainar, 2002. 247 p. (In Russ.).
- Semiryaga, 2000 — *Semiryaga M.I.* Kollaboratsionizm. Priroda, tipologiya i proyavleniya v godiy Vtoroy mirovoy voyni. [Collaborationism. Nature, typology and manifestations during the Second World War]. Moscow: ROSSPEN, 2000. 863 p. (In Russ.).
- Sergeev, 1991 — *Sergeev F.M.* Taynyie operatsii natsistskoy razvedki. [Nazi intelligence covert operations]. Moscow: Politizdat, 1991. 414 p. (In Russ.).
- Sinitsyin, 1985 — *Sinitsyin A.M.* Vsenarodnaya pomosch frontu. [Nationwide assistance to the front] / O patrioticheskom dvizhenii sovetskogo naroda v godiy Velikoy Otechestvennoy voyni. 1941–1945 gg. [On Patriotic Movement of Soviet People during the Great Patriotic War of 1941–1945] Moscow: Voenizdat, 1985. 319 p. (In Russ.).
- Shneer, 2015 — *Shneer A.* Fenomen lagernoy politzii [The phenomenon of camp police] // *Nezavisimoe voennoe obozrenie*, 2015. URL: https://nvo.ng.ru/history/2015-02-20/12_police.html (access date: 19.02.2024). (In Russ.).
- Shteynert, 2024 — *Shteynert I.* Turkestanskiy legion vermahta [Turkestan legion of the Wehrmacht]. *Diletant.media*, 2024. URL: <https://diletant.media/articles/45332481/> (access date: 20.02.2024). (In Russ.).
- Vedeneev, 2008 — *Vedeneev D.V.* Ukrainskiy front v voynah spetsslujb. [Ukrainian front in the wars of the special services]. Kiev: K.I.C, 2008. 428 p. (In Russ.).
- Voennyiy slovar, 1986 — *Voennyiy entsiklopedicheskiy slovar*. [Military dictionary]. Moscow: Voenizdat, 1986. 863 p. (In Russ.).
- Vronskaya, Lyisenko, 2011 — *Vronskaya T.V., Lyisenko A.E.* Osobennosti voennogo pravosudiya v pervyyiy period Velikoy Otechestvennoy voyni [Features of military justice in the first period of the Great Patriotic war]. *Novaya i noveyshaya istoriya*, 2011. No. 4. Pp. 123–128. (In Russ.).
- Zvyagintsev, 2009 — *Zvyagintsev A.* Nyurnbergskiy protsess. [Nuremberg trial]. Moscow: Ripol Klassik, 2009. 210 p. (In Russ.).

Литература

- Арзамаскин, 2018 — *Арзамаскин Ю.Н.* Идеиные борцы или предатели? // Советские военнопленные. Коллаборационизм. Сопротивление. Память. Материалы Международной научной конференции (21–24 октября 2018 г.). Новосибирск, 2018. С. 12–32.
- Арзамаскин, 2020 — *Арзамаскин Ю.Н.* Правовой статус военнослужащих Красной армии, освобожденных из плена в годы Великой Отечественной войны // *Вестник военного права*, 2020. № 1. С. 16–23.
- Безугольный, 2016 — *Безугольный А.Ю.* «Источник дополнительной мощи Красной Армии...». Национальный вопрос в военном строительстве в СССР 1922–1945. Москва: Политическая энциклопедия, 2016. 271 с.
- Безугольный, 2021 — *Безугольный А.Ю.* Национальные формирования среднеазиатского военного округа в 1941–1942 гг.: опыт комплектования, подготовки и боевого применения // *Несломленный народ. От общей победы к общей исторической памяти*. Москва: «Весь мир», 2021. 704 с.
- Безугольный, 2017 — *Безугольный А.Ю.* Особенности призыва на военную службу представителей народов СССР накануне Великой Отечественной войны // *Военно-исторический журнал*, 2017. № 12. С. 11–18.
- Веденеев, 2008 — *Веденеев Д.В.* Украинский фронт в войнах спецслужб. Киев: К.И.С, 2008. 428 с.
- Военный словарь, 1986 — *Военный энциклопедический словарь*. Москва: Воениздат, 1986. 863 с.
- Вронская, Лысенко, 2011 — *Вронская Т.В., Лысенко А.Е.* Особенности военного правосудия в первый период Великой Отечественной войны // *Новая и новейшая история*. 2011. № 4. С. 123–128.
- Гилязов, 2009 — *Гилязов И.А.* Легион «Идель-Урал». Москва: Вече, 2009. 304 с.
- Даллин, 2019 — *Даллин А.* Захваченные территории СССР под контролем нацистов. Оккупационная политика Третьего рейха 1941–1945 гг. Москва: Центрполиграф, 2019. 640 с.
- Дегтярев, Колпакиди, 2009 — *Дегтярев К., Колпакиди А.* СМЕРШ. Смерть шпионам. Москва: Эксмо, 2009. 736 с.

- Дембицкий, 2004 — *Дембицкий Н.П.* Судьба пленных. Война и общество, 1941–1945 книга вторая. Москва: Наука, 2004. 410 с.
- Дробязко, 1999 — *Дробязко С.И.* Восточные легионы и казачьи части в вермахте. Москва: АСТ, 1999. 48 с.
- Дробязко, 2004 — *Дробязко С.И.* Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил. Москва: Эксмо, 2004. 608 с.
- Ермолов, 2013 — *Ермолов И.Г.* Под знаменами Гитлера. Москва: Вече, 2013. 464 с.
- Звягинцев, 2009 — *Звягинцев А.* Нюрнбергский процесс. Москва: Рипол Классик, 2009. 210 с.
- Мемориал, 2007 — *Мемориал.* Информация из донесения о безвозвратных потерях. Джангильдин Т.А. URL: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=51964084> (дата обращения 18.02.2024)
- Кульков и др., 2011 — *Кульков Е., Мягков М., Ржешевский О.* Война 1941–1945 гг. Москва: ОЛМАМедиаГрупп, 2011. 512 с.
- Садыкова, 2002 — *Садыкова Б.* История Туркестанского легиона в документах. Алматы: Кайнар, 2002. 247 с.
- Семиряга, 2000 — *Семиряга М.И.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва: РОССПЭН, 2000. 863 с.
- Сергеев, 1991 — *Сергеев Ф.М.* Тайные операции нацистской разведки. Москва: Политиздат, 1991. 414 с.
- Синицын, 1985 — *Синицын А.М.* Всенародная помощь фронту. О патриотическом движении советского народа в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. Москва: Воениздат, 1985. 319 с.
- Хайитов, 2015 — *Хайитов Ш.А.* Историческая судьба туркестанских военнопленных Второй мировой войны // *Метаморфозы истории.* 2015. № 6. 48 с.
- Хильгер, 2019 — *Хильгер А.Х.* Советские военнопленные: немецкий плен и проблемы возвращения на родину // *Вестник Томского государственного университета, серия «История».* 2019. № 57. С. 141–147.
- Хофман, 1994 — *Хоффман Й.* Интервью // *Новый часовой: Рус. военно-ист. журн.* 1994. № 1. 99 с.
- Шнеер, 2015 — *Шнеер А.* Феномен лагерной полиции // *Независимое военное обозрение.* 2015. URL: https://nvo.ng.ru/history/2015-02-20/12_police.html (дата обращения 19.02.2024)
- Штейнерт, 2024 — *Штейнерт И.* Туркестанский легион вермахта // *Дилетант.медиа.* URL: <https://diletant.media/articles/45332481/> (дата обращения 20.02.2024)
- Neef, 2013 — *Neef C.* Erschießen Sie mich! // *Der Spiegel.* 2013. № 7. 9 Februar. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/#CITEREFNeef2013> (дата обращения 20.02.2024)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 2, pp. 318–332, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_318-332

ON THE ISSUE OF EMPLOYMENT OF THE POPULATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN 1991–2009

Zh.M.-A. Assylbekova¹, T.A. Apendiyev², G.A. Omarova³

¹Narxoz University
 (28, Jandosov Str., Almaty, 050010 Republic of Kazakhstan)
 Professor, Doctor of Historical Sciences,
 <https://orcid.org/0000-0002-45460110>. E-mail: asylbekova777@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., Almaty, 050010 Republic of Kazakhstan)
 PhD
 <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., Almaty, 050010 Republic of Kazakhstan)
 Master's in Humanities
 <https://orcid.org/0009-0002-0583-1113>. E-mail: Gulnara_78@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Assylbekova Zh.M.-A., Apendiyev T.A., Omarova G.A., 2024

Abstract. *Introduction.* The article studies the problems of employment in the Republic of Kazakhstan in 1989–2009 in the historical and demographic aspect, which is one of the important areas of historical experience in the selection and training of national industrial personnel. *Goals and objectives.* The goal of the study is to research the formation of the labor market and employment in leading sectors of the economy and by type of ownership. The objectives of the study were to highlight changes in the number and composition of the unemployed by gender, age, educational and professional qualification level, structural unemployment in the context of urban and rural areas and regions of Kazakhstan and the state of the self-employed population. The chronological framework of the study covers the period between the All-Union Population Census of 1989 and the first national population census in the Republic of Kazakhstan in 2009, a period when cardinal socio-political, economic, and demographic processes occurred that determined the development of Kazakhstan for many decades to come. *Results.* As a result of a comprehensive analysis of the problem, it was examined how, in the process of transition to a market economy, there was a sharp decline in employment, and at the same time the phenomenon of uncontrollable unemployment appeared. In a short period of time, a huge part of the working population was left without social protection. From the late 1980s and throughout the 1990s, Kazakhstan experienced a significant reduction in the number of people employed in almost all sectors of the economy. The main factor in the reduction of the employed population was the economic crisis, namely, the decline in material production in industry, the agricultural sector, housing and capital construction. All this led to a reduction in jobs and an increase in unemployment, widespread relocation of people outside of Kazakhstan, which in

turn affected the reduction in the size of the country's entire population, including the employed. *Conclusion.* Thus, at the beginning of the transition to a market economy, unemployment became one of the most pressing social problems and the state of employment in the Kazakh labor market during the study period remained quite difficult. In addition, hidden unemployment had long existed. The army of the unemployed was replenished by graduates of secondary schools, people who were laid off as a result of the closure of production or left of their own free will, migrants, including kandas, etc. The problem of employment remained relevant especially in labor-surplus areas, rural areas, and small towns that received the status of depressed ones.

Keywords: Labor market, employment, self-employed population, unemployment, market economy, economic crisis

Acknowledgments. The scientific article was prepared as part of the project of grant financing «Current trends in the demographic development of the Republic of Kazakhstan (1991–2021)» (individual registration number: AP22785742).

For citation: Assylbekova Zh.M.-A., Apendiyev T.A., Omarova G.A. On the issue of employment of the population in the Republic of Kazakhstan in 1991–2009 // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 318–332. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_318-332

1991–2009 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТЫЛУ МӘСЕЛЕСІ ЖӨНІНДЕ

Ж. М.-А. Асылбекова¹, Т.Ә. Апендиев², Г.А. Омарова³

¹Нархоз университеті

(55-үй, Жандосова көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы

 <https://orcid.org/0000-0002-45460110>. E-mail: asylbekova777@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Магистр

 <https://orcid.org/0009-0002-0583-1113>. E-mail: Gulnara_78@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Асылбекова Ж. М.-А., Апендиев Т.Ә., Омарова Г.А., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Бұл мақала Қазақстан Республикасының 1989–2009 жж. халықты жұмыспен қамту мәселесін тарихи-демографиялық аспектіде зерделеуге арналған, бұл ұлттық индустриялық кадрларды іріктеу мен даярлаудың тарихи тәжірибесінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеті.* Зерттеуде экономиканың жетекші салаларында және меншік нысандары бойынша еңбек және жұмыспен қамту нарығын қалыптастыру сияқты мәселелер талданады; жынысы, жасы, білім және кәсіптік-біліктілік деңгейі бойынша жұмыссыздардың саны мен құрамындағы өзгерістер қарастырылады. Мақалада Қазақстанның өңірлері мен қалалық және ауылдық жерлердегі құрылымдық жұмыссыздық және өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың жай-күйі қаралады. Зерттеудің хронологиялық шеңберлері 1989 жылғы Бүкілодақтық халық санағы мен 2009 жылғы Қазақстан Республикасындағы бірінші ұлттық халық санағы арасындағы кезеңді, яғни Қазақстанның дамуын көптеген онжылдықтарға айқындаған түбегейлі әлеуметтік-саяси,

экономикалық, демографиялық процестер болған кезеңді қамтиды. *Нәтижелері*. Нарықтық экономикаға көшу процесінде халықтың жұмыспен қамтылуы күрт қысқарды, сол кезде басқарылмайтын жұмыссыздық сияқты құбылыс пайда болды. Қысқа уақыт ішінде жұмысқа қабілетті халықтың басым бөлігі әлеуметтік қорғаусыз қалды. 1980-жылдардың соңынан бастап және 1990-жылдардың ішінде Қазақстанда экономиканың барлық дерлік салаларында жұмыспен қамтылғандар санының едәуір қысқаруы болды. Жұмыспен қамтылған халықтың қысқаруының басты факторы экономикалық дағдарыс, атап айтқанда өнеркәсіптегі, аграрлық сектордағы, тұрғын үй және күрделі құрылыстағы материалдық өндірістің құлдырауы болды. Осының барлығы жұмыс орындарының қысқаруына және жұмыссыздықтың өсуіне, адамдардың Қазақстаннан тысқары жерлерге қоныс аударуына алып келді, бұл өз кезегінде бүкіл халықтың, соның ішінде жұмыспен қамтылғандар санының қысқаруына әсер етті. *Қорытынды*. Осылайша, нарықтық экономикаға көшудің басында жұмыссыздық әлеуметтік мәселелердің дауына айналды. Зерттеу кезеңінде қазақстандық еңбек нарығындағы жұмыспен қамту жағдайы айтарлықтай күрделі болып қалуы, сонымен қатар, жасырын жұмыссыздық болғаны да мәлім. Жұмыссыздар қатарын – жалпы орта білім беретін мектептердің түлектері, өндірістің жабылуы нәтижесінде қысқартуға ұшыраған немесе өз еркімен кеткен адамдар, көшіп-қонушылар және т.б. толықтырып отырды. Халықты жұмыспен қамту мәселесі, әсіресе, күйзеліске ұшыраған аудандарда, ауылдық жерлерде, шағын қалаларда өзекті болып қалды.

Түйін сөздер: Еңбек нарығы, халықты жұмыспен қамту, өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық, жұмыссыздық, нарықтық экономика, экономикалық дағдарыс

Алғыс. Ғылыми мақала «ҚР демографиялық дамуының қазіргі тенденциялары (1991–2021 жж.)» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP22785742).

Дәйексөз үшін: Асылбекова Ж. М.-А., Апендиев Т.Ә., Омарова Г.А. XX ғасырдың 20–30 жж. Қазақстан дамуының әлеуметтік-мәдени феноменін қалыптастыру // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 318–332 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_318-332

К ВОПРОСУ О ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В 1991–2009 ГГ.

Ж. М.-А. Асылбекова¹, Т.А. Апендиев², Г.А. Омарова³

Университета Нархоз

(д. 55, ул. Джандосова, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-45460110>. E-mail: asylbekova777@mail.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

³Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Магистр гуманитарных наук

 <https://orcid.org/0009-0002-0583-1113>. E-mail: Gulnara_78@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Асылбекова Ж.М.-А., Апендиев Т.А., Омарова Г.А., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье изучены проблемы занятости населения в РК в 1989–2009 годы в историко-демографическом аспекте, что является одним из важных направлений исторического опыта подбора и подготовки национальных индустриальных кадров. *Цель и задачи исследования.* Целью исследования является изучение формирования рынка труда и занятости в ведущих отраслях экономики и по формам собственности. Задачами исследования было освещение изменений в численности и составе безработных по полу, возрасту, образовательному и профессионально-квалификационному уровню, структурной безработицы в разрезе городской и сельской местности и регионов Казахстана и состояния самозанятого населения. Хронологические рамки исследования охватывают период между Всесоюзной переписью населения 1989 г. и первой национальной переписью населения в Республике Казахстан 2009 г., период, когда произошли кардинальные социально-политические, экономические, демографические процессы, определившие развитие Казахстана на много десятилетий вперед. *Результаты.* В результате всестороннего анализа проблемы было рассмотрено, как в процессе перехода к рыночной экономике происходило резкое сокращение занятости населения, тогда же появилось такое явление, как неуправляемая безработица. За короткий промежуток времени огромная часть работоспособного населения осталась без социальной защиты. С конца 1980-х и в течение 1990-х годов в Казахстане происходило значительное сокращение численности занятых почти во всех отраслях экономики. Главным фактором сокращения занятого населения был экономический кризис, а именно, упадок материального производства в промышленности, аграрном секторе, жилищном и капитальном строительстве. Все это привело к сокращению рабочих мест и росту безработицы, широкому переселению людей за пределы Казахстана, что в свою очередь сказалось на сокращении численности всего населения страны, в том числе и занятого. *Выводы.* Таким образом, в начале перехода к рыночной экономике безработица превратилась в одну из острых социальных проблем и состояние занятости на казахстанском рынке труда в период исследования оставалось достаточно сложным. К тому же издавна существовала скрытая безработица. Армию безработных пополняли выпускники средних общеобразовательных школ, люди, попавшие под сокращение в результате закрытия производства или выбывшие по собственному желанию, мигранты, в том числе кандасы и т.д. Проблема занятости населения оставалась актуальной особенно в трудоизбыточных районах, сельской местности, в малых городах, получивших статус депрессивных.

Ключевые слова: Рынок труда, занятость населения, самозанятое население, безработица, рыночная экономика, экономический кризис

Благодарность. Статья подготовлена в рамках проекта AP22785742 «Современные тенденции демографического развития РК (1991–2021 гг.)».

Для цитирования: Асылбекова Ж. М.-А., Апендиев Т.А., Омарова Г.А. К вопросу о занятости населения в Республике Казахстан в 1991–2009 гг. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 318–332. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_318-332

Введение

В условиях Казахстана без развитого отряда национальных индустриальных кадров, работников промышленности, транспорта, строительства, связи – основных носителей производственных отношений, невозможно достичь возрождения нации и социальной справедливости в отношении казахского народа. После обретения нашей страной государственной независимости ускоренный рост национальных кадров рабочих и технических специалистов приобретает важное социально-экономическое и политическое значение.

Актуальность настоящего исследования определяется насущной необходимостью в реализации комплексной, научно обоснованной программы восстановления и роста индустриальных отраслей экономики, прежде всего промышленного производства.

Современный Казахстан – независимое индустриально-аграрное государство, располагающее богатейшими природными ресурсами, мощным научно-техническим и экономическим потенциалом, который, к сожалению, до сих пор полностью не раскрылся. Экономика Казахстана сохраняет сырьевую направленность, которая складывалась еще в условиях Российской империи и четко определилась в период господства командно-административной системы управления центра в рамках бывшего СССР. Кроме того, до сих пор остается нарушенным оптимальное соотношение в уровне и темпах роста производства средств производства (группа «А») и производства предметов потребления (группа «Б»). Видимо, и в перспективе, благодаря богатству и разнообразию полезных ископаемых, индустриальный прогресс Республики Казахстан будет во многом определяться интенсивным развитием тяжелой индустрии, прежде всего ее топливно-энергетических отраслей, химической промышленности, а так же цветной и черной металлургии, в которых не последняя роль, отводится крупным иностранным инвестициям.

Улучшение жизни людей, существенное сокращение безработицы, борьба с пауперизацией населения неразрывно и закономерно связаны с подъемом экономики, индустриального производства, в первую очередь промышленности, капитального строительства, созданием рабочих мест. В этом видится выход из тех экономических трудностей, которые переживает сейчас наша страна.

Изучение поставленных вопросов необходимо и потому, что причины многих нынешних явлений в развитии национального отряда индустриальных рабочих и технических специалистов коренятся в прошлом, в тех проблемах, которые не были своевременно решены. А сейчас они могут создавать почву для социальной напряженности и конфликтов. Поэтому эти направления являются важнейшим аспектом социально-демографической и миграционной политики Республики Казахстан.

Цель и научная новизна настоящего исследования заключаются в том, что здесь впервые предпринята попытка комплексно, в экономическом и историко-демографическом аспекте исследовать проблему занятости населения, в том числе казахов в РК в 1989–2009 годы. Данная социально-экономическая тема в указанный период в историко-демографическом плане не рассматривалась в отечественной научной литературе. Научная новизна работы состоит в ее следующих конкретных результатах, выводах и обобщениях:

- в статье исследуется формирование рынка труда и занятости в ведущих отраслях экономики и по формам собственности;
- подробно анализируются изменения в численности и составе безработных по полу, возрасту, образовательному и профессионально-квалификационному уровню;
- рассматривается структурная безработица в разрезе городской и сельской местности и регионов Казахстана;
- освещается состояние самозанятого населения;
- определяется степень разработанности проблемы в отечественной исторической и экономической науке.

Хронологические рамки исследования охватывают период между Всесоюзной переписью населения 1989 г. и первой национальной переписью населения в Республике Казахстан 2009 г., то есть период, весьма богатый историческими событиями. С началом перестройки, гласности в 1985 г. в рамках бывшего Советского Союза начали осуществляться экономические и политические реформы, непродуманность которых привела к смене общественно-политического строя и развалу СССР. В декабре 1991 г. Казахстан стал независимым государством и таковым его признал весь мир. В результате же распада СССР, разрыва тесных экономических связей между бывшими советскими республиками, нарушения единого экономического пространства, усугубились накопившиеся в прошлые десятилетия острые проблемы, появились новые. 1990-е годы в истории республики – это исключительно сложный и противоречивый во всех отношениях период. В это десятилетие произошел резкий спад материального производства, экономический кризис углублялся, ухудшилась ситуация на рынке труда, наблюдались сильный рост безработицы, резкое

падение уровня и качества жизни значительной части общества. Новые экономические реформы способствовали появлению нового социального слоя – предпринимателей, собственников, бизнесменов. Кризис экономики вызвал к жизни негативные демографические процессы, проявившиеся в депопуляции населения, массовому оттоку русскоязычного населения страны в регионы ближнего и дальнего зарубежья с более стабильной экономической ситуацией и т.д. Вместе с тем в этнической структуре населения Казахстана проявилась позитивная тенденция к росту численности и удельного веса коренного этноса.

Материалы и методы

Исследование проблемы основано на вовлечении в научный оборот широкого круга источников. Архивные документы, официальная статистическая отчетность, материалы периодической печати позволяют комплексно, достаточно полно и всесторонне исследовать наиболее важные аспекты формирования рынка труда в Казахстане в указанный хронологический период.

Настоящее исследование основано на применении принципа историзма, статистического и математического методов, позволяющие получить определенные количественные характеристики вопросов исследования. Использовались также основные общенаучные методы исторического исследования: историко-типологический, историко-системный, историко-генетический и историко-сравнительный.

Методологической основой данного исследования являются, выводы и обобщения ряда ученых-обществоведов предшествующих лет и современности, теоретические положения выдающихся философов и экономистов

В изучении проблем занятости существует ряд теорий: классическая, неоклассическая, марксистская, кейнсианская, монетаристская и т.п. Настоящее исследование строится на кейнсианской теории, разработанной Дж. Кейнсом в его книге «Общая теория занятости, процента и денег» (Кейнс, 2021). Он не только критиковал классическую теорию занятости, но и анализировал те факторы, которые влияют на занятость и уровень производства в экономике. Основополагающей в теории Д. Кейнса является идея зависимости занятости от функции эффективного спроса. Он был убежден, что государственное регулирование экономики непосредственно способствует сокращению безработицы. Таким образом, главный вывод Дж. М. Кейнса – необходимость государственного регулирования экономики.

Для методологического осмысления нашей проблемы ценными являются исследования крупных казахстанских историков, созданные с конца 1980-х годов и в условиях суверенитета нашего государства. В эти годы наступает новый этап в развитии экономической и исторической науки Казахстана, начинается критическое переосмысление прошлого нашего народа.

Работы С.Б. Нурмухамедова, М.Х. Асылбекова (Нурмухамедов, 1992; Асылбеков, 1993: 85–90; Асылбеков, Алтаев, 1993: 66–75) ознаменовали начало концептуального переосмысления проблемы сверхиндустриализации, формирования и развития рабочего класса, его национального отряда, занятости населения в индустриальных отраслях экономики. Исследования М.Х. Асылбекова отличают применение новых подходов к указанной проблеме, а также всесторонний анализ социально-экономических, демографических последствий индустриализации, объективная, исторически правдивая оценка процесса формирования национальных индустриальных кадров.

Важное методологическое значение имеют труды Татимова М.Б., в них автором выделяется принцип историзма как основной при изучении проблем народонаселения. В монографии «Социальная обусловленность демографических процессов» (Татимов, 1989) он предпринял попытку выявить социально-исторические закономерности эволюции народонаселения, имеющей глобальный характер, обращая внимание и на региональные особенности. Демографические процессы, по его мнению, необходимо рассматривать в системе социальных отношений в связи с другими видами жизнедеятельности населения.

Выводы этих авторов представляют большое методологическое значение.

Результаты и обсуждение

В исторической науке Казахстана проблема исследования получила определенное освещение. В разработке проблемы национальных индустриальных кадров на современном этапе большой научно-практической интерес представляет монография М.Х. Асылбекова, В.В. Козиной «Казахи» (Асылбеков, Козина, 2000). В этой работе на фоне развития народонаселения Казахстана, анализируются демографические тенденции казахского народа в 1980–1990-е годы: динамика численности, региональное размещение, половозрастная структура, социальный состав, профессиональные доминанты, уровень образования, миграционные процессы и т.д. Эта работа написана на основе разнообразных достоверных источников, в том числе вводимых в научный оборот на тот период впервые, это касается прежде всего материалов переписи населения Казахстана 1999 года и последних статистических сборников.

Определенные аспекты данной проблемы были раскрыты в публикациях автора статьи (Асылбекова, 2002: 3–11). Демографическому развитию Казахстана в межпереписное десятилетие 1979–1989 гг. посвящена монография Асылбекова М.Х. и Козиной В.В. «Демографические процессы современного Казахстана» (Асылбеков, Козина, 1995).

Некоторые тенденции занятости населения Казахстана в 1979–1989 гг. рассматриваются в монографии Асылбекова М.Х. и Козиной В.В. «Демографические процессы современного Казахстана» (Асылбеков, Козина, 1995).

Демографическим изменениям в Республике Казахстан в первые 10 лет суверенитета посвящена другая монография Асылбекова М.Х. и Козиной В.В. «Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета». (Асылбеков, Козина, 2001). Здесь авторы исследуют и такие аспекты демографических процессов, как трудовые ресурсы, сферы экономической деятельности, безработица, трудовая миграция.

Переход к рыночной экономике, подобно шоковой терапии, сопровождался также резким ухудшением занятости населения и появлением неуправляемой безработицы. В короткое время значительная часть работоспособного населения оказалась без социальной защиты. Только в 1990–1996 гг. среднегодовая численность рабочих и служащих экономики Казахстана сократилась на 32,4 %, почти на 2,1 млн. чел. (с 6.476 тыс. до 4.380 тыс.), из них рабочих – на 27,5 % (с 4507 тыс. до 2865 тыс.), в том числе в производственной сфере – на 37,1 % или на 1723 тыс. (с 4667 тыс. до 2944 тыс.), из них рабочих – на 37,7 % или на 1460 тыс. (с 3867 тыс. до 2407 тыс.), служащих – на 34,7 % с 810 тыс. до 537 тыс.), том числе: в промышленности – на 31,5 % (с 1.360 тыс. до 932 тыс.), из них рабочих – на 33,0 % (с 1145 тыс. до 767 тыс.), служащих – на 23,7 % (с 215 тыс. до 165 тыс.); сельском хозяйстве – на 11,2 % (с 1202 тыс. до 995 тыс.), из них рабочих – на 17,2 % (с 1075 тыс. до 879 тыс.), служащих – на 18,2 % (с 126 тыс. до 116 тыс.). Наиболее резкое сокращение происходило в строительстве и отчасти на транспорте. В первом сокращение достигло 68,3 % (с 745 тыс. до 263 тыс.), из них рабочих – на 45,0 % (с 580 тыс. до 203 тыс.), служащих – на 83,6 % (с 165 тыс. до 60 тыс.). На втором – на 40,0 % (с 610 тыс. до 365 тыс.), из них рабочих – на 41,0 % (с 499 тыс. до 294 тыс.), служащих – на 36,0 % (с 111 тыс. до 71 тыс.).

Радикальные преобразования в экономике республики серьезно влияют на занятость населения и формирование рынка труда. С конца 80-х и в течение 90-х годов происходило повсеместное сокращение численности занятых практически во всех отраслях экономики Казахстана.

Например, только в 1998–1999 гг. численность работающих по найму уменьшилась в ведущих отраслях народного хозяйства на 385,5 тыс. чел., в том числе в промышленности на 73,3 тыс.чел. (с 819,7 тыс. до 746,4 тыс.), в обрабатывающей промышленности на 73,3 тыс.чел. (с 545,9 тыс. чел. до 472,6 тыс. чел.), в производстве и распределении электроэнергии, газа и воды – на 4800 чел. (с 150,8 тыс. чел. до 146,0 тыс. чел.); строительстве на 23,5 тыс. чел. (с 178,2 до 154,7 тыс. чел.), транспорте и связи на 83,5 тыс. чел. (с 352,5 тыс. до 269,0 тыс. чел.), в образовании на 2,6 тыс. чел. (с 510,4 тыс. чел. до 507,8 тыс. чел.), здравоохранении и социальных услуг на 36,1 тыс.чел. (312,6 тыс. чел. до 276,5 тыс. чел.), в сельском и лесом

хозяйстве – на 157,4 тыс. чел. (с 494,4 до 337,0 тыс. чел. (Стат. сборник, 2001: 16)

Вместе с тем наблюдался рост численности бюрократического аппарата в государственном управлении на 5,2 тыс.чел. (со 177,2 тыс.чел. до 182,4 тыс.чел.), занятых в горнодобывающей промышленности на 4,9 тыс. чел. (со 123,0 тыс. чел. до 127,9 тыс. чел.), а также работников, связанных с операциями с недвижимым имуществом, арендой и услугами предприятиям на 12,2 тыс.чел. (со 167,6 тыс.чел. до 179,8 тыс.чел.) (Стат. сборник, 2001: 17). Одновременно отмечалось сокращение численности работающих по найму по категориям персонала. Так, численность рабочих по республике уменьшилась в 1996–1999 гг. на 1462,2 тыс. чел., служащих на 428,8 тыс. чел., среди последних снизилась численность руководителей на 89,1 тыс.чел., специалистов на 284,4 тыс. чел. (Стат. сборник, 2001: 17).

С каждым годом снижался прием работников по народному хозяйству на государственные предприятия и организации. Так, в 1996 г. всего выбыло 1.489,9 тыс. работников, принято было 859 тыс. новых. В 1999 г. эти цифры составили соответственно 731,8 тыс. чел. и 617,2 тыс. чел. (Стат. сборник, 2001:17–20). Очевидно, что численность выбывших по разным причинам работников за весь этот период была более чем значительной, при этом прием новых людей не компенсировал уход прежних кадров.

По причинам текучести в 1996 г. предприятия, организации оставили 65,6 % всех выбывших, в 1999 г. – 57,7 %. В связи с высвобождением или сокращением – соответственно – 23,3 % и 27,5 % всех выбывших (Стат. сборник, 2001). Отмечалось перераспределение занятого населения по статусу занятости. Так в 1996–1999 гг. по республике сократилась численность лиц наемного труда с 4.918,4 тыс. до 3.354,2 тыс. или на 1.564,2 тыс.чел. Одновременно сократился их удельный вес в составе занятого населения соответственно с 75,4 % до 54,9 %. И наоборот, в указанные годы выросла численность самозанятого населения на 1.150,7 тыс.чел., (с 1.600,54 тыс. чел. до 2.751,2 тыс. чел.), а представительство в составе занятого населения выросло с 24,6 % до 45,1 % (Стат. сборник, 2001: 21). Основными причинами текучести кадров, т.е. увольнения работников по собственному желанию являлись низкая заработная плата, хроническая несвоевременность ее выдачи, нестабильность деятельности производственных предприятий, а также организаций и учреждений, которые отправляли своих специалистов в вынужденные неоплачиваемые отпуска. Уменьшение численности наемных работников в сферах народного хозяйства, выбывших по причине высвобождения или сокращения штатов объяснялось спадом производства, банкротством и закрытием заводов, фабрик, шахт, структурными (отраслевыми) преобразованиями в экономике, ликвидацией некоторых звеньев государственного управления, т.е. сокращением бюрократического аппарата, а также работников учреждений в сфере медицины, образования, науке, и т.д.

В процессе становления рыночной экономики в Республике возникли новые формы собственности, кроме государственной, пришедшей на смену общенародной, появилась частная и иностранная собственность. Частная собственная имела три формы: 1) как собственность граждан; 2) с участием государства (без иностранного участия); 3) совместные предприятия (с иностранным участием). По Республике на 1 января 2006 г., на долю государственной собственности приходилось – 12,1 %, частной – 83,1 % (в том числе: с участием государства, без иностранного участия – 0,46 %, совместных предприятий с иностранным участием – 3,8 %), иностранной собственности – 4,72 %. В горнодобывающей промышленности доля государственной собственности составляла всего – 0,27 %, а частной – 92,8 %, в том числе с участием государства, но без иностранного – 0,66 %, совместных предприятий (с иностранным участием – 10,26 %), иностранной – 6,92 %. Несколько иное соотношение форм собственности наблюдалось в обрабатывающей промышленности – здесь удельный госсобственности был несколько выше и составлял 1,84 %, частной – всего на 1 %, выше – 93,8 %, иностранной несколько ниже – 4,36 %. На строительстве госсобственности – 0,5 %, частная – 95,76 %, а иностранная – 3,72 %. На транспорте и связи – госсобственность – 1,38 %, частная – 94,23 %, иностранная – 4,37 %. Таким образом, в индустриальных отраслях экономики Казахстана в период исследования

господствующие позиции занимала частная (от 92 до 96 %) и иностранная собственность (от 3 до 7 %). На долю госсобственности приходилось всего от 0,2 до 2 %. На базе такого разнообразия форм собственности сложилась новая социальная структура занятого населения. Причем в официальной статистике, на основе стандартов и методических подходов Международной Организации Труда (МОТ) население делится на экономически активное (рабочая сила) и экономически неактивное (пассивное). Структура экономически активного населения (в возрасте 15 лет и старше) Казахстана состоит из занятых во всех видах экономической деятельности и безработных. В свою очередь занятое население делится на наемных и «самозанятых» работников. Наемные работники – рабочие и служащие, работающие оплату по договору найма, получающие, в виде оклада, премии, надбавок и т.п., либо в натуральной форме. «Самозанятые работники» делятся на четыре группы: работодатели – собственники предприятий, которые занимаются независимой предпринимательской деятельностью и имеют наемных работников; и самостоятельные работники (занимаются деятельностью на основе самостоятельной занятости и не нанимает работников на постоянной основе), неоплачиваемые семейные работники, а также члены производственных кооперативов (будучи членами кооперативов, занимаются предпринимательской деятельностью). Анализ распределения занятого населения по формам собственности показывает, что до середины 1990-х гг. почти половина его приходилось на государственные предприятия организации – 45,3 % (в 1995 г.), после чего их удельный вес резко снижается до 21,2 % в 2000 г., а потом несколько повышается и к 2005 г. стабилизируется на 24,5 %. В эти годы доля работников частных предприятий неуклонно повышается, с 37,0 % в 1995 г. до 73,1 % и в 2005 г. Удельный вес иностранных предприятий также вырос – с 0,2 % до 2,4 %.

В связи с тем, что в индустриальных отраслях экономики сосредотачиваются национальные кадры рабочих и инженерно-технической интеллигенции, т.е. наемные работники, как теперь их называют в официальных статистических и других источниках, мы постараемся проанализировать их состав и распределение по отраслям материального производства в исследуемый период.

Процесс сокращения численности работников экономики Казахстана продолжался и во второй половине 1990-х гг., только в 1994–1999 гг. число наемных работников уменьшилось почти на 2 млн. 450 тыс., т.е. на 42,2 % (с 5.803,9 тыс. до 3.354,2 тыс.), в том числе в промышленности на 438,8 тыс. (с 1191,8 тыс. до 755,0 тыс.), т.е. на 36,8 %, в сельском хозяйстве и в 1997–2000 гг. – на 896,9 тыс., т.е. на 74,3 %, на строительстве в три с лишним раза – на 317,9 тыс., т.е. на 329,2 %, транспорте – на 194,2 тыс., т.е. на 41,5 %. Только с 2000 г. начинается некоторое восстановление рядов наемных работников экономики Республики, хотя и к 2006 г. не был достигнут уровень начала 1990-х гг. В 2005 г. в экономике Республики было занято 4.640,5 тыс. наемных работников, т.е. 80,0 % к 1994 г., а в промышленности – 870,4 тыс., т.е. 73 % к 1994 г., сельском хозяйстве – 604,5 тыс., т.е. 50,1 к 1994 г., на транспорте – 402,5 тыс., т.е. 86,1 % к 1994 г., строительстве – 353,4 тыс., т.е. 74,5 % к 1994 г.

Основными причинами сокращения занятого населения являлись экономические причины: упадок, прежде всего в отраслях материального производства, в особенности в промышленности, аграрном секторе, жилищном и капитальном строительстве, что привело к сокращению рабочих мест и росту безработицы. Кризис в экономике привел к резкому подорожанию и падению уровня жизни вплоть до пауперизации определенной части населения республики, хроническим невыдачам заработных плат, особенно в государственном секторе народного хозяйства. В условиях, когда у огромного количества людей отняли право на труд, бесплатное образование и здравоохранение, обеспеченную старость, в целом уверенность в завтрашнем дне, увеличился отток русскоязычных этносов из республики в другие страны с более стабильной экономической ситуацией. Таким образом, естественным следствием экономического кризиса стало широкое переселение людей за пределы Казахстана, что в свою очередь и сказалось на сокращении численности всего

населения страны, в том числе и занятого.

В начале перехода к рыночной экономике безработица превратилась в одну из острых социальных проблем. Но только с 1994 г., когда численность безработных по официальной статистике впервые была указана в количестве 536,4 тыс., и ее уровень определен в 7,5 % (при занятости 92,5 %), начинается ее признание как существующего фактора, и отмечается ее почти непрерывный рост до 1999 г.: численность безработных достигла 950 тыс.чел., а ее уровень – 13,5%. В последующие годы в связи с улучшением экономического положения Казахстана официально идет процесс неуклонного сокращения безработицы до 640,7 тыс.чел. в 2005 г., а ее уровня – до 8,1 %. Хотя в городах сосредотачивалось более половины безработных Республики, тем не менее ее уровень достиг в 1999 г. 13 %, в сельской местности, где основной этнос-казахи, последний показатель составлял в 1999 г. 14,2 %. Среди зарегистрированных в службах занятости безработных молодежь в возрасте 16–29 лет составляла от 28,9 % (1999 г.) до 40,9 % (1996 г.), имели высшее образование в 1997 г. – мужчины – 10,9 %, женщины – 11,9 %, среднее специальное – 24,8 % и 35,4 % соответственно, среднее общее – 55,0 % и 46,7 % соответственно, незаконченное среднее – 10,1 % и 6,0 % соответственно. Подавляющее большинство безработных было уволено с работы в связи с сокращением или прекращением производства из-за экономического кризиса: удельный вес таких мужчин в 1997 г. составлял 58,8 %, женщины 62,5 %. Значительно было число ранее неработавших: мужчин – 13,0 %, женщин – 10,8 %, из них выпускников общеобразовательных школ, средних специальных, высших учебных заведений и ПТУ: мужчин – 4,9 %, женщин – 4,1 %.

Разумеется, официальная статистика давала не совсем достоверные сведения о численности безработных, ибо не все, а их большинство, не регистрировались в службах занятости, только каждый четвертый, по некоторым данным, обращался в эту службу. Причинами подобной ситуации были бюрократические проволочки и отсутствия уверенности получить работу или пособие и т.д. Многие уволенные, естественно, пополняли ряды так называемых самостоятельных работников, значительная часть которых была социально незащищена, периодическое или длительное время они находились без работы, при этом не регистрировались в службе занятости и т.д. Поэтому официальной статистикой безработные подразделялись на две группы. Официально зарегистрированные в службах занятости (их было в 1996 г. – 282,4 тыс. – уровень безработицы – 4,2 %) и фактически безработные (их было в 1996 г. – 970,6 тыс., а уровень безработицы достигал 13 %). Численность последних, с учетом все растущего числа «самостоятельных» работников, значительная часть которых пополняла ряды безработных, да и сами по социальному положению мало чем отличались от них, явно занижалось официальной статистикой. Общая численность т.н. самозанятого населения неуклонно росла в 1991–1999 гг.: с 325,7 тыс. чел. до 2751,2 тыс., т.е. в 8,4 раза, но после этого начинает падать, с некоторыми колебаниями до 2620,4 тыс. в 2005 г. Его удельный вес в 1991–1999 гг. поднялся в составе занятого населения с 4,2 % до 45,1 %, но после этого начинает снижаться и в 2005 г. составлял 36,0 %. В составе «самозанятого населения» работодатели, как и члены производственных коллективов, так и неоплачиваемые работники семейных предприятий, составляли незначительное число, их было в 2000–2005 гг., приблизительно от 2,1 % до 3,4 %, 1,2 % до 3,4 % соответственно. Подавляющую массу этого населения составляли т.н. самостоятельные работники, число которых в эти годы колебалось от 2,4 млн до 2,7 млн, а удельный вес в составе занятого населения достигал от 91,7 % до 93,2 %. При этом надо иметь в виду, что большинство как работодателей, так и неоплачиваемых работников семейных предприятий приходилось на городскую местность, а основная масса самостоятельных работников на сельскую, где казахи являются главным этносом, т.е. проблемы безработицы являются более острыми.

В региональном разрезе 1996 г. самый высокий уровень безработицы был зарегистрирован в Южно-Казахстанской (7,7 %) и Западно-Казахстанской областях 6,5 %, в 1999 г. – в Мангистауской (12,0 %) и Атырауской (7,3 %) (Стат. сборник, 2001). В 1996 г. самый низкий уровень безработицы отмечался в г. Алматы – (0,7 %) и

Карагандинской области – 2,1 %. В 1999 г. в Алматинской области – 1,4 %, в г. Алматы и г. Астаны – по 2,1 % (Стат. сборник, 2001). На конец декабря 2000 г. значительное число безработных из состоящих на учете отмечено в Восточно-Казахстанской – 12,6 % от общего числа, Павлодарской – 10,3 %, Карагандинской – 8,1 %, Костанайской и Южно-Казахстанской – по 7,1 %, Акмолинской – 7 % областях. Наблюдалось сокращение количества людей, обратившихся в государственную службу занятости в 1996 г. – 562 тыс. чел., в 1997 г. – 533,6 тыс. чел., в 1998 г. – 537,3 тыс. чел., в 1999 г. – 362,4 тыс. чел. от общего числа обратившихся трудоустроено было соответственно 17,8 %, 18 %, 19,6 % и 20,1 %. Таким образом по республике с помощью центров занятости работу нашел только каждый пятый человек (Стат. сборник, 2001:31).

В профессиональном разрезе из общей численности граждан, желающих трудоустроиться через государственную службу занятости, большинство приходилось на рабочих: в 1996 г. – 61,6 %, в 1997 г. – 59,7 %, в 1998 г. – 63,3 %, в 1999 г. – 62 %. Удельный вес служащих в этом показателе составлял соответственно - 26,0 %, 30,3 %, 25,8 % и 25,4 %. При этом в 1996–1999 гг. по рабочим специальностям работу получили соответственно 22,8 %, 22,5 %, 22,7 % и 23,5 % из всех обратившихся в службу занятости людей. На долю трудоустроенных в качестве служащих приходилось 14,6 %, 15,2 %, 20,2 % и 21,8 % (Стат. сборник, 2001:20-35).

Из общей численности граждан, трудоустроенных службами занятости, женщины составляли в 1996 г. – 40,7 %, в 1997 г. – 43,8 %, в 1998 г. – 46,8 %, в 1999 г. – 47,4 %. Удельный вес трудоустроенной молодежи в возрасте 16–29 лет составил в 1996 г. – 40,4 %, в 1997 г. – 35,4 %, в 1998 г. – 34,5 %, в 1999 г. – 32,6 % (Стат. сборник, 2001). В 1997 г. 11,2 % безработных представляли люди с высшим образованием, 31,5 % – со средним специальным образованием, 49,7 % со средним общим образованием. В 1999 г. – они составляли соответственно – 10,5 %, 29,8 % и 52,4 % (Стат. сборник, 2001: 35).

Таким образом, можно сказать, что армия безработных пополнялась за счет выпускников средних общеобразовательных школ, людей, попавших под сокращение или выбывшим по собственному желанию, мигрантов, в том числе из кандасов и т.д.

К сожалению, авторы располагают информацией, отражающую ситуацию только на фиксированном рынке труда. Статистический ежегодники Республики Казахстан приводят данные об уровне безработицы в стране в процентах к экономически активному населению на конец года с 1995 г. по 1998 г. Согласно этим сведениям уровень общей безработицы постоянно рос – соответственно 11,0; 13,0; 13,0; 13,1, официальная информация об уровне официальной безработицы в последующие годы показывает тенденцию некоторого сокращения, хотя он был высоким среди молодежи (4,0; 7,1; 5,7; 5,2 соответственно) (Статистический ежегодник, 1999). По уровню официальной безработицы по странам СНГ Казахстан занимал в 1994 г. – 5-е место, в 1995 г. – 4-е; в 1996 г. – 3; в 1997 г. – 2-е; в 1999 – 4 место (Стат. сборник, 2001: 67).

В последующие годы уровень безработицы постепенно сокращался. 1999 году он составил 13,5 %, 2000 г. – 12,8 %, 2001 г. – 10,4 %, 2002 г. – 9,3 % (Труд и занятость населения в Казахстане, 2006; Труд в Казахстане, 2004). В третьем квартале 2004 года уровень безработицы составил 8 %. При этом большая часть безработных состояла из женщин – 59 % (370 тыс. чел.), численность безработных мужчин, составила 264,2 тыс. чел. (41 %), доля зарегистрированных безработных (официальный уровень безработицы) в численности экономически активного населения сложилась в 1,6 % (Труд в Казахстане, 2004: 25).

В 2004 г. число безработных (лиц, которые не имели доходного занятия, активно его искали и были готовы приступить к нему) определилась в 657,4 тыс. чел. и сократилась относительно 2003 года на 14,7 тыс. чел. или на 2 %. Уровень безработицы составил 8,4 % (в 2003 – 8,8 %, в 1999 г. – 13 %). В общем числе безработных численность городского населения составила 415,9 тыс. чел. (63 %), сельского – 241,5 тыс. чел. (37 %) (Труд в Казахстане, 2005; Труд в Казахстане, 2004). Численность граждан официально

зарегистрированных в органах занятости в качестве безработных в 2004 г. составила 117,7 тыс. чел. Доля зарегистрированных безработных в численности экономически активного населения сложилась в 1,5 % (Труд в Казахстане, 2005: 19; Труд в Казахстане, 2004: 39). В региональном разрезе этот показатель превышал в 11 областях (Труд в Казахстане, 2004: 25).

Наиболее высокая доля безработных приходилась в конце 2004 г. – на Восточно-Казахстанскую и Западно-Казахстанскую (по 2,1 %) области, наименьшая доля – на Алматинскую область (0,8 %) (Труд в Казахстане, 2005: 19; Труд в Казахстане, 2004: 40).

На основании анализа всех этих данных, можно сказать, что состояние занятости на казахстанском рынке труда в период исследования оставалось достаточно сложным. К сожалению, государственная статистика не имела достоверных данных по реальному уровню безработицы. В республике не проводились соответствующие обследования населения по рынку труда и занятости. Известно, что в официальные органы с желанием найти работу приходил только каждый 3–4 безработный. К тому же издавна существует скрытая безработица. Зачастую руководство стремились сохранить трудовой потенциал предприятий, организаций, учреждений, отправляя своих работников в вынужденные неоплачиваемые отпуска. Так, по состоянию на 1 января 2001 г. по различным причинам полностью остановили производство 283 предприятия, частично – 430 предприятия, полностью перешли на режим неполного рабочего времени 136. При этом в территориальном аспекте значительное число предприятий, полностью остановивших производство, наблюдалось в южных регионах; в Жамбылской области 87 предприятий, Алматинской 49, Южно-Казахстанской 45. Число работников, находившихся в вынужденных отпусках в декабре 2000 г. составило 51,4 тыс., из них без оплаты отпусков – 91,4 %. Тогда уровень скрытой безработицы сложился в 1,3 % (Социально-экономическое положение Республики Казахстан, 2001). Нельзя забывать о существовании и росте теневого рынка и неофициальной занятости, которые не поддаются контролю, учету и управлению.

До апреля 1999 г. гражданам, зарегистрированным в службах занятости, имеющих статус безработного, выплачивалось пособие по безработице. С апреля 1999 г. пособие по безработице заменялось выплатой материальной помощи безработным. Размеры этой помощи различаются по месяцам, по городской и сельской местности. Например, средний размер материальной помощи малообеспеченным гражданам в декабре 2000 г. сложился в 1260 тенге (для проживающих в сельской местности 1220 тенге). Тогда как в ноябре того же года он был 1290 тенге и составлял 9 % от среднемесячной номинальной заработной платы одного работника этого же месяца. Для сравнения; аналогичная выплата в декабре 1999 г. составила 1190 т., в т. ч. для проживающих в сельской местности 1018 тенге. Необходимо отметить, что местные центры по занятости населения делали все необходимое и возможное в деле помощи безработным. Последние, если это необходимо, направлялись на профессиональную подготовку или переподготовку, на повышение квалификации. При этом им выплачивалась стипендия, в декабре 2000 г. средний размер которой составил 1203 т., для проживающих в сельской местности также 1203 т. Кроме того, желающие направлялись на оплачиваемые, общественные работы, средний размер выплат которым составил в декабре 2000 г. – 3157 т., в т.ч. для сельских жителей – 2855 т. Для сравнения в декабре 1999 г. эти выплаты составили соответственно 3409 т. и 2806 тенге (Социально-экономическое положение Республики Казахстан, 2001:103).

По данным Асылбекова М.Х., Козиной В.В., службы занятости трудоустроивали в среднем 20 % обратившихся, т.е. положительный результат от своего визита в службу занятости имел только каждый пятый человек. Такие низкие результаты объясняются прежде всего тем, что республиканские предприятия и учреждения в условиях продолжавшегося кризиса производства, реструктуризации и оптимизации предприятий,

что как правило означает их банкротство, закрытие, сокращение персонала, не в состоянии были обеспечить всех желающих рабочими местами (Асылбеков, Козина, 2000: 89). Выше уже говорилось о движении рабочей силы, когда выбытие работников в силу большой текучести кадров, а также по причине сокращения штатов намного превышало прием новых людей. Эту ситуацию можно проследить по статистическим данным о потребности в работниках, заявленной предприятиями в службы занятости. При этом отмечалось ежегодное снижение среднереспубликанских показателей о вакансиях. Так, в 1996 г. в среднем по республике потребность в работниках составила 9197 чел., в 1997 г. – 8763 чел., в 1998 г. – 8752, в 1999г. – 7014 чел. В региональном разрезе наиболее высокий показатель потребности в работниках, заявленная предприятиями в службы занятости в 1999 г. отмечался в Карагандинской области – 2674 человек, самый низкий в Кызылординской – 5 (Стат. сборник, 2001: 35).

Огромное количество людей предпочитали искать работу самостоятельно или начинали самостоятельную экономическую деятельность в сфере торговли, образования, медицины и др. платных услуг.

В начале 2000-х наметилась тенденция снижения уровня официальной безработицы. Численность зарегистрированных безработных уменьшилась на 1-е января 2003 г. по сравнению с соответствующей даты 2002 г. на 22,4 тыс. чел. (на 1 янв. 2003 г. она составила 193,7 тыс. чел., против 216,1 тыс. чел. на 1 янв. 2002 г.). Во многом это объясняется ужесточением требований к регистрации тех граждан, кто стремится получить адресную социальную помощь (АСП), а не содействие в трудоустройстве (Труд в Казахстане, 2004: 39). В 2002 г. были трудоустроены 148,6 тыс. чел. безработных против 143,1 тыс. чел. в 2001 г. В среднем по стране уровень трудоустройства составил 2002 г. – 41 % от обратившихся, в 2003 г. – 56,5 %. Выше уже указывалось, что многие безработные находили работу самостоятельно, без содействия государственных органов по занятости населения.

Проблемы занятости все еще оставались актуальными в трудоизбыточных районах, особенно в сельской местности, в малых городах, получивших статус депрессивных (г. Кентау, Каратау, Жанатас, Абай, Шахтинск и т.д.), зависящих от индустриального градообразующего объекта. Известно, что приостановка его деятельности или ликвидация вела к потере работы большей части жителей этих городов. Проблема занятости сохранялась в приграничных районах южных регионов республики. Кроме того, в ряде районов западных областей Казахстана привлекалось значительное количество иностранных работников, в то время, как здесь имела большая численность безработных среди местного населения. При этом работодатели нередко нарушали законодательство о труде, предоставляя неравные условия и оплату иностранным специалистам и гражданам Республики Казахстан.

В ряде регионов сохранялось значительное превышение предложения рабочей силы над ее спросом. Например, в декабре 2003 г. на одну вакансию по республике претендовали 10 безработных. В то же время в Атырауской области на одно свободное рабочее место приходился 631 безработный, в Актюбинской – 189. В Кызыл-Ординской области в органы по занятости работодателями не было заявлено ни одной вакансии (Труд в Казахстане, 2004: 40).

Заключение

Государство проводило мероприятия по обеспечению занятости населения (программа содействия занятости на 2000–2002 гг., программа содействия занятости на 2004–2008 гг.), что принесло позитивные результаты.

Опираясь на приведенные статистические данные, можно сделать вывод о возрастающей роли образования в обеспечении занятости в нашей стране. В решении проблемы безработицы, особенно среди молодежи, Казахстан стал изучать и применять передовой опыт развитых стран, где имеются успешные примеры преодоления подобной преграды. «Германия – классический пример того, как уже продолжительное время и достаточно успешно продвигается стратегия взаимодействия системы профессионально-технического образования и рабочей практики» (Доклад МОТ). В Южной Корее учредили

профессионально-технические училища по немецкому образцу, подобные технические колледжи начали открывать в Сингапуре. В Великобритании развивают практику ученичества на производстве, чтобы на деле повысить качество технического образования (Доклад МОТ). Данная система успешно используется в таких странах, как Австрия, Дания, Нидерланды, Швейцария. Большим преимуществом дуальной модели является объединение интересов бизнеса, будущего специалиста и государства. Данная система предполагает, что 70–80 % времени учащийся обучается непосредственно на производстве, и только 20–30 % – в колледже. То есть в указанный период решалась проблема разрыва между теоретической подготовкой кадров и практикой. В 2012 году в Казахстане была начата подготовительная работа по внедрению дуальной системы подготовки профессиональных кадров по опыту Германии, которая должна способствовать укреплению взаимодействия между учреждениями образования и компаниями.

Вместе с тем, анализ ситуации на рынке труда Казахстана в 1991–2009 годы показывает, что уровень безработицы оставался достаточно высоким. Эти вопросы необходимо систематически решать на государственном уровне. Только обеспечив население рабочими местами с хорошей заработной платой, можно снизить уровень бедности в республике. Ведь известно, что пауперизация общества влечет за собой такие негативные явления, как ухудшение криминогенной ситуации, рост преступности, общественных конфликтов, в том числе и на межэтнической почве и т.д.

Литература

Асылбеков, Козина, 2001 — *Асылбеков М.Х. Козина В.В.* Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета. Алматы: Оркениет, 2001.

Асылбеков, Козина, 1995 — *Асылбеков М.Х., Козина В.В.* Демографические процессы современного Казахстана. Алматы: Оркениет, 1995. 128 с.

Асылбеков, Козина, 2000 — *Асылбеков М.Х., Козина В.В.* Казахи. (демографические тенденции в 80–90-х годов). Алматы: Оркениет, 2000. 102 с.

Асылбекова, 2002 — *Асылбекова Ж.М.* К изучению истории формирования национальных кадров в Казахстане // Вестник Академии Гуманитарных Наук. 2001. № 1; Асылбекова Ж.М. О национальных кадрах индустрии Казахстана в 1946–1960 гг. // Поиск, 2002. № 2. С. 76–82.

Доклад МОТ, 2015 — *Доклад МОТ* «Глобальная занятость и социальная перспектива: тенденции 2015 года». URL: <https://aerc.org.kz/articles/ekonomicheskie-issledovanija/bezrobotica-i-ee-strukturnaja-osobennost-v-kazahstane> (дата посещения: 02.02.2024).

Нурмухамедов, т.б., 1992 — *Нурмухамедов С.Б. және т.б.* Индустриализация и рабочий класс Казахстана (1926–1941 гг.): опыт концептуального переосмысления проблемы: научный доклад на соискание ученой степени доктора исторических наук. Алма-Ата: Наука, 1992. 58 с.

Социально-экономическое положение, 2001 — *Социально-экономическое положение* Республики Казахстан. Январь–декабрь, 2000 г. Алматы: Казстатинформ, 2001. 103 с.

Статистический ежегодник, 1999 — *Статистический ежегодник*. Алматы: Казстатинформ, 1999. 392 с.

Татимов, 1989 — *Татимов М.Б.* Социальная обусловленность демографических процессов. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1989.

Труд в Казахстане, 2004 — *Труд в Казахстане*. 2004. № 7. 39 с.

Труд в Казахстане, 2005 — *Труд в Казахстане*. 2005. № 3. 27 с.

Труд и занятость населения в Казахстане, 2001 — *Труд и занятость населения в Казахстане* // Стат.сборник. Алматы: Казстатинформ, 2001. 256 с.

Труд и занятость населения в Казахстане, 2006 — *Труд и занятость населения в Казахстане*. Алматы: Казстатинформ, 2006. 180 с.

Характеристики, 2021 — *Характеристики* Внешний поставщик. ЭксмоМСК. Кейнс Дж. Москва: Экономика и финансы Изд-во Neoclassic, 2021. 448 с. ISBN 978-5-17-139312-0

References

Asylbekov, Kozina, 2001 — *Asylbekov M.H. Kozina V.V.* Demograficheskoe razvitie Respubliki Kazahstan v usloviyah suvereniteta [Demographic development of the Republic of Kazakhstan in conditions of sovereignty]. Almaty: Orkeniet, 2001. (In Russ.).

Asylbekov, Kozina, 1995 — *Asylbekov M.H., Kozina V.V.* Demograficheskie processy sovremennogo Kazahstana [Demographic processes of modern Kazakhstan]. Almaty: Orkeniet, 1995. 128 p. (In Russ.).

Asylbekov, Kozina, 2000 — *Asylbekov M.H., Kozina V.V.* Kazahi. (demograficheskie tendencii v 80–90-h godov) [Kazakhs. (demographic trends in the 80s–90s)]. Almaty: Orkenet, 2000. 102 p. (In Russ.).

Asylbekova, 2002 — *Asylbekova Zh.M.* K izucheniyu istorii formirovaniya nacional'nyh kadrov v Kazahstane

[To the study of the history of the formation of national personnel in Kazakhstan]. Bulletin of the Academy of Humanities. 2001. No. 1; Asylbekova Zh.M. O nacional'nyh kadrah industrii Kazahstana v 1946–1960 gg. Poisk. 2002. No. 2. Pp. 76–82.

Doklad MOT, 2015 — *Doklad MOT «Global'naya zanyatost' i social'naya perspektiva: tendencii 2015 goda»* [ILO report “Global Employment and Social Outlook: Trends 2015”], 2015. <https://aerc.org.kz/articles/ekonomicheskiesissledovanija/bezrobotica-i-ee-strukturnaja-osobennost-v-kazahstane> (access date: 02.02.2024). (In Russ.).

Harakteristiki Vneshnij postavshchik, 2021 — *Harakteristiki Vneshnij postavshchik* [Characteristics External supplier]. EksmoMSK. Kejns Dzh. M. Ekonomika i finansy Izdatel'stvo: Neoclassic, 2021. 448 p. ISBN 978-5-17-139312-0 (In Russ.).

Nurmuhamedov, et al., 1992 — *Nurmuhamedov S.B., et al. Industrializaciya i rabochij klass Kazahstana (1926–1941 gg.): opyt konceptual'nogo pereosmysleniya problemy: nauchnyj doklad na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskikh nauk* [Industrialization and the working class of Kazakhstan (1926–1941): experience of conceptual rethinking of the problem: scientific report for the degree of Doctor of Historical Sciences]. Alma-Ata: Nauka, 1992. 58 p. (In Russ.).

Social'no-ekonomicheskoe polozhenie Respubliki Kazahstan, 2001 — *Social'no-ekonomicheskoe polozhenie Respubliki Kazahstan* [Socio-economic situation of the Republic of Kazakhstan]. January-December, 2000. Almaty: Kazstatinform, 2001. 103 p. (In Russ.).

Statisticheskij ezhegodnik, 1999 — *Statisticheskij ezhegodnik* [Statistical Yearbook]. Almaty: Kazstatinform, 1999. 392 p. (In Russ.).

Tatimov, 1989 — *Tatimov M.B. Social'naya obuslovlennost' demograficheskikh processov* [Social conditioning of demographic processes]. Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1989. (In Russ.).

Trud v Kazahstane, 2006 — *Trud v Kazahstane* [Labor in Kazakhstan]. 2004. No. 7. 39 p.

Trud v Kazahstane, 2005 — *Trud v Kazahstane* [Labor in Kazakhstan]. 2005. No. 3. 27 p.

Trud i zanyatost' naseleniya v Kazahstane, 2001 — *Trud i zanyatost' naseleniya v Kazahstane* [Labor and employment of the population in Kazakhstan]. Stat. sbornik. Almaty: Kazstatinform, 2001. 256 p. (In Russ.).

Trud i zanyatost' naseleniya v Kazahstane, 2006 — *Trud i zanyatost' naseleniya v Kazahstane* [Labor and employment of the population in Kazakhstan]. Almaty: Kazstatinform, 2006. 180 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 2, pp. 333–346, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_333-346

THE VIZIERS OF CHAGATAI KHAN IN THE WORK "MU'IZZ UL-ANSAB"

Zhirenov Askar Asanovich¹, Oshan Zhanymkhan²

¹RES «ҒЫЛЫМ ОРДАСЫ» CS MSHE RK
 (29, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 PhD student of al-Farabi Kazakh National University
 <https://orcid.org/0000-0003-2914-0659>. E-mail: seikhuni.kz@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences (History), Senior Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: zhan918@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Zhirenov A.A., Oshan Zh., 2024

Abstract. *Introduction.* Today, one of the main issues that historians pay attention to is to examine the written relics and historical sources in the Persian and Turkic Chagatai languages in their original form and determine the features of the monuments. Identifying the historical works written in the Persian-Turkish language of the Middle Ages and studying them from the point of view of data analysis allows to enrich the content of previous scientific achievements and expand the topic with new information. *The purpose and tasks of the research.* To study the nature of the historical data written in Persian, Turkish and other languages in the Middle Ages about the "viziers" of the Shagatai dynasty. To review the main viziers and emirs of the Shagatai dynasty according to the works written in the Persian and Turkish Chagatai languages, and to reveal their peculiarities. *Results.* As a result of the use of textual, data, hermeneutic, and comparative studies, the article focused on the problem of clarifying the chronological aspects of historical figures. *Conclusion.* In conclusion, it can be seen that the scientific significance of the article will be increased by making a conclusion about the influence of the Turkish language in the Persian versions and vice versa, the Turkish language in the Persian versions through the linguistic and cultural studies conducted on the written heritage.

Keywords: Chagatai, ulus, vizier, khagan, data analysis, tribes, written monuments

Acknowledgments. The article was prepared within the framework the program-targeted funding of the the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan: "Ethnopolitical history of the Uluses of Chagatai, Kaidu and Moghulistan according to Arabic, Mongolian, Persian, Chinese and Turkic sources" (Registration number: BR18574101).

For citation: Zhirenov A.A., Oshan Zh. The viziers of chagatai khan in the work "Mu'izz ul-ansab" // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 333–346. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_11_2_333-346

«МУ‘ИЗЗ АЛ-АНСАБ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ШАҒАТАЙ ХАН УӘЗІРЛЕРІ

Жиренов Аскар Асанович¹, Ошан Жанымхан²

¹ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК
(29-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ PhD докторанты
 <https://orcid.org/0000-0003-2914-0659>. E-mail: seikhuni.kz@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)
Тарих ғылымдарының кандидаты
 <https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: zhan918@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Жиренов А.А., Ошан Ж., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Отан тарихын зерттеуде парсы және түркі шағатай тілдеріндегі жазба жәдігерлер мен тарихи дереккөздерді түпнұсқада қарастырып, ескерткіштердің ерекшеліктерін анықтау тарихшы деректанушылар назарға алатын негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Орта ғасырлардағы парсы-түркі тілінде жазылған тарихи шығармаларды анықтау мен оларды деректанулық тұрғыдан зерттеп, қатысты мәселелерге тұжырым жасау, бұрынғы ғылыми жетістіктердің мазмұнын байытып, тақырыпты жаңа мәліметтермен кеңейтуге мүмкіндік береді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Шағатай ұлысындағы ішінара «уәзірлерге» қатысты орта ғасырларда парсы, түркі және басқа тілдерде жазылған тарихи шығармаларда сақталған деректемелерге деректанулық зерделеу жасау. Шағатай ұлысының кей уәзірлері мен әмірлеріне қатысты парсы және түркі-шағатай тілдеріндегі жазылған еңбектер ұсынған мәліметтер бойынша тарихи тұлғалардың өзіндік келбетін ашып көрсету. *Нәтижелер.* Мақалада мәтінтанулық, деректанулық, герменевтикалық, салыстырмалы зерттеулерді қолдану нәтижесінде тарихи тұлғалардың тұлғалық болымысын айқындап ашып беру мәселесі басты назарға алынды. *Қорытынды.* Тарихи жазба мұраларға этимологиялық зерттеулер жасауда парсы тілінде жазылған әдеби нұсқаларға түркі тілінің ықпалы, шағатай-түркі тіліндегі нұсқаларда парсы және басқа тілдерден кіріккен элементтерді назарға алып, дереккөзде сақталған тарихи мәселелерді басқа қырынан талқылау тың жетістіктерге жетуге жол ашады.

Түйін сөздер: Шағатай, ұлыс, уәзір, қаған, деректану, ру-тайпалар, жазба ескерткіштер

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Араб, моңғол, парсы, қытай және түркі деректері бойынша Шағатай, Қайду және Моғолстан ұлыстарының этносаяси тарихы» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR18574101).

Дәйексөз үшін: Жиренов А.А., Ошан Ж. «Му‘изз ал-ансаб» еңбегіндегі шағатай хан уәзірлері // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 333–346 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_333-346

ВИЗИРИ ЧАГАТАЙ ХАНА В ТРУДЕ «МУ‘ИЗЗ АЛ-АНСАБ»

Жиренов Аскар Асанович¹, Ошан Жанымхан²

¹РГП на ПХВ «Ғылым ордасы» КН МНВО РК
(д. 29, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD докторант КазНУ имени аль-Фараби
 <https://orcid.org/0000-0003-2914-0659>. E-mail: seikhuni.kz@mail.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: zhan918@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Жиренов А.А., Ошан Ж., 2024

Аннотация. *Введение.* Одним из основных направлений, требующих пристального внимания историка-источниковеда при исследовании истории Отечества, является работа с первоисточниками. В данном случае речь идет о персидских и тюркско-чагатайских письменных памятниках, и определение их источниковедческого потенциала. Выявление средневековых персидско-тюркских произведений, проведение над ними источниковедческих исследований и получение выводов по определенной теме позволит обогатить содержательную часть предыдущих научных достижений и расширить тему новыми данными. *Цели и задачи исследования.* Первостепенной задачей данной исследовательской работы является проведение источниковедческих исследований над персидскими и тюркскими произведениями, содержащими информацию о "визирях" улуса Чагатая. Раскрытие образа «визирей» и «эмиров» на основе результатов вышеупомянутых исследований. *Результаты.* В статье, благодаря использованию текстологических, источниковедческих, герменевтических и сравнительных исследований, основное внимание уделяется проблеме выяснения личности исторических деятелей. *Заключение.* Исследования, проведенные над источниками, предоставляют возможность в определенной степени выявить влияние персидских источников на тюркские и другие источники, выделить общие элементы и рассмотреть научную проблему с другой точки зрения, открывая новые перспективы для более обширных результатов.

Ключевые слова: Чагатай, улус, визирь, каган, анализ данных, племена, письменные памятники

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему: «Этнополитическая история Улусов Чагатая, Хайду и Могулистана по данным арабских, монгольских, персидских, китайских и тюркских источников» (Регистрационный номер: BR18574101).

Для цитирования: Жиренов А.А., Ошан Ж. Визирь чагатай хана в труде «Му‘изз ал-ансаб» // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 333–346. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_333-346

Кіріспе

Іле алқабындағы Алмалық қаласын астана еткен Шағатай мемлекеті XIII ғасырдың ортасында Шағатай ұлысының негізінде қалыптасқан еді. Шағатай бауыры Ұлық Қаған Үгедейден кейін арасы небәрі жеті ай уақыт өткен соң дүниеден өткен еді. Моңғол империясына Күйік қаған билік құрған тұста (1246–1251) Шағатай әулетінің саяси аренадағы билігі артып, ұлыстың жер көлемі ұлғайа түскен еді. Алайда, 1251 жылы Моңғол империясы билігіне Жошы әулетімен одақтасы болған Төленің (Тулуй) ұлы Мөңке Қаған билікке келгеннен кейін Шағатай ұлысының билігі Мөңке қаған басқарған биліктің қысымына ұшырай бастады. Шағатай мен Үгедей әулетінен шыққан хандар мен хан-оғландары бұған дейінгі билікке таласы кезінде Төлей ұрпақтарына астыртын қарсылық танытқаны үшін жазаланып, кейбірі өлтірілді, кейбірі бас сауғалап басқа елдерге кетіп қалды. Мақала «Му‘изз ал-Ансаб» еңбегінде аты аталған Шағатай хандығында уәзірлік міндетін атқарған тұлғаларды негізге ала отырып, олар туралы парсы, түркі-шағатай тілдеріндегі басқа да дереккөздерде сақталған ұқсас мазмұндарды деректанулық тұрғыда қарастырды.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың негізгі зерттеу нысаны ретінде «Му‘изз ал-Ансаб» еңбегі қарастырылды. Зерттеу нысаны ретінде қарастырып отырған анонимдік «Му‘изз ал-Ансаб» атты еңбек түркі-шағатай тіліндегі «Тауарихи гузиде Нусрат наме» атты келесі бір еңбекпен байланысты қарастырылды. Бұдан өзге ортағасырлық тарихи шығармалар қатарынан орын алатын парсы тіліндегі басқа да еңбектер, сондай-ақ В.В. Бартольдтың көптомдық «Шығармалар» жинағының бірінші томында («Түркістан моңғол шапқыншылығы дәуірінде») кездесетін араб, парсы, түркі тілдеріндегі дереккөздер зерттеу нысаны ретінде қарастырылды. Сонымен бірге «Мәдени мұра» және басқа да мемлекеттік бағдарламалар шеңберінде Отандық шығыстанушы ғалымдар тарапынан арнаулы жинақ ретінде жарық көрген ғылыми басылымдардағы қатысты деректемелер пайдаланылды. Аталмыш бағытта тарихи жазба деректердің құндылығын, деректік маңызын аша түсу үшін деректерді өзара салыстыра отырып, жинақтау, сараптау, салыстыру, жүйелеу сияқты жалпы-ғылыми әдістер қолданылады. Мақаланы дайындауда объективтілік пен тарихилық қағидаттары басшылыққа алынды. Көтерілген шынайы тарихи мәселені нақты көрсетуде салыстырмалы-тарихи, тарихи-ретроспективті, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелік әдістер қолданылды. Сонымен бірге тарихи жазба мұраларға зерттеу жасау жолға қойылды. Сөйтіп, парсы тілінде жазылған әдеби нұсқалардағы түркі тілінің, шағатай-түркі тілінде жазылған әдеби нұсқалардағы парсы және басқа тілдердердің ықпалынан туындаған түйткілді мәселелер талқыланды.

Талқылау

Деректануда тарихи деректерді зерттеу нысаны етіп тарихи мәселені сол негізде баяндау басты орында тұрады. Мұндай жазба деректердің бір санатына сол ел билеушілерінің жарлықтары, грамоталары, үкіметтік және ведомстволық бағынышты мекемелердің құжаттары, жеке актілер, лауазымды адамдар мен көрнекті саяси және діни қайраткерлердің хат-хабарлары жатады. Деректердің келесі санатына баяндау деректері қатарындағы жылнамалар, тарихи шежірелер, естеліктер, мемуарлар, тарихи-әдеби анықтамалықтар мен этикалық-дидактикалық мазмұндағы трактаттар жатады (Ахмедов, 1985: 4). «Муизз ал-Ансаб» атты бұл тарихи еңбектің түрлі қолжазба көшірмелері ертелі кеш әр ел шығыстанушы ғалымдарының назарына іліккені белгілі. Осыған байланысты айтулы шығарма К. Риу (Rieu, 1879), Э. Больше (Blochet, 1905), К.А. Строй // Ж.Е. Брегель (Стори, 1972), Ф. Ричард (Richard, 1989) және басқа авторлардың каталогтары мен библиографиялық басылымдарында жан-жақтылы сипаттап таныстырылған. Сонымен бірге З.В. Тоған (Тоған, 1950), В.В. Бартольд (Бартольд, 1964; Бартольд, 1963), Т.И. Сұлтанов (Султанов, 1994) және басқа да әйгілі шығыстанушы ғалымдар өздерінің әйгілі еңбектерінде «Муизз ал-Ансаб» мазмұнында сақталған деректемелерге ыждағаттықпен зерттеу жүргізе отырып жан-жақты пайдаланған. «Му‘изз ал-Ансаб» («Muizz al-ansab fi šarat al-ansab») ғылыми айналымда Париж нұсқасы, Лондон нұсқасы және екі үндістандық нұсқасы сынды төрт нұсқасы бар. Париж нұсқасының факсимилиесі елімізде «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде 2006 жылы Шодмон Вохидовтың аудармасымен Алматыда жарық көрген-ді (ИКПИ 2006: 672; Сабитов, 2010: 202).

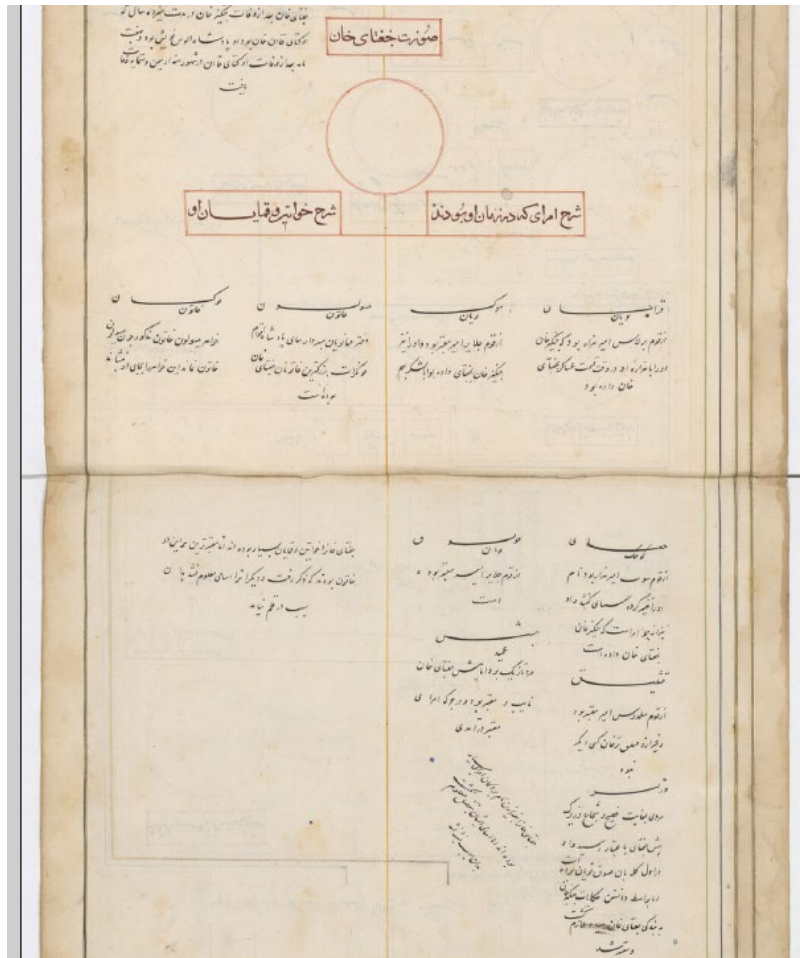
Нәтижелер

«Му‘изз ал-Ансаб» факсимильдік оқу шағын өлшемі тұрғысынан қиындық туғызғанымен, геометриялық фигуралар мен сызықтар арқылы қарап көру атаулардың оқылуын тексеруге жақсы мүмкіндік береді. Сол сияқты түркі-шағатай тіліндегі «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» еңбегі де жазу үлгісі жағынан араб және парсы әріптерінің асты-үстін таңбалану жүйесіндегі ақаулар есебінен атаулардың оқылуын біршама қиындатады десек болады. Біз мұнда Рашид ад-Диннің «Жами ат-тауарих» («Жылнамалар жинағы») еңбегінің қатысты тұстарын, соның ішінде В.В. Бартольд еңбегінің Шағатай уәзірлеріне байланысты көрсетіп кеткен тұстарын мысал ретінде көрсетуді дәйек етіп ұсынуды жолға қойып отырмыз.

«Му‘изз ал-Ансаб» Шағатай хан бөлімінде оның уәзірлері туралы мынадай мәлімет бар:

صورت جغتای خان
جغتای خان بعد از وفات جنکیزخان در مدت سیزده سال که
اوکتای قان خان بود او پادشاه الوس خویش بود و هفت
ماه بعد از وفات اوکتای قان در شهور سنه اربعین و ستمایه وفات
یافت

شرح خواتین و قمایان او	شرح امرای که در زمان او بودند
	<p>قراجار نویان از قوم برلاس امیر هزاره بود که جنکیزخان او را با هزاره او در وقت قسمت عساکر بجعتای خان داده بود</p>
	<p>موکه نویان از قوم جلایر امیر معتبر بود و او را نیز جنکیزخان بجغتای داده بود بالشکر بهم</p>
	<p>جغتای کوچک از قوم سوئت امیر هزار بود نام او را تغییر کرده بجغتای کنشد و او نیز از جمله امرا ست که جنکیزخان بجعتای خان داده است</p>
	<p>قشلیق از قوم سلدوس امیر معتبر بود و غیر از و قشلیق ترخان کسی دیگر نبود</p>
	<p>وزیر مردی بغایت فصیح و شجاع و زیرک پیش جغتای باعتبار رسیده و او در اول کله بان قشوق نویان بوده است اما بواسطه دانستن حکایات جنکیزخان به بندگی جغتای خان رسید و ملازم گشت و معتبر شد</p>
	<p>قوتوق نویان از قوم جلایر امیر معتبر بوده است</p>
	<p>حبش عمید مرد نازیک بود اما پیش جغتای خان نایب و معتبر بود و درجه که امرای معتبر در آمدی</p>
	<p>جغتای خانرا بغیر از این نام بردگان امرای بسیار بوده اند اما اسامی ایشان بنفصل معلوم نگشت بدان سبب نیشته نشد</p>

(Muiz al-ansab: 29)

Аудармасы:

Шағатай хан бөлімі. Шыңғыс хан өмірден өткен соң Үгедей қаған он үш жыл хан болғанда Шағатай хан өз ұлысында патша болған еді. Үгедей қаған қайтыс болғаннан кейін [арада] жеті ай өткенде [Шағатай хан] сол алты жүз қырықыншы жылдың айларында опат болды.

«Оның [Шағатай ханның] заманында болған әмірлері:

Қаражар ноян

Барлас қауымынан. Мыңдық (әскер басы) әмірі. Шыңғысхан әскерлерді мыңдықтарға бөлген уақытта оны Шағатай ханның үлесіне берген болатын.

Муке ноян

Жалайыр қауымынан. Бетке ұстар әмір [саналатын] еді. Шыңғыс хан оны да әскерімен бірге Шағатайдың еншісіне берді.

Kishi Шағатай

Суыт қауымынан. Мыңдық (әскер басы) әмірі. Оның есімі де өзгертілген. Ол да Шыңғысханның Шағатай хан еншісіне берген әмірлер санатына жатады.

Құтық/қушылық?

Селдус қауымынан. Бетке ұстар әмір [саналатын] еді. Құтықтан (Қушылық) басқа тархан болмаған еді.

Уезир

Ол өте шешен, батыр әрі зерек кісі еді. Шағатай хан алдында дәрежеге ие еді. Бастапқы кезде Қушук нойан мен бірге болды. Алайда, Шыңғыс хан туралы көп тарихты жақсы білуі себепті Шағатай хан жанына қызметке алынды.

Қутуқ ноян

Жалайыр қауымынан. Бетке ұстар әмір.

Хабаши амид

Ол өзі бір нәзік кісі болған. Алайда, Шағатай хан құзырында наиб (орынбасар) болды әрі ол бетке ұстар кісі еді. Дәрежесі амирлер қатарынан (Muiz al-ansab: 29).

Шыңғыс хан әскерлерді мыңдықтарға бөлген уақытта Шағатай ханның үлесіне берген мыңбасылар туралы біраз еңбектерде жазылған. Дегенмен ондағы айтылған адам аттары оның иелігіне берілгендерді толық көрсете алмайды. Жоғарыда деректе көрсетілген Шағатай ханға берілген бірінші әмір Қаражар ноян (*Qarachar noyan*) аты Рашид ад-Дин еңбегінде кездеседі. Еңбекте Шыңғыс хан «Екінші ұлы Шағатайға берген әскері төрт мың адам болды» деген шағын тақырыпшамен жазылған. Онда бірінші мың басы ретінде «Барулас руының адамы Барулатай Қаралджар мыңбек» деп көрсеткен (Рашид ад-Дин, 1952(1,2): 275). Бірақ одан әрі ол туралы көп тоқталмаған, тек оның ұрпақтары Хұлағу мемлекетінің екінші Илханы – Абақа ханға (Abaqa Khan, 1265–1282 жж.) қызмет етіп оның құрметіне ие болғаны туралы келте мәлімет берілген.

Еңбекте көрсетілген екінші ноян есімі Муке ноян (موکه نويان) деп көрсетілген. Рашид ад-Дин орыс тіліндегі басылымында бұл адамның атын «Мугэ-ноян» деп көрсеткен. «Моңғолдың құпия шежіресінде» 1206 жылы Шыңғыс хан тағайындаған 99 мыңбегі ноянның бірін – Мүге (Müge) деп көрсетеді (ҚТМД, 2006: 257). Алайда, еңбектің басқа тұсында ол туралы дерек кездеспейді.

Көріп отырғанымыздай «Му‘изз ал-Ансаб» еңбегі оның шыққан тегін «Жалайыр қауымынан» деп көрсеткен. Рашид ад-Дин еңбегінде оның аты Шыңғыс ханның Шағатайға еншіге берген мыңбасы нояндарының екінші адамы ретінде атаған. Алайда оның шыққан тегін қоңырат қауымынан деп жазады. Сондай-ақ, ол Йисун ноянның әкесі делінеді (Рашид ад-Дин, 1952: 275). Соған қарамастан еңбектің Йисун ноянға қатысты тұсында оны жалайыр тайпасының адамы екені ескертілген (Рашид ад-Дин, 1960: 94). Осының өзі Рашид ад-Дин еңбегінің бұл тұсында қандай бір кінәрат орын алған деген пікірдің тууына түрткі болады. У.М. Такстонның ағылшынша нұсқасында оның атын «Mügä noyan» үлгісінде көрсеткен және оның руын «jalayir» деп жазған (Rashīdal-Dīn, 1999: 279). Бұған қарап Рашид ад-Дин кітабының орысша аудармасындағы жағдайдың орын алуына аудармаға негіз болған түп нұсқада қандай да бір ағаттық болған деуге тура келеді.

«Му‘изз ал-Ансаб» көрсеткен үшінші адамның есімі «جغتای کوچک» деп жазылған. Оның бұл атын «Шағатай Кіші», яғни «Кіші Шағатай» деп түсінуге болады. Жоғарыда көрсетілгендей еңбек мәтінінде «Оның есімі де өзгертілген» деп ескертілген. Бұл сөздің мәнін Раши ад-Дин еңбегіндегі мына мәлімет ашып береді.

Оның келесі бір әмірінің есімі Кіші шағатай; себебі, ол кезде Шағатай [Шыңғыс ханның ұлы] опат болғандықтан оның есімін атауға тыйым салынды. Осыдан бастап оның [Кіші Шағатайдың] аты Сунитай (Sönitai) болып өзгерді. Себебі [шыққан ататегі] сунит тайпасынан еді. Бастабында ол мың басы еді. Алайда Туғучардың әкесі Қуту-Бұқа-нойон дүние салғаннан кейін оның орнына Сунитай тағайындалды (Рашид ад-Дин, 1952: 100).

Демек, бұл адамның есімі кейін келе руының атымен Сунитай болып өзгерген. Ал, ол орнына тағайындалған Құту-Бұқа-ноян (Qutu Buqa) кім екені айтылмаған. Мұндай түркі есімді нояндардан біраз адамдар кездеседі. Сол қатарда Кутлуг-Бука-Битикчи (Құтлұқ-Бұқа-Бітікчі // Qutluq Buqa Bitikchi) деген атпен көбірек мәлім бір тарихи тұлғаның аты аталады. Оның шыққан тегі Кераит тайпасының жырқын руынан болғаны туралы да мәлімет бар (Рашид ад-Дин, 1952 (1,2.): 128). Егер Құту-Бұқа-ноян (Qutu Buqa) мен Құтлұқ-Бұқа-Бітікшінің (Qutluq Buqa Bitikchi) бір адам екені расталса, онда ол Шағатай ханға бітікші болған болып шығады. Сөйтіп, Кіші Шағатай шынымен де сондай бір бітікшінің орнына тағайындалған болса, онда оны да сауатты нояндардың қатарына жатқызуымызға тура келеді.

«Тауарихи гузиде-и нусрат наме» деген атпен белгілі келесі бір еңбек Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының Шейбани ханға дейінгі тарихын баяндайтын түркі-шағатай тіліндегі жазба ескерткіш болып табылады. Аталмыш еңбектің авторы белгісіз, бірақ оның түпнұсқа

мәтіні хижраның 908 жылы (1502–1503 жж.) жазылған сияқты. Төменде біз аталмыш қолжазбаның хижраның 970 жылы (1563 ж.) жазылған нұсқасын пайдаландық. Қалыптасқан жағдай бойынша қысқаша «Нусрот наме» деп те атадық. Еңбектің түп нұсқасына біз британдық «Бритиш лайброри» сайтында ашық үлгіде берілген нұсқасы арқылы қол жеткіземіз. Еңбектің бізге қолжетімді сол нұсқасынан мынадай деректемені кездестіреміз:

Мәтіннің транскрипциясы:

«Жағатай ханның ики ноиби бар ирди бириниң оти Уазир бириниг оти Хабаш амид. Уазирниң асли хатойдин ирди. Чағатай хан мулазимларидин бир тобибға мулазим ирди. Тобиб улкандин сунг Қушун нуйонға илқичи булди Қушун нуйон жалаир қоумидин ирди. Тажрубеси куб улғайған киши ирди. Бурунғи тарихлардин билур ирди. Биркун Чағатай хан бурунғи ахуаллардин уа Чинкизхан кайфиатларин сура ирди ким һәр иил да қайси уилойатни алди чун кушун нуйон нинг йахши уқуфи бар ирди бир кишининг уйнга килди тарих ахуалин аларға бу Қушун нуйон байон қилур ирди ул айтған сузлар нинг рост йалғанин бу хитойлық уазир ким мунка илқи жи ирди ул уйунинг ташинда туруб ирди ул айтған нинг рост йалғанин фарқ қилиб бу ултурған ларға айтур ирди ул иштиканлар маьқул курап ирди баржа анинг сузика муттафиқ (British library. Or. 3222. P. f. 89v).

Мәтіннің қазақ тіліндегі аудармасы:

«Шағатай ханның екі орынбасары бар еді. Бірінің аты Уәзір, екінші бірінің аты Хабаш Амид. Уәзірдің шыққан тегі қытайдан еді. Шағатай хан қолбасшыларының бір дәрігеріне қызметші еді. Дәрігер (тәуіп) өлгеннен соң Қушун (Қосын) ноянға жылқышы болды. Ол Жалайыр қауымынан еді. Тәжірибесі мол кісі еді. Бұрынғы тарихтардан білетін еді. Бір уақыттары Шағатай хан бұрынғы оқиғалардан және Шыңғыс хан туралы сұрайтын. Кім қайсы аймақтарды қай уақытта алғаны жайлы. Сондай-ақ, Қушун ноянның алатын өз орны бар еді. Кез келген кісінің үйіне келіп тарих оқиғаларынан баяндап беретін болған. Оның айтқан әңгімелерінің қайсысы жалған, қайсысы растығын оған жылқышы болған әлгі қытайлық – Уәзір үйінің сыртында тұрып ажыратып, отырған кісілерге айтып беретін еді. Ол естіген нәрселерді мақұл көріп, баршасы оның сөзіне келісімін беретін болған».

Бұл жерде үш тарихи тұлға туралы мәлімет ұсынған. Біріншісінің аты Уәзір. Бұл адам біздің тақырыпқа арқау болған шығармада «Уезир» деп көрсетілген адам. Екіншісінің аты Хабаш Амид. Деректе Уәзірдің шыққан тегін «қытайдан» деп көрсеткен. Дерек мәтінінде кездескен үшінші тарихи тұлғаның атын «Қушун ноян» деп көрсеткен және оның жалайыр тайпасынан екенін, сондай-ақ оны ескі тарихи оқиғаларды көп білетін адам ретінде сипаттаған. Дегенмен, Қушун ноянға қарағанда оның жылқышысы – Уәзір тарихи оқиғалардың жай-жапсарын жақсы білгенін шеберлікпен суреттеген.

В.В. Бартольдтың көптомдық «Шығармалар» жинағындағы араб, парсы, түркі тіліндегі жазба деректерді көбірек қарастырған бірінші томында («Түркістан моңғол шапқыншылығы дәуірінде») Шағатай уәзірлеріне қатысты деректерді жариялаған. Сол деректердің біразы Рашид ад-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» («Жылнамалар жинағы») еңбегінен алған деректер болып саналады. В.В. Бартольд еңбегінде Шағатай уәзірлеріне байланысты төмендегідей ауқымды мәліметті көрсеткен:

نواب جغتای نام یکی وزیر وازان

دیگر حبش عمید و حال وزیر چنان است که اصل او از ختای بود. و خدمتکار طبیبی ختایی از ملازمان جغتای بعد از وفات آن طبیبگلبان قوشون نویان از امرای جغتای شد اتفاقاً جغتای روزی از ان قوشون نویان از قوم جلایر که پیرا و صاحب تجارب بود و بر احوال پیشینه واقف حال چنگزخان و آنک هر سال کدام ولایت را کشاد می پرسید او چون نیکو مستحضر نبود بخانه رفت و از هر کس از متعلقان کیفیت آن احوال تفحص میکرد و هر يك آنچه معلوم داشتند میگفتند این ختایی مذکور که گلبان او بود از بیرون خانه می شنید و صدق و کذب آن سخنان باز

Мәтіннің транскрипциясы:

[Нууаб Жағатай] Номы еки Уәзір уа аз он дигар Хабаш ‘Амид уа хол уазир чинон аст ке асл у аз хитой буд уа хидматкор тобиби хитойи аз мулазимон Жағатай баьд аз уафот он тобиб каллабон Қушун нуйон аз умарой Жағатай шуд иттифоқон Жағатай рузи аз он Қушун нуйон аз қоум жалайыр ке пир уа сохиб тажоруб буд уа бар ахуол пишине уақиф хал Чингизхан уан ке һәр сол кудом уилойат ро кушод ми пурсид у чун нику мустахдор набуд бехоне рафт уа аз

Һар кас аз мутабаллиқон кайфиат он ахуал тафаххус микард уа һар ек онче маълум доштан д микуфтанд ин хитойи мазкур ке каллабон у буд аз бирун хоне ми шанид уа сидқ уа казиб он суханон боз немуд беуажһи ке он жамоъат ро низ раушан ми шуд уа тамомат бар онче у мигуфт муттафиқ ми шуданд (Бартольд, 1898: 123).

Аудармасы:

Шағатайдың наибтары (орынбасары): біреуінің аты Уәзир, екіншісі Хабаш-‘Амид. Уәзирдің ісінің мәні мынада: оның түбі Қытайдан келген және Шағатайдың қол астындағы қытай дәрігерінің қызметшісі болған. Сол дәрігер қайтыс болғаннан кейін Шағатай әмірлерінің [бірі] Қушун-ноянның қойшысы болды. Бір күні Шағатай жасы ұлғайған, тәжірибесі мол, өткен істерінен хабардар Жалайыр тайпасынан шыққан Қушун-нояннан Шыңғыс ханның жағдайын, оның жыл сайын қай өңірді жаулап алғанын сұрапты. Оның есінде жақсы сақталмағандықтан, ол үйіне барып, қызметшілерінен сол жағдайларды сұрай бастайды. Әркім өз білгенін айтады. Мұны оның қойшысы болған әлгі қытайлық үйінің сыртында тыңдап, сол әңгімелердегі ненің шындық, ненің өтірік екенін түсіндіріп береді. Әлгі адамдарға түсінікті болып, олардың бәрі оның айтқанымен келіседі (Бартольд, 1898: 123).

Дәл осындай деректің Рашид ад-Дин еңбегінің орысша аударма нұсқасындағы мазмұны мынадай болып келеді:

Шағатай ханның екі уәзірі болды. Оның бірінің есімі Уәзир, екіншісінің есімі Хабаш-Амид. Уәзирдің баяны төмендегідей:

Уәзирдің шыққан тегі қытайдан еді. Ол Шағатай ханның қытай тәуіпінің көмекшісі болған. Тәуіп опат болғаннан кейін ол Шағатай ханның Кушук-ноян дейтін әміріне жылқышы болды. Бір күні Шағатай хан жасы үлкен, көрген білгені көп, өткен-кеткен тарихты жақсы білетін жалайырдың Кушук-ноян атты әлгі адамынан Шыңғыс ханның кейбір тарихын, оның әр жылы қай аймақты бағындырғаны туралы сұрайды. Кушук-ноян бұл жәйттердің көбін ұмытып қалған еді. Ол өз үйіне қайтып келгеннен кейін өз қызметшілерінен оқиғаның жай-жапсарын мұқият анықтап сұрай бастайды. Олардың әр біреуі өз білгенін айта бастайды. Оның малшысы болған жоғарыда айтылған малшы үйдің сыртында отырып бұл айтылғандардың қайсысы сенімді, қайсысы сенімсіз екенін бір шетінен түсіндіріп береді. Ол осылай түсіндіріп берген кезде әлгі адамдардың барлығы өз айтқандарының анық-қанығына көз жеткізе бастайды. Әлгілердің барлығы оның айтқандарына қосылады. Кушук-ноян оны үйге шақырып алып одан «сен бұлардың бәрін қайдан білесің?» деп сұрайды. Ол өзінің жай күндері болып жатқан оқиғаларды және өзі үшін қызықты саналатын тарихи шындықты жазып жүрген қойын дәптерін алып шығады. Кушук-ноян бұған ерекше қуанады, оны дәптерімен бірге Шағатай ханға алып барады (Рашид ад-Дин, 1960: 101).

Көріп отырғанымыздай Рашид ад-Дин кітабының орысша аудармасында Шағатай ханның осы уәзірінің есімін «Кушук-ноян» деп жазған. Алайда біз еңбектің Такстон жасаған ағылшынша аудармасында бұл адамның атын «Qosha'un Noyan» деп транскрипция жасағанын көреміз (Rashīdal-Dīn, 1999: 379).

Жоғарыда көрсетілгендей «Му‘изз ал-Ансаб» Шағатай хан бөлімінде оның уәзірлерінің бірінің атын «قتلىق» деп жазған. Ол туралы «Селдус қауымынан. Бетке ұстар әмір [саналатын] еді. Қышлықтан басқа тархан болмаған еді» деп сипаттады.

В.В. Бартольд келтірген мағлұмат бойынша: «Шағатай әмірлерінің ішінде мыналар белгілі: Берулас тайпасынан Харачар; Муке-ноян, жалайырлардан Хошуқ-ноян, сол тайпадан (моңғол-қытай аңызындағы кокосо қатарынан болса керек); Кіші Шағатай, Сүнит тайпасынан; Сулдус тайпасынан шыққан Кішіх, Ван ханның арам пиғылын Шыңғыс ханға ескерткен және сол үшін дворяндық (деңгей) абыройына көтерілген екі бақташының бірі. Бірақ олардың жанында Отырардан шыққан, Мәуереннаһрды жаулап алған кезден бастап моңғолдарға қызмет етіп, Шағатайдың уәзірі дәрежесіне жеткен тәжік Құтб ад-дин Хабаш-Амид те аталады.

Хабаш-Амидтің ықпалының зор болғаны сонша, билеуші әулеттер онымен туыстық байланыс іздеді. Кермандық Құтб ад-дин оған туыс қарындасын берді. Моңғолдардың өздері оған қалай қарағанын Хорезмшах әулеті тұтқынға алынғаннан кейін Мұхаммедтің екі қызы

Шағатайдың қол астына өткенінен көруге болады; ол біреуін өзіне алды, екіншісін Хабаш-Амидке берген болатын» (Бартольд, 1963: 540).

В.В. Бартольд мұнда Шағатай ханға қарасты әмірлердің бірі ретінде «Кішіх» деген адамның атын атайды, және оның сулдус тайпасынан шыққанын айта отырып, оны Оң ханның екі бақташысының бірі ретінде қарастырған. Тоғырыл Оң ханның Темүжінге жорық жасау құпия жоспарын Темүжінге астыртын мәлімдеген Оң ханның екі жылқышысы туралы көптеген тарихи деректер мәлімет берген. Рашид ад-Дин өз еңбегінде бұл тұлғаның атын екі түрлі жазған. I-томның бірінші кітабында «Қышлық» деп көрсетсе (Рашид ад-Дин, 1952: 171), I-томның екінші кітабында «Qışlıq // Қышлық» түрінде жазған, сондай-ақ оған әлгіндей еңбегі үшін «тархан» атағы берілгені және олардың тархан атанып жүрген ұрпақтары жөнінде нақты түрде жазылған (Рашид ад-Дин, 1952 (I, 2): 124). «Моңғолдың құпия шежіресі» Оң ханның екі жылқышының атын Бадай (Badai) және Кішілік (Kishilik) деп жазған әрі оларды тархат (тархан) деп тағайындап ерекше құқық берілгені егжей-тегжейлі айтқан (ҚТМД, 2006: 192, 199, 223, 258, 279).

В.В. Бартольд өз еңбегінде бұл тұлғаның шыққан тегін сулдус руынан деп жазуына осы дерек негіз болған болар. Солай дегенмен қатысты әдебиеттерде Оң ханның жылқышысы болған Қышылықтың шыққан тегі туралы көбінде урнауыт дейтін моңғол тайпасы екені айтылған.

«Му'изз ал-Ансабтың» орысша аудармасында Шағатай хан әмірлерінің көрсеткіші біз пайдаланып отырған «Muizz al-ansab fi šarat al-ansab» еңбекте көрсетілгендерден сәл де өзгеше. Бұл туралы төмендегі кестеден көре аламыз:

«Muizz al-ansab fi šarat al-ansab» мәтіндегі көрсетілген Шағатай хан әмірлері	«Му'изз ал-Ансабтың» орысша аудармасында көрсетілген Шағатай хан әмірлері	Ескерту
Қаражар ноян. Барлас қауымынан. Мыңдық (әскер басы) әмірі. Шыңғысхан әскерлерді мыңдықтарға бөлген уақытта оны Шағатай ханның үлесіне берген болатын.	Қарачар-нүйән , из племени барлас, амйр хазара. Чингиз-хән во время раздела войск вместе с подразделениями передал его Чагатайу.	Мәтінде көрсетілген әмірлер тізімінің рет-тәртібіндегі ауыстырыстар аударма кезінде туындаған
Мукен ноян. Жалайыр қауымынан. Бетке ұстар әмір [саналатын] еді. Шыңғыс хан оны да әскерімен бірге Шағатайдың еншісіне берді.	Мукен-нүйән , из племени джалайир, почтенный амйр. Чингиз- хән передал его с войском Чагатайу.	
Кіші Шағатай. Суыт қауымынан. Мыңдық (әскер басы) әмірі. Оның есімі де өзгертілген. Ол да Шыңғысханның Шағатай хан еншісіне берген әмірлер санатына жатады.	Чагатай-Кучук , из племени сунит, амйр хазара. Его имя заменили на Сунитайа (так как после смерти Чагатайа это имя стало запретным). Он из числа тех амйров, которых Чингиз-хән передал Чагатайу.	
Қушлук ноян. Жалайыр қауымынан. Бетке ұстар әмір.	Қутүке , из племени джалайир, почтенный амйр.	
Хабаш амид. Ол өзі бір нәзік кісі болған. Алайда, Шағатай хан құзырында наиб (орынбасар) болды әрі ол бетке ұстар кісі еді. Дәрежесі амирлер қатарынан.	Қишлік из племени сулдус, почтенный амйр, единственный тархән.	
Құтық/қушылық? Селдус қауымынан. Бетке ұстар әмір [саналатын] еді. Қушылықтан басқа тархан болмаған еді.	Хабаш-‘Амид , тәзік (тәзик) по происхождению, найиб, уважаемый человек при Чагатайе, входил в состав <i>джирга</i> почтенных амйров.	Орысша аудармада мәтіннің бұл тұсындағы сөзді «тәзік (тәзик)» деп оқыған. Біз оны «нәзік» деп оқыдық.
Уезир. Ол өте шешен, батыр әрі зерек кісі еді. Шағатай хан алдында дәрежеге ие еді. Бастапқы кезде Қушық нойан мен бірге болды. Алайда, Шыңғыс хан туралы көп тарихты жақсы білуі себепті Шағатай	Вазир - умный, храбрый, мудрый человек, добился личного уважения со стороны Чагатайа. Вначале служил пастухом у Қушлук-нүйәна. Своими познаниями преданий о	

хан жанына қызметке алынды (Muiz al-ansab: 29).	Чингиз – хане добился расположения Чагатайға (ИКПИ, 2006: 47)
---	---

Жалпы Шағатай ханға қызмет еткен әмірлер арасындағы әйгілі тұлғалар мұнымен шектелмейді. Олардың арасында аса көрнекті тұлғалар кездеседі. Сондай әйгілі уәзірлер арасынан дәрежесі аса жоғары тұлға ретінде қарастырылатын әмір – ол Махмуд Ялавач ибн Мухаммад әл-Хорезми. Әл Қарши өзінің «Мулхақат ас Сурах» еңбегінде ол туралы мынадай мәлімет берген.

ذكر معارف الأمراء والوزراء ونوى العوارف الكبراء منهم صاحب الاقدم والدستور الاعظم فخر الدنيا والدين غياث الاسلام والمسلمين اعدل وزراء الخوفاين ضابط الممالك حارس اهل الاسلام من المهالك اصف العهد محمود يلواج بن محمد الخوارزمي صب الله على تربته سجال رحمته) فوض اليه الوزارة العامة من عهد جنكيز خان الى دور منكو خان فرتب الممالك ونظم امور الدولة والدين من جبحون خراسان الى اقصى ممالك الصين قسم الممالك القانون الاعظم اوكناي بن جنكيز خان بينه وبين ابنه واجلسه في ممالك خطاى وتنكت الى ديار بغر فعمرت البلاد بيده وايله وانتعشت العباد بعد له وعهده يطلع على الممالك الشرقية كالبر في افاضة الأنوار واعتلاء القدر فعلا على الأروس والهامات بلواج كالتاج على المفرق وناميك ولاية الخطاى من بلاد المشرق فتوقى فى شهر ربيع الأول سنة ٦٥٢ بخان بالق ودفن بها شهيدا غريبا والى رحمة الله ورضوانه قريبا

Мәтіннің транскрипциясы:

Зикру маъариф әл умаро уал узаро уа зауил ьауариф әл кубаро минһум ас сохиб әл ақдам уад дастур әл аьзом фахруд дуниа уа ддин ғиас ул ислам уал муслимин аьдалу узаро әл хауақин добитул мамалик харису аһлил ислам минал маһалик асоффу ул ьаһд махмуд йалауаж ибн мухаммад әл хауризми соббаллоһу ьала турбатыһи сижала рохматиһ – фаууада илайһи әл уизарата әл ьаммата мин ьаһд жингизхан ила даур манку хан фароттабал мамалик уа наззома умурод даулати уад дин мин жайхун хуросан ила ақсо мамалик ас син қоссамал мамалика алқаун әл аьзом уктай ибн жинкизхан байнаһу уа байна ибниһи уа ажласаһу фи мамалик хитойи уа тенкут ила диар иағр фаьаммарат ил билада биадиһи уа аййадаһу уа нтаьашат әл ьибаду биьадлиһи уа ьаһдиһ йатлаьу ьалал мамаликиш шарқийати кал бадри фи ифадотил ануари уа иьтилайл қодари фаьала ьалар рууси уал һаммат йалауаж кат тажи ьалал мафрак уа наьика уилайатул хитойи мин биладил машрик фатууффиа фи шаһр робиь ал аууал саната 652 бе хонбалиқ уа дуфина биһа шаһидан ғорибан уа ила рохматилләһи уа ризуаниһи қорибан (ИКПИ, 2005: 127).

Аудармасы: Әмірлер, уәзірлер және ұлы тұлғалар туралы. Олардың арасынан [Махмуд Ялавач] Түп [көне] қожайын, ұлы дәстүр [иесі], дүние мен дін мақтаншы, Ислам және мұсылмандардың қолғабысы, қағандар уәзірлерінің ең әділі, мемлекеттегі тәртіпті сақтаушы, Ислам халқын пәлекеттерден қорғаушы, дәуіріндегі ең таза [тұлға] Махмуд Ялавач ибн Мұхаммед әл-Хорезми, Аллаһтың оның қабіріне кең мейірімі мен кешірімі жаусын. Ол – имамдардың басшысы, Аллаһ оны мейіріміне бөлесін.

Оған Шыңғыс хан тұсынан Меңку ханның билігіне дейін Бас уәзірлік [тапсырмасы] жүктелген еді. Ол Хорасанның Жәйхун [өзенінен] қиырдағы Қытай патшалықтарына дейінгі жерлерді, мемлекет және дін істерін ретке келтіріп ұйымдастырды.

Ұлы Қаған Шыңғыс ханның ұлы Үгедей өзінің ұлы арасындағы патшалықтарды бөліп, оны Қытай мен Танкуттан [бастап] Йуғыр [ұйғыр] өлкесіне дейінгі мемлекеттілікке отырғызып орналастырды. Сондықтан ол өз қолымен қалалар тұрғызды және оған қолдау білдірді. Пенделер [адамдар] оның әділдігі мен қамқорлығы арқасында өркендей бастады. Ол [Ялавач] шығыс елдерінде, Айдың толуы мен сәттіліктің көтерілу кезеңіндегі толған ай сияқты жоғары көтеріліп, шыңдар мен ақыл-ой [саналар]дың үстінен жоғарылап, қиылысудағы тәж сияқты жарқырады. Оның шығыс елдеріндегі Қытай аймағын билегені қандай жақсы! Ол 652 жылы рабиь ул аууал айының Хан-Балықта қайтыс болып, сол жерде шейіт, жат жұрт болып жерленді, Алланың кешірімі мен рақымы оған жақын болсын!

Жалпы тақырып аясында зерттеу жасаған түрік ғалымдары қатарынан түрік ғалымы Бахаеддин Өгелдің (Bahaeddin Ögel) «Sino–Turcica. Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri» (Sino–Turcica. Шыңғыс ханның түрік кеңесшілері) атты қытай деректеріне сүйене жазған еңбегін, сондай-ақ Муалла Уйду Южелдің (Muallâ Uydu Yücel) «Moğollar tarihi» еңбегін атай аламыз. Бахаеддин Өгел жоғарыда аталып өткен Махмуд Ялавач туралы тоқталған кезде

«Махмуд Ялавач пен оның ұлы Масуд (Масуд-бек, 1298) Жошының батысқа жорығы аясында Үргеніш қаласын басып алғаннан кейін Шыңғыс ханға бағынышты болып, одан кейін Шыңғыс хан әскерімен Жалал ад-Дин Мәңгубердидің соңынан бірге аттанды» деп жазады (Ögel, 1964: 202).

Шағатай ханға қызмет еткен уәзірлердің бәрін түгендеуді мақала мақсат еткен жоқ. Дегенмен олардың қатарында біраз тарихи тұлғаларды қарастырудың реті түскен кезде олар туралы деректер қорын жан-жақты қарастырудың мүмкіндіктері бар екенін көрсетуге болады. Ең бастысы сол тарихи тұлғалар туралы әр елдің түрлі тілдегі дерек көздері өз дәуірінде біраз мағлұматтар қалдырып кеткенін атап өтудің реті түседі. Мысалы, Махмуд Ялавач туралы дерек «Моңғолдың құпия шежіресінде» Ялавачы (қытайша: 牙刺瓦赤), «Шэн у цин чжэн лу» («圣武亲征录») атты еңбекте: Я лу уа чи (牙鲁瓦赤), сондай-ақ «Юанши» («元史») кітабының «Үгедей қаған шежіресінде» Махмуд Хорозими (Махэмәйдэ Хуаласими // 麻合没的滑刺西米), «Юанши» кітабы «Мөңке қаған шежіресінде» Ялауачи (牙刺瓦赤) деген атпен тіркеп оның мемлекеттік қызметі туралы мағлұматтар беріп отырады.

Ата *Малик әл-Жуайнидің* «Тарих-и Жаһангуша» («Әлемді билеушінің тарихы») делінген парсы-дари тіліндегі еңбегінде «Шағатай ханның түркілерден болған һужайр есімді уәзірі болды» деген мәлімет кездеседі (Juwayni, 1912: 227). Алайда біз мұндай есімді уәзірді басқа дереккөздерден көре алған жоқпыз.

Қорытынды

Шағатай ұлысы тарихына байланысты жазба деректер жалпы Моңғол дәуіріне ортақ ерекшелікке сәйкес араб, парсы, түркі-шағатай, қытай, тілдерінде жазылғаны белгілі. Осы тілдерде жазылған деректердің қай-қайсысының да өзіндік ғылыми деректік құндылығы мен өз алдына бөлек артықшылығы бар. Бұл жөнінен оларды алабөтен қарастырудың қисыны келмейді. Солай дегенмен осылардың ішінде парсы және түркі-шағатай тілінде жазылған тарихи еңбектердің алатын орны ерекше, олардың бірқатар тарихи түйткілді сауалдарды шешуге көмектесе аларлық әлеуеті жеткілікті. Сондай деректерге мәтінтанулық, деректанулық, герменевтикалық, салыстырмалы зерттеулерді қолданудың нәтижесі тарихи мәселелерді, соның ішінде тарихи тұлғалардың келбетін айқындап ашып беру мәселесінде айтарлықтай көмектесе алады. Аталған кезеңдегі тарихи деректер шағатай, парсы тілдерінде араб әліпбиімен жазылған. Бұл жазба тілдер түркі және моңғол тілдерінің элементтері көп мөлшерде сақталған дәуірлік ерекшелігі бар кітаби тіл ретінде сипатталады. Сөйтіп, тарихи жазба мұраларға этимологиялық зерттеулер жасау парсы тіліндегі нұсқалардағы түркі тілінің, шағатай-түркі тіліндегі нұсқалардағы парсы және басқа тілдердің кірігуіне қарай отырып, тарихи тұжырым жасау алдағы ғылыми зерттеудің маңызын арттыра түсетіні анық. Соңғы уақытта Шағатай ұлысы тарихын сипаттайтын жазба деректемелерді қазақ тіліне аударып, ғылыми айналымға түсірудің маңыздылығы артып келеді. Бұл топтағы ғылыми жұмысты кешенді түрде атқару Отан тарихының көмескі тұстарын анықтауға зор мүмкіндік береді. Мақала біздің алдағы уақытта осындай ортағасырлық шығармаларды терең әрі жан-жақты зерттеп-зерделеудің бастамасы ретінде қолға алынды.

Әдебиеттер

- Ахмедов, 1985 — *Ахмедов Б.А.* Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. (Письменные памятники). Ташкент: Фан, 1985. 262 с.
- Бартольд, 1898 — *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Часть 1. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1898. 763 с.
- Бартольд, 1963 — *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Часть 1. М.: Издательство Восточной литературы, 1963. 760 с.
- Бартольд, 1964 — *Бартольд В.В.* Улугбек и его время. Сочинения. Т. II. Ч. 2. М: «Наука», 1964. С. 25–199.
- ИКПИ, 2005 — *ИКПИ: История Казахстана в персидских источниках* 1 том. Алматы: Дайк-пресс, 2005. 410 с.
- ИКПИ, 2006 — *ИКПИ: История Казахстана в персидских источниках.* Том 3. (Муизз ал Ансаб). Алматы: Дайк-пресс, 2006. 672 с.
- КТМД, 2006 — *КТМД: Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері.* I том. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 400 б.

- МИКХ, 1969 — *МИКХ*: Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: Наука, 1969. 650 с.
- Рашид ад-Дин, 1952 (I, 1.) — *Рашид ад-дин*. Сборник летописей // Том I. Кн. 1. М.-Л.: Изд. Академии наук СССР, 1952. 221 с.
- Рашид ад-дин, 1952 (I, 2.) — *Рашид ад-дин*. Сборник летописей. Т. I. Книга вторая. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1952. 281 с.
- Рашид ад-дин, 1960 — *Рашид ад-дин*. Сборник летописей. Т. II. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1960. 316 с.
- Сабитов, 2010 — *Сабитов Ж.М.* Рецензия на новый перевод Муизз ал Ансаб // Золотоордынская цивилизация. Казань: Изд. «Фэн» АН РТ, 2010. № 3. С. 236–244.
- Стори, 1972 — *Стори Ч.А.* Персидская литература. Библиографический обзор / Пер. с англ., перер. и доп. Ю.Э. Брегель. Т. III. М: Главная редакция Восточной литературы, 1972. 818 с.
- Султанов, 1994 — *Султанов Т.И.* «Му'изз ал-Ансаб» и Чингизды «Кижэ» // Восток. № 6. 1994. С. 81–87.
- Bloch, 1905 — *Bloch E.* Catalogue des manuscrits persans de la Bibliotheque nationale. Vol. I. Paris: Imprimerie Nationale, 1905. Pp. 292–293.
- British library — Tavārīkh-i Guzīdah-yi Nuṣrat-nāmah (manuscript). (908 AH/1502-03 CE) British Library: Or 3222, 313 p. link: https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Or_3222&index=1
- Juwayni, 1912 — *Juwayni Ala'u 'D-Din Ata Malik-i.* Ta'rikh-i-jahan-gusha, 1912. 531 p. [Электронный ресурс] URL: <https://ia801508.us.archive.org/7/items/in.ernet.dli.2015.322637/2015.322637.Tarikh-i-jahan-gusha-Of.pdf>
- Muiz al-ansab, 1501 — *Muizz al-ansb fi šarat al-ansb* (Муизз аль-ансаб). (1501–1600). Source gallica.bnf.fr // Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits. Persan 67. 183 p. [Электронный ресурс] URL: <https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&query=%28dc.title%20all%20%22MU%CA%BFIZZ%20al-ANS%C4%80B%20f%C4%AB%20%C5%A0A%C7%A6RAT%20al-ANS%C4%80B%22%29&keywords=MU%CA%BFIZZ%20al-ANS%C4%80B%20f%C4%AB%20%C5%A0A%C7%A6RAT%20al-ANS%C4%80B&suggest=3>
- Ögel, 1964 — *Ögel Bahaeddin* Sino-Turcica (Cengiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri), 1964. 412 p. (In Turk.)
- Rashīdal-Dīn, 1999 — *Rashīdal-Dīn Ṭabīb.* Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh = Compendium of chronicles. Translated by W.M. Thackston. Cambridge, MA: Harvard University, Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, 1999. 379 p.
- Richard, 1989 — *Richard F.* Catalogue des manuscrits persans. I. Ancian fonds. Paris: Bibliothèque nationale, 1989. 97 p.
- Rieu, 1879 — Rieu C. Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum. Vol. I. Oxford: Oxford University Press, 1879. 183 p.
- Rieu, 1888 — Charles Rieu. Catalogue of the turkish Manuscripts in the British Museum. London: British Museum, 1888. Pp. 276–280.
- Togan, 1950 — Togan Z.V. Tarihde usul. Istanbul: Enderun Kitapevi, 1950. 384 p.

References

- Akhmedov, 1985 — *Akhmedov B.A.* Istoriko-geograficheskaya literatura Sredney Azii XVI–XVIII vv. (Pis'mennyye pamyatniki) [Historical and geographical literature of Central Asia of the 16th–18th centuries (Written monuments)]. Tashkent: Fan, 1985. 262 p. (In Russ.)
- Bartol'd, 1898 — *Bartol'd V.V.* Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya [Turkestan Down to the Mongol Invasion]. Chast' I. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 1898. 763 p. (In Russ.)
- Bartol'd, 1963 — *Bartol'd V.V.* Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya [Turkestan Down to the Mongol Invasion]. Moscow: Nauka, 1963. 763 p. (In Russ.)
- Bartol'd, 1964 — *Bartol'd V.V.* Ulugbek i yego vremiya [*Ulugbek and his time*]. // Bartol'd V.V. Sochineniya. Vol. II. Moscow: Izdatel'stvo Vostochnoy literatury, 1964. Pp. 25–199. (In Russ.)
- Bloch, 1905 — *Bloch E.* Catalogue des manuscrits persans de la Bibliotheque nationale [A Catalog of Persian manuscripts of the National Library]. Vol. I. Paris: Paris: Imprimerie Nationale, 1905. Pp. 292–293. (In Fr.)
- British library — Tavārīkh-i Guzīdah-yi Nuṣrat-nāmah (manuscript). (908 AH/1502-03 CE) British Library: Or 3222, 313 p. link: https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Or_3222&index=1
- IKPI, 2005 — *IKPI*: Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikov [History of Kazakhstan in Persian Sources]. 1-tom. Almaty: Dayk-press, 2005. 410 p. (In Russ.)
- IKPI, 2006 — *IKPI*: Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikov. 3-tom. Almaty: Dayk-press, 2006. 672 p. (In Russ.)
- Juwayni, 1912 — *Juwayni Ala'u 'D-Din Ata Malik-i.* 1912. Ta'rikh-i-jahan-gusha. 531 p. [Электронный ресурс] URL: <https://ia801508.us.archive.org/7/items/in.ernet.dli.2015.322637/2015.322637.Tarikh-i-jahan-gusha-Of.pdf>
- Muiz al-ansab — *Muizz al-ansb fi šarat al-ansb* (Muiz al-ansab) [Muiz al-ansab]. (1501–1600). Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits. Persan 67. 183 r. [Elektronnyyresurs]. URL: <https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&query=%28dc.title%20al%20%22MU%CA%BFIZZ%20al-ANS%C4%80B%20f%C4%AB%20%C5%A0A%C7%A6RAT%20al-ANS%C4%80B%22%29&keywords=MU%CA%BFIZZ%20al-ANS%C4%80B%20f%C4%AB%20%C5%A0A%C7%A6RAT%20al-ANS%C4%80B&suggest=3>
- Ögel, 1964 — *Ögel Bahaeddin.* Sino-Turcica (Cengiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri) [Sino-Turcica (Genghis Khan and the Turkish Advisers of the Dynasty in China)]. 1964. 412 p. (In Turk.)

- QTMD, 2006 — *QTMD: Qazaqstan taryhy turaly moñğol derektemeleri [History of Kazakhstan in Mongolian Sources]*. I-tom. Almaty: Dayk-Press, 2006. 400 b. (In Kaz.).
- Rashid ad-din, 1952 (I, 2.) — *Rashid-ad-din*. Sbornik letopisey [Compendium of Chronicles]. T. I. Kniga vtoraya. Moscow-Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1952. 281 p. (In Russ.).
- Rashid ad-Din, 1952 (I,1.) — *Rashid-ad-din*. Sbornik letopisey [Compendium of Chronicles]. // Tom I. Kn. 1. Moscow-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1952. 221 p. (In Russ.).
- Rashid ad-din, 1960 — *Rashid ad-din*. Sbornik letopisey [Compendium of Chronicles]. T. II. Moscow-Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1960. 316 p. (In Russ.).
- Rashīdal-Dīn, 1999 — *Rashīdal-DīnṬabīb*. Rashiduddin Fazlullah's Jami'u', t-tawarikh = Compendium of chronicles. Translated by W.M. Thackston. [Compendium of chronicles]. Cambridge, MA: Harvard University, Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, 1999. 379 p.
- Richard, 1989 — *Richard F.* Catalogue des manuscrits persans [Catalogue of the Persian manuscripts]. I. Ancian fonds. Paris: Bibliothèque nationale, 1989. 97 p. (In Fr.)
- Rieu, 1879 — *Rieu C.* Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum. Vol. I. Oxford: Oxford University Press, 1879. 183 p.
- Rieu, 1888 — *Charles Rieu.* Catalogue of the turkish Manuscripts in the British Museum. London: British Museum, 1888. Pp. 276–280.
- Sabitov, 2010 — *Sabitov Zh.M.* Retsenziya na novyy perevod Muizz al Ansab [Review of the new translation of Muizz al Ansab] // Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. Kazan': Izd. «Fen» AN RT, 2010. No. 3. Pp. 236–244. (In Russ.).
- Stori, 1972 — *Stori Ch.A.* Persidskaya literatura. Biobibliograficheskiy obzor [Persian Literature. A Bio-Bibliographical Survey] / Per. s angl., perer. i dop. YU.E. Bregel'. T.SH. Moscow: Glavnaya redaktsiya Vostochnoy literatury, 1972. 818 p. (In Russ.).
- Sultanov, 1994 — *Sultanov T.I.* «Mu'izz al-Ansab» i Chingizdy «Kizhe» [Muizz al-Ansab and Chingizids Kizhe]. // Vostok. No. 6. 1994. Pp. 81–87. (In Russ.).
- Tavāriḫ-i Guzīdah-yi Nuṣrat-nāmāh (manuscript). (908 AH/1502-03 CE) British Library: Or 3222. 313 r. link: https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Or_3222&index=1
- Togan, 1950 — *Togan Z.V.* Tarihde usul. Istanbul: Enderun Kitapevi. [Procedure in history]. 1950. 384 p. (In Tur.)
- Materialy po istorii kazakhskikh khanstv, 1969 — *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV – XVIII vekov (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy)* [Materials on the History of Kazakh Khan-ates in the 15th–18th centuries (extracts from Persian and Turkic writings)]. Alma-Ata: Nauka, 1969. 650 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 2, pp. 347–360, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_347-360

ACTIVITIES OF AIDARKHAN TURLYBAYEV AND EREZHEP ITBAYEV DURING THE ALASH MOVEMENT

Ibrayeva Akmaral Gosmanovna^{1*}, *Malikova Saule Zeinullinovna*²,
*Temirkhanova Assemgul Serikovna*³

¹M. Kozybayev North Kazakhstan University
 (86, Pushkin Str., 150000 Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>. E-mail: akmaral1971@mail.ru
 *Correspondent author

²North Kazakhstan State Archive
 (1, International Str., Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Docent
 <https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

³M. Kozybayev North Kazakhstan University
 (86, Pushkin Str., 150000 Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)
 PhD, Senior Lecturer at the Department of History of Kazakhstan and Social Sciences and Humanities
 <https://orcid.org/0000-0002-3231-5141>. E-mail: asema_sko@inbox.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Ibrayeva A.G., Malikova S.Z., Temirkhanova A.S., 2024

Abstract. *Introduction.* The scientific article examines in detail information about the life and work of the figures of Alash – Aidarkhan Turlybayev and Yerezhep Itbayev, discusses and presents the results of the events of the early twentieth century. *Goals and objectives.* The main purpose of the research work is the study of public service in the socio–political, legal spheres, generalization from a new historical point of view of the figures of Alash – Aidarkhan Turlybayev and Yerezhep Itbayev. In this regard, to introduce into scientific circulation data on the life and activities of figures of Alash – Aidarkhan Turlybayev and Yerezhep Itbayev; to analyze the works by analyzing studies related to public, political, state activities of figures, archival documents and other sources from the perspective of new positions; The tasks were set to identify the influence of the environment on the formation of their political views; to determine the direction of the political struggle carried out during the Alash movement; to assess the state and public activities carried out under Soviet rule; to substantiate on the basis of these repressions and victims of the totalitarian system of Aidarkhan Turlybayev and Yerezhep Itbayev. *Results.* The scientific article studied the activities of the Kazakh intelligentsia, such as Aidarkhan Turlybayev and Yerezhep Itbayev, who selflessly served in the name of independence, liberation of the people of Kazakhstan, as well as works introduced into scientific circulation. *Conclusion.* One of the events of the early 20th century, which received a massive

political character with the participation of the Kazakh intelligentsia, was the Alash movement. As a result of their effective political, spiritual will and struggle, the leaders of Alash opposed the colonial policy of the tsarist government. Intellectuals of the northern region Aidarkhan Turlybayev and Yerezhep Itbayev also contributed to this movement, which covered all regions of Kazakhstan.

Keywords: Alash figures, Soviet government, repression, personality, intelligentsia, document, law, rule, independence, constitution

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «North Kazakhstan of the early twentieth century: Socio-political activity and spiritual heritage of the Alash intelligentsia» for 2022–2024. (Registration number AR 14870568).

For citation: Ibrayeva A.G., Malikova S.Z., Temirkhanova A.S. Activities of Aidarkhan Turlybayeva and Erezhep Itbaeva during the Alash movement // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 347–360 (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_347-360

АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ АЙДАРХАН ТҮРЛЫБАЕВ ПЕН ЕРЕЖЕП ИТБАЕВТЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Ибраева Ақмарал Ғосманқызы^{1*}, Мәлікова Сәуле Зейнуллиновна²,
Темірханова Әсемгүл Серікқызы³

¹Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті
(86-үй, Пушкин көш., 150000 Петропавл, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>. E-mail: akmaral1971@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Солтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты
(1-үй, Интернациональная көш., Петропавл қ., Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
 <https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

³Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті
(86-үй, Пушкин көш., 150000 Петропавл, Қазақстан Республикасы)
Доктор PhD, Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының
аға оқытушысы
 <https://orcid.org/0000-0002-3231-5141>. E-mail: asema_sko@inbox.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Ибраева А.Ғ., Мәлікова С.З., Темірханова Ә.С., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ғылыми мақалада Алаш қайраткерлері – Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаевтың өмірі мен қызметіне қатысты мәліметтер ХХ ғасыр басындағы оқиғалар желісінде жан-жақты зерделеніп, нәтижелері талқыланып, баяндалады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Алаш қайраткерлері – Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаевтың қоғамдық-саяси, заң саласындағы мемлекеттік қызметін тың мәліметтер негізінде зерттеу, жаңа тарихи көзқарас тұрғысынан қорыту – зерттеу жұмысының басты мақсаты. Осы орайда, Алаш қайраткерлері – Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаевтың өмірі мен қызметі туралытың деректерді ғылыми айналымға енгізу; қайраткерлердің қоғамдық, саяси, мемлекеттік қызметіне қатысты зерттеулерді, архив құжаттары мен басқа да дерек көздерін жаңа ұстанымдар тұрғысынан саралап, еңбектерді талдау; олардың саяси көзқарастарының қалыптасуына тигізген ортаның әсерін анықтау; Алаш қозғалысы кезеңіндегі жүргізген

саяси күрестерінің бағытын анықтау; Кеңестік билік тұсында атқарған мемлекеттік, қоғамдық қызметтерін бағамдау; Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаевтың тоталитарлық жүйенің құрбаны болып, қуғын-сүргінге ұшырауын деректер негізінде дәйектеу міндеттері қойылды. *Нәтижелер.* Ғылыми мақалада Қазақ елінің тәуелсіздігі, халқының азаттығы жолында аянбай қызмет етіп, күрескер атанған Айдархан Тұрлыбаев және Ережеп Итбаев сияқты қазақ зиялыларының қызметі мен қилы тағдырының деректер мен ғылыми айналымға енгізілген еңбектер арқылы зерделенді. *Қорытынды.* ХХ ғасырдың басында қазақ зиялыларының қатысуымен жаппай саяси сипат алған оқиғалардың бірі Алаш қозғалысы. Өздерінің пәрменді саяси, рухани ерік-жігері мен күресінің нәтижесінде Алаш қайраткерлері патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы шықты. Қазақстанның барлық өңірін қамтыған бұл қозғалысқа солтүстік өңірдің зиялылары қатарында Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаев та өз үлестерін қосты.

Түйін сөздер: Алаш қайраткерлері, Кеңес үкіметі, қуғын-сүргін, тұлға, зиялы, құжат, заң, ереже, тәуелсіздік, конституция

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «ХХ ғасыр басындағы Солтүстік Қазақстан: Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі және рухани мұрасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 14870568).

Дәйексөз үшін: Ибраева А.Ғ., Мәлікова С.З., Темірханова Ә.С. Алаш қозғалысы кезеңіндегі Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаевтың қызметі// «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 347–360 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_347-360

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЙДАРХАНА ТУРЛЫБАЕВА И ЕРЕЖЕПА ИТБАЕВА В ПЕРИОД ДВИЖЕНИЯ АЛАШ

Ибраева Акмарал Госмановна^{1}, Маликова Сауле Зейнуллиновна², Темирханова Асемгуль Сериковна³*

¹Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева
(д. 86, ул. Пушкина, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)
доктор исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>. E-mail: akmaral1971@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Северо-Казахстанский Государственный архив
(д. 1, ул. Интернациональная, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, доцент
 <https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

³Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева
(д. 86, ул. Пушкина, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)
PhD, старший преподаватель кафедры истории Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин
 <https://orcid.org/0000-0002-3231-5141>. E-mail: asema_sko@inbox.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Ибраева А.Г., Маликова С.З., Темирханова А.С., 2024

Аннотация. *Введение.* В научной статье подробно изучаются сведения о жизни и деятельности деятелей Алаш – Айдархана Турлыбаева и Ережепа Итбаева, обсуждаются и излагаются результаты событий начала ХХ века. *Цель и задачи исследования:* Главная цель научно-исследовательской работы – изучение государственной службы в общественно –

политической, юридической сферах, обобщение с новой исторической точки зрения деятелей Алаш – Айдархана Турлыбаева и Ережепа Итбаева. В этой связи, ввести в научный оборот данные о жизни и деятельности деятелей Алаш – Айдархана Турлыбаева и Ережепа Итбаева; проанализировать труды, проанализировав исследования, касающиеся общественной, политической, государственной деятельности деятелей, архивные документы и другие источники с позиций новых позиций; были поставлены задачи по выявлению влияния среды на формирование их политических взглядов; определению направления политической борьбы, проводимой в период движения Алаш; оценке государственной, общественной деятельности, занимаемой при советской власти; обоснованию на основе данных репрессий и жертв тоталитарной системы Айдархана Турлыбаева и Ережепа Итбаева. *Результаты.* В научной статье была изучена деятельность казахской интеллигенции, таких как Айдархан Турлыбаев и Ережеп Итбаев, которые самоотверженно служили во имя независимости, освобождения народа Казахстана, а также труды, введенные в научный оборот. *Вывод.* Одним из событий начала XX века, получивших массовый политический характер с участием казахской интеллигенции, стало движение Алаш. В результате своей действенной политической, духовной воли и борьбы деятели Алаш выступили против колониальной политики царского правительства. В это движение, которое охватило все регионы Казахстана, внесли свой вклад и интеллектуалы северного региона Айдархан Турлыбаев и Ережеп Итбаев.

Ключевые слова: Деятели Алаш, советское правительство, репрессии, личность, интеллигенция, документ, закон, правило, независимость, конституция

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Северо-Казахстан начала XX века: Общественно-политическая деятельность и духовное наследие алашской интеллигенции» (регистрационный номер: АР 14870568).

Для цитирования: Ибраева А.Г., Маликова С.З., Темирханова А.С. Деятельность Айдархан Турлыбаева и Ережеп Итбаева в период движения Алаш // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 347–360. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_347-360

Кіріспе

XX ғасырдың басында Алаш пәрменімен жаңа жүйе, жаңа көзқарас, демократиялық, зайырлы қоғам орнату, жаңашылдыққа ұмтылу, адам құқығы, тең мүмкіндік, билік бөлінісі, әйел теңдігі, азаматтық белсенділік сияқты құндылықтарды дамыту жолында қызмет жасаған қазақ зиялыларының бірегей еңбектері қазақ тарихындағы ерекше құбылыс. Сол кезеңде Қазақ қоғамының құқықтық жағынан ілгері дамуы жолында қызмет еткен Алаш қайраткерлерінің қатарында Қызылжар өңірінің көрнекті өкілдері – Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаев та бар (Аманжол, 2008: 18).

1905 жылы «Қарқаралы құзырхатымен» басталған Алаш қозғалысы 1930 жылдардың аяғына дейін созылды. Осы уақыт аралығында 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1917 жылғы Ақпан, Қазан төңкерістері, соның нәтижесінде өріс алған күрделі саяси оқиғалар Алаш қозғалысын мықты саяси күшке айналдырды. Осы күрестің бас қасында көкірегі ояу, саналы, білімді қазақ зиялылары болды. Солардың ішінде ғылыми мақаланың жазылуына арқау болған Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаевтың қызметі мысалында зерделеуді жөн көрдік.

Айдархан Тұрлыбаев, қазақтың жоғары білімді алғашқы заңгерлерінің бірі. 1902–1917 жылдары Омбыда, Тобылда заң орындарында қызмет етті. Ақмола облыстық I қазақ сиезін ұйымдастырушылардың бірі, төрағасы. Облыстық қазақ, Алаш комитеттерінің төрағасы. I Жалпықазақ сиезінде «Алаш» партиясынан Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына, Мұсылмандардың бүкілресейлік ұйымы «Шура-и-Исламға» сайланған. II Жалпықазақ сиезінде Алашорда үкіметінің төрағалығына Ә. Бөкейхан, Б. Құлмановпен бірге баламалы негізде сайлауға түскен. Алашорданың Халық Кеңесінің мүшесі. Алашорданың Ақмола облыстық комитетінің мүшесі. 1918 жылғы күзде Ә. Бөкейхан, У. Танашевтармен бірге Алашорда атынан Колчак үкіметімен келіссөз жүргізген. 1918–1919 жылдары Алашорданың әскерін ұйымдастыру жұмыстарына атсалысты. Кеңестік кезеңде Омбыда заң орындарында

қызмет атқарған. 1937 жылы саяси қуғын-сүргін құрбаны.

Ережеп Итбаев, 1897–1899 жылдары Қарқаралы, Кереку, Зайсан уездерін зерттеуге шыққан Ф.А. Щербина экспедициясына қатысқан. 1900–1917 жылдары Қарқаралы уезі бастығының кеңсесінде, Ақмола облыстық басқармасында аудармашы. Ақмола облыстық I қазақ сиезін ұйымдастыру үшін құрылған үйлестіруші комитет төрағасы. Ақмола облыстық қазақ комитетінің мүшесі. «Алаш» партиясының Омбы қалалық ұйымынан Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына депутаттыққа ұсынылған. Жалпы Сібір сиезіне қатысып, кеңесіне сайланған. Алашорданың Халық Кеңесінің мүшелігіне кандидат. Алашорданың облыстық комитетінің мүшесі. Кеңестік кезеңде 1930 жылдары қудаланған.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми мақаланың тақырыбы мен мазмұнын ашу барысында Солтүстік Қазақстан өңірінің XX ғасырдың басындағы саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайына және Алаш қайраткерлері Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаевтың жеке өмірі мен қызметіне қатысты бұрыннан белгілі мәліметтер мен ғылыми айналымға енгізіліп отырған тың архив құжаттарын, мерзімдік баспасөз материалдарын қарастырып, кешенді зерделеу мақсат етіп қойылған. Зерттеудің методологиялық негізіне деректерді адамның, тұлғаның өзіндік шығарамашылық әлеуетін және ақпараттық қорын материалдық түрде іске асыратын, мәдени нысан ретінде зерттейтін феноменологиялық тұжырымдама алынды. Зерттеу барысында тарихилық, объективтілік таным принциптері, сонымен қатар жалпы ғылыми логикалық, классификациялық, мәтіндік талдау және арнайы деректанулық жүйелеу және сыныптау, салыстыру, отандық және шет елдік ғалымдардың деректанудың теориясы мен методологиясы бойынша жарияланған еңбектерінде негізделген өзге де әдістер қолданылды. Тарихи деректерді өткен кезең туралы мәліметтерді тасушы ретінде, ондағы объективтілік пен субъективтіліктің байланысы, тарихи фактінің шынайылығын анықтау, деректердің түрлері мен мазмұны, олармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері қоса пайдаланылды.

Мақаланы жазу барысында көптеген осы уақытқа дейін жарық көрген ғылыми еңбектер сараланды, республиканың бірқатар белді архив қорларында бұрын ғылыми айналымға енгізілмеген құнды деректермен жұмыс жасалды. Мәселен, Омбы облыстық тарихи архивінің (ООТА.270-қ. 1-т. 438-іс (Үкіметке қарсы қызметте айыпталған адамдар туралы хат алмасу)), Омбы облысы Федералдық қауіпсіздік қызметі архивінің (ООФҚҚА. 14-қ. 3-т. 34521-іс), Шығыс Қазақстан облысы қазіргі заман тарихының құжатнама орталығының, Р-37-қ. 1-т. 126-іс (Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметінің құжаттары мен кеңселік іс-қағаз бланктері, мөрі баспаханалық әдіспен басылған құжаттары)), (СҚОМА. 5-қ. 1-т. 15-іс, 16-іс; 1214-қ. 1-т. 3-іс, 4-іс құжаттары, ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінде сақталған 20–30 жылдардағы ОГПУ архиві II томнан тұратын № 124, IV томдық № 06610 тергеу және соттау істері материалдары ғылыми мақаланың мазмұнының терең ашылуына арқау болды.

XX ғасырдың басындағы тарихи оқиғаларды зерттеу барысында архивтік деректердің ғылыми айналымға молынан қосылуы тақырыпты ашудың ерекшелігі болып табылады және олар бір жүйеге келтіріліп, сыни тұрғыдан талданды. Сонымен қатар, 1913–1918 жылдар арасында Қазақ өлкесінде жарық көріп тұрған, Алаш қозғалысының қарымды қаруы болған «Қазақ», «Сарыарқа», «Бірлік туы» баспасөздерінде жарияланған мақалалар жинағына құнды мәліметтер жан-жақты қарастырылып, ғылыми сүзгіден өткізілді.

Талқылау

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Ресейде болған саяси оқиғалар мен әлеуметтік-экономикалық жағдай Қазақстан сияқты отарланған өлкелерге айтарлықтай әсерін тигізді. Төңкеріс барысында елдің саяси ахуалы мен әлеуметтік-экономикалық өміріне үлкен өзгерістер әкелді. Осындай аласапыран кезеңде Алаш қайраткерлерінің алдында Қазақ елінің болашағына қатысты міндет тұрғанда, олар сол жауапкершілікті көтере алды. Өз алдына жеке мемлекет құру мәселесін күн тәртібіне қойып, Алаш Орда деген Ұлттық мемлекеттің дүниеге келуіне ықпал етті.

1905 жылдан басталып, 1917 жылмен жалғасқан Ресейде орын алған өзгерістер кезеңі, патшаның тақтан құлауы, Қос үкіметтің іле-шала Кеңес үкіметінің орнауы – сол кезеңдегі саяси аренаға қазақ зиялыларының бірігіп, Алаш идеясымен шығуының бастамасына ықпал етті. Өзгерістерге ұшыраған қазақтың дәстүрлі заң жүйесінің, демократиялық сипатта қайта жандануының кезеңі Алаш қозғалысымен, Алаш-Орда үкіметінің құрылуымен байланысты болды. Осы тұста Әлихан Бөкейханның тапсыруымен дүниеге келген заңгер Барлыбек Сыртановтың «Қазақ елінің уставы» деп аталатын еңбек. Бұл құжаттың мәтінінен жаңа заманға сай жазылған тұңғыш қазақ заңы екендігін аңғарамыз. Құжат» Қазақ елі республикасының жеке болуы турасында», «Адам баласының хұқы туралы», «Қазақ жері турасында», «Сот турасында», деген тараулары болашақ Қазақ мемлекетінің саяси құрылымын, мемлекеттік демократиялық құндылықтардың мәнін, қазақ елінің басқару формасы парламенттік республика болу қажеттігін қарастырған (Сыртанов, 1911: 12).

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан ұлт зиялылары азат рух пен туған халқына адалдықтың өнегесін көрсетіп, тарихта өшпес із қалдырды. Олар тәуелсіз ұлттық мемлекет құру идеясын берік ұстанып, ел мен жердің тұтастығын сақтау үшін отаршылдықпен күресті, қайраткерлік көрсетті. Алаш зиялылары қандай лауазым иеленсе де ағартушылық қызметін (миссия) атқарып теңдессіз қабілеттерін ұлт ісі жолына жұмсап интеллектуалдық қарыммен жұмыс істеді. Отанына, ұлтына жан-жүрегімен қызмет етті. Бұл мақалада бар ғұмырын туған халқына арнаған осындай Алаш арыстарының қатарында болған тұлғалардың бірегейі – Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаевтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін қарастыруға талпыныс жасалынды (Харламова, Ракишева, 2002: 16).

Қос тұлғаны жан-жақты зерттей отыра, қайраткерлер туралы кешенді түрде олардың өмірі мен қызметін толықтай зерттеген еңбектердің аздығына көз жеткіздік. Бұлай болудың бірнеше себебі бар. Біріншіден, А. Тұрлыбаев пен Е. Итбаев Алаш қайраткері ретінде Кеңес Үкіметі тұсында жабық тақырып болды. Екіншіден, екі қайраткерге де «халық жауы» деген жала жабылды. Үшіншіден, соңында іздеушісі, жанашыр жоқшысы болған жоқ. Дегенмен, қарастырып отырған тұлғамыздың бар саналы ғұмыры мүлдем назардан тыс қалған жоқ.

Айдархан Тұрлыбаевтың жастық шағы мен Омбы гимназиясында оқыған кезеңі туралы мағлұмат К. Нұрпейісовтың «Алаш һәм Алашорда» атты еңбегінде жазылған (Нұрпейісов, 1995), А. Тұрлыбаевтың Алаштың белді қайраткерлері Райымжан Марсеков және Жақып Ақбаевпен достығы, Омбы заң орындарындағы қызметі жайында Омбы мемлекеттік тарихи архивінің қорларында сақталған, Тұрлыбаевтың Ақмола облысының қазақ съездеріне қатысу кезеңі А. Төлеубаеваның зерттеулерінде көрсетілген (Төлеубаева, 2017: 15), Орынбор Орталық федеративтік құқықтық архивінің қорында А. Тұрлыбаевтың саяси қуғын-сүргін кезеңіне қатысты құжаттар сақталған. Ережеп Итбаевтың отбасына қатысты мәліметті Шығыс Қазақстан облысы Қазіргі заман тарихының құжатнама орталығында қайраткердің өз қолымен толтырған жеке іс парағынан зерттелінді. Е. Итбаевтың Омбыда 1917 жылдың сәуірдің 25-інен мамырдың 7-сіне дейін өткен Ақмола облысының съездеріне қатысуы жайлы К. Нұрпейісовтың еңбектерінде зерттеліп, талданған (Нұрпейісов, 1995: 18). 1917 жылы 8-15 қазан аралығында Том қаласындағы жалпысібір съезіне Итбаевтың депутат ретінде қатысуы жайлы М. Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» еңбегінде баяндалады. Алтынбаев Қ., Жұмахан Е. Ақсуат. Тарихи-деректі басылымында Е. Итбаевтың адвокаттық қызметі жайлы зерттеу жұмыстары жасалған (Алтынбаев, Жұмахан, 1998: 9).

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізіне белгілі тарихшы ғалымдар К. Нұрпейісовтың «Алаш һәм Алашорда» еңбегі бойынша «Алаш» қозғалысының бастаулары, Алаш партиясының құрылуы, Алашорда мен Кеңес үкіметінің өзара қатынастары атты бөлімдері көрсетілген (Нұрпейісов, 1995: 45). Сондай-ақ, М. Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» монографиясында «1905–1916 жж. қазақ зиялыларының қоғамдық саяси қызметі», «Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің құрылуы» бойынша тарауларында қарастырылған мәселелер, «Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры» мақаласындағы ғылыми ой-тұжырымдарын жатқызуға болады (Қойгелдиев, 1995: 55).

Зерттеу нәтижелері

XX ғасырдың басындағы «Алаш» ұлт-азаттық қозғалысының белсенді қатысушысы, жоғары білікті заңгерлер Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаевтың қазақ қоғам қайраткерлерінің ішіндегі белсенді әрі беделділердің бірі болған, өз заманының білімді тұлғалары еді. Өкінішке орай, осы уақытқа дейін бұл азаматтардың тұлғасы өте аз зерттелген және тіпті зерттеушілердің шағын ортасында да жиі тарала қоймаған. Біз осы ақтандақтың орнын мұрағаттардан алынған және оның замандастары мен ұрпақтарының сирек, құнды естеліктерімен толтырғанды жөн көрдік.

Айдархан Тұрлыбаев – Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, заңгер. Алаш милициясын құрушылардың бірі. 1877 жылы Көкшетау уезінде дүниеге келген. Жас кезінен алғыр болып өскен Айдархан, ауыл молдасынан білім алған соң, 1889 жылы он екі жасында Омбы гимназиясына оқуға түседі. 1897 жылы гимназияны үздік тәмамдайды. Оқу басшылығы оған білім аттестатымен бірге өз тарапынан қосымша мінездеме жазып береді. Онда: «Айдархан Тұрлыбаев – өте алғыр жігіт. Омбы гимназиясында оқыған жылдары тәртібінен мін таппадық. Сабакқа қатысуы, дайындығы ерекше еді. Жазба жұмыстарында оның деңгейіне жететін сауатты оқушылар аз. Оның ыждаһаттылығы мен білімқұмарлығы бізді тәнті етті» деп жазылған (Нұрпейісов, 1995: 25). Он тоғыз жасында Айдархан Петербордағы императорлық университеттің заң факультетіне оқуға түсіп, Дала генерал-губернаторының 400 сом шәкіртақысын иеленді (ООФҚҚА. 14-қ. 3-т. 34521-іс, 20-п.). Мұндай шәкірақыны тағайындаудың басты себебі, біріншіден, жергілікті халық өкілдерінің арасынан шыққан мамандарға деген сұраныс, екіншіден, білім алушының ынта-жігеріне де байланысты.

Сонымен қатар, XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында Петербор, Қазан, Омбы қалаларындағы университеттерінің заң факультеттерінде қазақ халқының көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлері Жақып Ақбаев, Садық Аманжолов, Ахмет Бірімжанов, Жаһанша Досмұхамедов, Базарбай Мәметов, Райымжан Марсеков сынды ұлт зиялылары алғашқы заң мамандығын тәмамдаған (Аманжолова, 2013: 45).

XIX ғасырдың басында құрылған Петербург университеті алдыңғы қатардағы оқу орындарының бірі болғанымен, өзге ұлт өкілдеріне берген білімдері отарлау жүйесінің негізінде болды. Ресейдің жүргізген саясатына қарамастан, қазақ зиялылары өзіндік принциптерін ұстана отырып, қазақ елінің бостандығы үшін жан-жақты күресіп, сол жолда аянбай еңбек етті. Барлық зиялы қауымның қызмет жолы қазақ халқының көзі ашық көкірегі ояу болуы мен қазақ өз жерінің жеке меншікті иесі болуы сынды бағыттардан тұрды.

Осы кезеңде ол Алаштың белді қайраткерлері Райымжан Марсековпен бір курста, ал Жақып Ақбаевтан бір курс жоғары оқыған. Жақып екеуі бір үйде бірге тұрған екен. Олар Петербордағы Александровск даңғылындағы 7-үй, 3-пәтерді жалға алады. Екеуі археология үйірмесіне қызығып, археологиялық институтқа түсуге өтініш білдіреді (ООФҚҚА. 14-қ. 3-т. 34521-іс, 5-п.)

Айдархан мен Жақып «Рим құқығы», «Азаматтық құқық және сот ісін жүргізу», «Халықаралық құқық», «Құқық философиясы» пәндерін ерекше қызығушылықпен оқиды. Ал, Райымжан Марсековпен Полицей құқығы, Қылмыстық құқық, Мемлекеттік құқық пәндерін бірге талқылаған.

Айдархан Тұрлыбаев «Қазақтардың некелесу құқығы» атты дипломдық жұмысын сәтті қорғап шықты. Ол қазақтарды «бұратана», «тағы», «жабайы», «заң жоқ, тек салт-дәстүр деңгейінде ғана қарым-қатынас жасайды» деп санайтын көзқарасты өзгерту мақсатында қазақ қоғамының дәйектелген заңдық нормаларын көрсетіп берді. 75 беттік бұл құнды еңбек Санкт-Петербург архивінде сақтаулы тұр (Жұртбай, 2011: 235). Осы тұста тоқтала кететін ерекше жәйт, университетте Айдархан Тұрлыбаев пен Жақып Ақбаевтың жанында оқыған жылдары дипломдық жұмыстың жетекшісі бір оқытушы, Адольф Христианович Гольмстен (1848–1920) - азаматтық құқық саласында бірқатар салмақты ғылыми еңбектерін қалдырған ғалым болды. Ол А. Тұрлыбаевтың «Қырғыз неке құқығы» тақырыбындағы дипломдық жұмысын, ал бір жылдан кейін Ж.Ақпаевтың дипломдық жұмысын басқарды. Айта кетерлігі,

Ж. Ақпаев дипломдық жұмысын А.Тұрлыбаевтан бір жыл өткеннен кейін қорғады. Алайда, егер Айдархан өз жұмысында қазақтардың әдеттегі құқығының сипатына, олардың рөліне назар аударып, жекелеген нормалардың маңызды жақтарын анықтаса, Ж. Ақпаев Еуропаның құқықтық жүйесімен салыстыра отырып, оның ойын одан әрі дамытады. Дей келе, көшпелі қазақ халқының қалыптасқан неке-отбасы құқығы феноменінің мәнін аша отырып, ол бұл құқықтық жүйе өзінің өркениетті және басқа халықтардың жүйелерінен кем түспейтінін дәлелдейді.

Жоғары оқу орнын тәмамдаған соң, 1902 жылы Омбының заң орындарында адвокаттық қызмет көрсетіп, «присяжный поверенный» міндетіне тағайындалып, 1917 жылға дейін жұмыс істейді. «Присяжный поверенный» дегеніміз Ресейдің сот реформасының негізінде құрылған Ресей империясының аудандық сотында немесе сот палатасындағы адвокаты. Бұл атау 1864–1917 жылдар аралығында болған. «Присяжный поверенный» болу үшін арнайы талаптар қойылды. Олар: жоғары заң білімі, сот қызметінде 5 жылдық еңбек өтілімі, жасы 25-тен төмен болмауы, ерекше мән берілген жағдай – тек қана Ресейдің «азаматы» болуы шарт. Сонымен қатар, «Присяжныйлардың» кеңесінің келісімі қажет болған. Осы талаптардың барлығын орындағандықтан Омбы қаласында «Присяжный поверенный» қызметін абыроймен атқара отырып, ұлт мүддесін қорғады. Түрлі сұранымдармен келген қазақтарға қамқор болып, оларға оң шешім қабылдауға көмек көрсетті (ООТА. 25-қ., 2-т., 1-іс, 3-п.).

Айдархан Тұрлыбаев Алаш жұртына 1917 жылы кеңінен таныла бастайды. Ол жайында жалпыұлттық «Қазақ» газеті былай деп жазды: «Айдархан Тұрлыбаев – присяжный поверенный, заң ғылымын жетік меңгерген, іскер адам... Айдархан I және II МемДумаға Ақмола облысы атынан депутат болып сайлануға лайықты еді». Адвокаттық қызметімен қатар Тұрлыбаев өлкенің қоғамдық-саяси өміріне белсене араласады. Бұл туралы белгілі қазақ профессоры К.Әбуов былай деп жазады: «Айдархан 1902 жылы оралған соң, ұлттың әрі қарайғы тағдыры бойынша жергілікті интеллигенциямен қызметтес болады». Оны «Киргизская степная газета» штатына корреспондент ретінде қабылданады. Бұл газетпен Тұрлыбаевтан басқа да белгілі қазақ қоғам қайраткерлері қызметтес болған. А. Тұрлыбаев саяси өмірге 1917 жылғы ақпан оқиғаларынан соң белсенді түрде кіріседі, өйткені ол, барлық қазақ зиялылары сияқты, бұл оқиғамен ірі саяси және экономикалық өзгерістердің болатынына үміт артады (Тұрлыбаев, 2014: 399–400.)

Далалық генерал-губернаторлығының әкімшілік орталығы – Омбы қаласында 1917 жылғы 2 наурызда Қалалық дума мен қоғамдық ұйымдардың өкілдерінің бірлескен отырысы өтеді, онда биліктің жаңа органын құру туралы мәселе қарастырылады. Бұл жерде Омбы коалициялық комитетін құру туралы шешім қабылданады. Оған 15 адам сайланады. Жаңадан құрылған комитеттің қазақ бөлімінің жетекшісі болып А. Тұрлыбаев тағайындалады. Осы кезде құқықты табыстаумен 10 адамнан тұратын Омбы облыстық қазақ комитеті құрылады. Тұрлыбаев 1917 жылдың 24 сәуірінен 7 мамырға дейін Омбыда өткен Ақмола облысының қазақ съездін ұйымдастыруға және өткізуге белсенді қатысады. Съезд жұмысына әр болыстан екі адамнан 114 делегат келеді. Съезд мынадай резолюция қабылдайды: 8–12 жасқа дейін ауыл мектептерінде ана тілінде жалпыға бірдей білім беру, мұғалімдер дайындау, мұсылмандық орта оқу орындары үшін 50 шәкіртақы және орыс орта оқу орындары үшін 5 шәкіртақы қарастыру, әйелдер теңдігін енгізу. Көздеген мақсатты жүзеге асыру үшін делегаттар Айдархан Тұрлыбаевтың төрағалығымен ерекше Ақмола облыстық қазақ атқарушы комитетін құру туралы ұсыныс білдіреді. Орынбасарлары – А. Сейітов, С. Жанайдаров, мүшесі – Мағжан Жұмабаев болады. Съездің ұйымдастырушыларының мақсаты – Ақпан революциясынан кейінгі жаңа үкімет – «Алаш» партиясы мен Омбы коалициялық комитетін қолдау. 1917 жылы А. Тұрлыбаев I Жалпықазақ съезін ұйымдастыру мен өткізуге белсене қатысады, онда «Алаш» партиясы құрылады (1917 ж. 21–28 шілдесі). 23–27 қыркүйек аралығында Омбыда (Облыстық шаруашылық комитеті үй-жайында) Ақмола облысының уездік қырғыз атқарушылары өкілдерінің съезді өтеді. Съезде А. Тұрлыбаев пен А. Сейітов төрағалық етеді. Қылмыспен күресу үшін съезд бірауыздан

болыстық халық сотын сайлау туралы шешім қабылдайды. Сібір облыстық комитетіне Ақмола облысы атынан Айдархан Тұрлыбаев сайланады (Төлеубаева, 2017: 3).

1917 жылғы 31 қазанда Омбыда Ә.Бөкейханның қатысуымен Алаштың жиналысы өтеді, ал 1917 жылдың 18 желтоқсанында «Қазақ» газеті Омбы комитетінің құрамын жариялайды: А. Сейітов, М. Жұмабаев, М. Саматов, А. Тұрлыбаев (төраға), Б. Серкебаев, Е. Мұқышев, Е. Итпаев, Д. Әділов, Қ. Кемеңгеров, М. Сейітов, Ж. Тлеулин, О. Ахметов, Х. Қожамберлин, К. Какенов. Айдархан Тұрлыбаев Алаш Орда жалпықырғыз халық кеңесінің мүшесі болып сайланады. Оның кандидатурасы Алаш-Орда төрағасы лауазымына ұсынылады, сонымен қатар Әлихан Бөкейханұлы, Бақыткерей Құлманов та ұсынылады (Ууама, 2012: 12). Нақтылауды қажет ететін кейбір деректер бойынша, Әлихан Бөкейханға 40 депутат дауыс берген, қарсы – 18, Бақыткерей Құлмановқа – 19, қарсы – 39, Айдархан Тұрлыбаевқа – 20, қарсы – 18 дауыс берілген. Осылайша делегаттар демократиялық құндылықтарға бейілділіктерін білдіреді. Және беделі бойынша Айдархан Тұрлыбаев тек шыңғысхан ұрпағы Ә.Бөкейханұлына ғана жол берген. Сонымен қатар, ол «Алаш» халық милициясын ұйымдастыруға да белсене ат салысқан (Х. Ғаббасов, М. Тынышбаев, Б. Маметовпен бірге).

1917 жылғы сәуірдің 25-нен мамырдың 7-не дейін Омбы қаласында Ақмола облыстық қазақ съезі өтті. Съезді дайындаған – белгілі Алаш қайраткері Ережеп Итбаев бастаған ұйымдық комитет болатын. Оған Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Омбы және Петропавл уездерінен 250 делегат қатысты. Съезд төрағалығына заңгер Айдархан Тұрлыбаев, орынбасарлары болып Ережеп Итбаев пен Міржақып Дулатов, хатшылығына Мұхтар Саматов, Асылбек Сейітов және Тоқбаев сайланды. Бұл съезге Мағжан Жұмабаев қатысып, ол 7–8 мамырда Мәскеудегі бүкілресейлік мұсылмандар съезіне делегат болып сайлануына байланысты, Омбыдан жедел жүріп кетті.

Съезде соның алдында ғана өткен Орынбор және Орал қазақ съездерінің қараған мәселелері мен қабылдаған құжаттары талқыланды. Атап айтқанда: Қазақстанның барлық аймақтарында билікті қолына алатын қазақ комитеттерін құру, жалпықазақтық және жалпымұсылмандық съездер өткізу, Ресей Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау мәселелері сөз болды.

Қорытынды мәжілісте он адамнан Омбы облыстық қазақ комитеті құрылды. Оның төрағалығына Айдархан Тұрлыбаев сайланды. Осылайша, тұңғыш рет ұлан-байтақ қазақ даласының түпкір-түпкірінде халықтың мұңы мен мұқтажын қорғайтын ұлттық белгідегі мемлекеттік билік органдары дүниеге келді.

Осылайша үкіметсіз қалған Ресей империясының әр аймағында, оның ішінде орталығы Омбы, бірақ негізгі тірегі Петропавл болған Ақмола облысында да биліктің кімнің қолында болуы керектігі шешілмей жатты. Алаш көсемдерінің ұйымдастыруы бойынша уездік атқару комитеттерімен қатар жарыса қазақ комитеттері де құрыла бастады. Қазақ комитеттері ақпан революциясынан кейінгі ұлт-азаттық қозғалыстың даму нәтижесінде қалыптасып, мемлекеттік еркіндікке, ұлттық мемлекет болуға ұмтылған халықтың алғашқы қадамы болатын.

Қазақ жұртының күшін біріктіріп жолға салу, түрлі мәселелерді шешуге жұмылдыру аталынған кезеңде, Ақмола облыстық комитеті, төрағасы А. Тұрлыбаев, Ақмола уездік комитеті, төрағасы С. Сейфуллин, Көкшетау уезі Ә. Жұманов азаттық, болашақ жолында күш біріктіре отырып жұмысқа кірісті. Комитеттің негізгі міндеттеріне ендігі жерде саяси жұмыстармен қатар, әкімшілік, шаруашылық міндеттері де жүктелді. Қазақ комитеттерінің өтпелі кезеңде жергілікті ұлт мүддесін қорғау үшін құрылғанын, олардың большевиктік немесе қандай да революциялық бағдарламасы болмағандығын атап айтқан жөн. Себебі, кеңестік тарихта қазақ комитеттері шетінен ұлтшыл, кертартпа, бұқара халыққа қарсы билік институттары болып еді деген теріс пікір қалыптасқан.

Сонымен қатар, А. Тұрлыбаев, Х. Ғаббасов, М. Тынышпаев, Б. Маметовпен бірге Семей қаласында қазақ полкінің бірін құруға белсенді атсалысқан. Еске сала жететін бір мәселе, Орынбор қаласында өткен Бірінші жалпықазақтар съезінде (1917 жылғы 21–26 шілде) қаулы қабылданды. Онда қабылданған 14 қарардың біреуі «халықтық милицияны»

ұйымдастыруға арналған. 1917 жылғы 21 қарашада жарияланған 10 тармақтан тұратын «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасында 6-тармақ армияны құруға арналған. Онда: «Халықты қорғау үшін қазіргіден өзгеше құрылған армия болуға тиіс. Тиісті жасқа толған жастар жергілікті жерде оқытылып, қызметтен өтеді: әскери бөлімдер бойынша бөлу рулық, туыстық қатынас негізінде жүргізіледі. Қазақтар атты милиция түріндегі қызметтен өтуде» делінген. Осған орай, жер-жерлерде Алаш әскерін құру белсенді түрде жүзеге асырылды (Қойгелдиев, 2008: 58).

Ұлыдержавалық шовинизм, отаршылдық туын жықпай, екі ғасыр билеп-төстеп қалған дәстүрді одан әрі жалғастырғысы, тіпті нығайтқысы келді. Бұл мақсат «Ресей мемлекетінің тұтастығын сақтау үшін» деген ұранмен жүзеге асырылмақ болды. Алайда, бұл ұран қазақтар үшін жат еді. Тарихтың шұғыл бұрылысы жағдайында көрініп тұрған үміт сәулесін пайдалану қазақ халқының тәуелсіздігі мүддесіне қажет болды. Міне, осындай сын сәтте бүкіл қазақтық Алаш қозғалысы дүниеге келіп, саяси ұйым ретінде қалыптасуы, үкімет билігін қолына алуға талпынуы заңды құбылыс еді. Сонымен бірге, Алаш көсемдері елдегі көпұлтты жағдайды сергек сезініп, Қазақстанды мекендеп қалған басқа да ұлт өкілдерінің мүддесіне, құқына нұқсан келтірмеуге барынша ұмтылғаны Алаш партиясының және Алашорда үкіметінің барлық құжаттарынан анық көрінеді.

Қазағым өз алдына ел болып, отау тігіп, тәуелсіз өмір сүрсе екен деп қиын-қыстау заманда қазақ зиялылары көптеген игі істер атқарса, Алашорданың құрылуы тәуелсіздікті аңсаған идеялардың көрінісі еді. Белгілі алаштанушы М. Қойгелдиевтің сөзімен айтсақ: «Алаш қозғалысы бүгінде қайта жаңғыруды бастан кешіріп отырған ұлттық сана-сезіміміздің, қоғамдық түсінік-түйсігіміздің қайнар бастауында тұрған, осы қасиеттері жетіліп, дамуына тікелей ықпалы болған құбылыстардың бірі. Оның өмірге келуі отарлық езгідегі халқымыздың ғасырлардан бері жинақталып келген және әбден пісіп-жетілген наразылығының ішкі жанапайының сыртқа шығу көрінісі болды».

Қызылжар өңірінің Алаш қайраткерлерінің саяси аренадағы қайраткерлігін дәлелдейтін құжаттардың бірі – 1918 жылы Екінші Петропавл уездік төтенше жиналысына қатысуы болатын. Саяси ахуалдың қайнап тұрған кезіндегі Қазақ комитеттерінің беделі мен сол комитеттің атынан Мағжан Жұмабайдың сөз сөйлеуі, сол кезеңдегі қазақ зиялыларының алатын орнын айқындайды.

Сол кезеңдегі Уақытша Сібір Үкіметінің уәкілі Кузнецов баяндамасында өңірдің саяси жағдайына тоқталып, үкіметтің басқару түрін, ЖалпыРесей Федерациясына кірген комитеттердің статустарын анықтады. Жиынның негізгі мақсаты – комитеттер құрамындағы барлық ұлт өкілдеріне тең құқық беру, яғни олардың ұлтына, дініне, нәсіліне, жынысына, әлеуметтік жағдайына қарамай, соның негізінде сайлау жүйесін құру.

Омбы облысының тарихи архивінің қорында осы кезеңді сипаттайтын құжат анықталды. Ол құжатта 1918 жылғы Қазақстанның солтүстігінде Совет үкіметін құлатып, үкімет басына қазақ және басқа да комитеттер келген кезең баяндалады.

1919 жылы 11 ақпанда Омбы қаласында Колчак үкіметінің ішкі істер министрінің орынбасары П.Ф. Коропачинскийдің төрағалық етуімен «Қазақ халқының әкімшілік-шаруашылық құрылымы туралы мәселе» жөніндегі ведомствоаралық алдын ала жиналыс өткізілді. Жиналысқа Ішкі істер және Сыртқы істер, Әділет, Қаржы министрліктерінің өкілдері, сонымен қатар Алашорда төрағасы Ә. Бөкейхан және оның мүшелері У.Танашев пен А.Тұрлыбаев қатысады. Қазақстанда Азамат соғысы аяқталған соң 1920 жылы БОАК және РСФСР ХКК «Қырғыз Автономиялық Социалистік Советтік Республикасын құру туралы» декрет қабылдайды. Омбы облысының аумағында сол кезде ҚырАССР өкілдігі құрылып, 1923 жылға дейін қызмет еткен, ал оны Уәкілетті Өкіл А. Тұрлыбаев басқарған. Уәкілеттік басқа мәселелермен қатар, Омбыда оқитын студенттерге оқуға қаражат құралдарын бөлумен де айналысты.

1922 жылы Тұрлыбаев ҚырАССР БОАК студенттерге 500 пұт ұн және 200 пұт ет бөлу туралы жазады. 1921 жылы қазіргі Қазақстан аумағында аштық басталады да, ҚырАССР Омбыдағы уәкілеттілігі РСФСР Омбы уезінің қазақтарына азық-түлікпен көмек

көрсету туралы үндеу жариялайды. Бұл көмек жуық арада көрсетіледі. Өткен ғасырдың 30-шы жылдарының басына дейін А. Тұрлыбаев облыстық тұтынушылар одағында юрисконсульт болып жұмыс істейді: 1931 жылға дейін Омбы қаласында, одан соң 1934 жылдың қазанына дейін Возвышенка бидай совхозында. 1934 жылдың қазанынан 1935 жылдың сәуіріне дейін Ақмола қаласындағы Казжелезнодорожстрой Басқармасы жанында қызмет етеді. 1937 жылғы 4 шілдеде А. Тұрлыбаев НКВД (ПХК) органдарымен тұтқындалады. Келесі күні оған келесідей айып тағылады: «белсенді алашордашы болғандықтан, Сібірдегі Колчак реакциясы кезінде ақгвардияшыларға совет үкіметіне жаны ашитындарды ұстап берген. Совет үкіметіне қарсы күресу үшін жігіттерді жасақтаған. Сібірде ақгвардияшылардың тас-талқаны шығарылған соң да, совет үкіметіне қарсы бағытталған ұлтшылдық іспен және пантүркілік мемлекет құрумен айналысуын жалғастырған. Басқа да тұлғалармен бірлесіп, әскери шиеленістер кезінде көтеріліске көтеру үшін контрреволюциялық кадрлар даярлаған» - деген айып тағылды (ООФҚҚМ. 4-қ. 2-т. 7879-іс, 160-п.).

Тағылған айыптардың бірде-бір тармағы бойынша А.Тұрлыбаев өзін кінәлімін деп мойындамады. 1937 жылдың 17 қарашасында НКВД (ПХК) МҚБ органдары «ату» жазасын жариялайды. 23 қарашада А. Тұрлыбаев атылады. Тек 1957 жылдың 13 тамызында Сібір әскери округінің әскери трибуналымен ісінде қылмыстық құрам болмауына байланысты А. Тұрлыбаевтың аты толығымен ақталды (ООФҚҚМ. 4-қ. 2-т. 7879-іс, 2-п.).

Қызылжар өңірінен шыққан тағы бір Алаш қайраткері, заң қызметі жолында бірқатар жұмыстарды атқарған азамат — Ережеп Итбаев.

Ержеп Итбайұлы Итбаев – 1867 жылы Семей губерниясы, Зайсан уезі, Қызылтас болыстығында (қазіргі Тарбағатай ауданы жерінде) дүниеге келген. Атамекені Ақсуаттың Үштөбе, Қызылкесік жерлері. Ол қазақ халқынан шыққан тұңғыш адвокаттардың бірі. Орысша жетік сауатты болған. Омбыда, Семейде және Ақмолада заң саласы бойынша қызмет атқарған.

Семей архивінде сақталған жеке іс-құжаттарына назар аударсақ, өз қолымен толтырған мәліметтерде 1867 жылы туылған, ұлты қазақ, гимназияда оқыған, Томск университетінің Медицина факультетінде 2 курсын оқыған, 1908–1917 жылдар аралығында Омск округтік сотының аудармашы қызметіне тағайындалып, қызмет істеген, 1917 жылы 1 мамырдан – 1919 жыл 20 қарашаға дейін Алаш партиясының мүшесі, 1917 жылы 21–26 шілдеде Орынборда өткен Бірінші бүкілқазақтық съезіне қатысқан, 1920 жылдың қарашасынан – 1921 жылдың қазан айына дейін Омск қаласындағы Қазақ өкілдігінде хатшы қызметін атқарған, 1921 жылы қарашадан – 1922 жылдың қыркүйек айлары аралығында Семей губерниялық атқару комитетінде әкімшілік басқарманың меңгерушісі қызметіне сайланған. 1922 жылдың қазан айынан – 1923 жылдың мамырына дейін Семей губерниясы Халықтық сотында қызмет жасады. 1923 жылы қазан айынан Семей губерниялық сотында Қорғаушылар (адвокаттар) коллегиясының мүшесі ретінде тағайындалған. Өзі толтырған осы аталған жеке іс парағында отбасы бар, онда 2 қызы және бір ұлы бар екендігі көрсетілген(ШҚО ҚЗТҚО. 73-қ. 2-т. 1–5-пп).

1917 жылы ақпан төңкерісінен кейін тәуелсіздік жолында ұмтылыс, талпыныстар мақсатымен әр жерлерде съездер өткізілген. Мәселен, Оралда, Орынборда, Ақтөбеде, Ташкентте өткен қазақ съездерінде аграрлық және ұлттық мәселеге баса назар аударылса, А. Тұрлыбаев, Е. Итбаев және М. Дулатовтың басшылығымен Омбыда өткен қазақ ұйымдарының облыстық съезінде оқу-ағарту, қаражат, дін, әйелдер теңдігі мен земство (жергілікті басқару) қызметі жөніндегі мәселелер кеңінен талқыланды (Қойгелдиев, 1995: 38).

Омбыда 1917 жылдың сәуірдің 25-інен мамырдың 7-сіне дейін өткен Ақмола облысының съездерінің хронологиялық жағынан бесіншісі болды. Екі аптаға дерлік созылған бұл съезді Е. Итбаев басқарған арнаулы ұйымдастыру комитеті дайындады. Оның 250 делегаттарының қатарында Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Омбы және Петропавл уездерінің өкілдері болды. Съезд төралқасының құрамына А. Тұрлыбаев (төраға), Е. Итбаев пен М. Дулатов (төраға орынбасарлары) М. Саматов, А. Сейітов (хатшылары) сайланды. Съезді Омбы әскери

округінің командашысы генерал А. Григорьев, Уақытша үкіметтің облыстық комиссары И. Законов, шаруалар кеңесі атқару комитетінің төрағасы Юркевич, Омбы мұсылмандар бюросынан Каримов пен Ибатуллин, Торғай облысы қазақтары атынан М. Дулатов құттықтады (Халидуллин, 2001: 45).

1917 жылы 21–26 шілде күндері аралығында Орынборда өткен Бірінші бүкілқазақтық съезіне Ережеп Итбаев қатысқан. Ондағы мәжіліс Халел Досмұхамедовтың төрағалығымен, Ахмет Байтұрсыновтың, Әлмұхамбет Көтібаровтың, Міржақып Дулатовтың және Асылбек Сейітовтың хатшылығымен өткен съезд делегаттары 14 мәселенің ішінде өздерінің басты назарын ұлттық автономия, жер, құрылтай съезіне дайындық және қазақтың саяси партиясын құру проблемаларына аударды (Ibraeva et al., 2021: 12).

Алаш зиялылары 1917 жылы қазанның 8-15-інде Том қаласында өткен басты мәселе ретінде Сібір автономиясын құру проблемасын талқылаған жалпысібірлік съезге Қазақ өлкесінің Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Орал облыстары мен Бөкей өңірінен Әлихан Бөкейханов басқарған 9 өкіл қатысты. Қазақ халқының өкілдері Қазақстанның уақытша Сібір автономиясы құрамына енетіндігін мәлімдеді. Съезд бекіткен Экономикалық Кеңес, негізгі заңды дайындайтын комитет құрамына қазақ өкілдері енді. Съезд сайлаған Сібір кеңесінің құрамына Қазақстаннан Құрылтай жиналысының депутаттары Әлихан Бөкейханов, Мұхаметжан Тынышбаев, Халел Ғаббасов, Ережеп Итбаев, Сағындық Досжанов енгізілді (Қойгелдиев, 2008: 28).

Атақты Мәди Бәпиұлының жуандарға жақпаған ерлік әрекеттеріне байланысты 1912 жылы жеті жылға кесіліп, әуелі Қараөткелге (Ақмолаға), одан Қызылжарға (Петропавлға) айдалған. Айдауда жүріп, Ресей империясының патшалық кезеңінде Омбы округтік сотында аудармашы қызметін атқарып жүрген Ережеп Итбайұлына арызданған. Қаншыл азамат Ережеп оның ісіне белсене араласып, соның нәтижесінде 1915 жылғы 16 наурызда қалған үш жылынан азат етіліп, босап шығады.

Ал, кеңестік кезеңде 1924 жылы Жарма ауданындағы Георгиевка селосының кулактары Матай елінің білікті адамы Әбілда баласы Сақпан байды ұрып өлтіреді. Соңынан іс қозғалады. Бұл істі қарауда адвокат қызметін Ережеп Итбаев атқарып, қылмыскерлердің төртеуіне жеті жылдан түрме жазасына кескен (Алтынбаев, 1998: 49–50)

Ережеп Итбаевтың қоғамдық-саяси қызметіне қатысты таң қаларлық жағдай, ол арнайы заңгер мамандығын оқымағандығы, бірақ өте орысша да, қазақша да сауатты болып, заңды жетік білуінің арқасында сот кеңселерінде аудармашы, хатшы және халықтық сот коллегиясының мүшесі қызметін Семейде, Ақмолада және Омбыда атқарғандығы.

Қазақ жұртының тәуелсіздігі, бостандығы жолында қызмет атқарған осы заматтарымыз саяси қуғын-сүргіннің құрбандары болды.

Қорытынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандарды түйіндей келе, біз Алаш қозғалысына белсене қатысқан Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаев ұлттық мүдде үшін қызмет еткен, олардың ата-бабаларымыздың мұрасына деген сауатты көзқарасы, халықтың демографиялық жағдайын қолдау мәселелерімен танысқан кезде біздің дәстүрлерімізді сақтау қажеттігін айтып кеткен.

Артынан өшпес мұра қалдырған қоғам қайраткерлері Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаев сынды өз заманының білікті заңгерлер заң жолымен ақталғанымен, қоғамдық санада толық ақталуы тиіс. Олардың ұлттың батырлары, ардақтылары, жанашарлары екенін қоғамға ұқтырып, осы азаматтарымызбен мақтанып, оларды дәріптей алсақ, біз үшін олардың шын ақталғаны болады (Геллер, Некрич, 2000: 15).

Шыншыл, парасатты, білікті, ұлтқа қызмет ету идеясына берілген, елінің гүлденуін жан-тәнімен қалаған азаматтарымызды еш ұмытпай, олардың ерен еңбегін мақтан тұтуымыз қажет. Абылай заманында сыртқы жаудың қауіп-қатерінен басы қосылған қазақ; Кенесары, Махамбет, Абай дәуірінде «бас-басына би болған» қазақ Алаш тұсында бас біріктірді, қимыл біріктірді (Қозыбаев, 1992: 192). Алаш қозғалысы дәуірі қазақтың ұлт ретінде бірігу, тұтасу, етене араласу дәуірі болды. Алаш қозғалысының тарихы – отандық ғылым үшін қазақпен бірге

жасайтын мәңгілік тарих. Ұлтының мәңгілігін ойлаған абзал азаматтардың жүріп өткен жолын үлгі ету, ерлікке татырлық еңбектерін бағалау – бүгінгі ұрпақ үшін, ұлтымыз үшін ең қымбатты құндылықтардың бірі.

Алаш арыстары өз заманында саяси күрес қазанында қайнап, нәтижесінде халқының арнамысы боларлық дәрежеге көтеріле білген ұлттық интеллигенция өкілдері. Олардың ісі қазақ халқы барда, тәуексіз еліміз тура жолға түсіп, ұлттық ұлы мұраттарымыз алдыңғы қатарға шығып жатқан алмағайып кезеңде ұлтын, елін, жерін сүюдің, соған қалтқысыз қызмет етудің үлгісі болып мәңгі жасай береді!

Sources

HAOR — Historical Archive of the Omsk region
AFSSOR — Archive of the Federal Security Service of the Omsk region
DCMHEKR — Documentation Center of the modern history of the East Kazakhstan region
NKSA — North Kazakhstan State Archive

Дереккөздер

ООТА — Омбы облыстық тарихи архиві
ООФҚКМ — Омбы облысы Федералдық қауіпсіздік қызметі архиві
ШҚО ҚЗТҚО — Шығыс Қазақстан облысы Қазіргі заман тарихының құжатнама орталығы
СҚОМА — Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архиві

References

- Altynbaev, 1998 — *Altynbaev Q., Jumahan E.* Aqsyat: Tarihi-derekti basylym [Aksuat: historical and documentary publication.]. Almaty: Er-Daylet, 1998. 250 p. (In Kaz.).
- Amanjol, 2008 — *Amanjol N.* Barlybek Syrtanov hám alghashqy Ata Zan [Barlybek Syrtanov and the first parent Law]. Aiqyn. 2008. 25 jeltoqsan. Pp. 7–10 (In Kaz.).
- Amanzholova, 2013 — *Amanzholova D.* Alash: istoricheskij smysl demokraticeskogo vybora [Alash: The historical meaning of Democratic Choice]. Almaty: Tajmas, 2013. 400 p. (In Russ.).
- Geller, Nekrich, 2000 — *Geller M.Ya., Nekrich A.M.* Utopiya u vlasti. Istoriya Sovetskogo Soyuzas 1917 godadonashihdnej [Utopia is in power. History of the Soviet Union from 1917 to the present day]. Moscow: MIK, 2000. 856 p. (In Russ.).
- Halıdyllın, 2001 — *Halıdyllın G.H.* Politika Sovetskogo gosudarstva v otnoshenii kazahskih sharıa (1917–1940) [The policy of the Soviet state in relation to the Kazakh sharua (1917–1940)]. Almaty: NIS Gylym, 2001. 216 p. (In Russ.).
- Harlamova, Rakisheva, 2002 — *Harlamova O.B., Rakisheva A.T.* Knigaskorbi – Azalykitap; kaz. istoriko-prosvet. o-vo«Adilet» («Spravedivost»); Akimat SKO RK. [Book of Sorrow – AzaliKitap; «Adilet» («Justice») Kazakh historical enlightenment society; Akimat of North Kazakhstan region of Kazakhstan]. Is. 7. Severo-Kazahstanskaya oblast [North Kazakhstan region]. Almaty: Kazakhstan, 2002. 210 p. (In Russ.).
- Jurtbai, 2011 — *Jurtbai T.* Dvizhenie Alash: Sbornik materialov sudebnyh processov nad alashyevcami [The Alash movement: A collection of materials of the trials of Alash residents]. Almaty: FF El-shezhire, 2011. Vol. 2., Vol. 3. 376 p. (In Russ.).
- Ibrayeva et. al, 2021 — *Ibrayeva A.G., Temirkhanova A.S., Kartova Z.K., Sadykov T.S., Abuov N.A., Pleshakov A.A.* Interdisciplinary approach to studying written nomadic sources in the context of modern historiology. Heritage Science, 2021. No 9(1). 90 p.
- Qazaq, 1917 — *Qazaq gazetı* [Kazakh newspaper]. 1917. 21 qarasha. 6 p. (In Kaz.).
- Kozybayev, 1992 — *Kozybayev M.K.* Aqtandaqtar aqiqaty. Oququraly [The truth of excuses: a training manual]. Almaty: Qazaq universitety, 1992. 272 p. (In Kaz.).
- Koigeldiev, 1995 — *Koigeldiev M.* Alash gozgalysy: oqy quraly [Alash movement]. Almaty, Sanat, 1995. 368 p. (In Kaz.).
- Koigeldiev, 2008 — *Kozybayev M.K.* Alash qozgalysy. Birinshi tom. Óndelip, tolyqtyrylgan ekinshi basylymy [Alash movement. The first volume. Edited and supplemented second edition]. Almaty: Mektep, 2008. 428 p. (In Kaz.).
- Nurpeisov, 1995 — *Nurpeisov K.* Alash hám Alashorda [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.).
- Syrtanov, 1911 — *Syrtanov B.* Qazaq eliniń ýstavy. Almaty: Aqparat, 1911. 59 p. (In Kaz.).
- Toleybaeva, 2017 — *Toleybaeva A.* Aidarkhan Turlybaev jaynda ne bilemiz? [What do we know about Aidarkhan Turlybaev?]. Semei tany, 2017. Mamyr. Pp. 5–8. (In Kaz.).
- Turlybaev, 2014 — *Turlybaev A.* Alash qozgalysy: ensiklopedialyq anyqtamalyq [Alash movement: an encyclopedic reference book]. Almaty: Sardar, 2014. 400 p. (In Kaz.).
- Uyama, 2012 — *Uyama T.* The Alash Orda's Relations with Siberia, the Urals and Turkestan: The Kazakh National Movement and the Russian Imperial Legacy. Uyama Tomohiko, ed. Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts. London: Routledge, 2012. Pp. 271–287.

Әдебиеттер

- Алтынбаев, Жұмахан, 1998 — *Алтынбаев Қ., Жұмахан Е.* Ақсуат: Тарихи-деректі басылым. Алматы: Ер-Дәулет, 1998. 250 б.
- Аманжол, 2008 — *Аманжол Н.* Барлыбек Сыртанов һәм алғашқы Ата Заң // Айқын. 2008. 25 желтоқсан. 7–10 бб.
- Аманжолова, 2013 — *Аманжолова Д.* Алаш: исторический смысл демократического выбора Историческая монография. Алматы: Таймас, 2013. 400 с.
- Геллер, Некрич, 2000 — *Геллер М.Я., Некрич А.М.* Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. М.: МИК, 2000. 856 с.
- Жұртбай, 2011 — *Жұртбай Т.* Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трехтомник. Алматы: ФФ Ел-шежіре, 2011. Т. 2. 376 б.
- Қазақ, 1917 — *Қазақ газеті*, 1917. 21 қараша. 6 б.
- Қозыбаев, 1992 — *Қозыбаев М.Қ.* Ақтаңдақтар ақиқаты: Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 1992. 272 б.
- Қойгелдиев, 1995 — *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы: оқу құралы. Алматы: Санат, 1995. 368 б.
- Қойгелдиев, 2008 — *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. Алматы: Мектеп, 2008. 428 б.
- Нұрпейісов, 1995 — *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.
- Сыртанов, 1911 — *Сыртанов Б.* Қазақ елінің уставы. Алматы: Ақпарат, 1911. 59 б.
- Төлеубаева, 2017 — *Төлеубаева А.* Айдархан Тұрлыбаев жайында не білеміз? // Семей таңы. 2017. Мамыр, 58 б.
- Тұрлыбаев, 2014 — *Тұрлыбаев А.* Алаш қозғалысы: энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Сардар, 2014. 400 б.
- Халидуллин, 2001 — *Халидуллин Г.Х.* Политика Советского государства в отношении казахских шаруа (1917–1940). Алматы: НИЦ Ғылым, 2001. 216 с.
- Харламова, Ракишева, 2002 — *Харламова О.Б., Ракишева А.Т.* Книга скорби – Азалы Кітап; каз. историко-просвет. общество «Адилет» («Справедливость»). Акимат СКО РК. Вып. 7: Северо-Казахстанская область. Алматы: Казахстан, 2002. 210 с.
- Ibrayeva et al., 2021 — *Ibrayeva A.G., Temirkhanova A.S., Kartova Z.K., Sadykov T.S., Abuov N.A., Pleshakov A.A.* Interdisciplinary approach to studying written nomadic sources in the context of modern historiology // *Heritage Science*, 2021. No. 9(1). 90 p.
- Uyama, 2012 — *Uyama T.* The Alash Orda's Relations with Siberia, the Urals and Turkestan: The Kazakh National Movement and the Russian Imperial Legacy. Uyama Tomohiko, ed. *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*. London: Routledge, 2012. Pp. 271–287.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 2, pp. 361–372, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_361-372

NOMAD MIGRANTS AS VICTIMS OF POLITICAL REPRESSIONS

*Kabyl Algabek Adilbekuly*¹, *Tursun Khazremali Makhanuly*^{2*}, *Abikey Arman Muratuly*³

¹M. Auezov South Kazakhstan Research University
 (5, Tauke Khan Avenue, 160012 Shymkent, Republic of Kazakhstan)
 <https://orcid.org/0000-0002-2883-538X>. E-mail: Algabek-kabyl@mail.ru

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
 (29, B. Sattarkhanov Avenue, 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

*Corresponding author

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 PhD, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0003-3078-3010>. E-mail: abikey.arm@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Kabyl A., Tursun Kh., Abikey A., 2024

Abstract. *Introduction.* The article presents the analysis of documentary sources on the nomadic Kazakhs as one of the consequences of agricultural reforms such as the confiscation of bai property and livestock, forced collectivization and sedentarization that began in 1928. These reforms were aimed at modernizing the traditional Kazakh economy according to the Soviet model. The implementation of reforms by forceful methods caused discontent among Kazakh sharua. 1928–1934, this dissatisfaction became the basis for the forced resettlement of Kazakhs with their property from their places of residence to other regions and neighboring republics. *Goals and objectives:* to analyze the history of mass migration of residents as resistance to Soviet reforms; to prove the repressive nature of measures applied by local authorities in order to stop the migration process and return them to the country; to evaluate the forced migration of the population as a factor that led to the demographic catastrophe in the form of the famine of 1931–1933. The scientific and practical significance of the work is determined by the documentary update of this topic in the history of the Fatherland. The study critically assesses the provisions of the modernization theory used in Russian historiography and, based on the data obtained, concludes on the repressive nature of the uprooting. *Results.* The article analyses for the first time based on archival data the history of nomadic migration to Tajikistan as a resistance to the reforms carried out by the totalitarian authorities of Kazakhstan. The documents of the persecution processes conducted in 1934–1935 against the organizers of nomadic migration from the southern region of Kazakhstan to Tajikistan, which were in the secret funds of departmental archives, were studied and introduced into the scientific turnover. *Conclusion.* The results will allow updating the scientific knowledge on the history of this nomadic migration and will be used as additional data in the topics on the history of political repressions.

Keywords: Mass migration, socio-demographic catastrophe, ethnocide, political repression

For citation: Kabyl A., Tursun Kh., Abikey A. Nomad migrants as victims of political repressions // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 361–372. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_361-372

АУАКӨШУШІЛЕР – САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ

Қабыл Алғабек Әділбекұлы¹, Тұрсұн Хазретәлі Маханұлы^{2*}, Әбікей Арман Мұратұлы³

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті

(5-үй, Тәуке хан даңғылы, 160012 Шымкент, Қазақстан Республикасы)

[ID https://orcid.org/0000-0002-2883-538X](https://orcid.org/0000-0002-2883-538X). E-mail: Algabek-kabyl@mail.ru

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

(29-үй, Б. Саттарханов даңғылы, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы).

Тарих ғылымдарының докторы, профессор.

[ID https://orcid.org/0000-0002-8610-522X](https://orcid.org/0000-0002-8610-522X). E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

*Автор-корреспондент

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD, жетекші ғылыми қызметкер

[ID https://orcid.org/0000-0003-3078-3010](https://orcid.org/0000-0003-3078-3010). E-mail: abikey.arm@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Қабыл А.Ә., Тұрсұн Х.М., Әбікей А.М., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала 1928 жылдан басталған байлардың мал-мүліктерін тәркілеу, күштеп ұжымдастыру мен отырықшыландыру сияқты ауылшаруашылық реформаларының салдарларының бірі ретінде орын алған ауакөшішілердің деректік құжаттарын талдауға арналады. Бұл реформалар дәстүрлі қазақ шаруашылығын кеңестік үлгіде модернизациялау мақсатын көздеді. Оның күштеу тәсілдерімен іске асуы шаруалардың наразылығын туғызды. Осы наразылық 1928–1934 жылдары қазақтардың тұрғылықты жерлерінен басқа өңірлерге, көрші республикаларға мал-мүлкімен мәжбүрлі түрде ауакөшуіне негіз болды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* Тұрғындардың жаппай ауа көшуінің тарихын кеңестік реформаларға қарсылық ретінде талдау; жергілікті биліктің ауакөшу процесін тоқтату және оларды елге қайтару мақсатында қолданған шараларының қуғын-сүргіндік сипатын дәлелдеу; тұрғындардың мәжбүрлі ауакөшуін 1931–1933 жылдардағы ашаршылық түрінде демографиялық апатқа ұрындырған фактор ретінде бағалау. *Жұмыстың ғылыми және тәжірибелік маңыздылығы* Отан тарихындағы осы тақырыпты деректік тұрғыда жаңалауымен ерекшеленеді. Зерттеуде ресейлік тарихнамада қолданылатын модернизация теориясының ұстанымдары сыни тұрғыда бағаланып, деректік негізде ауакөшу процесінің репрессиялық сипаты туралы тұжырым жасалды. *Нәтижелер.* Мақалада тоталитарлық биліктің Қазақстанда жүргізген реформаларына қарсылық ретінде Тәжікстанға ауакөшу тарихы алғаш рет архив құжаттары негізінде талданды. Қазақстанның оңтүстік аймағынан Тәжікстанға ауакөшуді ұйымдастырушыларға қатысты 1934–1935 жылдары жүргізілген қуғындау процестерінің ведомстволық архивтердің құпия қорларындағы құжаттары зерттеліп, ғылыми айналымға ұсынылды. Жасалған қорытындылар мен нәтижелер осы ауакөшу тарихындағы ғылыми білімдер мазмұнын жаңалайды және саяси қуғын-сүргін тарихы тақырыптарында қосымша дерек ретінде қолданылады.

Түйін сөздер: Ауакөшу, әлеуметтік-демографиялық апат, этноцид, саяси қуғын-сүргін

Дәйексөз үшін: Қабыл А.Ә., Тұрсұн Х.М., Әбікей А.М. Ауакөшушілер – саяси қуғын-сүргін құрбандары // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 361–372 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_361-372

ОТКОЧЕВНИКИ – ЖЕРТВЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ

Кабыл Алгабек Адилбекулы¹, Турсун Хазретали Маханулы^{2*}, Абиkey Арман Муратулы³

¹Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М. Ауэзова
(д. 5, проспект Тауке хана, 160012 Шымкент, Республика Казахстан)
 <https://orcid.org/0000-0002-2883-538X>. E-mail: Algabek-kabyl@mail.ru

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(д. 29, проспект Б. Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

*Автор-корреспондент

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0003-3078-3010>. E-mail: abikey.arm@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Кабыл А.А., Турсун Х.М., Абиkey А.М., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье проведен анализ документальных источников, свидетельствующих об откочевке казахов, как одном из последствий сельскохозяйственных реформ, таких как конфискация байского имущества и скота, насильственная коллективизация и седентаризация, начавшихся в 1928 году. Эти реформы были направлены на модернизацию традиционного казахского хозяйствования согласно советской модели. Реализация реформ силовыми методами вызвала недовольство казахских шаруа. В 1928–1934 годах это недовольство стало основой для вынужденного переселения казахов с их имуществом из мест проживания в другие области и соседние республики. *Цель и задачи исследования:* проанализировать историю массовой миграции жителей как сопротивления советским реформам; доказать репрессивный характер мер, применяемых местными властями в целях приостановления миграционного процесса и возвращения их в страну; оценка вынужденной миграции населения как фактора, приведшего к демографической катастрофе в виде голода 1931–1933 годов. В исследовании критически оценены положения теории модернизации, используемой в российской историографии, и на основе полученных данных сделан вывод о репрессивном характере процесса откочевания. *Результаты.* В статье впервые на основе архивных данных проанализирована история откочевания в Таджикистан как сопротивление реформам, проводимым тоталитарными властями Казахстана. Изучены и введены в научный оборот документы процессов преследования, проводившихся в 1934–1935 годах против организаторов откочевки из южного региона Казахстана в Таджикистан, находившиеся в секретных фондах ведомственных архивов. *Заключение.* Проведенное исследование позволит обновить научные знания по истории откочевки, также данные, полученные в ходе исследования могут использоваться в качестве дополнительных источников по истории политических репрессий.

Ключевые слова: Откочевка, социально-демографическая катастрофа, этноцид, политическая репрессия

Для цитирования: Кабыл А.А., Турсун Х.М., Абиkey А.М. Откочевники – жертвы политических репрессии // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 361–372. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_361-372

Introduction

The 20s and 30s of the XX century were a catastrophic period in Kazakh history from a socio-economic and demographic period. Since 1925, the actions of Kazakh authorities as confiscation of the rich's property, forced collectivization and forced sedentarization life, and liquidation of the middle class caused dissatisfaction in the population. Protest of people against the destruction of traditional cultural and economic structures has grown into mass resistance. As the most optimal way to get rid of political persecution and economic pressure, most of the local population preferred to migrate to neighboring republics. Thus, throughout history, nomadic migration has gone from being an economic concept to a political one. The history of mass migration from South Kazakhstan to Central Asia in the 1920s–1930s is a new topic that needs scientific reconstruction.

One of the issues of “white spots” in the former Soviet historiography is the history of Soviet reforms in Kazakhstan in the 1920s–1930s. The totalitarian authorities prohibited the study of reforms that resulted in a significant socio-economic and, most crucially, demographic catastrophe. The decree of the head of state Kassym-Jomart Tokayev “State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression” of November 24, 2020, included the study of political repression in the state program 1920–1930. The history of mass migration is relevant as a research area of this program, the purpose of which is to prepare proposals for the legal rehabilitation of refugees forced to leave Kazakhstan during the repressive policy of the government. Therefore, the history of migrants from southern Kazakhstan to neighboring Tajikistan needs to be analyzed based on archival data.

The Decree "On Confiscation and Deportation of Large and Rich Farms and Semi-Feudal Estates" of 27 August 1928 was the beginning of the demographic catastrophe in Kazakhstan after the mass migration and in the following years. The main reason for the mass migration was the confiscation of property and the exile of the rich people who formed the backbone of the traditional economy.

Materials and methods

The basis of the research materials is data from archival documents. As a result of scientific search the documents have been found in the funds of the Turkestan Regional State Archive (SATR), the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), the Archive of the Police Department of the Turkestan Region (APDTR) and the Central State Archive of the Republic of Tajikistan (CSA RT), Archive of Contemporary History of the Republic of Tajikistan (AMH RT), State Archive of the Russian Federation (SA RF) Russian State Archive of Economics (RSAE) and introduced into scientific circulation. In this regard, archaeographic research methods have been used to search, analyze, and process the research data. The methods of historical demography enable systematizing the history of mass migration and the historical-comparative method has been used to evaluate historical events and phenomena. A statistical approach was employed to ascertain the predicted number of migrants in Tajikistan and demonstrate that this process is inherently organizational.

Discussion

Over the years of independence, many studies have been conducted on the theme of "rehabilitating" in the history of Kazakhstan in the 20s–30s of the twentieth century. Among these studies, only the research on mass migration to neighboring republics or abroad due to the famine and political persecution during agricultural reforms was subjected to special analysis. The historians, who paved the way for the new generation to study these events as one of the topical problems in national history, and turned them into an object of research for the first time, are M.K. Kozybayev (Kozybayev, 1991), M.K. Kozybayev, Zh.B. Abylkhozhin and K.S. Aldazhumanov (Kozybayev, 1992). Particular attention can be paid to the works of T. Omarbekov (Omarbekov, 1994; Omarbekov, 2018), who conducted fundamental research on this topic. The historian specifically examines the history of the mass migration of persecuted rebels as one of the main consequences of the uprisings

in Kazakhstan. The researcher worked with the funds of domestic archives and examined the migration process in the complex cause-and-effect relationships of the 1920s–1930s reforms, and his works served as the basis for new findings on the topic. The fundamental research by M. Tatimov (Tatimov, 1993, Tatimov., 1989) based on statistical analysis that examined this issue from the point of historical demography, made it possible to determine the estimated number of migrants. Throughout independence, there are some studies about the Kazakh people who migrated to Tajikistan. Among these studies, we can mention Zh. Taldybaev's (Taldybaev, 2016), R. Baidaly's (Baidaly, 2020), B. Kalshabaev's (Kalshabaeva, 2020), O.I. Isenov and B.K. Kuponov's (Isenov, 2022) works. The scientists presented the archive data in the research and introduced them into the scientific community.. The objective of our research is to analyse and make available for circulation the materials comprising the declassified funds of special archives.

However, in reviewing the historiography of the issue, we are convinced that the history of mass migration to Tajikistan was considered only in the general issues of foreign research. The foreign researchers Davis R., Wheatcroft S. (Davis, Wheatcroft, 2011: 416) and Sarah Cameron (Sarah Cameron, 2020) make generalizations about Kazakh mass migration.

Researchers divide the history of the Kazakh settlement in Tajikistan into 5 (five) periods. The first period is the Kazakh people's migration to Tajikistan was mainly from the clans of the Junior Juz, Mangystau, and Kazakh people who moved as part of the Turkic tribes (called Uzbek-Kazakh) during the attack of the nomadic Uzbeks led by Shaybani on Maverrannahr and Afghanistan at the beginning of the XVI century. The second period is the arrival of the Kazakh people after 1723 during the Kazakh-Dzungar wars, the period of the so-called "Aktaban shubyryndy, Alkakol sulama". The third period is characterised by mass migration in protest against Soviet reforms in the 1920s and 1930s. The fourth period is the mass resettlement of migrants to Tajikistan during the famine in Kazakhstan in 1932–1933. During this period, a limited number of refugees crossed into Afghanistan via Tajikistan. The fifth period is the resettlement of qualified specialists sent to work in production, etc. under the USSR from the 1950–1960s (Isenov, 2022: 98). Our research is devoted to the analysis of historical data of the third period of settlement in Tajikistan.

Results

Tajikistan was one of the Central Asian countries where the population migrated under the pressure of Soviet policy. In the period from 1927 to 1933, many farms from Kazakh regions moved to Korgantobe, Aral and other regions of Tajikistan. (AMH RT. Coll. 3. Cat. 18. File. 39. P. 6). In 1929–1932, funded by Soyuztrans of Tajikistan, many influential people of Kazakhstan organized migration from the south of Kazakhstan to Tajikistan. One of the representatives of the Alash movement Serikul Aldabergenov was an organizer of the mass migration from Kazakhstan to Uzbekistan and Tajikistan.

On December 5–13, 1917, the delegates of the second All-Kazakh-Kyrgyz Congress in Orynbor voted on declaring Alash autonomy, and S. Aldabergenov was one of those who "laid stones so that the day of Alash autonomy would be officially celebrated today" (Alash qozgalysy..., 2005, 27). These data show that Serikul was an active representative of the Alash movement.

The Kazakh authorities employed a multifaceted approach, combining repressive measures with political and organizational strategies, to halt the influx of migrants and facilitate their return to the country. As one of the measures at the state level, in June 1933, the South Kazakhstan Regional Institute of the OGPU (United State Political Administration) filed a case against the Kazakh migrants to Tajikistan. This case was designed to "expose" a counter-revolutionary organization with a center in Zhanabazar and branches in Kulyab, Aral, Parkhar, Guzar, and Baysunda in the border zone, as well as in the Zhanakorgan, Turkestan, and Aulieata regions of Kazakhstan (APDTR. C. 16646. Vol. 2. P. 201). On June 8, 1932, the OGPU of the South Kazakhstan region brought a case under Article 59 against the leaders of the mass migration to Tajikistan: Shopanov Otegen, Dauletov Nurtas, Mynbaev Omar (APDTR. C. 15446. Vol. 1. Pp. 262–272). On this charge, a case was brought against 66 people led by Ibadullaev Saruar, Nygmetov Makhmud, Mamraimov Seydakhmet, Tileubergenov Kutymbay, Smailov Wayda (APDTR. C. 15446, Vol. 2. Pp. 201–267).

The analysis of documents from these cases in the departmental archives allows us to reconstruct the history of the Kazakh mass migration to Tajikistan.

In the interrogation report of July 27, the investigator asked S. Aldabergenov questions to identify the Kazakh figures he sought advice in moving from Uzbekistan to Tajikistan.

Analyzing the data in the investigation reports, we can see that Serikul talked to S. Kozhanov and followed his advice on that issue. In 1931–1932 S. Kozhanov served as the head of the Regional Cooperation of the Cotton Center (SA RF. F. 62. I. 4. C. 700. P. 110). The person who once ruled the state in the Republic of Turkestan was able to serve his countrymen who moved to Uzbekistan in this position.

In the winter of 1929–1930, the people began mass migration from the south Kazakhstan to Myrzashol in small groups. In August 1930, concerned about their fate, S. Aldabergenov sent his relative Sary Akylbekov to Sultanbek Kozhanov in Tashkent asking for advice about the settlement of migrants. “It was known that Kozhanov provided protection for the affluent Kazakh population from persecution by the Soviet authorities, despite his prominent position within the Soviet political system. I anticipated that he would offer counsel on the circumstances of Kazakh migrants.” (APDTR. F. 15446. Vol. 1. P. 29) and names the rich people and their children, whom S. Kozhanov saved from the political and economic pressure of the Soviet regime. Returned from Tashkent, S. Akylbekov says that “Sultanbek Kozhanov advised all Kazakh migrants to gather in the Fergana valley and organize camel caravans to transport Soyuztrans goods”.

Having received this message, Serikul immediately went to Myrzashol, held a secret meeting of the migrants and conveyed S. Kozhanov’s proposal. But Serikul’s project to move to Fergana at Kozhanov’s proposal was rejected, and all participants made a one-sided decision, arguing that Soyuztrans of Tajikistan offered more favorable conditions for cameleers than Uzbekistan. At the meeting, the issue of attracting new migrants to Central Asia was considered and an agreement on sending people to organize a new wave of migrants from Kazakhstan to save their relatives from persecution of the Soviet regime was concluded. After this meeting, Serikul went to Tashkent to meet with Kozhanov with the help of Sherikhan Nurmukhamedov (APDTR. C. 15446. Vol. 1. Pp. 27–31).

During the interrogation on August 10, S. Aldabergenov was asked about the reason for mass migration to Tajikistan. Serikul gave three reasons for moving to Tajikistan. Firstly: we wanted to stay away from Kazakhstan because the rich Kazakhs were hiding. We thought that if we were in a neighboring country, we would be exposed and arrested. Secondly: Tajikistan is the youngest republic within the Soviet Union and directly borders capitalist countries, and the place where political and economic campaigns are slower. We thought that we could blend in with the population and hide our social status. Thirdly: influential people of our anti-revolutionary organization were thinking about moving to Afghanistan, and for this reason, Tajikistan would be very convenient for crossing the border. I didn’t go to Afghanistan because there was no guarantee of my safety” (APDTR. C. 15446. Vol. 1. Pp. 30–31).

During the interrogation, it became known that Serikul met and talked to the Chairman of the people’s commissariat of the Tajik ASSR Abdraim Khadzhibaev. In 1931, Khadzhibaev convened with approximately 50 Kazakh caravan men in Korgantobe. At the meeting, the chairman raised the issue of the return of transporters who were interested in paying for Vakhshstroy, a Moscow-financed project.

At that meeting, Khadzhibaev’s words that “the people from Kazakhstan to Tajikistan came at the expense of the republican institution Soyuztrans and state finances” indicate that the mass migration was not spontaneous, but organized. At that time, as a result of the policy of the government of Tajikistan, the settlers from all the republics of Central Asia set out to develop new lands.

There were also some concessions from the government to those who got a job (migrants - author). For example, at the above-mentioned meeting in Korgantobe, Khadzhibaev said: “There may be former rich people and kulaks among you. We do not classify displaced persons by class, we do not persecute anyone,” and also said that a commissioner for the return of displaced persons had recently come from Kazakhstan, and he refused to fulfill his request and put this man in prison for three days because he wanted to act independently. After that commissioner was released

from prison, he promptly returned to Kazakhstan.

Khadzhibayev says: “Our country will need camels over the next 30 years. I know that you have committed crimes, but I will not allow anyone to persecute you, even if the former Tsar Nicholai is among you”.

At the meeting, the labor standard for camel transporter was determined and a decision was made to create artels of camel drivers.

In twenty days Khadzhibaev came to Korgantobe again. He ordered to preparation pilaf for the Kazakh settlers. Serikul asked the head of government: “We are all fugitives here, we don’t have any documents to live here, can you help?”. After that Khadzhibaev immediately called his secretary and instructed all displaced persons to obtain certificates through the Soyuztrans agency. The next day everyone received a certificate.

At this meeting, Khadzhibaev instructed Serikul to organize the creation of the region of Kazakh settlers and to choose a place for settlement. He offers to get acquainted with the districts of Korgantobe, Aral, and Kongurd and promises to create a Kazakh district headed by a Kazakh leader, wherever they like (APDTR. C.15446, Vol. 1. Pp. 116–117).

From Serikul’s interrogation on August 16, we learn the reason why Khadzhibaev’s proposal was not implemented. To the question asked by investigator Ibragimov: “Did you organize Kazakh village councils on the orders of Khadzhibaev?” Serikul answered: “We decided that the organization of such village councils was ineffective and did not carry out any organizational work. If we create independent Kazakh administrative units, then we, the rich, will be oppressed again, and we decided that ultimately the Kazakh administrative units will destroy us” (APDTR C. 15446. Vol. 1. Pp. 116–117).

On 28 December 1934, the interrogator of the NKVD department of the KASSR Latypov concluded the investigation and transmitted the case of S. Aldabergenov and Zh. to the Special Department of the main directorate of State Security of the USSR. The case was then referred to the Special Department of the Main Directorate of State Security of the NKVD of the USSR.

Based on the results of a four-month investigation conducted in Shymkent prison, interrogators recognized the crime of S. Aldabergenov and Zh. Isaev, detained and brought from Tajikistan, and on September 29 charged them under Art. 16–53, 3 of the Criminal Code of the RSFSR.

One of the accusations against the defendants is that “14,319 farms or 52 percent of the region’s residents were evicted from the Zhanakorgan district, the livestock was reduced by 95 percent, 7 thousand pounds of grain were plundered, the collective farms “Stalin”, “Enbek”, “Enbekshi Kazakh”, “Eltai” collapsed” (APDTR. C. 15446. Vol. 1. Pp. 262–272).

In the Turkestan region, 25 percent of collective farmers left, the livestock decreased by 76 percent, and “Usik Tas” and “Isaev” collective farms collapsed. 50 thousand pounds of grain, 180 pounds of sugar, and tea transported to Tajikistan were looted, mass migration to Afghanistan was organized, and more than 10 thousand Kazakh farms were concentrated at border posts.

In 1929–1930 Aldabergenov Serikul and Isaev Zhanadil, together with the influential ishan (Muslim spiritual mentor) Ibadullaev Saruar and other exiled rich people, created a counter-revolutionary organization by their political views and determined their tasks to cause economic damage to the agriculture of Kazakhstan by migrating to Central Asia and preventing the implementation of collectivization.. The organization of mass migration was carried out with funds from the Central Asian institution “Soyuztrans” under the guise of creating transport artels.

Serikul and Zhanadil admitted in the indictment only that they organized the migration and prepared them for emigration (APDTR. C. 15446. Vol. 2. P. 221).

Upon completion of the investigation conducted based on this accusation, on January 2, 1935, the case of Zh. Isaev and S. Aldabergenov under Article 16–58 of the Criminal code of the RSFSR, the indictment was approved by the regional department of the NKVD and the Special Department of the state security directorate of the NKVD and then sent to the Special Department of the NKVD of the USSR (APDTR. C. 15446. Vol.1. Pp. 195–196).

By the protocol of the institution of 23 March 1935, S. Aldabergenov was sentenced to serve a five-year term for involvement in a counter-revolutionary organization in the Krasnoyarsk region

from 28 June., 1934; Zh. Isaev, who was exiled to the Urals in 1928 and subsequently escaped, was sentenced to five years of labour camp imprisonment, commencing on 28 May 1934. (APDTR. C. 15446. Vol. 1. Pp. 23–24). Zh. Isaev was sent to Siblagn on April 22, 1935. S. Aldabergenov was sent to the Krasnoyarsk regional department of the NKVD on May 6, 1935.

From the investigation reports we notice that there is a conflict of interest between the authorities of Tajikistan and Kazakhstan regarding the migration of Kazakh farms to Tajikistan. The process of returning migrants to the country had economic and political significance for Kazakhstan. For Tajikistan, which had successfully begun to develop new lands and establish a national economy, it was important to use settlers for transportation. Representatives of Kazakhstan wanted to return the migrants to the country, but the government of Tajikistan was interested in settling them in their country. In order to achieve these objectives, both parties employed a range of organizational, propaganda, administrative, and coercive measures. Zhanadil Isaev clarified this issue during interrogation on June 29, 1934. In the period 1929–1932, some Kazakh figures organized mass migration from south Kazakhstan to Tajikistan with the financing of the Soyuztrans establishment of Tajikistan. In late 1932 and early 1933, the search for Kazakhs who had left Tajikistan and their return to Tajikistan became a very important political campaign in Uzbekistan.

In the spring of 1930 at the meeting of 25 Kazakh activists organized by Otegen Shopanov in Tashkent, Shopanov declared: “The government of Kazakhstan decided to destroy the rich and religious people, so we have no opportunity to return to the country. In this regard, I reached an agreement with representatives of Tajikistan in Soyuztrans, who organized camel transporters artels and offered to go to Tajikistan... I will pay 50 rubles for each camel. We will go to Tajikistan” (APDTR. C. 15446. Vol. 1. P. 73). Kazakh influential people prepared their relatives and friends for a mass migration. Thus, 50–60 thousand farms have settled in the southern regions of Uzbekistan and Tajikistan.

The interrogation revealed that among the caravanbashi (head of caravan) of migrants in Tajikistan, there were no wealthy individuals. This was due to their fear of exposure and their reluctance to reveal their names in government institutions. It is evident that although the contracts were concluded on behalf of officials, the caravans were in fact led by these Kazakh influential individuals. It is known that during this time Serikul talked to the chairman of the Council of People's Commissars of the Tajik ASSR Abdraim Khadzhibaev several times. In 1931 about 50 Kazakh settlers took part in the meeting with Khadzhibayev in Korgantobe. At the meeting, the chairman raised the issue of returning camel transporters to Soyuztrans of Tajikistan, who were interested in Vakhshstroy, financed by Moscow. Khadzhibaev's assertion at the aforementioned meeting that the "arrival of migrants to Tajikistan from Kazakhstan at the expense of the republican institution Soyuztrans, state finance" (APDTR. C. 15446. Vol. 1. P. 57) was not spontaneous but rather organized, indicates that the mass migration was not an unplanned event. At that time, as a consequence of the government of Tajikistan's planned resettlement policy, migrants from all the Central Asian republics were to develop new lands.

The history of the settlement of Kazakh people in Tajikistan is closely connected with collectivization. The reason, according to available archival data, is that in 1928 they came to Ghazli (Bukhara) in Uzbekistan, and after the Russians took over this land (during the Soviet era), half of the people went to Afghanistan and the others were settled to the collective farms in Pashrabad, Oktyabr district, Tajikistan. For example, Alasha, Sherkesh, Koskulak, Kunanarys, and Balykshi were united into one collective farm, and Esenbet, Turkmen-Adai into another one. The Kazakh, Uzbek, and Lakai people also became one collective farm. Each collective farm had 60–80 hectares of arable land and 40–80 families. The Kazakh people were mostly in Korgantobe, and in the Parkhar district (Kalshabaeva, 2020: 101).

Those who became refugees outside the republic found work in different establishments of the national economy and even in distant places. It turned out that those who went to the construction of the Vakhsh hydroelectric power station in Tajikistan themselves had neither work, nor money (Taldybaev, 2016).

Forced nomadic migration in the Kazakh land began to increase in the spring of 1930. According to the People's Commissar of finance of Kazakhstan on August 9, 1931, many farms of Kazakhstan from 27 districts (the remaining 47 districts were not calculated) moved to the Central Asian republics in 1930 and until August 5, 1931. During this period 3436 farms transported 187909 livestock to Uzbekistan, and 1767 farms drove 88350 livestock to Tajikistan (Koigeldiev, Omarbekov 1993: 136).

The documents of 1936 indicate that 9650 Kazakh farms from Kazaly, Karsakpai, Shymkent, Arys, Talas, Shauldir, Turkestan settled in the regions of Tajikistan Korgantobe, Zhylykol, Baymanabat, Pyanzh, Vakhshstroy, Shirobat, Stalinabad (CSA RK. F. 5. I. 16. C. 365. Pp. 4–5).

There is evidence to suggest that during the initial period of mass migration to Uzbekistan, the government of Tajikistan had a clear intention to attract Kazakh people, who had migrated with their property to settle in new locations. For example, on March 8, 1931, Khodzhibaev, chairman of the Council of People's Commissars of the TASSR, sent a telegram to Dadabaev, head of the Namangan district department: "I agree to settle the Kazakh people with their camels. The fare is non-refundable from our account, and give each farm a loan of 50 rubles" (CSART. F. 18. I. 1. C. 370. P. 133). We can say that these data provide the number of Kazakh people and livestock migrated to Tajikistan. This is merely a brief overview of the activities of the Committee on Migrant Workers, a government-sponsored entity established to facilitate the employment of individuals hailing from other republics. The relevant documentation can be found in the archives of Tajikistan.

In the documents sent by local authorities to higher ones, there is evidence that 178 Kazakh families of 807 people on the territory of Tajikistan had 229 horses, 11 bulls, 33 cows, 112 camels, 191 donkeys, and 42 sheep. However, 1215 people, that made up 281 families were recorded as ishan-khojas separate from the Kazakh people (CSA RT. F. 18. I. 1. C. 370. P. 274). If we take into account that Uzbekistan included their ishan-khojas in statistical data, then these ones can also be considered resettled Kazakh people.

Picture 1. Directions of mass migration in the south of Kazakhstan

(The map was taken from the Internet, and the routes of the outmigration were transferred from the authors' research).

As Table indicates, the majority of migrants to the Central Asian republics came from the southern and western regions. Some migrants and the famine refugees, moving to Tajikistan through Uzbekistan and Turkmenistan, settled in Turkey through Afghanistan and Iran. This mass migration process continued since 1993 in the form of re-emigration.

In order to return the migrants some brigades were formed in districts and regions and their trips were organized. The government and authorities of Kazakhstan tried to return the Kazakh migrants to the Soviet Union. Financed from the funds of the republic, special brigades organized visit

of those regions for resettlement. “The organization of brigades to other republics was as follows: the departure of the 1st brigade was planned to Uzbekistan and Tajikistan; the 2nd brigade to Turkmenistan and Karakalpakstan; the 3d brigade to the Kyrgyzstan; the 4th brigade to Orynbor and Volga region; the 5th brigade to Siberia” (CSA RK. F. 5. I. 16. C. 365. P. 2). Upon the return of the Kazakh migrants from neighboring republics “in the brigade to Uzbekistan and Tajikistan, Baidautov and Satygulov were sent to Karakalpakstan; Abdрахmanov, Zhanuzakov and Adamov were sent to Turkmenistan” (CSA RK. F. 5. I. 16. C. 365. P. 3).

The basis for remigration was the longing of refugees for their homeland, reduction of political pressure, that is, agitation and propaganda of local authorities to return them to the country, and the implementation of measures to assist. An example of remigration is that “234 farms with a total population of 881 migrants in Tajikistan turned to party and Soviet organizations with a request to move and settle in Southern Kazakhstan with all their property” (ACH RT. F. 3. I. 18. C. 39. P. 6).

The Kazakh authorities conducted special visits to Tajikistan with the objective of ascertaining the situation of Kazakh migrants residing in the country. According to the report of the authorized representative of the Central Asian Economic Council Nurtumov, as soon as he arrived in Stalinabad, he met with the chairman of the Council of people’s commissars of the Tajik SSR Rakhimbaev and the secretary of the CCCP(b) of Tajikistan Broido. Broido received them in his apartment and convinced them that the Kazakh people grew good crops, received a good daily wage in the collective farms, and made their living by transporting goods, mainly cotton and grain, from region to region.

The estimated calculation indicates that in 1932–1933, the Kazakh migrants in Tajikistan had approximately 5,000–6,000 camels. As a consequence of the misdirection of migrants to various regions, a proportion of them returned to their countries of origin, namely Uzbekistan, Turkmenistan, and Kazakhstan. But no one knows about their condition and the difficulties they went through on their way. Those migrants faced many difficulties and obstacles. Many swindlers, robbers, and false representatives from different regions of Kazakhstan blackmailed them by calling them “runaway rich kulaks”.

Among those authorities, who dealt with the repatriation issue, some people abused their powers, and swindlers under the guise of a government representative. For example, “trusted representatives Orumbaev Bizhan, Alzhanov Pazil and Kalzhan walked around Stalinabad, Korgantobe, Aral districts and other settlements. There is evidence that these representatives were engaged in extortion and intimidation of the people” (SATR. F. 121. I. 1. C. 703. P. 13). Unfortunately, their real face was unknown to the authorities of Tajikistan.

Such incidents are not uncommon. Similarly, Kazakh cattle breeders who relocated to Uzbekistan in proximity to the border with Tajikistan encountered considerable challenges. For instance, some individuals purporting to represent Kazakh regions arrived in Karshy and proceeded to confiscate the property of the local population. But these false representatives were caught by the GPU and arrested, and at the end of April they were sentenced: one was sentenced to 10 years, the second to 8 years, and the other participants were sentenced to different terms (SATR. F. 121. I. 1. C. 703. P. 15).

In July 1934, the minutes of a meeting of the Bureau of the CC CP(b) of Tajikistan mention that the Kazakh settlers were provided with a long-term loan (265 thousand rubles for the Korgantobe and Aral regions). That year the Land committee was obliged to carry out the resettlement of the Kazakh population (SATR. F. 121. I. 1. C. 317. P. 2).

In our study, we focused on determining the approximate number of Kazakh asylum-seekers who flocked to Tajikistan in 1930–1934. In this regard, we provide a number of statistical conclusions through a comparative analysis of archival documents and the memories of generations of nomad migrants. The number of nomadic migrant leaders arrested in Tajikistan and interrogated in the Shymkent city prison was about one hundred people. At the end of each of them there were 30–40 households consisting of relatives. According to the 1937–1939 census data, the end of the 30-year period fell on the peak of the migration process due to forced migrations from Kazakhstan. There is information that “12712 Kazakhs lived in Tajikistan (RSAE. F. 1652. I. 336. C. 248. P. 73). The authenticity of these figures is doubtful. Studies in recent years have concluded that, despite the

re-emigration policy of the Kazakh authorities, "there are more than 300 thousand Kazakhs who did not return from the neighbouring Union republics" (Baidaly, 2020: 31) (on Central Asian republics). Investigative documents record that of the 14,319 households, representing 82 per cent of the residents of the Zhanakorgan district who were resettled, and the livestock population was reduced by 95 per cent (ADPTO. C. 16646. Vol. 2. P. 251).

In his testimony, Isaev Zhanadil, one of the leaders of the mass migration to Tajikistan, on August 13, 1934, mentioned the names of 18 leaders of the mass migration. In total, they transported 1425 farms to Tajikistan (APDTR. F. 15446. Pp. 1–122). Such data serves as the basis for determining the approximate number of migrants. Overall, the estimated number of Kazakh migrants forced to leave their homeland and settle in Tajikistan reached its maximum level in the mid-1930s. At that time, their estimated number was about 110–115 thousand.

«The main causes of change in Kazakh traditional society during the historical period of the Russian Empire rule were discussed and migration highlighted. Ethnic composition of the society has changed massively in this period and it is considered a negative feature of modernisation in Kazakhstan. It could separate people from their original culture, political, social, and economic environments» (Khazretali Tursun, 2022: 736). Therefore, forced migration in the Kazakh steppe can be evaluated as an ethn deformation factor.

Conclusion

One of the major consequences of the reforms in the 1920s–1930s under cover of modernizing traditional Kazakh society is the forced nomadic migration outside Kazakhstan. The document data of the secret fund of departmental archives testifies to the ethnocidal character of the mass migration and famine refugees that caused enormous damage to the socio-demographic situation of the Kazakh people.

Archival data shows that our compatriots migrated to other countries under political and social pressure, and were not a burden in those countries; on the contrary, they made an immeasurable contribution to the socio-economic development of those countries they migrated. It has been shown that this historical process is not spontaneous, as Soviet ideology presented, but organized. The position of mass migration organizers as the representatives of the traditional religious elite Ishan Saruar Ibadullaev, the Alash figure Serikul Aldabergenov, as well as Sultanbek Kozhanov, Begaidar Aralbaev, who occupied high positions in the Soviet government, indicates that the mass migration became a way of fighting to preserve the nation's gene pool.

Sources

APDPTO — Archive of the Police Department of the Turkestan Region
 SA RF — State Archive of the Russian Federation
 SAMHRT — State Archive of Modern History of the Republic of Tajikistan
 CSARK — The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 SA TR — State archive of Turkestan region
 CSA RK — Central State Archive of the Republic of Tajikistan
 RSAE — Russian State Archive of Economics

Дереккөздер

АДПТО — Архив департамента Полиции Туркестанской области
 ГА РФ — Государственный архив Российской Федерации
 ГАСИ РТ — Государственный архив современной истории Республики Таджикистан
 ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
 РГАЭ — Российский государственный архив экономики
 ТОМА — Түркістан облысы мемлекеттік архиві
 ЦГА РТ — Центральный государственный архив Республики Таджикистан

References

Alash qozgalysy..., 2005 — *Alash qozgalysy* quzhattar men materialdar zhinagy [The Alash movement is a collection of documents and materials]. Almaty: «Alash», 2005. Vol. 2. 496 p. (In Kaz.).
 Bajdaly R.Zh. 2020 — *Bajdaly R.Zh.* 1930 zhyldardagy asharylyq kezindegi Orta Aziya respublikalaryndagy qazaq bosqyndary [Kazakh refugees in the Central Asian republics during the famine of the 1930s]. Edu.e-history.kz. No. 4(24), 2020. (In Kaz.).
 Cameron, 2020 — *Cameron Sarah.* «Ashtyq zhajlagan dala» Asharylyq, Ozbyrlyq zhane Kenestik Qazaqstandy

- ornatu [«Hungry Field» Famine, Tyranny and Establishment of Soviet Kazakhstan]. Print House Gerona, 2020. 350 p. (In Kaz.).
- Dehvis, Wheatcroft, 2011 — *Dehvis R., Wheatcroft S.* Годы голода: Sel'skoe khozyajstvo SSSR, 1931–1933 // R. Dehvis, S. Uitkroft; [trans. from Eng. by O. Yu. Vzdorik; ed. by L.Yu. Pantinoj]. [Famine years: Agriculture of the USSR, 1931–1933]. Moscow: Rossijskaya politicheskaya ehnciklopediya (ROSSPEHN), 2011. 416 p. (In Russ.).
- Isenov, Kупенов, 2022 — *Isenov U.I., Kупенов B.K.* Tazhikstan Respublikasyna 1920–1930 zhzh. qonys audargan qazaq bosqyndary: olardyn bejimdelyi [Republic of Tajikistan in 1920–1930. resettled Kazakh refugees: their adaptation] Otan tarikhy. No. 3 (99) 2022. 98 p. (In Kaz.).
- Khazretali et. al, 2022 — *Khazretali Tursun, Gulzhan Idrisova, Rasylkhan Dzhunsheev, Bakhytzhан Dzhursunbaev, and Gaukhar Musabekova.* Transformation of Traditional Kazakh Society // Migration Letters 29 September 2022. DOI: <https://doi.org/10.33182/ml.v19i5.2358>
- Kozybaev, et. al, 1992 — *Kozybaev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S.* Kollektivizaciya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Alma-Ata: Institut istorii i etnologiy imeni Ch.Ch. Valikhanova, 1992. 35 p. (In Russ.).
- Kozybaev.1991 — *Kozybaev M.K.* Istoriya i sovremennost' [History and modernity]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 254 p. (In Russ.).
- Omarbekov, 1994 — *Omarbekov T.* Zobalan: (Kushtep uzhymdastyruqa qarsylyq. 1929–1931 zhyldary bolgan khalyq koterilisteri) [Zobalan: (Resistance to forced collectivization. People's uprisings in 1929–1931).]. Almaty: Sanat, 1994. 272 p. (In Kaz.).
- Omarbekov, 2018 — *Omarbekov T.* 1929–1931 zhyldardagy khalyq koterilisteri: Zertteu [Popular Uprisings of 1929–1931: A Study]. Almaty: «AryS» baspasy, 2018. 480 p. (In Kaz.).
- Qalshabaeva, 2020 — *Qalshabaeva B.* XX g. 20–50 zhzh. Orta Aziyadagy qazaqtardyn qalyptasu tarikhyndagy sayasi-aleumettik faktorlar [1920s–1950s Political and social factors in the history of formation of Kazakhs in Central Asia.] Otan tarikhy. 2020. No. 4(92). 101 p. (In Kaz.).
- Qojgeldiev, Omarbekov, 1993 — *Qojgeldiev M., Omarbekov T.* Tarikh tagylymy ne dejdi? [What does history teach?]. Almaty: Ana tili, 1993. 208 p. (In Kaz.).
- Taldybaev, 2016 — *Taldybaev Zh.* Qazaq khalyqy: koshi-qon tarikhyndy demografiyasyny (1926–1959 zh.zh.) [Kazakh people: demography of migration history (1926–1959)]. Edu.e-history.kz, 2016. No. 1(05). (In Kaz.).
- Tatimov, 1989 — *Tatimov M.B.* Social'naya obuslovlennost' demograficheskikh processov. [Social conditioning of demographic processes]. Alma-Ata: Nauka, 1989. 128 p. (In Russ.).
- Tatimov, 1993 — *Tatimov M.* Qazaq alemi (Qazaqtyn sany kansha? Qazaq qashan, qajdan quylgan, qyrylgan zhane atylgan?) [The Kazakh world (How many Kazakhs are there? When and where were the Kazakhs expelled, slaughtered and shot?)]. Almaty: Qazaqstan – Atamura, 1993. 160 p. (In Kaz.).

Әдебиеттер

- Алаш қозғалысы..., 2005 — *Алаш қозғалысы* құжаттар мен материалдар жинағы. Алматы: «Алаш», 2005. Т. 2. 496 б.
- Байдалы, 2020 — *Байдалы Р.Ж.* 1930 жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орта Азия республикаларындағы қазақ босқындары. «edu.e-history.kz» № 4(24), 2020
- Дэвис, Уиткрофт, 2011 — *Дэвис Р., Уиткрофт С.* Годы голода: Сельское хозяйство СССР, 1931–1933. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 416 с.
- Исенов, Купенов, 2022 — *Исенов У.И., Купенов Б.К.* Тәжікстан Республикасына 1920–1930 жж. қоныс аударған қазақ босқындары: олардың бейімделуі. Отан тарихы, 2022. № 3 (99). 98 б.
- Қалшабаева, 2020 — *Қалшабаева Б.* XX ғ. 20–50 жж. Орта Азиядағы қазақтардың қалыптасу тарихындағы саяси-әлеуметтік факторлар. Отан тарихы, 2020. № 4 (92). 101 б.
- Қойгелдиев, Омарбеков, 1993 — *Қойгелдиев М., Омарбеков Т.* Тарих тағылымы не дейді?. Алматы: Ана тілі, 1993. 208 б.
- Козыбаев и т.д., 1992 — *Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С.* Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 1992. 35 с.
- Козыбаев. 1991 — *Козыбаев М.К.* История и современность. Алма-Ата: Гылым, 1991. 254 с.
- Омарбеков, 1994 — *Омарбеков Т.* Зобалаң: (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929–1931 жылдары болған халық көтерілістері). Алматы: Санат, 1994. 272 б.
- Омарбеков, 2018 — *Омарбеков Т.* 1929–1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу. Алматы: «Арыс» баспасы, 2018. 480 б.
- Камерон, 2020 — *Сара Камерон.* «Аштық жайлаған дала» Ашаршылық, Озбырлық және Кеңестік Қазақстанды орнату. Print House Gerona, 2020. 350 б.
- Талдыбаев, 2016 — *Талдыбаев Ж.* Қазақ халқы: көші-қон тарихының демографиясы (1926–1959 жж.) Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 1(05), 2016.
- Татимов, 1989 — *Татимов М.Б.* Социальная обусловленность демографических процессов. Алма-Ата: Наука, 1989. 128 с.
- Тәтімов, 1993 — *Тәтімов М.* Қазақ әлемі (Қазақтың саны қанша? Қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған?). Алматы: Қазақстан – Атамұра, 1993. 160 б.
- Khazretali et. al, 2022 — *Khazretali Tursun, Gulzhan Idrisova, Rasylkhan Dzhunsheev, Bakhytzhан Dzhursunbaev, and Gaukhar Musabekova.* Transformation of Traditional Kazakh Society // Migration Letters 29 September 2022. DOI: <https://doi.org/10.33182/ml.v19i5.2358>

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 2, pp. 373–386, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_373-386

HISTORY-DEMOGRAPHIC SITUATION OF SOUTHERN KAZAKHSTAN DURING THE FIRST TWENTY YEARS OF INDEPENDENCE (1991–2011)

*Gaukhar Kapbarova*¹, *Auezkhan Shashaev*², *Sarsebay Karibaev*³

¹Ozbekali Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University
 (13, Baitursynova Str., 160012 Shymkent, Kazakhstan)
 PhD Student

 <https://orcid.org/0000-0001-8476-4259>. E-mail: goha1986-01@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Associate Professor

 <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>. E-mail: shashaevaezhan@mail.ru

³M. Auevov South Kazakhstan University
 (5, Tauke Khan Avenue, 160012 Shymkent, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Associate Professor.

 <https://orcid.org/0000-0002-4255-5800>. E-mail: ksarsebay@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Kapbarova G, Shashaev A., Karibaev S., 2024

Abstract. *Introduction.* The article deals with the historical and demographic situation and its socio-economic consequences in the first twenty years of independence in the South Kazakhstan region. The materials of the national census and statistical data of the Republic of Kazakhstan for the mentioned period were used as the data base of the article. A comparative analysis of the historical and demographic situation of South Kazakhstan and its socio-economic consequences in the first twenty years of independence was based on the historical and objectivity positions in accordance with the actual historical situation. *Goals and objectives.* To reveal that the historical and demographic situation in the first twenty years of independence in the South Kazakhstan region depended on the political, economic and social reforms and measures taken in the republic during that period. *Results.* After the collapse of the Soviet Union, Kazakhstan, as a sovereign country, had to form anew all attributes of statehood. Adoption of own Constitution, introduction of new tenge, opening of new production centers and restoration of agriculture. It was necessary to make radical changes and new steps in all spheres. This increased the use of enormous resources, including human capital. Demographics and migration trends indicate how dire it is. *Conclusion.* The results of the study of the historical and demographic processes in Kazakhstan in 1991–2011 show that although the declaration of independence was easy, the first decade of its retention was directly dependent on the serious and complex events and the correctness of the decisions made. As a result, the first twenty years of independence, aimed at securing the foundation stone, were left behind, and our country entered the next stage of development.

Keywords: Independence of Kazakhstan, South Kazakhstan region, historical demography, migration, statistics, population, population census, emigration, immigration

For citation: Капбарова Г., Шашаев А. Кариебаев С. History and demographic situation of South Kazakhstan during the first twenty years of independence (1991–2011) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 373–386. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_373-386

ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ АЛҒАШҚЫ ЖИЫРМА ЖЫЛДЫҒЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХИ-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ (1991–2011 ЖЖ.)

Гауһар Шермухамедовна Капбарова¹, Әуезхан Кадиржанович Шашаев²,
Сарсебай Ускенович Карибаев³

¹Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(13-үй, Байтұрсынов к., Шымкент, 160012. Қазақстан)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-8476-4259>. E-mail: goha1986-01@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>. E-mail: shashaevaezhan@mail.ru

³М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(5-үй, Тәуке хан даңғылы, 160012 Шымкент, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.

 <https://orcid.org/0000-0002-4255-5800>. E-mail: ksarsebay@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Капбарова Г.Ш., Шашаев Ә.К., Карибаев С.У., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада Оңтүстік Қазақстан облысындағы тәуелсіздіктің алғашқы жиырма жылдығындағы тарихи-демографиялық жағдай мен оның әлеуметтік экономикалық салдары қарастырылған. *Мақаланың деректік базасы* ретінде Қазақстан Республикасының аталған кезеңге қатысты ұлттық санағы мен әр жылдардағы статистикалық мәліметтері, архив материалдары пайдаланылды. *Зерттеудің әдіснамалық негізі.* Тәуелсіздіктің алғашқы жиырма жылдығындағы Оңтүстік Қазақстанның тарихи-демографиялық жағдайы мен оның әлеуметтік экономикалық салдарына салыстырмалы талдау жасау нақты тарихи жағдайға сәйкес тарихилық пен объективтілік ұстанымдарына негізделді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері:* Оңтүстік Қазақстан облысындағы тәуелсіздіктің алғашқы жиырма жылдығындағы тарихи-демографиялық жағдайдың сол кезеңдегі республикада жүргізілген саяси-экономикалық және әлеуметтік реформалар мен қабылданған шараларға тәуелді болғанын ашып көрсету болып табылады. *Нәтижелері.* Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, Қазақстан егеменді ел ретінде бүкіл мемлекеттілік атрибуттарын жаңадан қалыптастыруға тиіс болды. Өз Ата заңын қабылдау, төл теңгесін енгізу, жаңа өндіріс ошақтарын ашу және ауыл шаруашылығын қалпына келтіру. Барлық сала бойынша түбегейлі өзгерістер мен жаңа қадамдар жасау қажет болды. Бұл орасан зор ресурстарды, соның ішінде адами капиталдың да қолданысының күшейтті. Демографиялық жағдай мен көш-қон үрдістері оның қаншалықты ауыр жағдайда болғанынан хабар береді. *Қорытынды.* Қазақстандағы 1991–2011 жылдардағы тарихи-демографиялық үдерістерді зерттеудің нәтижесінің көрсететіні, тәуелсіздікті жариялаудың жеңіл болғанымен, оны ұстап қалудың алғашқы жиырма жылдығының аса ауыр және күрделі оқиғалар мен қабылданған шешімдердің дұрыстығына тікелей тәуелді болған еді. Нәтижесінде, тәуелсіздіктің ірге тасын бекітуге бағытталған алғашқы жиырма жылдығын

артқа тастап, еліміз келесі даму кезеңіне аяқ басқан болатын.

Түйін сөздер: Қазақстан тәуелсіздігі, Оңтүстік Қазақстан облысы, тарихи-демография, көш-қон, статистика, тұрғындар, халық санағы, эмиграция, иммиграция

Дәйексөз үшін: Капбарова Г.Ш., Шашаев Ә.К. Карибаев С.У. Тәуелсіздіктің алғашқы жиырма жылдығындағы Оңтүстік Қазақстанның тарихи-демографиялық жағдайы (1991–2011 жж.) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 373–386 бб. (Қазақ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_373-386

ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА В ПЕРВОМ ДВАДЦАТИ ЛЕТИ НЕЗАВИСИМОСТИ (1991–2011 ГГ.)

Гаухар Шермухамедовна Капбарова¹, Ауезхан Кадиржанович Шашаев²,
Сарсебай Ускенович Карибаев³

¹Южно-Казахстанский педагогический университет им. Озбекали Жанибекова
(д. 13 ул. Байтурсынова, 160012, Шымкент, Казахстан)
PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-8476-4259>. E-mail: goha1986-01@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050000, Алматы, Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>. E-mail: shashaevauvezhan@mail.ru

³Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова
(д. 5, просп. Тауке хана, 160012 Шымкент, Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент.

 <https://orcid.org/0000-0002-4255-5800>. E-mail: ksarsebay@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Капбарова Г.Ш., Шашаев А.К., Карибаев С.У., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается историко-демографическая ситуация и ее социально-экономические последствия в первом двадцатилетии независимости в Южно-Казахстанской области. В качестве базы данных статьи использованы материалы областного архива, национальной переписи населения и статистические данные Республики Казахстан за указанный период. Сравнительный анализ историко-демографического положения Южного Казахстана и его социально-экономических последствий основывался на исторических и объективных позициях в соответствии с реальной исторической ситуацией. *Цель и задачи исследования.* выявление историко-демографической ситуации в периоде первом двадцатилетии независимости в Южно-Казахстанской области и его зависимости от политических, экономических и социальных реформ и мер, проводимых в республике в этот период. *Результаты.* После распада Советского Союза Казахстану как суверенной стране пришлось заново формировать все атрибуты государственности. Принятие собственной Конституции, введение тенге, открытие новых производственных центров и восстановление сельского хозяйства. Необходимо было осуществить радикальные перемены и новые шаги во всех сферах. Это увеличило использование огромных ресурсов, включая человеческий капитал. Демографические и миграционные тенденции показывают, насколько это было тяжело. *Заключение.* результаты изучения историко-демографических процессов в Казахстане в 1991–2011 годах показывают, что, хотя провозглашение независимости далось легко, первое двадцатилетие ее сохранения напрямую зависело от серьезных и сложных событий и правильности принятых решений. В результате первые двадцать лет независимости, направленные на закрепление краеугольного камня, остались позади, и наша страна вышла

на новый этап развития.

Ключевые слова: Независимость Казахстана, Южно-Казахстанская область, историческая демография, миграция, статистика, население, перепись, эмиграция, иммиграция

Для цитирования: Капбарова Г.Ш., Шашаев А.К. Карибаев С.У. Историко-демографическая ситуация Южного Казахстана в первом двадцати лети независимости. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 373–386. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_373-386

Кіріспе

Тәуелсіз Қазақстанның демографиялық, ұлттық және әлеуметтік дамуында оның жекелеген аймақтарының бірі – Оңтүстік Қазақстан өңірінің алар орны ерекше. Аталған өңір халқының орналасуы, әлеуметтік-демографиялық дамуы, тәуелсіздік жағдайында өсіп-өнуі, соның ішінде ұлттық құрамындағы ерекшеліктер, туу, өсу, эмиграциялық және иммиграциялық үдерістердің орны мен ықпалы айрықша назар аударарлық мәселелер қатарына жатады. Халық санының әлеуметтік-демографиялық өсуі қоғам дамуының көптеген салаларына әсер ететіні мәлім. Әлеуметтік-демографиялық даму мәселелері қоғамның аса өзекті мәселесі болып табылады. Оңтүстік өңірінің халқы саны жағынан кейінгі халық санағының мәліметінде Қазақстан Республикасының 3/1 құрады. Сондай-ақ, бұл аймақтың өзіне тән ерекшеліктеріне: біріншіден, халқының құрамында қазақтардың үлесінің басымдығы және демографиялық өсіп-өнуі айрықша орын алатын елімізде ең өсімтал өңір болып қалыптасқандығы; екіншіден, халқының орналасу тығыздығы басқа өңірлерге қарағанда жоғары болуы және үшіншіден, ғасырлар шенінде мекендеген тайпалар мен халықтардың өркениет сабақтастығының ізі бар. Біздің зерттеуімізде Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі әлеуметтік-демографиялық ахуалды, көші-қон үдерістерін, халықтың ұлттық құрамын, жынысын, жасын, әлеуметтік топтардың әр кезеңдегі өзгерісін ашып көрсету арқылы еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі жиырма жыл ішіндегі аймақтағы әлеуметтік-демографиялық дамудың ерекшеліктері қарастырылады. Бұл ретте аймақтық ерекшеліктерді зерттеу еліміздің демографиялық дамуын жан-жақты білуге мүмкіндік береді. Сондықтан қарастырылып отырған мәселеміз зерттеу тақырыбының өзектілігі болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеуге қажетті мәліметтер: ОҚОМА құжаттары: 897-қор (Оңтүстік Қазақстан облысы әкімінің аппараты); 1007-қор (Оңтүстік Қазақстан облысы әкімшілігінің Халықты еңбекпен қамту басқармасы) қорларында жинақталған архив деректері облыс көлеміндегі халықтың саны және құрамындағы өзгерістер, әлеуметтік жағдайы туралы мағлұмат алуға көмектесті. Сонымен қатар, жарияланған статистикалық жинақтар мен ағымдық статистикалық мәліметтер: 1999 жылғы халық санағының және 2009 жылғы екінші ұлттық халық санағының материалдары; көші-қон үдерісін реттеуші заңнамалық құжаттар: 1991–2011 жж. республика, жекелеген облыстар, аудандар бойынша Оңтүстік Қазақстан өңірінің әлеуметтік-демографиялық мәселесі туралы көтерілген мақалалар, хабарламалар және басқа да баспасөз мәліметтері зерттеу жұмысын жазуға кеңінен пайдаланылды. Сонымен зерттеу жұмысында өзара бірін-бірі толықтыратын, әрі нақтыландыратын деректер қолданылды.

Мақаланы жазу барысында, әдіс-тәсілдік негізіне: нақтылы айғақтық материалдарды, статистикалық мәліметтерді, мұрағаттық деректерді кешенді зерделеу негізінде тарихи-салыстырмалық әдісі алынды. Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі халықтардың еліміздің тәуелсіздік алғаннан бергі жиырма жыл аралықтағы дамуының методологиялық негізі сол тарихи оқиғаларға байланысты қарастырылды. Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде диалектика, тарихшылық және ғылыми объективтілік қағидаттарын пайдалану іске асты. Соның нәтижесінде, қойылған мәселенің туындау себебі, оның негізгі кезеңдерін анықтау, тарихи-уақыттық шеңберде даму ерекшеліктері, мәселенің қазіргі жағдайы, оның нақты тарихи жағдайлардың әсерінен өзгеруі сияқты сұрақтарға жауап алуға мүмкіндік берілді.

Талқылау

Қазақстан халқының, оның ішінде Оңтүстік Қазақстан өңірі тұрғындарының ұлттық құрамы мен әлеуметтік дамуындағы түрлі мәселелерді жете түсіну үшін отандық тарихнамалық еңбектерге түпкілікті зер салу қажет деп білеміз.

Мемлекетіміз тәуелсіздігін алғаннан кейінгі кезеңде тарихи демографияның өзекті мәселелері М. Қозыбаев, К.С. Алдажұманов (Қозыбаев, Алдажұманов, 1997: 10–11), М.Х. Асылбеков (Асылбеков, 1993: 85) секілді ғалымдардың еңбектерінде кешенді түрде қарастырылған болатын. Демограф-ғалым М.Б. Тәтімөвтің (Тәтімөв, 1993: 105), М.Б. Тәтімөв пен М. Ақшалованың (Тәтімөв, Ақшалова, 1997: 110) және М.Б. Тәтімөвтің Ж. Әлиевпен (Тәтімөв, Әлиев, 1999: 106) бірігіп жазған ғылыми еңбектерінде халық саны, көші-қон мәселелері, оралмандардың орналасуы тарихи тұрғыдан талданып, халқымыздың өсіп-өну, даму кезеңдері туралы нақты мәліметтер келтірілген. М.С. Әженов пен Д.Ә. Бейсенбаевтың (Әженов, Бейсенбаев, 1997: 112), (Құдайбергенова, 2010: 331) зерттеуінде 90-жылдардың бірінші жартысында ел экономикасының нарықтық қатынастарға өтуінің әлеуметтік құрылымға сандық және сапалық тұрғыдан әсері болғандығы нақты қарастырылған.

Еліміз тәуелсіздігін алғаннан бергі осы салаға байланысты ғылыми еңбектерде республика халқы санының динамикасы мен табиғи өсімінің ерекшеліктері нысанға алынуы байқалады. Әлеуметтік-демографиялық дамудың Оңтүстік Қазақстан өңірі бойынша мәліметтер М.Б. Мейірбеков (Мейірбеков, 2010: 15) зерттеуінде берілген. Сонымен қатар, Оңтүстік Қазақстан облысы халқының табиғи өсімі еліміздің басқа аймақтарымен салыстырғанда жоғары екендігі, түрлі этнос өкілдерінің жыныстық-жас және білім деңгейіне, тұрғылықты мекеніне (қала, ауыл), т.б. белгілеріне қарай өзіндік ерекшеліктері А.Б. Есімованың (Есімова, 2011: 19) еңбегінде жан-жақты тарихи сараптама жасалған. Оңтүстік Қазақстан облысының (аудандарымен) ауылдары және қалаларындағы этнодемографиялық даму үрдістері мен әлеуметтік-демографиялық жағдайына ғалым А.И. Исмаиловтың (Исмаилов, 2006: 48) еңбегінде тарихи статистикалық сипаттама берілген.

Оңтүстік Қазақстан өңірінің демографиялық ахуалы, көші-қон ағымына және әлеуметтік дамуының өзекті мәселелеріне байланысты республикалық, облыстық, қалалық басылымдарда Ж. Мамырәлі (Мамырәлі, 2006: 1), Г. Пушкарев (Пушкарев, 2009: 3), Д. Никитин (Никитин, 2009: 5), Е. Кәпқызы (Кәпқызы, 2010: 3), Ә. Мақұлбаев (Мақұлбаев, 2006: 3), Н. Хайкина (Хайкина, 2009: 4), М. Байғұт (Байғұт, 2011: 4) С. Жексенбаев (Жексенбаев, 2011: 2), Р. Хамидуллин (Хамидуллин, 2011: 2) және т.б. сияқты авторлардың мақалалары жарияланды.

Жоғарыда аталған тарихнамалық талдау мақала тақырыбының өзектілігі мен оның әдіс-тәсілдің зерттеу бағытының негізгі жолдарын айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері

Мемлекетіміз өз егемендігін алғаннан бергі кезеңде орын алған күрделі әлеуметтік-экономикалық және саяси үдерістер халықтың демографиялық дамуына да елеулі әсерін тигізді. Бұл кезеңдегі демографиялық жағдайдағы негізгі ерекшеліктердің бірі – жалпы халық санының кемуі, бала туудың азаюы, өлім көрсеткішінің жоғары болуы және көші-қон үдерісінің өсуі сияқты өзгерістердің әсерінен табиғи өсімнің құлдырауы орын алды. Табиғи өсімнің мұндай құлдырауын нарықтық кезеңге өтудегі экономикалық және әлеуметтік қиыншылықтардың (жаппай жұмыссыздықтың етек алуы, халықтың нақты табысының азаюы, өмір сапасының төмендеуі т.б.) орын алуынан болғандығы айқын. 90-жылдардың бас кезінде үрдіс алған демографиялық дағдарыстың нәтижесінде екі санақ аралығында (1989–1999 жж.) республика халқының саны 1 246 мың аса адамға, яғни 7,7 % кеміген. Егерде 1989 ж. халықтың табиғи өсімі 1000 адамға шаққанда 15,4 промилль құраса, 1995 ж. – 6,8, яғни 2 еседен артық төмендеген, ал 1999 ж. – 4,6, сондай-ақ, ауыл тұрғындарының туу деңгейі күрт кеміді. Қалалық мекендерде 1995 ж. табиғи өсім 2,6 деңгейінде болса, 1999 ж. – 1,8 болды, ауыл халқы бойынша аналогиялық көрсеткіштер – 12,2 (7,9 болуы тиіс еді) болды. Туудың жиынтық коэффициенті 3,126-дан 2-ге төмендеген (Жумасұлтанов, Ибраев, 2000: 97).

Ал тоқсаныншы жылдардың бірінші жартысында республикадан тыс жерлерге шамамен 2 млн. адам кеткен. Көші қон ағыны негізінен таяу шет елдерге, оның ішінде Ресей, Украина және Орталық-Азия. Алыс шет елдерге, негізінен Германияға, этникалық немістер, олардың ұрпақтары және отбасы мүшелері қоныс аударды. Сондай-ақ көші-қондағы танымал бағыттар ол АҚШ, Израиль сияқты мемлекеттер. Бұл елдерге эмигранттар ағыны не еңбек эмигранттары, не осы елдің этностары еді.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 1380 қаулысымен (30.10. 2001 ж.) «Қазақстан Республикасының 2001–2005 жылдарға арналған демографиялық даму Бағдарламасы елдегі демографиялық ахуалды жақсарту түсуді мақсат етті (Қазақстан өңірлері, 2011: 21).

Сонымен қатар ҚР-да демографиялық саясат пен отбасын нығайтудың 2010–2020 жж. арналған тұжырымдамасында елімізде бала туу көрсеткішінің артуына қолдау көрсету, өлім көрсеткішін төмендету, миграциялық көрсеткіштерді оңтайландыру, отбасыларға жағдай жасау шарттары көзделген. Қазақстанның келешегі, ішкі және сыртқы қауіпсіздігі және экономикалық өсімінің артуы тікелей халық санына, білімі мен мәдениетіне, өмір сүру деңгейімен қатар өзге де өлшемдер көрсеткішіне байланысты болмақ. Қазіргідей жаңа технология дами түсіп ғылыми потенциал алдыңғы қатарға шыққанда кезде әрбір мемлекет алдымен адам ресурстарымен ерекшеленеді.

Мемлекетіміздің демографиялық, ұлттық және әлеуметтік дамуында оның жекелеген аймақтарының бірі – Оңтүстік Қазақстан өңірінің алар орны ерекше. Аталған өңір халқының орналасуы, әлеуметтік-демографиялық дамуы, егемен ел жағдайында өсіп-өнуі, соның ішінде ұлттық құрамындағы ерекшеліктер, туу, өсу, эмиграциялық және иммиграциялық үдерістердің орны мен ықпалы айрықша назар аударарлық мәселелер қатарына жатады. Оңтүстік өңірінің халқы кейінгі халық санағының мәліметінде Қазақстан Республикасының 3/1 құрады. Оңтүстік Қазақстан өңірінде халықтың көптігі, алыс-жақын шет елдерден оралмандардың көптеп орналасуы да климатының континенталдық, шаруашылыққа қолайлы, сондай-ақ, әлеуметтік-экономикалық даму жылдамдығы, адам факторының белсенділігі де жеткілікті деп білеміз. Сондай-ақ, бұл аймақтың өзіне тән ерекшеліктеріне: біріншіден, халқының құрамында қазақтардың үлесінің басымдығы және демографиялық жағдайында түркі тілдес этностардың өсіп-өнуі айрықша орын алатын елімізде ең өсімтал өңір болып қалыптасқандығы; екіншіден, халқының орналасу тығыздығы басқа өңірлерге қарағанда жоғары болуы және үшіншіден, ғасырлар шенінде мекендеген ру-тайпалар мен халықтардың өркениет сабақтастығының ізі бар.

Қазақстан Республикасы статистика агенттігі мәліметтерінде берілген деректерге сүйенсек, бұл өңір аумағы жағынан еліміздің 3/1 бөлігін алып жатыр. Халқының орташа тығыздығы 1 шаршы км-ге 32,3 адамнан келеді. Аталған өңірдің халқы республика тұрғындарының 26 % құрайды. Қазақстан халқының шамамен 14,5 % – Оңтүстік Қазақстан облысында, 6,6 % – Жамбыл облысында және 4,1 % – Қызылорда облысында орналасқан.

Республика көлемінде халқының тығыздығы жағынан ең жоғары көрсеткіш – Оңтүстік Қазақстан (1 шаршы км-ге 32,3 адам), Алматы (8,1) және Жамбыл (7,3) облыстарына тән болса, ал экологиялық салдарлары бар аймақтардың қатарына жататын Қызылорда облысы халқының тығыздығы төмен деңгейде (3,2) (Қазақстан өңірлері, 2011: 22) болып тұр.

Халық санының әлеуметтік-демографиялық дамуында болған өзгерістерді толық зерттеу үшін, демографиялық феномендерді айқындау үшін, жаңа тенденцияны анықтау үшін, халықтың демографиялық дамуының өзгерістеріне куә ретінде статистикалық мәліметтерге жүгінгеніміз жөн. Сонымен бірге қазіргі заманғы әлеуметтік-демографиялық тенденцияларда 90-жылдардағы үдерістермен салыстырғанда айтарлықтай өзгешеліктер бар. Қазақстанның оңтүстігіндегі облыстардың халық санының демографиялық көрсеткішінде екі санақ аралығында (1999 ж. және 2009 ж.) өзгерістер орын алды. Демографиялық дамудың ең маңызды көрсеткіші халық саны екендігі анық, ал халық саны-демографиялық өсудің өзіндік барометрі болып табылады.

Қазақстан өңірлерінде қазақтардың даму динамикасы әркелкі болып келеді, оның басым бөлігі оңтүстік өңірінде орналасқаны белгілі. Оңтүстік облыстардың ішінде халық санының

өсімі және қазақтардың үлес салмағы бойынша Оңтүстік Қазақстан облысының көрсеткіші жоғары екендігін көреміз. Расында да Оңтүстік Қазақстан облысында демографиялық потенциал шоғырланғандықтан республикада алдыңғы орын алады. Халық санағының (1989 және 1999 ж.) статистикалық сараптамасы көрсеткендей, жалпы санақаралық кезеңде республика бойынша тұрақты халықтың саны кемігенімен, Оңтүстік Қазақстан облысында керісінше тұрғындар саны 154,8 мың адамға, яғни 8,5 % артқан (Южно-Казakhstanская область и ее регионы, 2003: 33).

Қазақстанда 1991–2003 жылдар аралығындағы саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуындағы шиеленісті ахуал мен демократиялық қоғам құру кезіндегі реформалық өзгерістер ішкі көші-қон құбылысына әсерін тигізді. Оған түрткі болған себептер: саяси-әлеуметтік, экономикалық қайшылықтар, ауыл шаруашылығындағы дағдарыс, ұжымшар-кеңшарлардың таратылуы және т.б. Ауылдық мекемелердің көпшілігі жабылып, жұмыссыздық белең алды. Ауылдағы жұмыссыздар қалаға жұмысқа орналасу үшін ірі-ірі қалаларға жылжи бастады. Қала халқының ішінен қазақтардың үлесі өсе бастағанымен де ауыл халқының басым бөлігі әлі де қазақтарды құрайды. Ауылда тұратын қазақтардың ең көп бөлігі Маңғыстау (99,7 %), Атырау (98,2 %) облыстарымен қатар Қызылорда облысы (98,7 %) болып саналады (Қазақстанның демографиялық жылнамалығы, 2009: 11)

Кеңестік қоғамда өз Отанында азшылыққа айналған (әсіресе, 1959 ж., 1979 ж. санақтар көрсеткіші бойынша) қазақтардың үлесі тек тәуелсіздік жылдары ғана халықтың жартысының көбінен асып түсті. Өйткені, елімізде экономикалық ахуал тұрақталып қазақтардың табиғи жолмен өсуі және алыс-жақын шетелден этникалық бауырластарымыздың иммиграциясы халық санының, оның ішінде байырғы халық үлесінің артуына септігін тигізді.

Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Қызылорда және облыстарының қала мен ауыл халқының динамикасын қарастырғанда екі санақ аралығындағы кезеңде халықтың демографиялық құрылымында да өзгерістер болғандығы анықталды. Әкімшілік-аумақтық қайта құрулардың нәтижесінде осы кезеңде халықтың жалпы санының ішінде Оңтүстік Қазақстан облысы тұрғындарының 36,9 % қалада, ал 63,1 % ауылды мекендерде тұрды. Қызылорда облысы халқының 42,3 % – қалалықтар, 57,7 % – ауыл тұрғындары болды. Жамбыл облысы бойынша тұрғындардың 45,1 % қалалықтар, ал, 54,9 %-ды ауыл тұрғындары құраған (Қазақстан өңірлері, 2011: 23).

Қазақстан өңірлерінің демографиялық жылнамалығы деректері көрсеткендей, ең көп ауыл тұрғындары осы облыстарда болып тұр.

Кесте – 1. Оңтүстік Қазақстан Жамбыл, Қызылорда және облыстары қала мен ауыл халқының саны (Қазақстанның демографиялық жылнамалығы, 2009)

[Table - 1. Number of urban and rural population of South Kazakhstan Zhambyl, Kyzylorda and regions (Demographic annals of Kazakhstan, 2009)]

Оңтүстік Қазақстан өңірінің облыстары	Қала халқы				Ауыл халқы			
	1989	1999	2009	2011	1989	1999	2009	2011
Жамбыл облысы	491769	452272	432438	411310	546898	536584	598706	635187
Қызылорда облысы	345782	360702	226984	295420	228682	226984	414599	405158
Оңтүстік Қазақстан облысы	738947	771049	894991	1025,9	1084581	1204504	1486552	1559901

*Ескерту: Қазақстан Республикасы статистика агенттігінің мәліметтері негізінде есептелді

Статистикалық мәліметтерді саралай келе, қала халқының санының өсу динамикасы тек Оңтүстік Қазақстан облысында ғана байқалып – 123,942 адамға жетіп, яғни өсім 16,1 пайызды құрады. Басқа облыстарда қала тұрғындарының саны азайды. Мәселен, Қызылорда облысында қала тұрғындарының саны – 133,718 адамды құрап, бұрынғымен салыстырғанда 37,1 пайызға

кеміді, Жамбыл облысында – 19,834 адамды құрап, 4,4 пайызға кеміді. Тәуелсіздік жылдарында қала мен ауыл тұрғындарының өзара салмағы өзгеріске ұшырады. Қала тұрғындарының ішінде қазақтардың саны: Оңтүстік Қазақстан облысында – 61,6 пайыз, Жамбыл облысында – 54,5 пайыз, Қызылорда облысында – 91,3 пайызды көрсетті. Қазақтар шоғырланған Оңтүстік өңіріндегі қалалардағы қазақтардың үлесі де өсе түсті.

Ауыл халқының саны барлық аталған облыстарда тез өсуімен ерекшеленеді. Ауыл тұрғындарының ең жоғары өсімі бойынша: Оңтүстік Қазақстан облысында – 282,048 адамға, яғни 23 пайызға, Қызылорда облысында – 179,798 адамға, яғни 76,6 пайызға және Жамбыл облысында – 62,122 адамға, яғни 11,6 пайызға артқан. Барлық облыстарда ауыл халқының саны өскен, тек ерекшелігі оның қарқынында ғана болып тұр. Мұндай көрсеткіш халықтың арасында урбандандыру үдерісінің баяулай бастағандығын көрсетеді. Оңтүстік аймақтағы ауыл тұрғындары басымдылыққа ие бола бастады.

Облыс орталықтары тұрғындары санының динамикасы қала халқы дамуының маңызды көрсеткіші болып табылады.

Кесте – 2. Облыс орталықтарындағы халық санының динамикасы
(Қазақстанның демографиялық жылнамалығы, 2009: 28)

[Table - 2. Population dynamics in regional centers
(Demographic annals of Kazakhstan, 2009: 28)]

Облыс орталықтары	1999	2009
Тараз	330220	347486
Қызылорда	157279	169914
Шымкент	419640	556996
*Ескерту: статистикалық жинақ мәліметінен алынды		

Қазақстан Республикасы ұлттық санақтар мәліметтеріндегі деректерге жүгінер болсақ қала халқының аталған облыстардағы қала халқының өсу, кему үдерістері: 1989–2011 жылдар аралығында Шымкент қаласының тұрғындары саны – 147,356 адамға, яғни 35 пайызға өскен, Қызылорда қаласының тұрғындары – 12,635 адамға, 8 пайызға, Тараз қаласының тұрғындары – 17,266 адамға 5 пайызға өскендігін көрсетеді. Бұл ретте 1991–2009 жылдардағы ішкі көші-қонның көп бағыттылығымен ерекшеленіп, ауылдық жерлерден Шымкент қаласына қоныс аудару ауқымының өскендігін көрсетеді. Біз қарастырып отырған кезеңде Шымкент қаласы облыстың ауыл тұрғындарын ғана емес, басқа да көрші облыстардан көшіп келуінің орталығы болды. Бұл әрине қала экономикасының тартымдылығы мен азық-түлік қорларының қолжетімді арзан болуы, сауда жасауға ыңғайлы нарықтық жүйесінің тиімділігімен байланысты еді.

Халықтың жынысы бойынша құрамы демографиялық және әлеуметтік-экономикалық факторлар негізінде қалыптасады. Оңтүстік өңірінің үш облыстарында жынысына қарай халық саны төмендегідей болды:

Салыстырмалы түрде облыстар тұрғындарының жыныстық үлес салмағына талдау жасасақ: Қызылорда және Жамбыл облыстарында еркектермен салыстырғанда әйелдер саны айтарлықтай басым болған. Ал, Оңтүстік Қазақстан облысында ерлер саны өскен. Статистикалық мәліметтерде: Оңтүстік Қазақстан облысында ерлердің саны 204,603 адамға, яғни 20,7 пайызға, әйелдер – 201,387 адамға, яғни 20,4 пайызға, Қызылорда облысында ерлер – 23,514 адамға, яғни 7,6 пайызға, әйелдер – 22,546 адамға, яғни 7,9 пайызға, ал Жамбыл облысында ерлер саны – 19,221 адамға, яғни 4 пайызға, ал әйелдер – 23067 адамға 4,5 пайызға өзгерген. Мысалы, аталған мерзімде Жамбыл облысында 1000 әйелге шаққанда 952 ер азамат, ал 1999 және 2009 жылғы Ұлттық санақтар көрсеткіштері бойынша Қазақстан бойынша орта есеппен 1000 әйелге шаққанда 947 ер азаматтан келетін.

Оңтүстік Қазақстан облысында ерлердің саны әйелдерге қарағанда шамалы ғана өсті. Мысалы, 1999–2009 жылдар аралығында олардың айырмасы 62452, яғни 15,5 пайыз ғана еді.

Ал, Қызылорда облысының қалалық мекендерінде ерлер санының айырмасы әйелдерден 36,2 пайызға төмен болды (Қазақстан өңірлері, 2011: 11). Осы облыстардың екі санақ аралығында ауылдық жерлердегі тұрғындардың табиғи өсіміне байланысты ерлер мен әйелдер санының демографиялық көрсеткішінде оңды өзгерістер байқалады. Жалпы Оңтүстік Қазақстан облысында ерлер санының өсімі барын ескерсек, қалалық/ауылдық деп бөлу бойынша сараптамамыз, аталған облыстың ауылдық мекендерде әйелдер санының өскендігін көрсетті. Мысалы, 1999–2009 жылдар аралығында ауылдарда ерлер – 23,1 пайыз болса, әйелдер – 23,7 пайызға өскен. Жалпы, Оңтүстік Қазақстан облысы ауылдары бойынша әйелдер саны еркектерге қарағанда 28,7 мың адамға артқан. Шын мәнінде, әйелдердің санының еркектермен салыстырғанда басым болуы тек 25 жастан кейін ғана (еркектердің жас кезінде қатерге жиі ұрынуы себепті) арта бастайтын болса, ауылдық жерлерде еркектердің басым болуы туғанынан бастап, өмірінің соңына дейін. Салыстырмалы түрде айтар болсақ: Жамбыл облысы бойынша жалпы алғанда – әйелдер саны ерлерге қарағанда өскен, бірақ ауылдық мекендерде ерлер – 11,8 пайызға артып, әйелдер – 11,3 пайызға кеміген (Қазақстан өңірлері, 2011: 11)

Халық саны артуының болашақ сипаты демографиялық үдерістердің бүгінгі күнгі жағдайындағы өзгерістердің көрсеткіші болып табылады. Осындай көрсеткіштердің бірі – адамдардың орта жасы. Аса жоғары орта жас көрсеткіші Жамбыл облысында тіркелді (қалалық мекендерде – 30,7; ауылдық мекендерде – 29,3), Қызылорда облысында (қалалық мекендерде – 28,8, ауылдық мекендерде – 27,9), ал аса төмені – Оңтүстік Қазақстан облысында (қалалық мекендерде – 27,8; ауылдық мекендерде – 26,2) (Қазақстанның демографиялық жылнамалығы, 2009: 15) тіркелген.

Оңтүстік облыстарда халық дамуының бағыттары статистикалық сараптама көрсеткендей, 1991–2011 жылдар аралығында әрқелкі болып келеді. Оңтүстік Қазақстан облысының барлық аудандарында халықтың табиғи өсімі бар екендігі қуантарлық жайт. Облыс аудандарының ішінде халық санының үлесі Мақтааралда – 23,8 пайызға және Сарыағашта – 22,6 пайызға өсу негізінде қарқынды болды. Керісінше ең төменгі өсім серпіні Ордабасы ауданында 6,3 пайызды құрады. Ал, Қызылорда облысы бойынша халықтың өсу динамикасы оңды болғанымен, облыс бойынша барлық халықтың жалпы өсімі жоғары емес. Тұрғындар өсімінің аса жоғары көрсеткіші Қармақшы да – 10,4 пайызды және Жаңақорғанда – 9,5 пайызды құрап, өсім тіркелген (Қазақстанның демографиялық жылнамалығы, 2009: 22).

Қазіргі таңда демографиялық ахуалды жақсарту, бала туу көрсеткішін арттыру мәселесі күн тәртібінен түспек емес. Әрине, мемлекет тарапынан бала туу көрсеткішін көтеру мақсатында ана мен баланы әлеуметтік жағынан қорғау, оларға мемлекет тарапынан берілетін жәрдемақыны көтеріп, көп балалы аналарға үкімет тарапынан жеңілдіктер жасалуда. Еліміздегі демографиялық жағдайдың тұрақталуына туу деңгейі, үлгілі отбасылар мен жеке адамдардың репродуктивті сипаты да ықпал ететіндігі белгілі. Жалпы халық санының өзгеруіне алдымен халықтың туылуы мен өліміндегі өзгерістердің әсерінен қалыптасқан табиғи өсім әсер етеді. Ескеретін жайт, Қазақстанның демографиялық үдерістері ұзақ жылдар бойы көші-қон үдерісімен тікелей байланысты болды. Кейінгі жылдары сыртқы көші-қонның әлеуметтік-демографиялық ахуалға ықпалы аз екендігі байқалады. Демографиялық жағдайда туу деңгейінің өзіндік орын алары сөзсіз. Соңғы жылдардағы туу динамикасы зерттеу жүргізілген облыстарда бәсеңдеу мен туудың жоғарылау периодтары сәйкес екенін көрсетті. Айырмашылығы тек осы көрсеткіштердің деңгей көрсеткіштерінде.

Туу көрсеткішінің бірі – туудың жалпы коэффициенті болып табылады (ТЖК). Кейінгі жылдардағы туу динамикасы көрсеткендей, аталған облыстарда жалпы бала туудың жоғары және төмен кезеңдері бойынша сәйкестік болғанымен, туудың жалпы коэффициентінің деңгейінде айырма бар. Туу серпінінің жоғары көрсеткіші Оңтүстік Қазақстан облысында, аса төмен көрсеткіші Жамбыл облысында тіркелген. Мысалы, 1000 адамға шаққанда 1999 ж. – 2009 ж. дейін 22,7-ден 30,2-ге дейін өсті және республиканы тұтас алғанда бұл көрсеткіш ең жоғары күйінде қалып отыр. 2009 ж. бері орта есеппен «қазақтар көп тұратын»

атанған өңірде 70 мыңнан астам сәби дүниеге келген, яғни республика бойынша әрбір төртінші бала осы облыста туылды.

Облыстық әділет департаментінің мәліметіне жүгінсек Оңтүстік Қазақстан облысы 2008 ж. бала туу көрсеткіші жағынан бірінші орынға шықты (Қазақстанның демографиялық жылнамалығы, 2009: 23). Десек те, облыстағы жалпы бала туу коэффициентінің өсуі 1000 мың адамға есептегенде 1999 ж. – 22,6; 2000 ж. – 22,5; 2001 ж. – 22,8; 2002 ж. – 22,6 болған, яғни 1992–1998 жылдар аралығындағы (29,9) көрсеткішке жете алмаған. Ал, 2010 ж. мәліметіне сүйенсек, облыста 75967 нәресте тіркеліп, елдегі туылған нәрестелердің 20,7 % құраған (Шынжырбаева, 2009: 9). Мұндай жағдайдың көрініс табуына әсер еткен факторлар қатарына отбасын жоспарлау және әйелдердің саналы түрде тууды шегеріп отырғандығы, елдегі экономикалық дағдарыстан әлеуметтік ахуалдың төмендігін және облыс тұрғындарының басқа аймақтармен салыстырғанда табысының аздығын жатқызуға болады. Ескеретін жайт, ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің деректері бойынша республика көлемінде аналар өлімінің ең жоғары көрсеткіші де Оңтүстік Қазақстан облысына тиесілі болды. Мысалы, 1999 ж. – 29, 2009 ж. – 27, 2010 ж. – 25, 2011 ж. – 15 ана өлімі тіркелген (Қазақстанның демографиялық жылнамалығы, 2012: 112). Дегенмен 2011 жылғы статистикалық деректер бойынша, 2009 ж. салыстырғанда ана өлімінің коэффициенті 100000 туғандарға есептегенде Оңтүстік Қазақстан облысында – 37,8-ден 19,4-ға, Жамбыл облысында – 40,0-ден 26,2-ға, Қызылорда облысында – 42,5-тен 15,7-ға төмендеген.

Туу деңгейінің аса нақты көрсеткіші туудың жиынтық коэффициенті болып табылады (туудың жиынтық коэффициенті (ТЖК) – тууға қабілетті кезеңі бойында бір әйелдің орта есеппен қанша бала туатындығын көрсетеді). Статистикалық деректерге жүгінсек, Қазақстанда туу деңгейінің қысқару тенденциялары сонау 1979 жылы басталған екен. Қазақстанда 1997–2002 жылдар аралығында туудың жиынтық коэффициенті 1,9 дейін төмендеген. Туудың жиынтық коэффициентінің едәуір төмендеуі 1989 ж. басталды, тек 2002 ж. бастап ТЖК деңгейі көтеріле бастайды. Туу деңгейінің жоғарылауы соңғы жылдардағы мәліметтер бойынша үшінші, тіпті төртінші баланың туылуына байланысты болып отыр. Көбінесе олардың қатарына ерінің табысы есебінен қамтамасыз етілетін жасы 30-дан асқан үй шаруасындағы әйелдермен қатар жұмысы мен отбасын сәйкестендіре алатын әйелдерді жатқызамыз.

Еліміздің өңірлерінде туудың жиынтық коэффициентінің айырмашылығы байқалады. Оның ең үлкен көрсеткіші – Оңтүстік Қазақстан (3,71) мен Маңғыстау (3,80) облыстарында тіркелген болса, ең төменгі көрсеткіші – Қостанай (1,70), Қарағанды (2,04), Солтүстік Қазақстан (1,72) облыстарының үлесінде болды. 2009 ж. ТЖК көрсеткіші Маңғыстау облысында (3,80) жоғары болса, ең төменгі көрсеткіші Қостанай (1,70) (Қазақстанның демографиялық жылнамалығы, 2009: 25) облысында тіркелді. Қазақстанда туу деңгейінің жағдайында өңірлік ерекшеліктер айқын аңғарылады, әсіресе, туудың ең жоғары көрсеткіштері оңтүстік және батыс облыстарында көрініс алады. Сондай-ақ, еліміздің оңтүстігіндегі қазақ әйелдерінің бала тууға қабілетті кезеңінің ұзақтығын атап өткен жөн. Қазақ әйелдерінің қырық немесе одан жоғары жаста бала көтеруі бұрыннан кездеседі. Сондықтан да соңғы кезде 35–44 жас аралығындағы әйелдердің тууы жөнінде айғақтық деректердің болуы таңқаларлық жайт емес. Оңтүстік және батыс өңірлерде некеге тұрғаннан кейінгі алғашқы жылы-ақ жағдайға қарамастан (оқу, жұмыс, лауазым, денсаулыққа байланысты) бала туу стереотипі сақталған.

Аталған кезеңдегі тарихи оқиғалар мен қоғамдағы түбегейлі өзгерістер табиғи өсімге өз әсерін тигізген еді. Дәл осы жылдары, туудың жиынтық коэффициенті қала/ауыл деп бөлінісінде төмендегіше көрініс береді: қалалық мекендерде Оңтүстік Қазақстан облысында – 3,84; Жамбыл облысында аталған коэффициент – 2,80; Қызылорда облысында – 3,93 құрады, ауылдық мекендерде Жамбыл облысында – 3,54; Оңтүстік Қазақстан облысында – 3,64, Қызылорда облысында – 3,12 болды (Женщины и мужчины Казахстана, 2010: 13). Егер Жамбыл облысында «классикалық» модель – қаламен салыстырғанда ауылда туу жоғары болса, Қызылорда мен Оңтүстік Қазақстанда жаңа феномен – қаладағылар

арасында туу жоғары болған.

Әлемдегі көптеген елдерде халықтың қартаю дәрежесі айқындаушы демографиялық үдеріс болып табылатыны белгілі. БҰҰ демографтарының тұжырымдауынша, қартаю дәрежесі 65 және одан жоғары жастағы адамдар қоғамда 4 пайыздан кем болса жас, егерде осы топтағы адамдар 4–7 пайызды құраса, кемеліне келген, ал олардың үлесі 7 пайызға өссе, халық кәрі болып саналады. Осы тұрғыдан қарастыратын болсақ, ҚР Статистика агенттігі мәліметтері бойынша аталған көрсеткіште елімізде 65 және одан жоғары жастағы адамдардың саны халықтың жалпы санының 7,1 % құрайды екен (Женщины и мужчины Казахстана, 2010: 13). Оңтүстік Қазақстан өңірінде бала туу өсімі жоғары болғандықтан халықтың қартаю көрсеткіштері азайған. Еңбекке жарамды халыққа демографиялық жүктеменің (1000 адамға) көрсеткіші бойынша 0–14 жас тобындағы балалардың демографиялық жүктемесінің жоғары коэффициенттері Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда және Жамбыл (408-ден 524 адамға дейін) облыстарына тиесілі болып отыр.

Халықтың әлеуметтік-демографиялық дамуының жағдайы мен өзгерістерінің маңызды көрсеткіштерінің бірі – өлім-жітім. Бұл көрсеткіш демографиялық факторлармен қатар (халықтың жастық құрылымы) әлеуметтік (өзін-өзі сақтай білу тәртібі, экологиялық жағдай, медициналық жәрдемнің қолжетімділігі мен сапасына, еңбекті қорғау, жол-көлік жағдайына және т.б) факторларға да тәуелді болады. Халықтың өлім көрсеткіші зерттелген облыстарда әркелкі болып келеді. Аталған үдерістің динамикасын қадағаласақ, 2005 жылға дейін бұл үдерістің позитивті болғанын, яғни өлім көрсеткішінің төмендігін байқаймыз. 2005–2008 жж. аралығында осы көрсеткіш бір деңгейде (шамалы ауытқулармен) тұрды, ал 2008 ж. – 2009 ж. дейін төмендеген. Алайда 2010 ж. өлім көрсеткіші Жамбыл облысында айтарлықтай өскен. (2009 ж. 7,00-ден – 2010 ж. 8,01-ге дейін), Оңтүстік Қазақстанда көрсеткіш аса өзгермеді (2009ж. 6,00-дан – 2010 ж. 6,08 дейін), ал Қызылорда облысында бұл көрсеткіш төмендеген (7,00-ден 6,85-ге дейін).

Демографиялық ахуалдың тағы бір көрсеткіші – халықтың некеге тұруы мен ажырасуы. Туу деңгейіне некенің ықпалы ететіндігі сөзсіз. Бұл ретте корреляциялық тәуелділік төмендегіше сипатталады: некеге тұрудың артуы туу көрсеткішінің жоғарылауына алып келеді. Оңтүстік Қазақстан өңірі бойынша аталған көрсеткіштен 1999 ж. санақ қорытындыларын 1989 ж. салыстырғанда некеге тұрушылардың санының азайғандығын көреміз. Бірақ, халықтың неке жағдайы бойынша ең жоғарғы көрсеткіш (58,9 пайыз) Оңтүстік Қазақстан облысы үлесінде болды. Статистикалық мәліметтер сараптамасының көрсетуі бойынша 2000 ж. бастап елде некеге тұрғандар саны артқан (6,11 пайыздан (1000 адамға шаққанда), 2010 ж. 8,97 пайызға дейін). Дегенмен бұл некеге тұру деңгейі 1991 ж. қарағанда – 10,1 пайыз төмен (ҚР Статистика агенттігінің ресми сайты, 2005: 272).

Халық санының ұдайы өсуінің сипаты халықтың табиғи өсімі болып табылады. Бұл көрсеткіштің үш облыс бойынша динамикасы бірдей, өсу және төмендеу кезеңдері сәйкес келеді. Аса жоғары табиғи өсім Оңтүстік Қазақстан облысында, ең төмені Жамбыл облысында белгіленді.

Халықтың неке жағдайының көрсеткіші бойынша демографиялық индикаторлар арасында Оңтүстік Қазақстан өңірінде аталған облыстардың мәліметтерімен қатар динамикасы да бір-біріне сәйкес келеді. Жалпы 2007 ж. дейін неке жағдайының деңгейі жоғары, ал 2007–2008 ж. бастап аталған көрсеткіш бойынша байқалған кему 2009 ж. қайта өсуге ұласады. 2008 ж. статистикалық мәліметтер неке ахуалының Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Қызылорда облыстарының қалалық және ауылдық мекендерде бірдей еместігін көрсетті. Әйтседе, салыстырмалы түрде қарастырар болсақ: Жамбыл облысының ауылдық жерлерінде некеге тұру қалаға қарағанда жоғары (қалада – 8,71 пайыз және ауылда – 8,58 пайыз) болса, ал екі облыстың неке жағдайы басқаша көрініс береді: қала тұрғындарының некеге тұру деңгейі аталмыш көрсеткіштің ауыл тұрғындарына қарағанда біршама жоғары (Оңтүстік Қазақстан облысында – 9,38 пайыз (қала), 7,95 пайыз (ауыл), Қызылорда облысында – 11,45 пайыз (қала) және тиісінше 7,26 пайыз (ауыл) (Казахстан в цифрах, 2009: 178). Дегенмен Қызылорда облысының көрсеткішіндегі едәуір айырмашылығы

назар аударарлық жайт, бұл әрине облыс халқының жыныс-жас құрылымының нәтижесінен деп білген жөн. Жамбыл облысында неке құрған күйеулердің орта жасы – 26,8 жастан (1999 ж.) 27,2-дейін (2009 ж.), Қызылорда облысында – 26,2 жастан 26,9-ға дейін тиісінше, Оңтүстік Қазақстан облысында – 26,0-дан 26,8 жасқа дейін өсті. Некеге тұрған қалыңдықтардың орта жасы Жамбыл облысында (1999 ж. – 23,9; 2009 ж. – 23,9) өзгермеген. Оңтүстік Қазақстан (22,8 және 23,4) және Қызылорда облыстарының (23,2 және 24,1) динамикасында шамаластық байқалады. Қала/ауыл деп бөлінісі бойынша Оңтүстік Қазақстан және Қызылорда облысының ауылдық мекендерінде қалыңдықтардың орташа жасы едәуір өскендігін (1999 ж. – 22,6; 2008 ж. – 24,0) көрсетті (Қазақстан в цифрах, 2009: 196).

Халықтың неке жағдайымен байланысты ажырасу көрсеткішінің оңтүстік облыстарда үлкен айырмашылығын талдау барысы көрсетті. 1999 ж. халық санағы мәліметі бойынша 1989 ж. салыстырғанда 20–24 жас аралығында ажырасу өскен. Кейінгі мәліметтерден ажырасу деңгейінің динамикасы Оңтүстік Қазақстан және Қызылорда облыстарында едәуір сәйкес келді. Алайда ажырасу тенденциясы Қызылорда облысында күрт өзгерсе, ал Оңтүстік Қазақстан облысында баяу өзгерді. (2003–2010 жж. аралығында ажырасу деңгейі басқа облыстардағыдай аса жоғары ауытқымады). Мұндай жағдай көрінісі Қызылорда облысында ажырасудың өсіміне алып келді. Жалпы алғанда, соңғы жылдары аталған облыстарда неке бұзылуының деңгейі жоғары болған.

Демографиялық жағдайдың оң өсіміне көш-қонның да елеулі ықпалы әсіресе Оңтүстікке көшіп келушілер арқылы нақты байқалады. Атап өтер жайт, отандастарымыздың атамекеніне оралуын, олардың азаматтық мәртебе алуын, тұрғын үймен қамтамасыз етілуін және т.б. мұқтаждықтарын шешуге байланысты іс-шаралар, облыстарда заман талабына жауап беретін оралмандарды бейімдеу орталықтарын құру мәселелері бойынша мемлекет тарапынан ауқымды жұмыстар атқарылып келеді. «2005 жылға арналған республикалық бюджет туралы» ҚР Заңының 13-бабында оралмандардың көшіп келуінің 1993–1998 жылдарға арналған квотасына енгізілген және тұрғын үймен қамтамасыз етілмеген оралмандардың отбасыларына қаражат төлеу көзделген. Осыған орай Оңтүстік Қазақстан облысында 1992–1998 жж. аралығында Тәжікстаннан көшіп келген босқын оралман отбасыларының барлығына көшіп келу квотасына сәйкес тұрғын үй сатып алу үшін және біржолғы жәрдемақы қаржылары есеп шоттарына толық аударылған (ОҚОМА. 897-қ. 1-т. 162-б. 784-іс. 227-п.).

Қазақтардың көші-қонының салдарларының бір қырын айтсақ, онда ғасыр басында (1897 ж. санақ бойынша) елдегі Қазақстаннан тыс жерлерде туылғандардың үлесі 8,3 пайыз болған болған, 1999 ж. олардың үлесі, славян өкілдері мен немістердің өз отанына көшулеріне қатысты ірі көші-қон ағындарынан кейін 22,9 пайызды құрады (Құдайбергенова, 2013: 239).

Қорытынды

Жоғарыдағы мәселелерді қорытындылай келе, Қазақстанның оңтүстік облыстарындағы демографиялық жағдайдың аталған кезеңдегі өзара ұқсастықтары, мәселен ауыл тұрғындары санының артуы есебінен халық санының өсімі, некеге тұру және туу көрсеткіштерінің өсуі сияқты ағымдары байқалады. Оңтүстік Қазақстанмен салыстырғанда Қызылорда облысында қала тұрғындарының ішінде ерлер саны азайған. Қазіргі таңда халықтың тұрмыс жағдайының қалыптасып, тұрақталуы мен жақсаруы арқасында өлім-жітім көрсеткіші біршама төмендеген. Сондай-ақ, облыс орталықтары өңір халқы үшін тұрмыстық жағынан тартымды аймақ болып есептеледі. Бұл жерде, қала халқы санының артуы жағынан Оңтүстік Қазақстан облысы алдыңғы қатарда. Халықтың табиғи өсімін күшейту үшін жастарға, әсіресе жаңа және жас отбасыларға, көп балалы аналарға үкімет тарапынан жүйелі түрде қамқорлық, тікелей көмек ұйымдастырылуы қажет. Статистикалық мәліметтерді талдау барысы бір өңірдің ішінде демографиялық дамудың әртүрлі модельдері бар екендігін аңғартты. Оңтүстік Қазақстан өңірі Қазақстан Республикасының аймағы ретінде елдің әлеуметтік-демографиялық саясатын жүргізуде маңызы бар және жоғары потенциалға ие екендігі сөзсіз.

Sources

SKCentral State Archive — South Kazakhstan Central State Archive

Дереккөздер

ОҚОМА — Оңтүстік Қазақстан орталық мемлекеттік архиві.

References

- Azhenov, Bisenbaev, 1997 — *Azhenov M.S., Bisenbaev D.E.* Sotsialnaya stratifikatsiya v Respublike Kazahstan [Social stratification in the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Bilim, 1997. 112 p. (In Russ.).
- Asylbekov, 1993 — *Asylbekov M.H.* Industrializatsiya Kazahstana i ee sotsialno-ekonomicheskie posledstviya [Industrialization of Kazakhstan and its socio-economic consequences]. Mysl, 1993. No. 4. Pp. 85–90. (In Russ.).
- Baigut, 2011 — *Baigut M.* Ulysymnyn uytksy [The basis of the ulus]. Egemen Kazakstan, 2011. 24 мамыр. No. 180. 9 p. (In Kaz.).
- Esimova, 2011 — *Esimova A.B.* Sovremennye sotsialno-demograficheskie tendentsii v razvitii naseleniya yuga Kazahstana [Modern socio-demographic trends in the development of the population of the South of Kazakhstan]. Demograficheskaya situatsiya v Kazahstane: sostoyanie i perspektivy. Materials of the scientific conference, Uralsk, July 18, 2011. 168 p. (In Russ.).
- Zheksenbaev, 2011 — *Zheksenbaev S.* Ontustik sabili boludan birinshi orynda [The South is in the first place on births]. Altyn Orda, 2011. (In Kaz.).
- Zhenshiny i muzhchiny Kazahstana, 2010 — *Zhenshiny i muzhchiny Kazahstana* [Women and men of Kazakhstan]. Statistics collection Astana, 2010. 13 p. (In Russ.).
- Zhumasultanov, Ibraev, 2000 — *Zhumasultanov T.Zh., Ibraev A.T.* Naselenie Kazahstana s drevneishih vremen do nashih dni [The population of Kazakhstan from ancient times to the present day]. Almaty, 2000. 97 p. (In Russ.).
- Ismailov, 2006 — *Ismailov A.I.* Ontustik Kazahstan oblysynyn tarihi-geografiyalyk ocherki. [Historical and geographical map of South Kazakhstan region] Oku kuraly. Shymkent, 2006. 48 p. (In Kaz.).
- Kazahstan v tsifrah, 2009 — *Kazahstan v tsifrah.* 1991–2008 [Kazakhstan in numbers. 1991–2008]. Astana, 2009. 15 p. www.stat.kz. (In Russ.).
- Kapkyzy, 2010 — *Kapkyzy E.* Nurly kosh kungeiden bastalghan [Nurly Street started with kungei]. Turkistan, 2010. (In Kaz.).
- Kozybaev, Aldazhumanov, 1997 — *Kozybaev M.K., Aldazhumanov K.S.* Totalitarnyi sotsializm: realnost i posledstviya [Totalitarian Socialism: reality and consequences]. Almaty: Gylym, 1997. Pp. 10–11. (In Russ.).
- Kazahstan onirleri, 2011 — *Kazahstan onirleri 2011 zh.* [Regions of Kazakhstan in 2011]. Kazakhstan Respublikasy Strategiyalyk josparlau zhane reformalau agenttigi Ultyk statistika byurosy. Astana, 2011. Pp. 21, 24, 26. (In Kaz.).
- Kazahstannyn demografiyalyk zhylnamalygy, 2005 — *Kazahstannyn demografiyalyk zhylnamalygy* [Demographic annals of Kazakhstan]. Astana, 2005. 272 p. www.stat.kz (In Kaz.).
- Kazahstannyn demografiyalyk zhylnamalygy, 2009 — *Kazahstannyn demografiyalyk zhylnamalygy* [Demographic annals of Kazakhstan]. Astana, 2009 (In Kaz.).
- Kazahstannyn demografiyalyk zhylnamalygy, 2012 — *Kazahstannyn demografiyalyk zhylnamalygy* [Demographic annals of Kazakhstan]. Astana, 2012. Demograficheskii ezhegodnik Kazahstana. Astana, 2012. 210 p. (In Kaz.).
- Kudaibergenova, 2010 — *Kudaibergenova A.I.* Kenes dauirindegi Kazahstandagy koshi-kon uderisteri: tarihi-demografiyalyk aspekt (1917–1991 zh.zh.) [Migration processes in Kazakhstan in the Soviet era: historical and demographic aspect (1917–1991)]. tarih. gyl. dokt. diss. Almaty, 2010. 331 p. (In Kaz.).
- Kudaibergenova, 2013 — *Kudaibergenova A.I.* XX gasyrdagy kazaktardyn repatriatsiyasy tarihy [From the history of repatriation of Kazakhs in the XX century] / Valihanov Readings - 17: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference. Kokshetau, 2013. 575 p. Vol. 1. (In Kaz.).
- Makulbaev, 2006 — *Makulbaev A.* Oralmandar memlekettik koldaudan kende emes [Repatriates are not deprived of state support]. Shymkent kelbeti, 2006. (In Kaz.).
- Mamyrali, 2006 — *Mamyrali Zh.* Basymyzga bas kosylgan zhaksy goi [It's good to have a head on our heads]. Ontustik Kazahstan, 2006. (In Kaz.).
- Meirbekov, 2010 — *Meirbekov M.B.* Ontustik Kazahstan halkynyn aleumettik-demografiyalyk damuy (1926–1959 zhzh.) [Socio-demographic development of the population of South Kazakhstan (1926–1959)]. Abstract of Candidate of Historical Sciences thesis. Almaty, 2010. 32 p. (In Kaz.).
- Nikitin, 2009 — *Nikitin D.* Kazhdyi shestoi kazahstanets zhivet v YuKO [Every sixth Kazakhstani lives in South Kazakhstan region]. Yuzhnyi Kazahstan, 2009. (In Russ.).
- Pushkarev, 2009 — *Pushkarev G.* Nas soschitali, no ese ne summirovali [We've been counted, but we haven't been summed up yet]. Iuzhnyi Kazahstan, 2009. (In Russ.).
- Tatimov, 1993 — *Tatimov M.B.* Kazak alemi. Kazaktyn sany kansha [Kazakh world. What is the number of Kazakhs]. Almaty: Atamura, 1993. 105 p. (In Kaz.).
- Tatimov, Akshalova, 1997 — *Tatimov M., Akshalova M.* Kazahstannyn demografiyalyk sayasatynyn kalyptasuy [Formation of the demographic policy of Kazakhstan]. Almaty: Kazmemagru, 1997. 110 p. (In Kaz.).
- Tatimov, Aliev, 2009 — *Tatimov M., Aliev Zh.* Derbestigimiz – demografiyada [Our independence is in demographics]. Elbasy jane el sany. Almaty: Arys, 2009. 224 p. (In Kaz.).

Haikina, 2009 — *Haikina N.* Nas пока около 650 tys. [There are about 650 thousand of us so far]. Yuzhnyi Kazakhstan, 2009.

Hamidullin, 2011 — *Hamidullin R.* Beseda o migratsii [A conversation about migration]. Rabat, 2011. (In Russ.).

Synzhyrbaeva, 2009 — *Synzhyrbaeva M.* Demografiya dagdarysty elemeidi [Demographics ignore crisis]. Ontustik Kazakhstan, 2009. No. 2–3. Pp. 1–9. (In Kaz.).

Yuzhno-Kazahstanskaya oblast i ee regiony, 2003 — *Yuzhno-Kazahstanskaya oblast i ee regiony* [South Kazakhstan region and its regions]. Statisticheskii sbornik. Pod red. B.S. Saimanova. Shymkent, 2003. (In Russ.).

Әдебиеттер

Аженов, Бисенбаев, 1997 — *Аженов М.С., Бисенбаев Д.Э.* Социальная стратификация в Республике Казахстан. Алматы: Білім, 1997. 112 с.

Асылбеков, 1993 — *Асылбеков М.Х.* Индустриализация Казахстана и ее социально-экономические последствия. Мысль, 1993. № 4. С. 85–90

Байғұт, 2011 — *Байғұт М.* Ұлысымның ұйытқысы // Егемен Қазақстан, 2011. 24 мамыр. № 180. 9 б.

Есимова, 2011 — *Есимова А.Б.* Современные социально-демографические тенденции в развитии населения юга Казахстана // Демографическая ситуация в Казахстане: состояние и перспективы. Сборник материалов научной конференции. Уральск. 18 июль, 2011. 168 с.

Жексенбаев, 2011 — *Жексенбаев С.* Оңтүстік сәбилі болудан бірінші орында. Алтын Орда, 2011.

Женщины и мужчины Казахстана, 2010 — *Женщины и мужчины Казахстана.* Астана, 2010. 13 с.

Жумасултанов, Ибраев, 2000 — *Жумасултанов Т.Ж., Ибраев А.Т.* Население Казахстана с древнейших времен до наших дней. Алматы: КИИТУ, 2000. 97 с.

Исмаилов, 2006 — *Исмаилов А.И.* Оңтүстік Қазақстан облысының тарихи-географиялық очеркі. Оқу құралы. Шымкент: Ілім, 2006. 48 б.

Казахстан в цифрах, 2009 — *Казахстан в цифрах.* 1991–2008. Астана, 2009. 15 с. ҚР Статистика агенттігінің ресми сайты: www.stat.kz

Кәпқызы, 2010 — *Кәпқызы Е.* Нұрлы көш күнгейден басталған // Түркістан газеті. 18 тамыз, 2010. № 5. 3 б.

Козыбаев, Алдажуманов, 1997 — *Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С.* Тоталитарный социализм: реальность и последствия. Алматы: Ғылым, 1997. С. 10–11.

Қазақстан өңірлері, 2011 — *Қазақстан өңірлері 2011 ж.* Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалау агенттігі Ұлттық статистика бюросы. Астана, 2011. Б. 21, 24, 26.

Қазақстанның демографиялық жылнамалығы, 2005 — *Қазақстанның демографиялық жылнамалығы.* Астана, 2005. 272 б. ҚР Статистика агенттігінің ресми сайты: www.stat.kz

Қазақстанның демографиялық жылнамалығы, 2009 — *Қазақстанның демографиялық жылнамалығы.* Астана, 2009. 225 б.

Қазақстанның демографиялық жылнамалығы, 2012 — *Қазақстанның демографиялық жылнамалығы.* Астана, 2012. 289 б.

Құдайбергенова, 2010 — *Құдайбергенова А.И.* Кеңес дәуіріндегі Қазақстандағы көші-қон үдерістері: тарихи-демографиялық аспект (1917–1991 жж.). Т.ғ.д. дисс. Алматы, 2010. 331 б.

Құдайбергенова, 2013 — *Құдайбергенова А.И.* XX ғасырдағы қазақтардың репатриациясы тарихынан // Валихановские чтения – 17: Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Кокшетау, 2013. Т. 1. 575 с.

Мақұлбаев, 2006 — *Мақұлбаев Ә.* Оралмандар мемлекеттік қолдаудан кенде емес // Шымкент келбеті. 2006. Ақпан. № 2. 3 б.

Мамырәлі, 2006 — *Мамырәлі Ж.* Басымызға бас қосылған жақсы ғой // Оңтүстік Қазақстан. 2006. № 6 (152). Б. 1–12.

Мейірбеков, 2010 — *Мейірбеков М.Б.* Оңтүстік Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық дамуы (1926–1959 жж.): т.ғ.к., дисс. автореф. Алматы, 2010. 32 б.

Никитин, 2009 — *Никитин Д.* Каждый шестой казахстанец живет в ЮКО // Южный Казахстан. 2009. № 4. 5 с.

Пушкарев, 2009 — *Пушкарев Г.* Нас сосчитали, но еще не суммировали // Южный Казахстан. 2009. № 4. 3 с.

Тәтімов, 1993 — *Тәтімов М.Б.* Қазақ әлемі. Қазақтың саны қанша. Алматы: Атамұра, 1993. 105 б.

Тәтімов, Ақшалава, 1997 — *Тәтімов М., Ақшалава М.* Қазақстанның демографиялық саясатының қалыптасуы. Алматы: Казмеагру, 1997. 110 б.

Тәтімов, Әлиев, 2009 — *Тәтімов М., Әлиев Ж.* Дербестігіміз – демографияда. Елбасы және ел саны. Алматы: Арыс, 2009. 224 б.

Хайкина, 2009 — *Хайкина Н.* Нас пока около 650 тыс // Южный Казахстан. 2009. июнь. № 4. 4 с.

Хамидуллин, 2011 — *Хамидуллин Р.* Беседа о миграции. М.: Изд-во Рабат, 2011. 189 с.

Шынжырбаева, 2009 — *Шынжырбаева М.* Демография дағдарысты елемейді // Оңтүстік Қазақстан. 2009. № 2–3. Б. 1–9.

Южно-Казахстанская область и ее регионы, 2003 — *Южно-Казахстанская область и ее регионы.* Статистический сборник. / Под ред.: Б.Ш. Шайманова. Шымкент, 2003. 33 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 2, pp. 387–397, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_387-397

THE PROBLEM OF HOLINESS IN SUFISM IN THE WORKS OF WESTERN AND RUSSIAN RESEARCHERS

Marzhan A. Kasimbekova^{1*}

¹Al-Farabi Kazakh National University
 (71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Kazakhstan)
 PhD Student

 <https://orcid.org/0000-0002-5380-0656>. E-mail: kasimbekovamarzan@gmail.com

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Kasimbekova M.A., 2024

Abstract. *Introduction.* The article examines the search for one of the most difficult problems in the works of Western and Russian researchers of the history of Islam – related to the problem of the priesthood in Sufism. *Goals and objectives.* The problem of the cult of saints still remains one of the most controversial issues in science. Especially monuments in holy places, the recording of oral traditions associated with such places, their detailed study is one of the urgent issues that require careful study. The emergence of saints and shrines that occupy a firm place in our religious life, explaining their functions, the creation of simple schemes and simple solutions characteristic of Soviet science, cannot be solved today. In the article, the problem of the priesthood in Sufism in the works of Western and Russian researchers tries to fill this gap and examines the problem from the point of view of new perspectives, based on special research and data analysis. *Results.* One of the main problems of the history of Islam is the concept of "holiness". The article comprehensively analyzes the discourse of Islam in modern foreign research (1991–2021) using interdisciplinary methods. The study examines the problem of Sufism in Islam based on the works of Western and Russian researchers. *Conclusions.* The information given in the article can be used in the lessons of historiography, history and religious studies. After all, the conclusions of the author of the article will be used in the further study of the traditional worldview, history and ethnography of the Kazakhs. Foreign historians have made a great contribution to the study of the history and culture of the peoples of Central Asia and Kazakhstan. Thus, a special study of foreign historiography, its organizational foundations, databases, research methodology is of great interest for both science and practice.

Keywords: History of Islam, Central Asia, Western researchers, Russian researchers, traditional worldview, historiography, Sufism, holiness

For citation: Kasimbekova M.A. The problem of holiness in sufism in the works of western and Russian researchers // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 387–397. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_387-397

БАТЫС ЖӘНЕ РЕСЕЙ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ СОПЫЛЫҚТАҒЫ ӘУЛИЕЛІК МӘСЕЛЕСІ

Маржан Әмірқызы Қасымбекова^{1*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан)

2 курс докторанты

 <https://orcid.org/0000-0002-5380-0656>. E-mail: kasimbekovamarzan@gmail.com

*Корреспондент автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Қасымбекова М.Ә., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада ислам тарихындағы Батыс және Ресей зерттеушілері еңбектеріндегі күрделі мәселелердің бірі – сопылықтағы әулиелік мәселесіне қатысты зерттеулер қарастырылған. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері.* Әулиелік культі мәселесі әлі күнге дейін ғылымдағы ақтаңдақтардың бірі болып табылады. Әсіресе, әулиелі орындардағы ескерткіштер, осындай жерлермен байланысты ауызша аңыз-дәстүрлерді жазбаға түсіру, оларды тәкпіштеп зерттеу тыңғылықты түрде қолға алынып зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелердің бірі.. Бүгінгі таңда біздің діни өмірімізге берік сіңген әулиелер және әулиелі орындардың пайда болуы олардың функцияларын түсіндіруде, кеңестік ғылымға тән типтік схемалар мен қарапайым шешімдерді әзірлеуде бүгінгі таңда өз шешімін таппай отыр. Мақалада Батыс және Ресейлік зерттеушілердің еңбектеріндегі тарихнама бұл олқылықтың орнын толтыруға тырысады және мәселені арнайы зерттеулер мен деректерді талдауға негізделген жаңа тәсілдер тұрғысынан қарастырады. *Нәтижелер.* Ислам тарихының негізгі тенденцияларының бірі «әулиелік культі» түсінігі болып табылады. Мақалада қазіргі заманғы шетелдік зерттеулердегі (1991–2021) ислам дискурсын кешенді түрде, пәнаралық әдістерді пайдалана отырып талдайды. Зерттеуде исламдағы сопылық әулиелік мәселесі Батыс және Ресей зерттеушілерінің еңбектері талданды. *Қорытынды.* Мақалада келтірілген мәліметтерді тарихнама, тарих және исламтану сабақтарында пайдалануға болады. Себебі, мақала авторының тұжырымдары қазақтардың дәстүрлі дүниетанымын, тарихын және этнографиясын одан әрі зерттеуде қолданыс табады. Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеуге шетел тарихшылары үлкен үлес қосты. Шетелдік тарихнаманың арнайы зерттелуі, оның ұйымдастырушылық негіздері, деректік базасы, зерттеу әдістемесі ғылым үшін де, тәжірибе үшін де үлкен қызығушылық тудырады. **Түйін сөздер:** Ислам тарихы, Орталық Азия, Батыс зерттеушілері, Ресей зерттеушілері, дәстүрлі дүниетаным, тарихнама, сопылық, әулиелік **Дәйексөз үшін:** Қасымбекова М.Ә. Батыс және Ресей зерттеушілері еңбектеріндегі сопылықтағы әулиелік мәселесі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 387–397 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_387-397

ПРОБЛЕМА СВЯТОСТИ В СУФИЗМЕ В ТРУДАХ ЗАПАДНЫХ И РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Маржан Амировна Касимбекова^{1*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, пр. Аль-Фараби, 050040, г. Алматы, Казахстан)

докторант 2 курса

 <https://orcid.org/0000-0002-5380-0656>. E-mail: kasimbekovamarzan@gmail.com

*Корреспондирующий автор

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается поиски одной из самых сложных проблем в трудах западных и российских исследователей истории ислама – связанные с проблемой святых (аулия) в суфизме. *Цели и задачи исследования* Проблема культа святых до сих пор остается одним из самых спорных вопросов в науке. Особенно это касается памятников в святых местах, запись устных преданий, связанных с такими местами, их детальное изучение являются одним из актуальных вопросов, требующих тщательного изучения. Возникновение святых и святынь, занимающих прочное место в нашей религиозной жизни, объясняющее их функции, создание простых схем и простых решений, характерных для советской науки, сегодня не поддается решению. В данной статье, посвященной проблеме священства в суфизме в трудах западных и российских исследователей, автор пытается восполнить этот пробел и рассматривает проблему с точки зрения новых перспектив, на основе специальных исследований и анализа данных. *Результаты.* Одной из главных проблем истории ислама является понятие «святость». В статье комплексно, с использованием междисциплинарных методов, анализируется дискурс ислама в современных зарубежных исследованиях (1991–2021 гг.). В исследовании рассматривается проблема суфизма в исламе на основе работ западных и российских исследователей. *Выводы.* Информация, приведенная в статье, может быть использована на уроках историографии, истории и религиоведения. Ведь выводы автора статьи будут использованы при дальнейшем изучении традиционного мировоззрения, истории и этнографии казахов. Зарубежные историки внесли большой вклад в изучение истории и культуры народов Средней Азии и Казахстана. Таким образом, специальное изучение зарубежной историографии, ее организационных основ, базы данных, методологии исследований представляет большой интерес как для науки, так и для практики.

Ключевые слова: История ислама, Центральная Азия, Западные исследователи, Российские исследователи, традиционное мировоззрение, историография, суфизм, святость

Для цитирования: Касимбекова М.А. Проблема святости в суфизме в трудах западных и Российских исследователей // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 387–397. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_387-397

Кіріспе

Ерте орта ғасырларда пайда болғаннан бастап Орталық Азия аумағындағы исламның тарихи жолын, оның әр түрлі саяси жүйелер жағдайында одан әрі таралуын, көтерілу мен әлсіреуі, сайып келгенде, осы күндері оның түпкілікті нығаюын зерттеу маңызды болып отыр. Ислам соның ішінде сопылықтағы әулиелік культі осы аймақ халықтарының тарихында рөл атқарғандығы және оның перспективасы жағынан зерттеуді қажет ететін маңызды мәселелер.

Сондықтан Орталық Азия аумағында исламдағы сопылықтағы әулиелік культі Батыс және Ресей зерттеушілері еңбектерінде тың тақырыптардың бірі болып табылады.

Бұл тақырыпты толық игеру ХХ ғасырдың 30-шы жылдарынан бастау алады. Осы кезеңде венгр ғалымы И. Гольдциердің «Исламдағы әулиелік культі» (Гольдциер, 1938: 65) еңбегінің орыс тіліне аудармасын жариялау кеңес ғылымында да аталмыш мәселе бойынша зерттеулердің қарқынды түрде дамуына ықпал ете бастады. Атап айтқанда, белгілі кеңестік зерттеушілер В.Н. Басилов, н. Д. Баялиева, С. М. Демидов, г. П. Снесарев, О. А. Сухарева, И.Г. Петрушевский исламдағы әулиелікке табыну туралы өзінің тарихи-этнографиялық еңбектерін жариялады. Сопылық тарихының мәселелері, оның идеологиялық бастаулары негізінен әлемдік шығыстануда толыққанды зерттелген (Басилов, 1970; Баялиева, 1972; Демидов, 1976; Снесарев, 1969; Сухарева, 1950) Зерттеушілердің бұл тәсіліне сол кездегі идеология ықпал етті. Кеңес Одағында ислам тарихын зерттеуге тыйым салынғандықтан (Ислам., 1991: 232) көптеген ғалымдар әулиеге табынуды исламға дейінгі нанымдардың қалдығы деп жариялау арқылы мәселені зерттеуге мүмкіндік алады.

Бұл мәселенің зерттелуіне батыстың белгілі шығыстанушы-ғалымдары Э. Массэ, И. Гольдциер, Л. Массиньон, Дж.С. Тримингэм, Э. Роузентал, А. Арберри, А. Корбен,

А. Шиммель және т.б., кеңес-ресей ғалымдары К. Казанский, Е.Э. Бертельс, И.П. Петрушевский, В.А. Жуковский, А.Д. Кныш, О.Б. Фролова, И.М. Фильштинский, А.А. Хисматуллин, М.Т. Степанянц және т.б. өз еңбектерін жария етті. (Тримингэм, 1989: 328) Сопылықты зерттеудің негізгі объектісі негізінен оның діни-философиялық, этикалық ілімдері болып табылады. Шетелдік авторлардың арасында Дж.С. Тримингэм әртүрлі тарикаттарды салыстырмалы әдіспен зерттеді және сопылық доктринаның дамуына ықпал еткен Ұйымдық құрылым ретінде сопылық бауырластық тарихына қызығушылық танытты. Сопылықтағы әулиелік мәселесіне деген қызығушылық Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, дәлірек айтсақ, 1990 жылдары өсе бастады. Исламдағы әулиелікке табынуға қатысты әртүрлі ақпарат пен материалдарды ғылыми айналымға енгізген және бұл мәселені жаңа көзқараспен ашқан бірқатар жаңа авторлар пайда болды. Атап айтқанда О.В. Горшунова, Ә. Муминов, Р.М. Мұстафина, Т.С. Саксанов пен В.О. Бобровниковтардың еңбектері жарияланды (Горшунова, 1992; Муминов, 1996; Мұстафина, 1992; Саксанов, 1991; Бобровников, 2003). Осы мәселе бойынша толыққанды зерттеулердің болуына қарамастан, әулиелікке табыну мәселесі ғылымда зерттеуді қажет ететін негізгі өзекті мәселелердің бірі болып қала береді. Ескерткіштер, әсіресе қасиетті жерлерде, мұндай жерлерге байланысты ауызша аңыздар мен дәстүрлер жазылмағанын, зерттелмегенін көреміз (Тримингэм, 1989: 328) Жалпы, діндегі әулиелік ұғымы туралы әртүрлі пікірлер бар. Әулиелік тек исламға ғана емес, басқа діндерге, соның ішінде христиан дініне де тән екенін атап өткен жөн. Христиандықтың католиктік ағымына тән қасиеттілік тұжырымдамасын бір кездері протестанттық реформаторлар толығымен жоққа шығарды. Протестанттық мағынада әулиелерге табыну католик дініндегі рәсімнің бір түрі болып саналды.

Ислам фундаменталистері (ваххабилер) сонымен бірге исламның алғашқы тазалығын бұзған әулиеге (бидеге) ғибадат етуді, құдайға серік қосқандарды (ширк) пұтқа табынушылық үшін айыптады. Осыған байланысты осы уақытқа дейін әулиелер мұсылмандардың діни өмірінде маңызды орынға ие болғанына қарамастан, қазіргі уақытта дәстүрлі ислам тұрғысынан оны жоққа шығару үстем болып отыр.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланың әдіснамалық және теориялық негізін тарихи процестер мен нақты оқиғаларды зерттеудің жалпы қабылданған ғылыми ұстанымдары – тарихилық (историзм), ғылыми және объективизм құрайды. Зерттеу нәтижелерінің репрезентативтілігі мен сенімділігі жүйелік, құрылымдық-функционалдық, тарихи, логикалық, социологиялық, салыстырмалы талдау сияқты әдістерді қолдану арқылы қамтамасыз етілді.

Талқылау

Бұл мақаланың өзектілігі аталмыш тақырыпқа қатысты отандық тарихнаманы одан әрі дамыту, Батыс және Ресей тарихнамасындағы дәстүрлі қазақ қоғамын зерттеу әдісі мен әдістемесін, жетекші шет елдердегі жүйелеу тәжірибесін, қоғамдық және гуманитарлық ғылымдарды жетілдіру қажеттілігінен туындап отырғандығын көреміз. Осыған байланысты қазіргі кезеңде Қазақстандағы шетел тарихнамасының қалыптасуы мен дамуын зерттеудің рөлі мен маңызы артып келеді деп пайымдаймыз.

Зерттеушілер арасында Исламдағы әулиелік мәселесін түсіндіру, оны христиандықтағы әулиелікпен салыстыру кең таралған. Исламдағы әулиеліктің жеке қасиеттері жақсы зерттелмегенімен, оның христиандықтағы әулиеліктен айтарлықтай айырмашылықтары бар. Негізгі айырмашылығы-исламда әулиелерді діни заңдастыру (канонизациялау) институты жоқ. Мұсылман әулиелері арнайы бірыңғай шешімдермен бекітілмеген, исламда адамның әулиелігін анықтау ұғымы, ресми түрде танылған әулиелер, агиологиялық шығармалардың тізімі, әулиелерге құрмет көрсетудің ресми түрде белгіленген мерекелері, әулиелерді еске алу рәсімдері жоқ. Исламдағы әулиелер тек халықтың мойындауы, діни ілімдердің әртүрлі тасымалдаушыларының, құрметті, беделді адамдардың, билеушілердің мойындауы ғана жеткілікті болғанын айта кетуімізге болады.

Араб тіліндегі «Вали» сөзінің (көпше «аулия») бірнеше мағынасы бар, атап айтсақ: «қамқоршы», «сенімді адам», «Құдайдың қамқорлығындағы адам», «Құдайдың досы». Бұл сөз Құранда Аллаға қатысты Алла «мұсылмандардың қамқоршысы» деген мағынада қолданылады. Мұсылмандар тек Алланың нағыз қамқоршы және көмекші екенін мойындауға міндетті. Демек, Құдайдың қамқорлығында деп саналатын адам ерекше адам, «Құдайдың досы» немесе «әулие» болып саналады (Горшунова, 1992; Муминов, 1996; Мустафина, 1992; Саксанов, 1991; Абашин, 2003). Қысқаша айтқанда, әулиелер Ислам қоғамындағы тақуа, әсіресе діндар адамдарды сипаттауға болатын сияқты.

Сопылықтың алғашқы дәуірінің ғалымдары әулиелік сопылықтың негізінде жатқанын көрсетті. Осындай ғалымдардың бірі Кушайридің еңбегінде сопылықтағы әулиелік доктринасы көрсетілген (Ислам: историографические очерки, 1991: 232). Кушайри әулиелікті екі тұрғыдан түсіндіреді: біріншіден, тақуалар арасында Құдайдың ерекше қамқорлығындағылар, екіншіден, барлық адамдар құдайға табынуға жауапты. Әулиеліктің бұл ұғымы Құдай мен адам жанының тығыз байланыста деп көрсетеді, бұл байланыс Құдайдың қамқорлығы мен жауапкершілігі ретінде анықталса ал адам тарапынан ғибадат ету мен табыну екенін айтады.

Нәтижелер

Сопылық тарихының мәселесі, оның идеялық бастаулары негізінен әлемдік шығыстануда зерттелген. Бұл мәселені зерттеу батыстың белгілі шығыстанушы-ғалымдары Э. Массэ, И. Гольдциер, Л. Массиньон, Дж.С. Тримингэм, Э. Роузентал, А. Арберри, А. Корбен, А. Шиммель және т.б., кеңес-ресей ғалымдары К. Казанский, Е.Э. Бертельс, И.П. Петрушевский, В.А. Жуковский А.Д. Кныш, О.Б. Фролова, И.М. Фильштинский, А.А. Хисматуллин, М.Т. Степанянц және т.б. үлес қосты. Сопылықты зерттеудің негізгі объектісі негізінен оның діни-философиялық, этикалық ілімдері болып табылады. Шетелдік авторлардың арасында Дж.С. Тримингэм әртүрлі тарикаттарды салыстырмалы әдіспен зерттеді және сопылық доктринаның дамуына ықпал еткен ұйымдық құрылым ретінде сопылықтағы бауырластық тарихына қызығушылық танытты (Тримингэм, 1989: 328).

Сопылықтың тарихнамасындағы ең бір күрделі мәселе, оның қалыптасуының алғышарттарын исламнан тыс ортадан іздеуге саятын әр түрлі көзқарастардың әлі де болса үстем болып отыруымен байланысты. Діни-идеологиялық негіздері бойынша сопылыққа ұқсас ағымдар басқа діндерде де кездеседі. Сопылыққа тән аскетизм, тақуалық және альтруизм индуизмде, буддизмде, христиандықта және иудаизмде діндерінде де бар екенін айта кетуімізге болады.

Тарихнамада бұл діндер арасындағы осы ұқсастықты түсіндіруде уақыт жағынан ерте пайда болған діндерден сопылыққа енген элементтер деп анықтауға бейімділік байқалады. Қазіргі Батыс шығыстануында исламның идеялық негіздері-үнділік, ирандық және христиандық (неоплатоникалық) ұғымдары болып табылатын мұсылман философиясының генезисінің үш негізгі тұжырымдамасы бар.

Соның ішінде, сопылықтағы мистикалық танымды үнді халқының діни дәстүрінің ықпалымен түсіндіру басым. Сопылықтың алғашқы зерттеушілерінің бірі, XVIII ғасырдағы ағылшын шығыстанушысы Дж. Малколм бұл туралы өз ойын былай деп көрсетеді: «Басқа аймақтарда емес, дәл осы Үндістанда бәрінен бұрын осы алдамшы және елес тәріздес доктрина қалыптасты. Бұл халықтың дәстүрінде және үнді дінінің сипатында бұл дүниені жоққа шығаратын құпия рухты ерекше қастерлеу орын алады; сондықтан да біз, барлық басқа халықтардың Құдайға мистикалық табынуының бастауы осы Үндістанда деген пікірдің дұрыс екендігін мойындаймыз». Американдық зерттеуші Карл Эрнст өз еңбегінде Дж. Малколмның сопылыққа байланысты осы пікірін келтіре отырып, мұндай пікірдің қалыптасуына Ирандағы сол кездегі билік басындағы дәстүршіл исламистердің ықпалы болғандығын көрсетеді (Карл Эрнст, 2002: 320). Батыс Еуропада шығыстану ғылымының қалыптаса бастаған уақытында, яғни XVIII ғасырда мұсылман елдерінің көпшілігінде дәстүршіл исламистердің сопылыққа қарсы шабуылы үдеп тұрған болатын. Олар сопылықты қалай да болса қаралауға,

оны исламға жат құбылыс ретінде көрсетуге бар күшін салып бақты. Билік басындағы дәстүршіл исламистердің бұл көзқарастары Батыстан келген ең алғашқы зерттеушілерге ықпал етпей қоймады. Өйткені бұл зерттеушілер нағыз ғалымдар емес еді, олар көп жағдайда елшілер, немесе билікпен байланысты басқа да топтар болды. Олар биліктің, өздерінің ықпал ету аймағына айналдырып жатқан мұсылман елінің дәстүрлерін танып-білуге ұмтылысына байланысты тапсырысын орындаушылар болды.

Өкінішке орай, сопылық туралы қалыптасқан осындай біржақты көзқарастар батыс тарихнамасында әлі күнге дейін сақталып отыр. Мысалы, М. Хортен, И. Гольдциер және басқа да бірқатар ғалымдар араб-мұсылман философиясын буддизмнен шығарды. И. Гольдциер сопылықтағы фана тұжырымдамасы буддизмдегі нирвана ілімімен сәйкес келеді және VIII ғасырдағы әйгілі сопы Ибрахим ибн-Адхамның өмірі мен қызметі туралы аңыз Будда өмірі туралы аңызбен толығымен сәйкес келеді деп тұжырым жасайды (Гольдциер, 1938: 65).

А. Крымский мұсылман философиясының пайда болуында екі бастаудың – арабтық және үнді-парсылық бастаулардың болғандығын көрсетеді. «Бірінші бастау, негізінен батыстық, ол бұрын христиан діні үстем болған елдерден, ал екіншісі – шығыстық, оның арнасы бұрын буддизмнің ықпалы басым болған елдерден... Батыс арнасы ортодоксалды партиямен қол ұстасса, шығыстық арна барған сайын батыл түрде ереске қарай бет бұрып, пантеизмнің құшағына енді», - деп көрсетеді зерттеуші (Крымский, 1895: 45).

М.Т. Степанянц және басқа да бірқатар ғалымдар өз еңбектерінде мұсылмандық мәдениетке үнділік және парсылық ықпалды жоққа шығара отырып, мұндай ықпалдың негізінен, эллинистік және христиандық сипатта болғандығын дәлелдеуге тырысады. Суфизмнің христиандық ортада пайда болғанын дәлелдеуге тырысушы ғалымдардың арасында батыс шығыстанушыларының бірі Адам Мец те бар. Ол өзінің «Мұсылмандық ренесанс» атты еңбегінде суфизмнің алғаш Египетте, христиан дінінен өсіп шыққаны турасында айтады. Оның ойынша Египеттегі христиан гностиктері өз ілімін сопылықта жалғастырған (Мец, 1966: 458).

Алайда, Батыс тарихнамасында орын алған мұндай пікірлермен келіспейтін ғалымдар да бар. Атап айтқанда, И.Петрушевский буддизмнің мұсылмандық мистицизмге ықпалын жоққа шығара отырып, сопылықтағы фана мен буддизмдегі нирвана ілімдері тек сырт қарағанда ғана ұқсас деген пікірді қолдайды. «Суфизмнен ерекше, буддизм жаратушы бір Құдай туралы идеяны білмейді. Әлем мен Құдайдың нұры (эманация) туралы, адамның Құдаймен ерікті түрде қайта бірігуі туралы сопылық ілім буддизмге жат. Ал сопылыққа нирвананың негізінде жатқан сансарадан (бірнеше мәрте қайта туылу шеңбері) құтылу идеясы жат», - деп көрсетеді зерттеуші (Петрушевский, 1966: 187). Сондай-ақ ол: «суфизм ислам негізінде, феодалдық қоғам жағдайында, ислам дінінің дамуы нәтижесінде пайда болды. Исламдық емес, мистикалық идеологиялар суфизмге әкелген жоқ», – дей отырып, ары қарай «ортағасырлық ислам қоғамында суфизмнің пайда болып, тарауына ең алдымен, сол қоғамның әлеуметтік негізі ықпал етті, сондықтан да бұл құбылыс 1200 жыл ішінде өз өмір сүру қабілетін жоғалтпай отыр», – деп жалғастырады.

Сонымен бірге батыс зерттеушісі Р.Никольсон да суфизмнің автохтонды құбылыс екендігін, оның исламның негізінде қалыптасқандығын баса көрсетеді. Ол, мұсылман мистицизмі исламда хижраның I ғасыры ішінде пайда болған аскеттік ағымдардың дамуы негізінде пайда болды деп санайды (Гольдциер, 1912). Француз ғалымы Л. Массиньон мұсылман философиясының, соның ішінде суфизмнің шығуының исламдық емес негізі туралы теорияларды қатты сынға алады.

Әрине, халифат құрамына кірген елдердің діни дәстүрлерінің исламға белгілі дәрежедегі ықпалын мүлде жоққа шығаруға да болмайды. Арабтар, өздері жаулап алған аймақтарға ислам дінін таратып қана қоймай, өздерінің қол астындағы және көршілес елдерден қолдан келгенше үйреніп отырғаны белгілі. Олар үнді, парсы, грек т.б. халықтардың мәдениетін жатсынбай, қажетінше бойына сіңіре білгені көпшілікке мәлім. Христиан әлемімен салыстырғанда мұсылман әлемінде схоластика дамымады, философия құдай іліміне (теология) қатаң бағыныштылықта болған жоқ, осының арқасында араб-мұсылман ойы антикалық мәдениеттің

рухани мұрасын еш кедергісіз игерді. Батыс Еуропада тек 1200 ж. ғана Аристотель философиясын қабылдауға мүмкіндік ашылды. Ежелгі грек, үнді ойшылдарының еңбектері, әсіресе халиф әл-Мамун тұсында араб тіліне қарқынды түрде аударылып, араб философтарының қолына түскен болатын.

Батыстың объективті исламтанушы ғалымдары да (Массиньон, Генон, Шюон және басқалар) сопылар насихаттайтын имандылық, адамшылық қасиеттердің жалпы адамзат үшін теңдесіз маңыздылығын, сопылар жасаған теософия, антропософия мен психологиялық талдаудың өлшеусіз құндылығын аса жоғары бағалайды. Сөзіміз дәлелді болу үшін қазіргі Ресей ғалымы Л. Яковлевтің сопылық жөніндегі мына бір пікірін келтіре кетейік: «Сопылар «дүниеде болу, бірақ дүниелік емес» деген формула бойынша өмір сүреді. Олар әлемде басқалар сияқты өмір сүріп, айналасындағы қоғам белгілеген заңдар мен ережелерді (егер олар, әрине, имандылық пен адамгершілік қағидаларына қайшы келмесе) орындап, өздерінің қарапайым жұмыстарын барынша жақсы жасауға тырысады. Алайда олар өздерінің жеке басын қоғамнан толық тәуелсіздік жағдайында сақтайды және әрқашан атаққұмарлықтан, ашкөздіктен, зияткерлік дандайсынушылықтан, соқыр мойынсұнудан және әлемдік иерархияда жоғары тұрған ықыласты қорқыныштан мүлдем еркін» (Яковлев, 2003: 640).

Сонымен көріп отырғанымыздай, суфизмнің идеялық бастаулары жөнінде әдебиетте ортақ пікір жоқ: сопылықтың басқа діндердің ықпалымен пайда болғандығын көрсететін тұжырымдардан бастап, бұл дінге басқа діндердің ықпалын жоққа шығару, оның дербестігін, қайталанбастығы мен өзіндік ерекшелігін көрсетуге дейінгі тұжырымдар орын алады.

Мәселеге қатысты осындай тыңғылықты зерттеу жұмыстарының болуына қарамастан әулиелік культі мәселесі әлі күнге дейін ғылымдағы ақтаңдақтардың бірі болып отыр. Әсіресе, әулиелі орындардағы ескерткіштер, осындай жерлермен байланысты ауызша аңыз-дәстүрлер жазбаға түсірілмеген, зерттелмегенін көруімізге болады. Сондай-ақ мәселені зерттеуге методологиялық және теориялық көзқарастардың ескіруі де кедергісін келтіріп отыр. Діни өмірімізден мықтап орын алып отырған әулиелер мен әулиелі жерлердің пайда болуы, олардың атқаратын қызметін түсіндіруде, кеңестік ғылымға тән тұрпайы схемалар мен қарапайым шешімдер жасау әлі күнге дейін өзекті мәселенің бірі болып отыр.

Орталық Азия исламындағы әулие культі-ғылыми зерттеулердегі ең көп зерттелген тақырып. Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың әртүрлі салаларында жұмыс істейтін ғалымдар оны өзекті деп санайды. Дінтанушылар мен этнографтарды діни нанымдардың мазмұнымен анықталатын, мазарларда сақталған діни іс-әрекеттің әртүрлі тәсілдері қызықтырады. Ғимараттар, діни өнер, рәсімдік заттар және басқа да ғұрыптық атрибуттар ғибадат ету құралы ретінде қызығушылық тудырады. Көптеген мазарлармен байланысты мұсылман аскеттерінің табыну рәсімдері – мұсылман салт-дәстүріне іргелес ежелгі наным-сенімдердің реликтілерін әлі де табуға болатын мәдени құбылыстардың бірі, сонымен бірге ол қазіргі заман енгізген жергілікті мәдениеттің өзіндік ерекшелігі мен әлеуметтік өзгерістерді көрсетеді.

Исламдағы әулие культінің құбылысын зерттеу XIX ғасырдың басында басталады. Бұл мәселеге арналған толыққанды монография — «поклонение святым в исламе» авторы Венгр шығыстанушысы Игнатий Голдциер (1850–1921) (Голдциер, 1938: 65) болды. Неміс тілінде жазылған бұл еңбек орыс тіліне 1938 жылы аударылды. Осыдан бастап кеңес тарихнамасында тақырыпқа қызығушылық басталды. Аңыздар мен дәстүрлерде, сондай-ақ қасиетті орындардағы ғибадат тәжірибелерінде белгілі бір формада сақталған мұсылманға дейінгі наным-сенімдердің жәдігерлерін зерттеу этнографтарға Ислам қалыптастырған діни дәстүрлер туралы ақпарат алуға, исламның жергілікті түрлерінің ерекшеліктерін қарастыруға, қандай наным-сенімдердің жәдігерлері ғибадат ету тәжірибесінде сақталғанын білуге мүмкіндік береді. Ислам өзінің дамуының бастапқы кезеңінде бағындырылған халықтың жергілікті культімен қатаң күрес жүргізіп, алладан басқа құдайға табынуға жол бермеді. Бірақ, исламның шекарасы кеңейіп, халифаттың құрамына әртүрлі елдер мен халықтар енген сайын, ортодоксальды исламнан алыс элементтер көбейе түсті, исламтанушы ғалымдар атап көрсеткендей: «ислам сталкиваясь с традициями, устранения которых было избрано им самим

исторической задачей, в процессе своего исторического развитие трансформировал чужие религиозные предания и обычай, перерабатывал и изменял их в духе своих идей» (Гольдциер, 1938: 61).

Сопылықтағы әулиелік мәселесінің Батыс және Ресей зерттеушілері еңбектерінде этнографиялық материалдарды кездестіреміз. Сондай-ақ исламдағы әулие культінің құбылысын зерттеу мақсатында С.П. Толстовтың жетекшілігімен Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы (1907–1976) атап өтуімізге болады (Гольдциер, 1912). Экспедиция Хорезм оазисінің аумағында, Сырдарияның төменгі ағысында, Қарақұм және Қызылқұм шөлдерінде жұмыс істеді. Экспедиция барысында материалдық және рухани мәдениет тарихы, қазіргі Орталық Азия халықтарының отбасылық өмірі мәселелерін зерттеуге үлкен мүмкіндіктер ашты. Археологтар құрған тарихи қайта құру экспедиция жинаған этнографиялық материалдарды исламға дейінгі культтердің заманауи жәдігерлері арқылы қолдана отырып, ежелгі нанымдарды талдауға болатынын ашып көрсетті. Мұсылман аскетиктеріне табыну тәжірибесінің генезисі мен эволюциясын зерттеу үшін археологиялық-этнографиялық зерттеулердің объектісі біртұтас тарихи-географиялық аймақ болғандығы өте маңызды.

С.П. Толстов экспедициясы жинаған материалдар бойынша жеке мазар мысалында әулие культін этнографиялық зерттеудің нәтижесінде Ю.В. Кнорозов (1922–1999) «Мазар Шамун-Наби» (1949) зерттеуі ашылды. Автор алғашқылардың бірі болып мазарды рухани мәдениеттің ескерткіші ретінде зерттеуге кешенді пәнаралық тәсілді ұсынады. Ю. В. Кнорозов қажылардың діни іс-әрекетін сипаттайды, ғимараттардың 17 архитектуралық ерекшеліктерін зерттейді, археологиялық және этнографиялық материалдарды талдайды (Гольдциер, 1912).

Исламдағы әулие культінің құбылысын зерттеу мақсатында экспедиция жүргізген Хорезмнің байырғы тұрғындарының діни тәжірибелері мен сенімдері туралы ерекше материалдар жинаған Г.П. Снесаревтің (1910–1989) еңбегін жатқызамыз (Снесарев, 1969: 266) 1969 жылы жиналған материалды жинақтайтын «Хорезм өзбектеріндегі мұсылманға дейінгі нанымдар мен рәсімдердің белгілері» (Снесарев, 1969) монографиясы жарық көрді. «Бұл кітапта автордың көптеген жылдар бойы жинақтаған бай далалық материалына терең тарихи және салыстырмалы-этнографиялық талдау берілген. Орталық Азия этнографиясында алғаш рет дінтану тақырыптарының толық және жан-жақты кешені зерттелді: демонология және шаманизм, отбасылық-тұрмыстық салт-дәстүрлердің сиқыры, өндіріс пен тұрмыстағы құнарлылық культтері, «әулиелер» культі, сондай-ақ жерлеу рәсімдерінде ең тұрақты сақталған зороастризм белгілері».

Орталық Азия исламының қалыптасу ерекшеліктерін теориялық зерттеуге негіз болған өзбек және тәжік халқы арасында көп қырлы этнографиялық зерттеулерді О.А. Сухарева (1903–1983) өзінің бүкіл ғылыми мансабында жүргізді Оның зерттеулерінде Исламды және исламға дейінгі нанымдар мен культтерді зерттеу кірді, олардың белгілері Орталық Азиядағы әулие мазарларындағы діни тәжірибелерге енгізілген. Бірінші кезекте ол сопылық рәсімдер түрінде исламға өткен шаманизмнің ғұрыптық тәжірибелеріне далалық зерттеулер жүргізді. Ол «сопылық негізінен ислам құртуы керек, бірақ оны жоя алмайтын шамандық идеялар негізінде дамыды» деп атап өтті (Сухарева, 1975: 82). Автордың логикасына сүйене отырып, сопылық шаманизм негізінде өскені белгілі болды. Шамандық дәстүрдің кейбір рәсімдері, идеялары өздерінің діни ерекшеліктерін өзгертіп, ислам/сопылық ретінде қабылдана бастады деп айту дұрысырақ болар еді. Зерттеу қызметі барысында Сухарева өзінің тарихи маңыздылығы бойынша бірегей этнографиялық материалдардың бай қорын жинақтады. Атап айтқанда, кеңес зерттеушілері В.Н. Басилов, Т.Д. Баялиева, С.М. Демидов, Г.П. Снесарев, О.А. Сухарева, И.Г. Петрушевский сияқты белгілі ғалымдар исламдағы әулиелік культі жайлы тарихи-этнографиялық еңбектерін жариялаған болатын. Аталмыш зерттеулерде әулиелік культін, негізінен алғанда, шығыс халықтарының исламға дейінгі наным-сенімдерінің қалдығы ретінде қарастырғаны байқалды (Басилов, 1970: 92).

Орталық Азиядағы ірі шетелдік ғалымдардың бірқатар зерттеулерін жинақтаған алғашқы маңызды жинақтардың бірі-әйгілі сопылық тарихшы А.А. Хисматулиннің

редакциясымен шыққан «Орталық Азиядағы сопылық (шетелдік зерттеулер)» кітабы (Орталық Азиядағы сопылық 2001). (Хисматулин, 2001: 224.) Жинақта Швейцариядан келген Анке Фон Кюгельгеннің (Кюгельген, 1998), Орталық Азиядағы жетекші сопылық мамандардың бірі Бақтияр Бабаджановтың (Бабаджанов, 1999), неміс исламтанушысы, зерттеуші Юрген Полдың (Poul, 1998) және осы кітап еске алуға арналған Фриц Майердің (1995) еңбектері бар. Ғибадат ету тәжірибесі әулие' исламның антропологиялық көрінісінің бөлігі ретінде әйгілі батыс зерттеушілерінің, Марокко исламының мамандары Э. Геллнер мен К. Гирцтің еңбектерінде қамтылған. (Хисматулин, 2001: 224)

Мазар типологиясы мен оларды зерттеу әдістемесінің кейбір мәселелері С.Н. Абашин және О.В. Бобровников еңбектерін атап өтуімізге болады. 2003 жылы ғалымдар «Ислам Аскетиктері» атты мақалалар жинағын шығарды, онда олар Орталық Азия мен Кавказдағы әулие культі мен сопылық мәселелері бойынша басылымдар жинады. С. Н. Абашин өзінің тағы бір еңбегінде «Советский кишлак» атты монографиясындағы «исламның практикалық логикасы» эссесінде француз әлеуметтанушысы Пьер Бурдьенің идеялары мен сөздігін қолдана отырып өзбектердің діни өрісінің құрылымын көрсетеді (Абашин, 2003: 19).

Қорытынды

Сопылық реалистердің көпшілігі пайғамбарлардың әулиелерге деген жоғары беделін ашық мойындап отыр. Бұл көзқарастың жақтаушысы Суламидің пікірінше, әулиелер аяқталған жерде пайғамбарлар басталады. Яғни, ол сопылық қасиетті пайғамбардан кейін тұрады және оның жолының тақуа жақтаушысы болып табылады. Осы негізде Пайғамбардың беделі мен әулиенің беделі арасындағы айырмашылық діни ілім ретінде расталады. Атап айтқанда, Пайғамбарлардың кереметі-Мугизат, ал әулиенің кереметі-ғажайып деп түсіндіріледі. Рузбихан әулиелердің мистикалық тәжірибесіне сенбейтіндерге пайғамбарларға түскен Құдай сөзімен тығыз байланысты екенін көрсетіп: «Мұхаммедтің (с.ғ.с.) үмметтері адасып, қарсылық көрсетіп, жазаға ұшырай ма деп қорқамын. Әулиелердің қасиетіне сенбегендер, пайғамбарлар мен елшілердің қасиеттеріне де сенбейді. Өйткені әулиелік пен пайғамбарлық мұхиттары өзара бір-біріне тоғысады», – дейді (Карл Эрнст, 2002: 320).

Кейбір әулиелер туралы агиографиялық жазбалардан, яғни әулиелердің өмірбаянынан (мақамат) және әулиелердің басына қажылық тарихынан білуге болады. Әулиелердің өмір тарихы мұсылман қауымы арасында әулиелік идеясын насихаттау, тарату формасы ретінде қалыптасады. X ғасырда әулиелердің өмірбаяндарының алғашқы жинағы пайда болды. Мұндай өмірбаяндарды жазуда екі негізгі тенденция болған. Бірінші тенденция еңбектердегі әулиелердің сөздеріне назар аударады, оларды әулиелерді сенім мен рухани тәрбиенің қайнар көзі ретінде қабылдауға бейімдейді. Мұны ең алғашқы Суламидің «сопылардың ұрпақтары» – атты агиографиялық еңбектен көруге болады. Сулами екі ғасырдағы сопылардың бес ұрпағының өмірін егжей-тегжейлі баяндайды және әр ұрпақтың ең танымал жиырма сопысының өмірін баяндайды.

Тарихи-әлеуметтік нақтылы себептерге байланысты қазақ халқының арасында да әулие туралы түсінік ислам дінімен жапсарлас жайылып, киелі сипатқа ие болып, әулиелік туралы аңыз-эпсаналар молынан таралып, бір сөзбен айтқанда, әулие культі ел санасында берік орныққан деуге болады. Ғылымда анықталғандай, әулие культі, әсіресе ресми діннің орталығынан шеткерілеу аймақтарда тұрғылықты халықтың байырғы наным-сенімдерімен, салт-дәстүрімен, ырым-жораларымен тығыз сабақтастықта қалыптасатыны – анық та қанық жайт.

Осылайша, исламдағы әулиеге табыну мұсылман халықтарының өмірінде ең көрнекті көріністердің бірі ретінде маңызды орын алады. Әулиелік қасиеттерді пір тұтқан адам мен Құдай арасындағы аралық күш болып саналады. Құдайдан айырмашылығы, ол өте күшті және ауыр күш бола отырып, әулиемен жеке байланыс орната алады және ол адамдардың жеке өмірінде қорғаушы, кеңесші бола алады деп санайды. Қорыта айтқанда, сопылықтағы әулиелік культі күнделікті деңгейде ислам дінінің тұрмыстық деңгейде ұстанудың өзіндік бір түрі ретінде анықтауға болады, сондықтан бұл құбылыс қарапайым халықтың өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады.

References

- Abashin, 2003 — *Abashin S.N.* Sem' svyatykh brat'yev [Seven Holy Brothers]. Podvizhniki islama: kul't svyatykh i sufizm v Sredney Azii i na Kavkaze [Ascetics of Islam: the cult of saints and Sufism in Central Asia and the Caucasus]. Moscow: Vostochnaya literatura, 2003. 19 p. (In Russ.).
- Basilov, 1970 — *Basilov V.N.* Kul't svyatykh v islame [The Cult of Saints in Islam]. Moscow: Mysl', 1970. 92 p. (In Russ.).
- Bayaliyeva, 1972 — *Bayaliyeva T.D.* Doislamskiye verovaniya i ikh perezhitki u kirgizov [Pre-Islamic beliefs and their remnants among the Kyrgyz]. Frunze, 1972. 171 p. (In Russ.).
- Bobrovnikov, 2002 — *Bobrovnikov V.O.* Musulmane Severnogo Kavkaza: obyichay, pravo, nasilie (Ocherki po istorii i etnografii prava Nagornogo Dagestana) [Muslims of the North Caucasus: custom, law, violence (essays on the history and ethnography of the law of Nagorno-Dagestan)]. Moscow: Vostochnaya literatura, 2002, 368 p. (In Russ.).
- Demidov, 1976 — *Demidov S.M.* Turkmenskiye ovlyady. Ashkhabad: Ilim, 1976. 196 p.
- Gol'dtsiyer, 1912 — *Gol'dtsiyer I.* Lektsii ob islame [Lectures on Islam]. Saint-Petersburg: Brokgauz-Yefron, 1912. 302 p. (In Russ.).
- Gol'dtsiyer, 1938 — *Gol'dtsiyer I.* Kul't svyatykh v islame (Mukhammedanskiye eskizy) [The Cult of Saints in Islam (Muhammadan sketches)]. Moscow: Gosudarstvennoye antireligioznoye, 1938. 178 p. (In Russ.).
- Gorshunova, 1992 — *Gorshunova O.V.* Variant «svyashchennoy zemli» (na primere pos. Shakhimardan Ferganskooy oblasti Uzbekistana) // Kratskoye sodержaniye Lavrovskikh (sredneaziatsko-kavkazskikh) chteniy. 1990-1991 gg. [A variant of the "sacred land" (on the example of the village Shakhimardan of the Ferghana region of Uzbekistan). Brief contents of the Lavrovsky (Central Asian-Caucasian) readings. 1990-1991]. Saint-Petersburg, 1992. 130 p. (In Russ.).
- Islam, 1991 — *Islam: istoriograficheskiye ocherki* [Islam: historiographical essays]. Moscow: Nauka, 1991. 228 p. (In Russ.).
- Karl Ernst, 2002 — *Karl Ernst V.* Sufizm [Sufism]. Moscow: FAIR-PRESS, 2002. 320 p. (In Russ.).
- Khismatulin, 2001 — *Khismatulin A.A.* Sufizm v Tsentral'noy Azii (zarubezhnyye issledovaniya) [Sufism in Central Asia (foreign studies)]. Saint-Petersburg: Filologicheskiy fakul'tet SPbGU, 2001. 224 p. (In Russ.).
- Krymskiy, 1895 — *Krymskiy A.* Ocherk razvitiya sufizma do kontsa III v.kh. hidzhry [An essay on the development of Sufism until the end of the III century.]. Moscow: tipografiya i slovolitnya O.O. Gerbek, 1895. 45 p. (In Russ.).
- Mets, 1966 — *Mets A.* Musul'manskiy Renessans. [Muslim Renaissance (Translated from German)]. Moscow: Nauka, 1966. 458 p. (In Ger.).
- Muminov, 1996 — *Muminov A.* Svyatyye mesta v Tsentral'noy Azii (Vzaimodeystviye obshcheislamskikh i mestnykh elementov) [Holy places in Central Asia (Interaction of general Islamic and local elements)]. Mayak Vostoka [Lighthouse of the East]. Tashkent, 1996. No. 1–2. 15 p. (In Russ.).
- Mustafina, 1992 — *Mustafina R.M.* Predstazleniya, kul'ty, obryady u kazakhov (v kontekste bytovogo islama v Yuzhnom Kazakhstane v kontse XIX – XX v.) [Representations, cults, rituals among the Kazakhs (in the context of everyday Islam in Southern Kazakhstan at the end of the XIX – XX centuries)]. Almaty: Kazakh universitety, 1992. 176 p. (In Russ.).
- Petrushevskiy, 1966 — *Petrushevskiy I.P.* Islam v Irane [Islam in Iran]. Leningrad: Leningradskiy universitet, 1966. 187 p. (In Russ.).
- Saksanov 1991 — *Saksanov T.S.* Polomnichestvo k svyatym mestam: traditsiya i sovremennost' [Pilgrimage to holy places: tradition and modernity]. Moscow, 1991. 133 p. (In Russ.).
- Snesarev, 1969 — *Snesarev G.P.* Relikty domusul'manskikh verovaniy i obryadov u uzbekov Khorezma [Relics of pre-Muslim beliefs and rituals among the Uzbeks of Khorezm]. Moscow: Nauka, 1969. Pp. 266, 331. (In Russ.).
- Sukhareva 1950 — *Sukhareva O.A.* K voprosu o kul'te musul'manskikh svyatykh v Sredny Azii. Materialy po arkhologii i etnografii Uzbekistana [On the question of the cult of Muslim saints in Central Asia. Materials on archeology and ethnography of Uzbekistan]. Tashkent: AN UzSSR, 1950. Pp. 159, 178. (In Russ.).
- Trimingem, 1989 — *Trimingem J.S.* Sufiyskiye ordeny v islame. Per. s angl. [Sufi Orders in Islam. Translated from English]. Moscow: Nauka, 1989. 328 p.
- Yakovlev, 2003 — *Yakovlev L.* Sufii: Voshozhdenie k istine: Sobranie pritch i aforizmo. Moscow: EKSMO, 2003. 640 p.

Әдебиеттер

- Абашин, 2003 — *Абашин С.Н.* «Семь святых братьев» // Подвижники ислама: культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. Москва: Восточная литература, 2003. 19 с.
- Басилов, 1970 — *Басилов В.Н.* Культ святых в исламе. Москва: Мысль, 1970. 92 с.
- Баялиева, 1972 — *Баялиева Т.Д.* Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе: Илим, 1972. 171 с.
- Бобровников, 2002 — *Бобровников В.О.* Мусульмане Северного Кавказа: обычай, право, насилие (очерки по истории и этнографии права Нагорного Дагестана). Москва: Восточная литература, 2002, 368 с.
- Гольдциер, 1912 — *Гольдциер И.* Лекции об исламе. Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1912. 302 с.
- Гольдциер, 1938 — *Гольдциер И.* Культ святых в исламе (Мухаммеданские эскизы). Москва:

Государственное антирелигиозное, 1938. 178 с.

Горшунова, 1992 — *Горшунова О.В.* Вариант «священной земли» (на примере пос. Шахимардан Ферганской области Узбекистана) // Краткое содержание Лавровских (среднеазиатско-кавказских) чтений. 1990–1991 гг. Санкт-Петербург: МАЭ, 1992. 130 с.

Демидов, 1976 — *Демидов С.М.* Туркменские овляды. Ашхабад: Илим, 1976. 196 с.

Ислам, 1991 — *Ислам: историографические очерки.* Москва: Наука, 1991. 228 с.

Карл Эрнст, 2002 — *Карл Эрнст В.* Суфизм. Москва: Фаир-пресс, 2002. 320 с.

Крымский, 1895 — *Крымский А.* Очерк развития суфизма до конца III в. хиджры. Москва: типография и словолитня О.О. Гербек, 1895. 45 с.

Мец, 1966 — *Мец А.* Мусульманский Ренессанс. (пер. с нем.). Москва: Наука, 1966. 458 с.

Муминов, 1996 — *Муминов А.* Святые места в Центральной Азии (Взаимодействие общеисламских и местных элементов) // Маяк Востока. Ташкент, 1996. № 1–2. 15 с.

Мустафина, 1992 — *Мустафина Р.М.* Представления, культуры, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX–XX в.). Алматы: Қазақ университеті, 1992. 176 с.

Петрушевский, 1966 — *Петрушевский И.П.* Ислам в Иране. Ленинград: Ленинградского университета, 1966. 187 с.

Саксанов, 1991 — *Саксанов Т.С.* Полонничество к святым местам: традиция и современность. Москва: Луч, 1991. 133 с.

Снесарев, 1969 — *Снесарев Г.П.* Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. Москва: Наука, 1969. С. 266, 331.

Сухарева, 1950 — *Сухарева О.А.* К вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Материалы по археологии и этнографии Узбекистана. Ташкент: АН УзССР, 1950. С. 159, 178.

Тримингэм, 1989 — *Тримингэм Дж.С.* Суфийские ордены в исламе. Москва: Наука, 1989. 328 с.

Хисматулин, 2001 — *Хисматулин А.А.* Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования). Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2001. 224 с.

Яковлев, 2003 — *Яковлев Л.* Суфии: Восхождение к истине: Собрание притч и афоризмов. Москва: ЭКСМО, 2003. 640 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 2, pp. 398–410, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTH / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_398-410

ABLAI SULTAN'S INFLUENCE ON THE CONSEQUENCES OF THE BASHKIRS REBELLION (1735–1740)

Olzhas Kuanbay^{1*}

¹Ankara University
 (Sihyie, Altyndag, 06100 Ankara, Republic of Turkey)
 PhD doctoral student
 <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com
 *Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Kuanbay O., 2024

Abstract. *Introduction.* The Orenburg expedition of the Russian Empire caused a series of Bashkir uprisings in the 1735s–1740s. As a result of Tsarist Russia's political expansion, the Bashkirs lost their land ownership rights, self-governance system, and religious, cultural, and household traditions, while also facing increased taxes. As a result of the uprising, Ablai Sultan sheltered and took responsibility for thousands of Bashkir families who fled to the neighboring Kazakh steppes. *Goals and objectives.* The goal of this study is to conduct a scientific examination of Ablai Sultan's political role in Kazakh-Bashkir relations during the Bashkir uprising (1735–1740), and to reveal the nature of his political leadership in the events surrounding the uprising. The research materials include archival documents from the Russian Empire in the XVIII century and original works by prominent XIX century researchers. The study employs chronological, diachronic, retrospective historical-typological, and comparative methods. *Results.* The Bashkir rebellion of 1735 significantly obstructed the Russian kingdom's colonization policy, which was carried out under the guise of “exploring” the country's wealth and topography. On May 18, 1734, Queen Anna Ioannovna signed the "Orenburg Expedition" document to conquer Asian peoples. In response to this threat to their independence, the Bashkir people launched a three-stage rebellion. The first stage was led by Akai Kusyumov in 1735–1736, the second was the "Bepeni Uprising" in 1737–1738, and the third was the "Karasakal Uprising" in 1739–1740. Throughout this period, they were in constant struggle. During the tumultuous events of the uprising, Sultan Ablai extended a helping hand to the Bashkir people. *Conclusions.* Ablai's relations with the Bashkirs began in the 1730s. Sultan Ablai's acceptance of the refugees who relocated to Uder after the uprising, along with his provision of shelter and support to the uprising's leaders, demonstrates that Ablai and his followers were able to navigate challenging geopolitical conditions.

Key words: Russian Empire, Kazakh Khanate, Ablai Sultan, Karasakal, Kazakhs, Bashkirs, revolt, Orenburg expedition

Acknowledgments. This article was prepared within the framework of implementation of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, through the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. The project is titled "Uncharted Aspects of State Activities of Khans Ablai, Uali, and Bokey (Drawn from Rare Archival and Folklore Sources)" (registration number: AP19680406).

For citation: Kuanbay O.B. Ablai sultan's influence on the consequences of the Bashkirs rebellion (1735–1740) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 398–410. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_398-410

АБЫЛАЙ СҰЛТАННЫҢ БАШҚҰРТ КӨТЕРІЛІСІ САЛДАРЫНА ЫҚПАЛЫ (1735–1740 жж.)

Олжас Бекенұлы Қуанбай^{1*}

Анкара Университетінің
(Сыхие, Алтындаг. 06100 Анкара, Түркия Республикасы)
PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

*Корреспондент автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Қуанбай О.Б., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* XVIII ғасырдың 35–40 жылдары аралығындағы тізбекті башқұрт көтерілістеріне Ресей империясының Орынбор экспедициясы себеп болды. Патшалық Ресейдің саяси экспансиясы нәтижесінде башқұрттар өз жерлеріне деген иелік құқықтарынан, өзін-өзі басқару жүйесінен, діни әрі мәдени-тұрмыстық дәстүрлерінен айырылып қалуына әрі салықтардың артуына алып келді. Көтеріліс салдарынан көрші қазақ даласына босып келген мыңдаған башқұрт отбасына Абылай сұлтан пана болып, өз қамқорлығына алды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – Абылай сұлтанның башқұрт көтерілісі (1735–1740) салдарынан қазақ-башқұрт қатынастарындағы саяси қайраткерлігіне ғылыми сараптама жасау, көтеріліс салдарынан туындаған саяси оқиғалардағы Абылай сұлтанның саяси қайраткерлік сипатын ашу. *Материалдар мен әдістер.* Ресей империясының XVIII ғасырдағы архив құжаттары мен XIX ғасырдағы көрнекті зерттеушілердің түпнұсқа еңбектері зерттеу материалдары ретінде қолданылды. Ғылыми мақаланы зерттеуде хронологиялық, диахрондық, ретроспективті тарихи-типологиялық, компаративистік әдіс қолданылды. *Нәтижелер.* Ресей патшалығына қараған «өлкенің» байлығы мен жер бедерін зерттеу желеуімен жүрген отарлау саясатына 1735 жылғы башқұрт көтерілісі елеулі тосқауыл қойды. Тәуелсіздігіне елеулі қауіп төнген башқұрт халқы үш кезеңнен тұратын көтеріліске шықты: бірінші кезең – 1735–1736 жылдар аралығындағы Ақай Кусюмов бастаған көтеріліс, екінші кезең – 1737–1738 жылдар аралығындағы «Бепени көтерілісі», үшінші кезең – 1739–1740 жылдардағы «Қарасақал көтерілісін» ұйымдастырып, тынымсыз күрес үстінде болды. Ауыр көтеріліс салдарынан болған тарихи оқиғаларда Абылай сұлтан башқұрт халқына барынша қол ұшын созып, қамқорлық танытты. *Қорытынды.* Абылай башқұрт қатынастары XVIII ғасырдың үшінші онжылдығында басталды. Абылай сұлтанның көтерілістен кейін үдере көшкен босқындарды қабылдап, пана беріп, көтеріліс жетекшілеріне қолдау білдіргендігі – Абылай мен оған ерген қазақ халқының қиын геосаяси жағдайда да жол таба білгендігін білдіреді.

Түйін сөздер: Ресей империясы, Қазақ хандығы, Абылай сұлтан, Қарасақал, қазақтар, башқұрттар, көтеріліс, Орынбор экспедициясы

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының «Абылай, Уәли және Бөкей хандарының мемлекеттік қызметінің зерттелмеген кезеңдері (сирек мұрағаттық және фольклорлық деректер негізінде)» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР19680406).

Дәйексөз үшін: Қуанбай О.Б. Абылай сұлтанның башқұрт көтерілісі салдарына ықпалы (1735–1740 жж.) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 398–410 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_398-410

ВЛИЯНИЕ АБЫЛАЙ-СУЛТАНА НА ПОСЛЕДСТВИЯ БАШКИРСКОГО ВОССТАНИЯ (1735–1740 гг.)

Олжас Бекенулы Куанбай^{1*}

Анкарского Университета

(Сихие, Алтындаг, 06100 Анкара, Турецкая Республика)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Куанбай О.Б., 2024

Аннотация. *Введение.* Оренбургская экспедиция Российской империи вызвала серию башкирских восстаний в 35–40-х годах XVIII века. В результате политической экспансии царской России башкиры лишились прав собственности на землю, системы самоуправления, религиозных, культурных и бытовых традиций, а также столкнулись с повышением налогов. В результате восстания Абылай султан принял и взял на себя ответственность за тысячи башкирских семей, бежавших в соседние казахские степи. *Цели и задачи.* Целью данного исследования является проведение научного исследования политической роли Абылай султана в казахско-башкирских отношениях в период Башкирского восстания (1735–1740 гг.), а также раскрытие характера его политического руководства в событиях вокруг восстания. Материалом исследования являются архивные документы Российской империи XVIII века и оригинальные труды выдающихся исследователей XIX века. В исследовании использованы хронологический, диахронический, ретроспективный историко-типологический и сравнительный методы. *Результаты.* Башкирское восстание 1735 года существенно затруднило колониционную политику царской России, проводившуюся под видом «изучения» богатств и топографии страны. 18 мая 1734 года царица Анна Иоанновна подписала документ «Оренбургская экспедиция» для покорения азиатских народов. В ответ на эту угрозу своей независимости башкирский народ поднял трехэтапное восстание. Первым этапом восстания произошел в 1735–1736 годах, под начальством Акая Кусюмова, вторым было «Бепенское восстание» в 1737–1738 годах, третьим – «Карасакалское восстание» в 1739–1740 годах. На протяжении всего этого периода они находились в постоянной борьбе. В ходе бурных событий восстания султан Абылай протянул руку помощи башкирскому народу. *Заключение.* Отношения Абылая с башкирами начались в третьей четверти XVIII века. Принятие султаном Абылаем беженцев, бежавших в казахские степи после восстания, а также предоставление им убежища и поддержки лидерам восстания демонстрирует, что Абылай и последовавший за ним казахский народ смогли найти выход даже в сложных геополитических условиях.

Ключевые слова: Российская империя, Казахское ханство, Абылай султан, Карасакал, казахи, башкиры, восстания, Оренбургская экспедиция

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан РГП на ПХВ института Истории и этнологий имени Ч.Ч. Валиханова «Неисследованные этапы государственной деятельности ханов Абылая, Уали и Бокея (на основе редких архивных и фольклорных источников)» (регистрационный номер: AP19680406).

Для цитирования: Куанбай О.Б. Влияние Абылай-султана на последствия башкирского восстания (1735–1740 гг.) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 398–410. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_398-410

Introduction

The period of the Bashkir Rebellion (1735–1740) marked a significant chapter in the history of the bashkir nation, highlighting the complex interplay of power, politics, and ethnic relations in the region. Among the key figures during this tumultuous period was Sultan Ablai, a prominent Kazakh leader whose influence extended far beyond his immediate domain. Ablai's strategic acumen and diplomatic prowess played a crucial role in shaping the outcomes of the Bashkir uprising, providing a case study in leadership amidst geopolitical upheaval.

Ablai's intervention during the Bashkir Rebellion had far-reaching consequences, not only for the Bashkir people but also for the Kazakh steppes and the broader Central Asian region. His actions during this period highlight his role as a pivotal figure capable of leveraging political turmoil to consolidate power and extend his influence. By offering sanctuary and support to the Bashkir rebels, Ablai positioned himself as a leader of considerable stature, capable of commanding loyalty and respect across ethnic lines. This study will explore how Ablai's leadership during the rebellion contributed to his legacy and shaped the historical trajectory of Kazakh-Bashkir relations.

The Bashkir Rebellion, triggered by Tsarist Russia's expansionist policies, saw the Bashkir people rising against the imposition of land seizures, increased taxation, and the erosion of their traditional governance and cultural practices. As the rebellion progressed through its three distinct phases—each marked by escalating conflict and increasing desperation—the Bashkirs found an unexpected ally in Sultan Ablai. His decision to offer refuge and support to the beleaguered Bashkir leaders and their families was not merely an act of humanitarian concern but a calculated move that underscored his broader political ambitions and his adeptness at navigating the era's complex geopolitical landscape.

In the broader context of Central Asian history, Sultan Ablai's engagement with the Bashkir Rebellion provides valuable insights into the dynamics of resistance and cooperation among the region's diverse peoples. His ability to navigate the dual pressures of external aggression and internal unrest underscores the complexity of leadership in a volatile geopolitical environment. Through this examination, the study will contribute to a deeper understanding of the mechanisms of power and influence in 18th-century Central Asia and the enduring legacy of Sultan Ablai's political strategies.

Methods and materials

The research will employ a combination of chronological, diachronic, retrospective historical-typological, and comparative methodologies to provide a comprehensive understanding of Ablai's influence. Modern scholars have built upon these foundational works, incorporating new methodologies and interdisciplinary approaches. The integration of archival research with folklore studies, for instance, has enriched the narrative, providing a more nuanced understanding of Ablai Sultan's leadership and its impact on the Bashkir Rebellion. Researchers have utilized comparative historical-typological methods to draw parallels between different uprisings and political movements, thereby situating the Bashkir Rebellion within a broader historical framework.

By analyzing archival documents from the 18th-century Russian Empire and original works of 19th-century scholars as Popov (1861), Solov'yev (1878), Kazantsev (1867) this research seeks to unravel the intricacies of Ablai's political maneuvers and their impact on the course of the rebellion. During the research of this topic, the following archives of the Russian Federation were consulted such as the Russian State Archive of Ancient Acts (RSAAA) and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK). This study aims to examine the multifaceted role of Sultan Ablai in the context of the Bashkir Rebellion.

Discussion

A comprehensive study of the archival funds of the Russian Federation was undertaken, such as the Russian State Archive of Ancient Acts (RSAAA) Archive RSAAA. F. 248. I. 1236. P. 34–35., Archive RSAAA. F. 248. I. 1236. C. 1524. P. 2., Archive RSAAA. F. 342. I. 1. C. 109. P. 206., Archive RSAAA. F. 248. C. 113. P. 240., Archive RSAAA. F. 248. I. 17. C. 1131. P. 540., Archive RSAAA. F. 248. I. 17. C. 1131. P. 541 rev., Archive RSAAA. F. 248 Senat. I. 17. C. 1183. P. 630.,

Archive RSAAA. F. 248. B. 145. P. 74. and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK). Work was also carried out with the archives of the Republic of Kazakhstan: Archive CSARK. F. 2300. I. 10. C. 91. P. 4., Archive CSARK. F. 2300. I. 10. C. 91. P. 4 rev., Archive CSARK. F. 2300. I. 10. C. 91. P. 1., Archive CSARK. F. 2300. I. 10. C. 91. P. 1 rev., Archive CSARK. F. 2300. I. 10. C. 91. P. 3–3 rev.

Research on the Bashkir Rebellion and the role of Sultan Ablai has been conducted by a diverse array of historians and scholars, spanning several centuries and utilizing various methodologies. This body of work provides a comprehensive understanding of the socio-political dynamics of the XVIII century in Central Asia and the impact of individual leadership on historical events. Primary sources such as the “Polnoye Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii. T. IX. No. 6571, No. 6576” (1830) and “Materialy po Istorii Bashkortostana” (2002) offer foundational legal and documentary evidence of the period. In this scientific article also references historiographical dictionaries like “Entsiklopedicheskiy Slovar Brokgauza i Yefrona” (1890). These collections have been instrumental in constructing a timeline of events and understanding the legislative context of the Bashkir Rebellion. The articles in “Vestnik ChGU” (2009, No. 37/175) provide more contemporary analyses, integrating modern historiographical techniques with historical data.

Researchers from the mid-XIX to early XX centuries laid the groundwork for understanding the Bashkir Rebellion and Ablai Sultan’s influence. Notable figures include P.I. Rychkov (1896): His works offer detailed accounts of the socio-political conditions in the XVIII century, emphasizing the economic and cultural impacts of the rebellion on the Bashkir people. N. Vitevskiy (1897): Vitevskiy’s research delves into the administrative and military aspects of the Russian Empire’s policies towards the Bashkirs, highlighting the causes and consequences of the rebellion. A.I. Dobrosmyslov (1900): His contributions focus on the ethnographic and cultural dimensions, providing insights into the Bashkir society's response to external pressures.

The research collection “KRO v XVI – XVIII Vekakh” (1961) offers a broader historical perspective, examining the regional implications of the rebellion within the context of Central Asian geopolitics. Ch.Ch. Valikhanov (1984, Vol. 1) and Moiseyev (1998) further contribute to this understanding by analyzing the leadership and strategic decisions of key figures like Ablai.

Results

In the 18th century, the prominent statesman Khan Ablai significantly strengthened the state structure of the Kazakh Khanate and advanced its political, economic, military, and social spheres. From 1771 to 1780, he elevated the Kazakh people on the world political stage. During his years of political activity, Ablai, known for his noble wisdom, accumulated extensive diplomatic and leadership experience. He engaged in official correspondence and negotiations with the rulers of neighboring states and influential administrative representatives. Ablai maintained good relations with the peoples of Tsarist Russia, including the Bashkir people, who organized numerous rebellions for freedom and independence. He provided refuge and support to the Bashkirs who came to the Kazakh steppe as a result of these uprisings. Sultan Ablai “implemented a diplomatic strategy of navigating between the major empires of the era — Russia and Qing. He skillfully maintained diplomatic ties with both nations” (KalmSC RAS, 2022: 1204).

During these negotiations, “the Bashkir side offered Ablai the position of Khan of the Bashkirs. Although Ablai did not go to the Bashkir lands himself, he sent 800 Kazakh troops led by Karalaman Batyr. In the summer, Kazakh troops and Bashkirs conducted military operations along the Dema River and in the vicinity of Ufa. Among the Kazakhs, Zhaqsymbet Kogelenov introduced himself as Karasakal's brother during Karasakal's uprising. In 1740, Zhaksymbet was captured, and later that year, General V. A. Urusov handed him over to Ablai. In the winter of 1738, the Bashkir leader Nurush Kinzekeev persuaded Ablai and Bolat, the son of Abilmambet Sultan, to pacify the "faithful" Bashkirs living in the upper reaches of the Zhaiyq (Ural) River” (Taimasov, 2009: 268).

In Tsarist Russia in 1737, records indicate that the Bashkirs were compelled to arrest and punish the Kazakhs, buying them and using them for their own interests: “The Kirghiz-Kaisaks (Kazakhs-O.K.) continue to engage in various misdeeds, including theft, against our long-standing

subjects. As State Councilor Tatischev suggested, shouldn't we send those idle Bashkirs to deal with these Kirghiz-Kaisaks (Kazakhs-O.K.) to prevent such misdeeds in the future?" (CSARK. F. 2300. I. 10. C. 91.P.4 rev.). In this manner, the related Turkic peoples were manipulated into suppressing each other's protests against the political tyranny of the Tsarist Russia. Nil Popov interprets this series of events as follows: "The main goal of Russian empire policy on the southeastern frontier was to secure protection from the invasions of nomadic peoples, primarily the Kazakhs." (Popov, 1861: 175).

The main reason for Ablai's assistance to the Bashkirs can be found in a letter sent to I.P. Kirillov, a member of the Cabinet of Ministers, in February 1737, which states: "In accordance with our decree issued on February 10th, we instructed Major General Khrushchev to dispatch a cavalry field regiment from the garrison. Also, we emphasized that General Field Marshal Von – Lessey's cavalry should be reinforced immediately. It is essential to reach a common agreement and closely monitor the formation of weapons and troops" (CSARK. F. 2300. I. 10. C. 91. P. 1–1 rev.). Fifteen days later, on February 25, of the same year, 1737, it is stated: "In place of Field Marshal Graf von Minnich, Major General Khrushchev was ordered to come with his army immediately. The joint army should be directed to Bashkir territory" (CSARK. F. 2300. I. 10. C. 91. P. 3 rev.). This directive was issued because 1735, 1736, and 1739–1740 were years marked by the ongoing Bashkir rebellion.

Ablai Sultan was acutely aware of the events unfolding between 1735 and 1740. He understood that the Bashkir rebellion posed a significant obstacle to the colonization of the Kazakh steppe. Recognizing the importance of saving the Kazakh country, Ablai provided assistance to the leaders of the Bashkir rebellion. S.M. Soloviev highlighted this in his work "History of Russia since Ancient Times": "The government during Anna's reign aimed to gain complete control and unify lands outside the empire. However, the Bashkir uprising posed a significant hindrance to the annexation of Tashkent and Turkestan" (Soloviev, 1878: 326–329). Therefore, we understand that the Bashkir rebellion was a response to the Russian Empire's policy in the East, as the Bashkirs "obstructed" the colonization of Central Asia. This context explains why the Bashkir leader N. Kinzekeyev sought help from the Ablai sultan. Kazakh Sultan Ablai clearly recognized that the policies targeting the Bashkirs would eventually affect the Kazakh people. Thus, he maintained contact with the leaders of the Bashkir rebellion.

Based on A.I. Tevkelev's information about the Kazakh steppe, a year before the Bashkir uprising in 1735, Senate Chief Secretary I.K. Kirilov proposed two projects to the government of Queen Anna Ioanovna in 1734: "Presentation and Explanation of the Kirghiz-Kaisak (Kazakh-O.K.) and Karakalpak Hordes" and "Project on Keeping the Kirghiz (Kazakh-O. K) under Russian Citizenship and Methods of Managing Them." Subsequently, on May 1, 1734, a decision was made, and the project was adopted: "Russia views both its enemies and potential allies in the region as targets for its foreign policy. The peoples of Russian Asia were designated as part of the empire's sphere of influence. Attention was given to the natural resources within the territories of potential colonization, the population numbers, the level of socio-economic development, and the political situation of each state" (Kazantsev, 1867: 57). The document states that colonization encompasses the Bashkirs, Tatars, Kazakhs, and other peoples collectively.

The Bashkirs learned "about the preparation of the Orenburg expedition in 1734 from the Bashkir chieftain and mullah Tokchura Almyakov. In late 1734 and the spring of 1735, representatives of the leaders from the four major districts gathered for a congress at the Aziyev Mosque, driven by fears of losing their land and freedom. The main forces of the rebels concentrated along the bends of the Belaya River and the Dema River. Residents learned about the uprising's commencement at the end of July. To combat the uprising, the Bashkir Affairs Commission was established, with Lieutenant General A.I. Rumyantsev appointed as its commander-in-chief" (RSAAA. F. 248. I.1236. P.34). Additionally, the archives provide a clear record of the number of troops sent to suppress the rebellion: "He commanded 3 regular regiments, 500 Ural Cossacks, and 3,000 Kalmyks. A series of punitive campaigns were launched against the rebels, involving over twenty thousand (20,000) troops. Through the efforts of I.K. Kirilov's punitive squads and Rumyantsev's forces, the Bashkirs were largely defeated. However, rebels led by Bepen Turipberdin

and Isangul launched a surprise attack on the punitive forces along the Siberian Road” (RSAAA. F. 248. I. 1236. P. 35).

The primary objective of I.K. Kirilov's “project, submitted to the Senate in 1734, was to “resolve” the Bashkir problem to facilitate the unrestrained development of mineral resources in the region. He did not anticipate that resettling other peoples in Bashkortostan, mining ores, and attracting labor to build factories would lead to a major uprising the following year. This uprising occurred multiple times. It is necessary to increase the regular troops in the Orenburg province” (Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii, 1830, 436–437). In this regard, A.I. Dobrosmyslov explained the reason for the Bashkir uprising: “The causes of the Bashkir uprising that I outlined remained unchanged. The Bashkirs were discontented with the settlement of Russians, Tatars, Meshchereks, Chuvash, and other immigrants in their territories. The uprising from 1735 to 1740 encompassed the territory stretching from the Ural River to the Kama, and from the Tobol River to the Volga. It stemmed from the decision to construct a line of Orenburg fortresses in the southern and southeastern regions of Bashkir land” (Dobrosmyslov, 1900: 4). According to I.K. Kirilov's project, partial resettlement was also implemented, leading to a popular uprising. However, these factors were just one aspect of the uprising. It raises doubts about the extent to which the royal government understood the internal political and social conditions of the states and peoples inhabiting the Asian region.

On December 15, 1734, I.K. Kirilov, the leader of the Orinbor expedition, dispatched the following letter to State Advisor V.N. Tatishchev, seeking assistance for the royal administrative military, who perceived unrest among the Bashkir people: “I would like to request that a decree be issued to the Senate Highness, as per his request, to grant certain Bashkirs a deserving reward for their valuable contributions to ore mining following the construction of a plant in the Ufa district. Factories were erected on Bashkir land, and in acknowledgment of this, we propose to regulate ore mining in the region by granting awards and prizes” (RSAAA. F. 248. I.1236. C.1524. P. 2). What we can observe is that they bestowed gifts upon the so-called wealthy and influential group, swaying them to their side, and we discern a plot to thwart the uprising brewing from within. Simultaneously, we recognize that certain affluent individuals, initially inclined to support the uprising, switched allegiance to Russia after receiving gifts, leading to a division among the people.

The initial conflict erupted in 1735 when 3000 Bashkirs, “under the command of K. Nurushhev, launched an assault on the Vologda military unit heading towards the Orsk River. The rebellion's leaders attempted to employ all tactics at their disposal, ranging from cavalry charges to infantry formations used for scattered or concentrated attacks. In 1736, the Kazakhs of the Middle Zhuz joined forces with the Bashkirs to provide assistance, reigniting the rebellion with renewed vigor. However, despite this considerable aid, the Bashkirs were forced to retreat after sustaining heavy losses. Government decrees issued on February 16, 1736, aimed to assert control over the Bashkir internal self-government system. The Bashkirs were especially discontented with provisions of the decree targeting the destruction of their tribal land holdings” (Materialy po istorii Bashkortostana, 2002: 39). We comprehend that the backing of the Kazakhs of Middle Zhuz for the Bashkir uprising was a shared concern among related peoples. Materials on the history of Bashkortostan contain the following data: “6,000 Bashkirs took part in the uprising in 1737 in Karatabyn, which took place in the Uysk river basin. The uprising began with the encirclement of Ensign Galdyshev's trading column” (Materialy po istorii Bashkortostana, 2002: 636).

As per the directive issued to the commission, “there were also the so-called Kalmyk tribe among the Bashkirs. They were individuals assimilated within the Bashkir community” (RSAAA. F. 342. I.1. C.109. P. 206). So, we understand that not only Bashkirs but also members of other ethnic groups assimilated into the Bashkirs took part in the uprising. As evident from the data above, it's apparent that the pace of rebellion among the Bashkirs accelerated. However, the construction of fortresses and defensive lines in the Bashkir Kazakh affairs, as per the construction plan for the Orynbor region, posed a hindrance to communication between Ablai Sultan and the Bashkirs. Privy Councilor V.N. Tatishev and Prince V.A. Urusov implemented I.K. Kirilov's project, as Chief Secretary of the Senate.

However, the act of “separating the Bashkirs from the Kazakhs and striving to establish “peace” in the region through political measures greatly influenced the escalation of Bashkir unrest” (Kazantsev, 1867: 56). I.K. Kirilov didn’t even bother about the political and social situation of the Bashkir people. He simply said, “Your Majesty, I heartily congratulate you on the New Russia!” (RSAAA. F.248. C.113. P. 240) and proceeded to “turn a blind eye” to uprisings and protests while engaging in colonial politics. Alongside peaceful relations and alliances, there were also conflicts, disputes over pastures, elopements of girls, and rivalry between Bashkir and Kazakh dancers and heroes. The royal government awaited an opportunity to instigate an ethnic conflict between Kazakhs and Bashkirs. They aimed to drive a wedge between the two brother nations to prevent their united actions against tsarist Russia.

The Bashkir rebellion of 1735 significantly obstructed the Russian Empire's colonization efforts, which were conducted under the pretense of “exploring” the region’s wealth and topography. In a decree dated February 11, 1736, Queen Anna Ioannovna reaffirmed the order for the Orenburg expedition in response to the Bashkir uprising: “To all our boards and offices, to Governors-General, Vice-Governors, Governors, Commandants, and all ranks of military and civil command, we hereby declare: On May 18, 1734, His Majesty the Emperor, along with State Councilor Ivan Kirillov and Colonel Alexey Tevkelev, signed the decree for the Subjugation of the Peoples of Asia. All the aforementioned military and civil authorities are ordered to assist Kirillov as necessary to protect our interests. Our interests have been harmed by the piracy of the Bashkirs. Therefore, by decree of our Imperial Majesty, the aforementioned order is approved” (RSAAA. F. 248. I. 17. C. 1131. P. 540–541 rev.).

In 1738, a captured Kazakh sent the following message to the Ufa provincial chancellery: “I am Kulymbet from the Little Zhuz. It has been three years since we, 200 families, became the property of the Orta Zhuz under Barak Khan. People from different regions of the Ufa province come to us. Among them, Saltanatmrat Mekes Batyr, with a group of 600 people, arrived along the Torgai River. Just two months ago, Ablai sent an army to the Bashkirs, led by Bolat, the son of Abil-Mambet Sultan” (RSAAA. F.248 Senat. I. 17. C.1183. P. 630).

Analyzing the aforementioned archival document reveals several key insights: Firstly, we observe the influence of Sultan Ablai, who assisted the Bashkirs in finding refuge in the Middle Zhuz in 1738. The document clearly states that he provided protection for the Bashkirs who fled from all over the Ufa region, placing them under the care of sultans and batyrs (knights, warriors-O.K.). For example, it is noted that 600 Bashkir families sought refuge with Sultan Barak in 1739. Secondly, Saltanmrat Mekes Batyr, a member of the Bashkir rebellion, found refuge in the Middle Zhuz not by chance. He trusted that Sultan Ablai would not hand him over to Tsarist Russia. Thirdly, Ablai’s decision to send 2,500 troops to aid the Bashkirs, led by Bolat Sultan, demonstrates his strategic geopolitical vision and prudent actions. Ablai recognized that the colonization policies aimed at troubling the Middle Zhuz sultans were a threat, and he needed to assert the independent status of the Kazakh Khanate to Tsarist Russia.

The years 1738–1741 were marked by uprisings for the Bashkirs, but for Kazakh history, they were years of relentless Dzungar raids: “...from 1738 to 1741, the Dzungar kontaishy (ᠠᠶᠢᠯᠠᠮᠠᠮᠪᠡᠲᠦ; - ruler of the Dzungar Khanate-O.K.) launched a new campaign into the Kazakh steppe, killing all the peaceful inhabitants in his path. They burned Kazakh villages and drove away their cattle. In 1737, 150 sultans accepted Russian citizenship, and in 1740, another 128 sultans did the same” (KRO, 1961: 9).

I.P. Rychkov notes that Sultan Ablai did not attend the ceremony to receive subjects (patrial). In 1738, Tatischev organized a solemn meeting with Abilkhair Khan in Orinburg, where Abilkhair was to swear an oath to the Russian throne: “Abilmambet and Ablai, however, did not attend this “official meeting,” citing their move to the Irtysh River valley for the winter. In reality, Abilmambet and Ablai wintered near the border, avoiding the official adoption ceremony and, therefore, not officially accepting Russian citizenship. Aware of these events, the Bashkirs who fled during the uprising sought refuge with Sultan Ablai” (Rychkov, 1896: 64).

During these turbulent years, Ablai sultan exhibited utmost caution in Kazakh-Bashkir relations, striving to prevent further escalation. A key reason for his careful approach was the appointment of

V.A. Urusov to the leadership of the Orenburg Commission: “In the summer of 1740, Urusov orchestrated mass executions. Following the uprising in 1737 in the Karatabyn region of the Uysk river basin, V.A. Urusov initiated the first mass execution on November 15 in Orenburg. During this grim event, five close assistants of Karasakal and 6,000 Bashkirs were impaled, 11 people were hanged by their ribs, 85 were hanged by their necks, and 21 were beheaded. The remaining individuals were driven to Sakmar town. Additionally, the ears and noses of ordinary people, who were not significant organizers of the uprising, were cut off and they were left mutilated” (RSAAA. F. 248. B. 145. P. 74).

The Bashkirs tried to preserve their system of internal self-government in historical Bashkortostan, protesting against increased taxes and the abuses of officials during collection. They also sought to protect their cultural, religious, and domestic traditions. Ablai Sultan did not immediately hand over the prisoners. This is evident from the stern warnings issued by the queen in the collection of decrees: “after committing violence in their surroundings, the Bashkirs who abandoned their homes and livestock are seeking refuge among the Kirghiz-Kaisaks (Kazakhs-O.K.). However, some among them have not forgotten their dependency on us and do not see the rebellion as justified” (Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii, 1830: 436).

It can be said that the colonial administration feared on military force in the Kazakh steppe. Therefore, they always tried to strengthen outposts: “The military council's decree ordered Lieutenant-General Myatlev, the Governor of Siberia, to support Croft's detachment to fulfill the Queen's orders. Additionally, instructions were given to provide protection from the end of the Uisk line to the beginning of the Novoishimsk line, and from the Zverinoglovsk fortress along the Irtysh to the Siberian gubernias. The military collegium promptly executed the order and commenced the regulation of arms and personnel” (GAOO. F. 1. I. 1. C. 190. P. 696–697, 701).

Soon after, the resurgence of the “uprising was triggered by the authorities’ decision to conduct a census of the Bashkir population starting in January 1739. The census introduced per capita poll taxes, reviving the idea of rejecting Tsarist rule as seen in previous Bashkir uprisings. The uprising split in terms of ideology: one faction of Bashkirs, led by Yuldash mullah, sought support from the Dzungars, while another group aimed to forge an alliance with the Kazakhs. However, due to ongoing Dzungar attacks, the Kazakhs of the Little and Middle Hundreds were unable to openly aid the Bashkir rebels. In December 1739, the census was resumed, and by the turn of 1739–1740, census records appeared in the Chelyabinsk fortress. In January 1740, a new leader emerged, Karasakal, who declared himself Khan of Bashkortostan under the name Sultangirei, leading a renewed uprising. The Karasakal detachment engaged in battle but was ultimately defeated” (Vitevsky, 1897: 135, 137, 146).

After the defeat, the leader of the uprising, Bashkir Khan Karasakal, fled to the Kazakh steppe and forged close ties with the Kazakhs: “In the 1740s, he posed political challenges to the Russian administration. On May 29, 1740, the governor of Orenburg sent a letter to Nurali, urging him to seize and return the Bashkirs who sought refuge in the Kazakh army. Similarly, on June 7, 1740, a letter was dispatched to Ablai with a similar request” (Vestnik ChGU, 2009: 56). Ablai Sultan's decision not to hand over the Bashkirs to Tsarist Russia had several advantages. It strengthened the solidarity between the two peoples. Rychkov also documents this incident: “Ablai, on his part, refused to arrest and hand over Karasakal to either Russia or Dzungaria, despite their demands. The Bashkir uprising failed to gather enough momentum. Even though Abulkhair captured the leaders of the Bashkir rebels, he did not hand them over to the Russian authorities” (Rychkov 1896, 64).

Leaders of neighboring countries endeavored to assist each other despite challenging political circumstances. Ablai and Kazakh heroes and sultans provided sanctuary for captured Bashkirs, safeguarding those deemed too risky to return to Russia by integrating them into their communities and sheltering others. Karasakal assumed leadership of the Bashkir rebels only in the final, fifth year of the rebellion.

Researcher Moiseev also notes that Russian documents exhibit confusion between the figures known as Karasakhal (Karasakal), as well as the Kalmyk batyr Shuno: “Karasakal, also known as Shuno batyr, claimed to be the son of the Dzungar Khan who lost his throne due to his brother Galdan-Tseren's cunning. He sought military aid from the Kazakh steppe against his brother and

pledged to adopt Islam in the Dzungar Khanate. Initially, Karasakal faced limited success in his political endeavors. Although Kazakhs sympathized with his cause, they couldn't muster a large-scale war against the advancing Dzungar Khanate. Many Kazakh heroes encountered the real Shono batyr in various encounters, both on the battlefield and during peaceful times. Kazakh hero Eset wrote in a letter to Orynbor in 1742: 'I knew the Kalmyk hero Shuno-batyr quite well. Karasakal is a different person altogether. And Karasakal is not Shuno' (Moiseyev, 1998: 46). From this note, it is evident that Karasakal was portrayed as a "swindler," "liar," and a troublemaker who disrupted the peace of the country. The Tsarist authorities suppressed opposing peoples and imposed various restrictions on their rights.

They also made every effort to prevent mutual aid and contacts between Turkic-speaking peoples. One example of this political strategy was forced mass baptism: "By the decree of Queen Anna Ioannovna dated September 11, 1740, a new department of baptism was established to convert Muslims and pagans in the Kazan, Astrakhan, and Voronezh provinces to Orthodoxy. Luka Konashevich, archbishop of Kazan and Sviyazhsk, was appointed as the head of this institution". (Vestnik ChGU, 2009: 55). Historical records indicate that the policy of colonization was implemented on multiple fronts.

Even before being appointed as khan, Kazakh ruler Ablai's high status was widely recognized by neighboring countries and peoples. The renowned Kazakh scholar of XIX century Ch.Ch. Valikhanov spoke of his great-grandfather Ablai: "In the first half of the XIX century, during the battles with the Dzungars, Ablai gained a great reputation among the Kazakh people for his wisdom and organizational skills. Historical records describe Ablai as a visionary politician focused on creating a centralized and powerful Kazakh state" (Valikhanov, 1984: 383-384). Because of this, historical documents also show that Bashkir leaders approached him, requesting his leadership as khan. "Sultan Ablai's acceptance of many refugees, his provision of shelter, and his support for the Bashkir rebellion leaders demonstrate that Ablai and the Kazakh people who admired him were able to navigate a difficult geopolitical situation effectively. This was particularly significant as the Kazakhs were simultaneously repelling a new wave of the Dzungar invasion in 1740" (KRO, 1961: 9).

Analyzing the archival historical information mentioned above, we can conclude that Ablai Sultan's influential policies significantly impacted the consequences of the Bashkir uprising. Sultan Ablai played a significant role in shaping the consequences of the Bashkir rebellion (1735–1740) through his strategic support and diplomatic acumen. Here are the key points of his influence.

Provision of Refuge and Support. Ablai Sultan provided refuge to many Bashkir rebels and their families, demonstrating solidarity with the Bashkir cause. This support included shelter and protection, helping to sustain the rebellion's leadership and morale.

Strengthening Alliances. By supporting the Bashkir leaders and offering asylum, Ablai fostered stronger alliances between the Kazakhs and the Bashkirs. This alliance was crucial in maintaining a united front against common adversaries, such as the Russian Empire and the Dzungar Khanate.

Geopolitical Navigation. Ablai's ability to offer support while managing his relations with the Russian Empire showed his diplomatic skill. He navigated a complex geopolitical landscape, balancing the need to resist Russian encroachment with the necessity of avoiding direct confrontation.

Distraction and Division of Russian Forces. Ablai's support for the Bashkirs indirectly caused a diversion of Russian military resources. The Russian Empire had to deal with the sustained Bashkir resistance, which was bolstered by Kazakh support, thus spreading Russian forces thinner across the region.

Influence on Kazakh Sovereignty. Ablai's actions during the rebellion reinforced Kazakh sovereignty and independence. By not handing over Bashkir refugees and resisting Russian demands, he asserted Kazakh autonomy and demonstrated that the Kazakh Khanate would not be easily manipulated by Russian interests.

Symbol of Resistance. Ablai became a symbol of resistance against Russian colonization efforts. His support for the Bashkirs highlighted his broader vision of resisting imperial encroachment and preserving the independence of Turkic-speaking peoples.

Historical Legacy. Ablai's significant role in the Bashkir rebellion left a lasting legacy on Kazakh-Bashkir relations and in the collective memory of resistance against colonial powers.

In summary, Ablai Sultan's influence on the consequences of the Bashkir rebellion was profound. His strategic support for the Bashkir leaders, provision of refuge, and diplomatic maneuvering significantly impacted the rebellion's dynamics and outcomes, reinforcing the Kazakh position in the region and contributing to the broader resistance against Russian colonial ambitions.

Conclusion

The influence of Ablai Sultan on the consequences of the Bashkir Rebellion (1735–1740) is a testament to his remarkable leadership and strategic acumen. Ablai's actions during and after the rebellion played a critical role in shaping the outcomes for both the Bashkir people and the Kazakh Khanate, reflecting his capacity to navigate complex geopolitical challenges. Ablai Sultan's role during the Bashkir Rebellion is a focal point of this research. His strategic alliances, diplomatic acumen, and humanitarian efforts in sheltering Bashkir refugees are well-documented. Scholars have examined how Ablai's actions during the rebellion not only provided immediate relief to the Bashkirs but also enhanced his stature among the Kazakh people and neighboring regions. His ability to navigate the complex geopolitical landscape of the time is a testament to his leadership qualities and political foresight.

Ablai's decision to provide refuge and support to the Bashkir leaders and their families fleeing the punitive measures of Tsarist Russia underscores his humanitarian commitment and political foresight. By offering sanctuary, he not only alleviated the immediate suffering of the Bashkir people but also strengthened the bonds between the Kazakh and Bashkir communities. This act of solidarity reinforced the Kazakh Khanate's reputation as a sovereign entity capable of influencing regional dynamics.

Through his diplomatic efforts, Ablai established and maintained crucial alliances with neighboring states and influential empires. His extensive correspondence and negotiations with various rulers demonstrate his ability to leverage diplomatic channels to enhance the Kazakh Khanate's standing. These interactions contributed to his accumulation of leadership experience and facilitated the Khanate's engagement on the international political stage.

Moreover, Ablai's support for the Bashkir people during their struggle for independence from Tsarist Russia highlighted his broader strategic objectives. By positioning himself as a protector of oppressed peoples, he not only garnered loyalty and respect from the Bashkirs but also reinforced his own leadership legitimacy among the Kazakhs. This strategic positioning helped to consolidate his power and ensured the stability and resilience of the Kazakh Khanate in a volatile regional context.

In conclusion, Ablai Sultan's influence on the consequences of the Bashkir Rebellion was profound and multifaceted. His humanitarian actions, diplomatic initiatives, and strategic vision collectively contributed to the Kazakh Khanate's enhanced political stature and strengthened its regional influence. Ablai's legacy as a leader who adeptly navigated the challenges of his time continues to be a significant chapter in the history of Central Asia, illustrating the enduring impact of his leadership on the course of historical events. In addition, the research on the Bashkir Rebellion and Ablai Sultan spans a rich historiographical tradition, from XIX century scholars to contemporary historians. This body of work collectively offers a detailed and multifaceted understanding of the rebellion's causes, progression, and aftermath, as well as Ablai Sultan's significant role in these events. Through meticulous archival research and innovative methodological approaches, scholars continue to unravel the complexities of this pivotal period in Central Asian history.

Sources

RSAAA — Russian State Archive of Ancient Acts. Moscow, Russian Federation.

CSARK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Almaty, Republic of Kazakhstan.

Источники

Архив РГАДА – Российский государственный архив древних актов. г. Москва, Российская Федерация.

Архив ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан. г. Алматы, Республики Казахстан.

References

- Dobrosmyslov, 1900 — *Dobrosmyslov A.I.* Bashkirskiy bunt v 1735, 1736 i 1737 g. [Bashkir revolt in 1735, 1736 and 1737]. Orenburg: Tipo-lit. F.B. Sachkova, 1900. Vol. VIII. 104 p.
- Entsiklopedicheskiy slovar..., 1890 — *Entsiklopedicheskiy slovar* Brokgauza i Yefrona [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron] // Bashkirs: Vol. 82 and 4 add. Sankt-Peterburg, 1890. 33 p. (In Russ.).
- KalmSC RAS, 2022 — *KalmSC RAS, 2022.* Kabuldinov Z. E., Beisembayeva A. R., Abil Ye. A., Tylakhmetova A. S. Kazakh Khans Abylai, Uali – and the Qing Empire: Analyzing Archival Sources for Some Historical Aspects of Relations. *Oriental Studies*. 2022. No. 15(6). Pp. 1202–1216. (In Russ.). DOI: 10.22162/2619-0990-2022-64-6-1202-1216
- Kazantsev, 1867 — *Kazantsev I.M.* Opisaniye kyrgyz-kaysak. [Description of the Kirghiz-Kaysak]. Saint-Petersburg: Tip. T-va «Obshchestvennaya pol'za», 1867. Vol. VIII. 57 p. (In Russ.).
- KRO 1961 — *KRO.* Kazakhsko-russkiye otnosheniya v XVI – XVIII vv. [Kazakh-Russian relations in the XVI–XVIII centuries.] // Collection of documents and materials. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN Kaz SSR. 1961. 892 p. (In Russ.).
- Materialy po istorii Bashkortostana, 2002 — *Materialy po istorii Bashkortostana.* Orenburgskaya ekspeditsiya i bashkirskiy vosstaniya 30-kh godov XVIII v. [Materials on the history of Bashkortostan. Orenburg expedition and Bashkir uprisings of the 30s of the 18th centuries.]. Ufa: Kitap, 2002. Vol. VI. 685 p. (In Russ.).
- Moiseyev, 1998 — *Moiseyev V.A.* Rossiya i Dzhungarskoye khanstvo v XVIII v. [Russia and the Dzungar Khanate in the 18th century] Barnaul: Altay State University, 1998. Pp. 46, 175. (In Russ.).
- Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii, 1830 — *Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii.* Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii, 1830 — Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii. Polnoye sobranie Zakonov Rossiyskoy imperii s 1649 goda. 1740–1754 gg. [Complete collection of Laws of the Russian Empire since 1649. 1740–1754 State Duma. Printed in the Printing House of the Second Department of His Imperial Majesty's Own Chancellery] // Gosudarsvennaya Duma. Pechatano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii, 1830. Vol. XI. No. 6571, 6576. 436–437 pp. (In Russ.).
- Popov, 1861 — *Popov N.* «V.N. Tatishchev i yego vremena: epizod iz istorii gosudarstvennoy, obshchestvennoy i chastnoy zhizni v Rossii, pervoy poloviny proshedshego stoletiya [V.N. Tatishchev and his time: an episode from the history of state, public and private life in Russia, the first half of the last century]. Moscow: V tipografii V. Gracheva i K, 1861., 175 p. (In Russ.).
- Rychkov, 1896 — *Rychkov P.I.* Istoriya Orenburgskaya (1730–1750). Izdaniye Orenburgskogo Gubernskogo statisticheskogo komiteta. Pod redaktssii primechaniyami N.M. Gut'yara, sekretarya komiteta [History of Orenburg (1730–1750). Publication of the Orenburg Provincial Statistical Committee] Orenburg: Tipo-litografiya Yevfimskogo-Mirovetskogo, 1896. 44 p. (In Russ.).
- Solov'yev, 1878 — *Solov'yev S.M.* Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen [History of Russia from ancient times]. Moscow: Obshchestvennaya pol'za, 1878. Vol. 20. 326–329 pp. (In Russ.).
- Taymasov, 2009 — Taymasov S.U. «Ob otnosheniyakh bashkir s kazakhami Mladshego zhuzha v period pravleniya Nurali-khana» [On the relations of the Bashkirs with the Kazakhs of the Little Zhuz during the reign of Nurali Khan]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya*, 2009. No. 37(175). Vol. 36. Pp. 54–58. (In Russ.).
- Taymasov, 2009 — *Taymasov S.U.* Bashkirsko-kazakhskiy otnosheniya v XVIII veke [Bashkir-Kazakh relations in the 18th century]. Moscow: Nauka, 2009. 344 p. (In Russ.).
- Valikhanov, 1984 — *Valikhanov Ch. Ch.* Sobraniye sochinenii v pyati tomakh [Collected works in five volumes]. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1984. Vol. I. Pp. 383–384. (In Russ.).
- Vitevskiy, Nepluyev, 1897 — *Vitevskiy V.N., Nepluyev I.I.* Vernyy sluga svoeyego Otechestva, Osnovatel Orenburga i ustoritel Orenburgskogo kraya [A faithful servant of his Fatherland, the Founder of Orenburg and the founder of the Orenburg region] // *Biograficheskko-istoricheskiy ocherk*. Kazan: Tipografiya Imperatorskogo Universiteta, 1897. Vol. 1. 135, 137, 146 pp. (In Russ.).

Литература

- Валиханов, 1984 — *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинения в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. Т. I. Б. 383–384.
- Витевский, 1897 — *Витевский В.Н.* Неплюевъ И.И. Верный слуга своего Отечества, Основатель Оренбурга и усторитель Оренбургского края. Биографичекко-исторический очеркъ. Казань: Типография Императорскаго Университета, 1897. Т. 1. С. 135, 137, 146.
- Добросмыслов, 1900 — *Добросмыслов А.И.* Башкирский бунт в 1735, 1736 и 1737 г. Оренбург: Типо-лит. Ф.Б. Сачкова, 1900. Вып. VIII. 104 с.
- Казанцев, 1867 — *Казанцев И.М.* Описание киргиз-кайсака. СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1867. Т. VIII. 57 с.
- КРО, 1961 — *КРО.* Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. (Сборник документов и материалов). Алма-Ата: Издательство АН Каз ССР, 1961. 892 с.
- Материалы по истории Башкортостана, 2002 — *Материалы по истории Башкортостана.* Оренбургская экспедиция и башкирские восстания 30-х годов XVIII в. Уфа: Китап, 2002. Т. VI. 685 с.
- Моисеев, 1998 — *Моисеев В.А.* Россия и Джунгарское ханство в XVIII в. Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 1998. 175 с.

Полное собрание законов Российской Империи, 1830 — Полное собрание законов Российской Империи. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи съ 1649 года. Томъ XI. 1740–1754 гг. Государственная Дума. Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. № 6571, 6576. 988 с.

Попов, 1861 — *Попов Н.* «В.Н. Татищев и его время: эпизод из истории государственной, общественной и частной жизни в России, первой половины прошедшего столетия // соч. Нила Попова; издание К. Солдатенкова и Н. Щепкина. Москва: В типографии В. Грачева и К, 1861. 803 с.

Рычков, 1896 — *Рычков П.И.* История Оренбургская (1730–1750). Издание Оренбургского Губернского статистического комитета. Под редакцией примечаниями Н.М. Гутьяра, секретаря комитета). Оренбург: Типолитография Ив. Ив. Евфимского-Мировецкого, 1896.

Соловьев, 1878 — *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. Т. 20. Москва: Общественная польза, 1878. 326–329 с.

Таймасов, 2009 — *Таймасов С.У.* «Об отношениях башкир с казахами Младшего жуза в период правления Нурали-хана» // Вестник Челябинского государственного университета. Вестник ЧГУ, 2009. № 37(175). История. Вып. 36. С. 54–58.

Таймасов, 2009 — *Таймасов С.У.* Башкирско-казахские отношения в XVIII веке. Москва: Наука, 2009. 344 с.

Энциклопедический словарь..., 1890 — *Энциклопедический словарь* Брокгауза и Ефрона // Башкиры: Т. 82 и 4 доп. Санкт-Петербург, 1890. 33 с.

KalmSC RAS, 2022 — *KalmSC RAS.* Кабульдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Абиля Е.А., Тылахметова А.С. Некоторые аспекты из истории взаимоотношений ханов Абылая и Уали с Цинской империей (на основе архивных источников) // *Oriental Studies*, 2023. Т. 15. № 6. С. 1202–1216. DOI:10.22162/2619-0990-2022-64-6-1202-1216

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 2, pp. 411–423, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_411-423

POLITICAL REPRESSIONS AND MARGINALIZED PEOPLE IN THE CITIES OF KAZAKHSTAN IN THE 1920S–1930S: LEGAL STATUS AND PROBLEMS OF ADAPTATION OF DISENFRANCHISED PEOPLE

Makhabbat M. Kozybayeva^{1}, Ainagul T. Kaipbayeva²*

¹Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana (11/5, Kabanbai Batyr Ave., 010017 Astana, Republic of Kazakhstan)

PhD, Director of the branch in Astana

 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

*Corresponding author

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology

(28, Shevchenko Str., Almaty, 050010 Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Kozybayeva M.M., Kaipbayeva A.T., 2024

Abstract. *Introduction.* During the period of political repression in the social structure of the cities of Kazakhstan in the 1920s–1930s, a marginal part of society appeared – the disenfranchised. One of the methods of fighting the “class enemy” was the policy of deprivation of political and civil rights on class, social, national, spiritual and other grounds, expressed in restricting their rights and freedoms. This cruel idea, based on dividing the population of the Union into classes, appeared among the Soviet leadership shortly after the October Revolution of 1917, and in July 1918, deprivation of the right to vote for belonging to a certain class or social group was enshrined in a special article of the first Constitution of the RSFSR. This norm remained until the mid-1930s. *Goals and objectives.* To study the processes of deprivation of voting rights in certain regions and cities of Kazakhstan, to identify the legal status of disenfranchised people and the problems of their adaptation. *Results.* In 1923–1927, the categories of people included in the list of people deprived of voting rights in Kazakhstan were much wider and more diverse than in other territories of the Soviet Union. In Kazakhstan, first of all, bais, kulaks, participants in popular uprisings and protests, clergy, former traders, resellers, former volost managers and aul elders, and other tsarist officials who began their activities in pre-revolutionary times were deprived of their rights. Taking into account this circumstance, in the period from 1918 to 1936 in Kazakhstan hundreds of thousands of people were deprived of the right to vote for belonging to a certain class or social group, which was enshrined in a special article of the Constitution. Deprivation of voting rights entailed infringement of rights and freedoms, including the right to life. By depriving the Bolshevik-Stalinist government of voting rights, it was possible to limit on a legal basis politically active peasants who opposed the collective farm system or did not express their sympathy for it. *Conclusions.* In 1918–1936, the mechanism of extrajudicial deprivation of political electoral rights of citizens of the Soviet state, including the cities

of Kazakhstan, made it possible to remove them from the organizational and legal form. Deprivation of voting rights made it possible to neutralize a significant part of the population, made it possible to gradually introduce a policy of forceful resolution of governance issues in the region, and ultimately created the conditions for the use of repressive measures against the population of Kazakhstan.

Keywords: Political repression, deprivation of voting rights, disenfranchised, legal status, adaptation, cities of Kazakhstan

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Cities of Kazakhstan in the 1920s–1930s as a socio-cultural phenomenon: ethno-demographic and socio-cultural development” (Registration number: AP19678056).

For citation: Kozybayeva M.M., Kaipbayeva A.T. Political repressions and marginalized people in the cities of Kazakhstan in the 1920–1930s: legal status and problems of adaptation of disenfranchised people // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 411–423. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_411-423

1920–1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖӘНЕ МАРГИНАЛДАР: САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРЫЛҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ МЕН БЕЙІМДЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Махаббат Мәлікқызы Қозыбаева^{1*}, Айнагүл Толғанбайқызы Қаипбаева²

¹Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының филиалы

(11/5-үй, Қабанбай батыр даңғ., 050010 Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD докторы, Астана қаласындағы филиал директоры

 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

*Корреспондент автор

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Қозыбаева М.М., Қаипбаева А.Т., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1920–1930 жылдардағы Қазақстан қалаларының әлеуметтік құрылымындағы саяси қуғын-сүргін кезеңінде қоғамның маргиналды бөлігі – сайлау құқығынан айырылғандар пайда болды. «Тап жауларымен» күресу әдістерінің бірі олардың құқықтары мен бостандықтарын шектеуде көрсетілген таптық, әлеуметтік, ұлттық, рухани және басқа да белгілер бойынша саяси және азаматтық құқықтардан айыру саясаты болды. Одақ халқын таптарға бөлуге негізделген осы бір қатыгез идея 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін-ақ пайда болды, ал 1918 жылы шілдеде РСФСР тұңғыш Конституциясының арнайы бабында белгілі бір тапқа немесе әлеуметтік топқа мүше болғаны дауыс беру құқығынан айыру бекітілді. Бұл норма 1930 жылдардың ортасына дейін сақталды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Қазақстанның жекелеген өңірлері мен қалаларындағы сайлау құқығынан айыру процестерін зерделеу, сайлау құқығынан айырылғандардың құқықтық мәртебесін және олардың бейімделу проблемаларын анықтау. *Нәтижелер.* 1923–1927 жылдары Қазақстанда сайлау құқығынан айырылғандардың тізіміне кірген адамдардың санаттары Кеңестер Одағының өзге территорияларына қарағанда әлдеқайда кең және алуан түрлі болды. Қазақстанда, ең алдымен, бай, кулактар, халық көтерілістері мен наразылықтарына қатысушылар, діни қызметкерлер, бұрынғы саудагерлер, алып-сатарлар, бұрынғы болыс

билеушілері мен ауыл старшиналары, революцияға дейін қызмет жасаған патша шенеуніктері құқығынан айырылды. Осы жағдайды ескере отырып, 1918–1936 жылдар аралығында Қазақстанда белгілі бір тапқа немесе әлеуметтік топқа жататындығы үшін жүздеген мың адам сайлау құқығынан айырылды, бұл мәселе Конституцияның ерекше бабымен бекітілді. Сайлау құқығынан айыру құқықтар мен бостандықтарға, соның ішінде өмір сүру құқығына нұқсан келтірді. Большевиктік-сталиндік билік сайлау құқығынан айыру арқылы колхоз жүйесіне қарсы шыққан немесе жанашырлық білдірмеген саяси белсенді шаруаларды құқықтық негізде шектеді. *Тұжырымдар*. 1918–1936 жылдары Кеңес мемлекеті, оның ішінде Қазақстан қалалары азаматтарын саяси сайлау құқықтарынан соттан тыс айыру тетігі оларды ұйымдық-құқықтық формадан шығаруға мүмкіндік берді. Сайлау құқығынан айыру халықтың едәуір бөлігін бейтараптандыруға, сонымен қатар өңірдегі басқару мәселелеріне қатысты күшпен шешу саясатын біртіндеп енгізуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздері: Саяси қуғын-сүргін, сайлау құқығынан айыру, айырылғандар, құқықтық мәртебе, бейімделу, Қазақстан қалалары

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстан қалалары әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде: этно-демографиялық және әлеуметтік-мәдени даму» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP19678056).

Дәйексөз үшін: Қозыбаева М.М., Қаипбаева А.Т. 1920–1930 жылдардағы Қазақстан қалаларындағы саяси қуғын-сүргін және маргиналдар: сайлау құқығынан айырылғандардың құқықтық мәртебесі мен бейімделу мәселелері // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 411–423 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_411-423

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ И МАРГИНАЛЫ В ГОРОДАХ КАЗАХСТАНА В 1920–1930-Х ГГ.: ПРАВОВОЙ СТАТУС И ПРОБЛЕМЫ АДАПТАЦИИ ЛИШЕНЦЕВ

Махаббат Маликовна Козыбаева^{1}, Айнагуль Толганбаевна Қаипбаева²*

¹Филиал Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана (д. 11/5, пр. Кабанбай батыра, 010017 Астана, Республика Казахстан)

Доктор PhD, директор филиала в г. Астана

 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Козыбаева М.М., Қаипбаева А.Т., 2024

Аннотация. *Введение.* В период политических репрессий в социальной структуре городов Казахстана в 1920–1930-х годах появляется маргинальная часть общества – лишенцы. Одним из методов борьбы с «классовым врагом» была политика лишения политических и гражданских прав по классовому, социальному, национальному, духовному и другим признакам, выражавшаяся в ограничении их прав и свобод. Эта жестокая идея, основанная на разделении населения Союза на классы, появилась у советского руководства вскоре после Октябрьской революции 1917 года, а в июле 1918 года – лишение права голоса за принадлежность к определенному классу или социальной группе было закреплено в специальной статье первой Конституции РСФСР. Эта норма сохранялась до середины 1930-х годов. *Цель и задачи исследования* – изучить процессы лишения избирательных прав в отдельных регионах и городах Казахстана, выявить правовой статус лишенцев и проблемы их

адаптации. *Результаты.* В 1923–1927 годы категорий включенных в список лишенных избирательных прав людей в Казахстане было гораздо шире и разнообразнее, чем на других территориях Советского Союза. В Казахстане, в первую очередь, лишались прав баи, кулаки, участники народных восстаний и протестов, священнослужители, бывшие торговцы, перекупщики, бывшие волостные управители и аульные старшины, другие царские чиновники, начавшие свою деятельность в дореволюционное время. С учетом этого обстоятельства, в период с 1918 до 1936 годов в Казахстане были лишены избирательного права сотни тысяч человек за принадлежность к определенному классу или социальной группе, что было закреплено в особой статье Конституции. Лишение избирательных прав влекло за собой ущемление прав и свобод, включая право на жизнь. Путем лишения избирательных прав большевистско-сталинской власти удавалось ограничить на правовой основе политически активных крестьян, выступавших против колхозного строя, либо не выражавших своё сочувствие к нему. *Выводы.* В 1918–1936 годы механизм внесудебного лишения политических избирательных прав граждан советского государства, в том числе и городах Казахстана, позволил вывести их из организационно-правовой формы. Лишение избирательных прав позволило нейтрализовать значительную часть населения, сделало возможным постепенное введение политики силового решения вопросов управления в регионе и в конечном итоге создало условия для применения репрессивных мер по отношению к населению Казахстана.

Ключевые слова: Политические репрессии, лишение избирательных прав, лишенцы, правовой статус, адаптация, города Казахстана

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Города Казахстана в 20–30-х гг. XX века как социокультурный феномен: этно-демографическое и социально-культурное развитие» (регистрационный номер: AP19678056).

Для цитирования: Козыбаева М.М., Каипбаева А.Т. Политические репрессии и маргиналы в городах Казахстана в 1920–1930-х гг.: правовой статус и проблемы адаптации лишенцев // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 411–423. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_411-423

Introduction

In the context of studying the social structure of the urban population of Kazakhstan during the period of mass political repression of the 1920s–1930s, the study of the legal status and methods of adaptation of disenfranchised people as a marginal part of the population is of great interest. Of course, the massive political repressions of 1920s–1930s became a great shock for society, the years of repression were deposited in people's memory as the years of destruction of family values and loss of contact with previous generations, accused in absentia of crimes against the Soviet regime. Sad events marked the era of repression for the urban population of Kazakhstan, which suffered great losses in the qualitative composition of the population. The political processes of the second half of the 1930s influenced the demographic processes in the cities of Kazakhstan, due to the movement of persons of various qualifications and the high turnover of party personnel during the period of party purges. During the same period, the flywheel of repression began to unwind, reaching its peak in 1937, when about 30% of the communists were expelled and repressed from the city party organizations, and almost all the first and second secretaries of the district party committees were replaced. Teachers, doctors, heads of educational institutions, and ministers of religious worship were not spared the repression. Political repression affected almost every family in the region.

One of the methods of combating the “class enemy” that the totalitarian regime established in the Soviet Union systematically used for many years as part of its repressive policy against its own people was the policy of depriving political and civil rights based on class, social, national, spiritual and other signs, expressed in the restriction of their rights and freedoms. This cruel idea, based on dividing the population of the Union into classes, appeared among the Soviet leadership shortly after the October Revolution of 1917, and in July 1918, deprivation of the right to vote for belonging to a

certain class or social group was enshrined in a special article of the first Constitution of the RSFSR. This norm remained until the mid-1930s.

A characteristic phenomenon of the socio-political life of Kazakhstan in the 1920s – the first half of the 1930s is the emergence of disenfranchised people – people deprived of voting and other civil rights due to their unreliable social origin. Such people were in a special position, since the “disenfranchised” were barred from entering trade unions and public service, which extended to their children and relatives. One of the forms of determining “one’s own” or “them” was, undoubtedly, the procedure for deprivation of voting rights. The archives contain samples of the Soviet questionnaire filled out when applying for a job, which invariably contained the question: “Were they deprived of voting rights, when and for what?”, and to designate these persons there was a certain term “disenfranchised” or “socially alien element” - unofficial title of a citizen of the USSR, in 1918–1936 deprived of voting rights under the Constitutions of 1918 and 1926. According to the 1936. Constitution, all citizens of the country, except the mentally ill and prisoners, had the same voting rights. Thus, the disenfranchisement lasted 18 years. This measure has become an effective means of changing the social structure of society and the state. Deprivation of the right to participate in elections automatically created a number of restrictions on a person’s political and social status. People disenfranchised (disenfranchised) became “second class” citizens. Often (though not always) deprivation of voting rights became the basis for further repressive actions against that person.

The legal basis for the repressive policy of deprivation of voting and other civil rights in Kazakhstan in the 1920s–1930s laid down about 40 legal acts. Analysis of the content of these documents showed that they systematically violated the natural rights and freedoms of man and citizen, which include the right to life, the right to freely express one’s views and positions, the right to freedom to vote and be elected, and therefore must be declared invalid (void) from the moment of their adoption. Unlawful deprivation of the right to vote was enshrined in the main normative acts – in The Constitution of the RSFSR of 1918, the Constitution of the RSFSR of 1925, the Constitution of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic of 1926. All derivative acts only duplicated constitutional norms.

The measure of disenfranchisement has become an effective means of changing the social structure of society and the state. Deprivation of the right to participate in elections automatically created a number of restrictions on a person’s political and social status. People deprived of voting rights became “second class” citizens. Often, deprivation of voting rights became the basis for further repressive actions against a given person. It was social origin that formed the basis for the purge of party ranks and determined the “reliability” of a particular person. Thus, party members and the entire population were checked to ensure compliance with the requirements imposed on them.

Moreover, in the early 1920s, when the disenfranchisement policy was just beginning to be implemented, local executive authorities resorted to disenfranchisement as an additional measure. Gradually strengthening their power, the Bolsheviks feared the possible victory of political opponents in the elections and their further influence in society. The essence of depriving people of voting rights was expressed in ensuring social, economic, administrative and even psychological pressure on the most socially independent of the state and economically active segments of the population. Subsequently, the government expanded the list of additional restrictions accompanying disenfranchisement in various spheres of public life. Therefore, we can say with confidence that disenfranchised people also fall into the category of victims of political repression who need rehabilitation and detailed scientific study.

In Kazakhstan, the first to be deprived of their rights were clergy, former traders, government officials who began their activities in pre-revolutionary times, as well as a large group of representatives of the peasantry who used hired labor in their farming, who belonged to the category of bais, kulaks, semi-feudal lords (middle peasants), sharua. Identified “alien elements” without trial or investigation, most often, as a result of denunciations, were deprived of their rights and removed from proceedings. In turn, those dispossessed, in order to restore their violated rights, turned to the party with a request to review their cases, collecting all kinds of information about previous activities, suspecting that some kind of mistake had occurred. Thus began long processes of investigations,

complaints and new denunciations, rarely leading to a positive result. There is an opinion that this is a minor infringement of rights and freedoms, but this is not so. Deprivation of voting rights entailed infringement of rights and freedoms, including the right to life. By depriving them of voting rights, the Bolshevik-Stalinist government was able to limit on a legal basis politically active peasants who opposed the collective farm system or did not express their sympathy for it.

Discussion

This category of citizens who have been subjected to repression is little studied. The Law of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 1993 “On the rehabilitation of victims of political repression” does not consider deprivation of voting rights as a form of political repression. Consequently, they need additional rehabilitation measures. Therefore, an important aspect of the activities of the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression in 2020–2023, created in accordance with the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan K.K. Tokayev dated November 24, 2020, there was a rehabilitation of persons who suffered as a result of the deprivation of citizens of the right to vote and be elected in the 20–30s of the twentieth century. To rehabilitate this group of victims and victims, scientists and experts from research groups and working groups of regional commissions were collecting materials in this direction.

It should be noted that the deprivation of voting rights in the 20–30s of the XX century in Kazakhstan in domestic historiography was not the subject of a separate study, but was studied in the context of political repression, which has become one of the leading scientific directions in modern historical science. In the works of Kazakh scientists M.K. Kozybayev (Kozybayev, 2006), T.O. Omarbekov (Omarbekov, 1997), Zh.B. Abylkhozhin (Abylkhozhin 1991), M.K. Koigeldiev (Koigeldiev, 2004) raised various aspects of political repression as a mechanism of influence of Soviet power on the transformation of Kazakh society. The works of researchers A.N. Alekseenko (Alekseenko, 1993), M.Kh. Assylbekov, A.B. Galiyev (Assylbekov, Galiyev, 1991) and others are devoted to the study of the demographic consequences of repressive policies. The works of Sh. Nagimov (Nagimov, 2021), M.M. Kozybayeva (Kozybayeva, 2014) and S.K. Tulbasieva (Tulbasieva, 2023) are devoted to the regional aspects of the socio-political situation of disenfranchised people in the 1920–1930s. However, special scientific works by Kazakh authors devoted to a comprehensive study of deprivation of voting rights in Kazakhstan in the 20–30s of the 20th century. practically absent.

In Russian and European historiography, in most works, deprivation of voting rights is considered as an independent phenomenon, mainly as part of the discriminatory and social policy of the Soviet state. Works devoted to the study of the stratification of Soviet society are of great importance. Thus, a study by N.B. Lebina (Lebina, 1999) is devoted to the study of the everyday history of life in the Soviet city, namely the norms and anomalies in the 1920–1930s, which include the stratification of society into “us” and “strangers”. A great contribution to the study of Soviet society in all its diversity, including American researchers, including S. Fitzpatrick (Fitzpatrick, 2008), who first conducted a comprehensive analysis of the everyday life of Soviet people in the 1930s years, including the so-called disenfranchised.

The most studied processes of deprivation of voting rights are based on materials from individual regions. Thus, the works of L.N. Mazur (Mazur, 1997), made a great contribution to historiography, dedicated to the deprivation of voting rights of peasants in the 1920s – the first half of the 1930s in the Urals, as well as the collective work of V.I. Tikhonov, V.S. Tyazhelnikova, I.F. Yushin (Tikhonov et al., 1999), who studied the deprivation of voting rights in Moscow on the basis of new archival materials and methods of their processing. M.S. Salamatova (Salamatova, 2002) made a great contribution to the study of this topic, whose dissertation is devoted to the study of disenfranchisement as a form of socio-political discrimination in the mid-1920–1936 on materials from Western Siberia. In her work, she analyzes regulations and archival documents and shows that deprivation of voting rights was one of the key institutions of Soviet electoral law.

In the collective work “Marginalized in Society. Marginalized people as a society. Siberia (1920–1930s)” Novosibirsk authors Yu.I. Golikova, S.A. Krasilnikova, V.I. Pinkina,

M.S. Salamatova and others, for the first time in Russian historiography, undertook an analysis of the formation and evolution of the main marginal groups of Russian society that made up the “shadow” structure of the latter: “disenfranchised”, NEPmen, “bourgeois specialists”, exiles, special settlers (Marginaly v sociume, 2017). The work was written on the basis of a wide range of sources, which made it possible to reconstruct the basic characteristics that determined the social policy of the Stalinist regime in relation to these groups, the dynamics of numbers and composition, the transformation of behavior and group values of the marginalized in the conditions of Siberia in the 1920–1930s.

Thus, in historiography, disenfranchisement in the 20–30s of the 20th century using materials from the Soviet republics remains a poorly studied research issue that requires careful study. In general, from the above materials it is clear that political purges based on the deprivation of voting and other civil rights also took place in remote regions of the Soviet Union. However, the study of this policy in Kazakhstan in the 20–30s of the 20th century as a way of influencing social attitudes and behavior patterns of individuals and social groups has its own prospects and awaits its study as part of the study of the history of political repression in Kazakhstan.

Results

Bolshevik-Stalinist power, based on an absolutized class approach, caused an even greater aggravation of ideological contradictions between various social classes and population groups. A feeling of mutual hostility arose between social groups, the mood of hostility towards each other intensified, which led to a decline in morality in society, a crisis of national and religious values. Faith in the ideas, slogans and theory of socialism was imposed. Using all available methods and means, the ideas of Marxism-Leninism were introduced into the consciousness of the broad masses. By limiting intellectual activity and freedom of creativity, the official communist ideology created an information vacuum. For the purpose of ideological pressure, images of a “fist”, “enemy of the people”, “pest” were artificially created in society (Dokumenty svidetelstvuyut, 1989).

Speaking about different categories of the population that have been subjected to discrimination and political repression, we must not forget about people deprived of civil rights for the “wrong” or “inappropriate” social origin. It must be assumed that work in district archives with funds of those deprived of voting rights will make it possible to identify, in addition to the main material – lists of the so-called disenfranchised by district, documents testifying to different aspects of the life and destinies of these people, about the consequences that deprivation had for them voting rights and “dekulakization”. It is these documents at the lower level – from village councils and district executive committees – that can clarify many issues. District disenfranchisement funds have been unfairly overlooked by historians. Meanwhile, the dispossession procedure itself, the “kitchen”, deserves attention, which just such documents will allow us to examine in detail.

In 1923–1927, the categories of people included in the list of people deprived of voting rights in Kazakhstan were much wider and more diverse than in other territories of the Soviet Union. In Kazakhstan, first of all, bais, kulaks, participants in popular uprisings and protests, clergy, former traders, resellers, former volost managers and aul elders, and other tsarist officials who began their activities in pre-revolutionary times were deprived of their rights. Taking into account this circumstance, in the period from 1918 to 1936 in Kazakhstan hundreds of thousands of people were deprived of the right to vote for belonging to a certain class or social group, which was enshrined in a special article of the Constitution. Speaking about this, it is important to understand and remember that the deprivation of civil rights of citizens is a prelude to great terror organized by the Soviet state against its people.

Consideration of the practice of deprivation of voting rights in 1920–1930 in its qualitative and quantitative content would be incomplete without taking into account the election campaigns in which they were held. As the data shows, every year during elections to local councils, lists of those deprived of voting rights and persecuted by the Soviet authorities were compiled. Until the mid-1920s, records of persons deprived of voting rights were consolidated lists indicating personal data and the reason for deprivation. Typically, such lists were kept in the form of tables by category of those deprived of

voting rights. Such lists were often accompanied by applications from those “dispossessed” to restore their rights, and correspondence regarding their restoration. Since 1926, the basis for personal registration of both voters and disenfranchised were poll cards, which were reviewed by election commissions to compile two groups of a list of voters and a list of “disenfranchised” (Tulbasieva, 2023: 7).

Individual bodies, including courts and administrative departments, compiled them within their competence. The final list for the province was approved by the presidium of the provincial executive committee after many edits and changes. Basically, the lists contained information about persons subject to deprivation of voting rights by law in an almost indisputable manner. Great controversy during the deprivation of rights was caused by the erroneous inclusion of traders and persons using hired labor, which is why there were the most appeals. Therefore, such lists were often accompanied by applications from “those deprived of their rights to restore their rights, and correspondence regarding their restoration. So, for example, in September 1924, a list of those deprived of voting rights in the Temir district, compiled in connection with the 1923 elections, was sent to the Aktobe provincial electoral commission, including 924 names, among whom were merchants, mullahs, kulaks, former officers, priests, preachers, etc. d. (SAAR. F. 3. In. 2. F. 40. L. 20–31). Now it is difficult to understand what kind of struggle and conflict of interests took place at the very bottom – in city, rural, aul, volost Councils and executive committees, where the primary lists were compiled, since there were many complaints, discussions, and changes to the lists themselves regarding these lists. The archives have preserved several applications from those deprived of voting rights in the Temir district of the Aktobe province for the restoration of rights and a number of other documents related to these documents. As can be seen from many similar documents, the facts set out in such statements were carefully verified, and many were restored to voting rights (SAAR. F. 3. I. 2. C. 40. Pp. 32–39 rev.).

Of great interest are the lists of those deprived of voting rights in 1924–1925, prepared by the Aktobe provincial court and the provincial administrative department. In 1925, the Aktobe provincial court compiled lists of those convicted and denied voting rights separately for the Kazakh and Russian branches of the criminal board of the provincial court for 1924–1925 for 80 people (SAAR. F. 3. I. 2. C. 60. Pp. 53–67). The list of persons subject to deprivation of voting rights, as of November 1925, compiled by the Aktobe Gubadmotel, included 78 names (SAAR. F. 3. I. 2. C. 60. Pp. 84–85). The list overwhelmingly included administrative exiles, as well as a few former white officers and convicts. List of persons deprived of voting rights on the basis of Art. 65 of the Constitution for Kazakh settlements in 1925 included 630 names, of which 494 people were imams, mullahs, khazret mullahs, muadzins (muedzins), muhtasibs, etc. (SAAR. F. 3. I. 2. C. 60. Pp. 85 rev.–94 rev.). In addition, the list included former police officers, gendarmes and officials of a number of categories (managers, foremen, etc.). List of persons deprived of voting rights on the basis of Art. 65 of the Constitution on Russian settlements, drawn up on November 20, 1925, included 212 names (SAAR. F. 3. I. 2. C. 60. Pp. 95–98). There are also many clergymen on this list, but mostly fists, i.e. persons using hired labor. Priests of various kinds were subject to deprivation of rights only if this activity was the source of their existence, i.e. lived on these funds. Over time, the number of people disenfranchised increases dramatically.

According to researcher U. Ismagulov, in 1926 in Aktobe district alone the number of people deprived of voting rights was already 1029 people, in 1927–4788 people (Bespravnyaya zhizn, 2023). Moreover, 40% of this number were members of families deprived of voting rights. In 1926, in the Chelkar district and the city of Chelkar alone, there were 619 people deprived of voting rights, which amounted to 0.75% of the total population (SAAR. F. 3. I. 2. C. 101. Pp. 7–22). At the beginning of 1927, the Aktobe province department of the USPA forwarded to the Aktobe City Council a list of persons deprived of the right to vote during the re-election campaign of 1927 as of January 15, 1927, which included 99 priests, deacons, psalm-readers, former gendarmes, administrative exiles, as well as 372 mullahs and ishanov (SAAR. F. 4. I. 1. C. 12. Pp. 307–313). The procedure for deprivation of voting rights continued with redoubled force in the Aktobe province in 1928–1929, when 10,845 people were deprived of their voting rights, of which 1,391 in the city of Aktobe, 436 in the city of

Chelkar, 270 in the city of Temir, 8,748 in rural areas. Human. At the same time, in Kazakh regions, for example, in Temir and Chelkar, mainly ministers of mosques were deprived of voting rights, in Karabutak – Sufis and other clergy. Against this action in some places, in particular in Akbulaksky, Eleksky, Novorossiysk and Akkemersky districts, there were open protests by people deprived of voting rights (Bespravnyaya zhizn, 2023).

Similar practices took place in other regions of Kazakhstan. In 1923, in the Kustanay district alone, 1,023 people were included in the lists of persons who do not have the right to elect and be elected; in the Fedorovsky district, 527 people were included, including so-called speculators, traders, former officers, agitators against Soviet power, religious ministers cults, defendants, etc. (SAKR. F. R-72. I. 1. C. 156, 161, 164, 165, 166, 188, 248, 362).

In the Akmola province based on the results of the election campaign in 1925–1926. While the number of people deprived of voting rights in rural areas was 3,240 people, or 0.6% of the number of people over 18 years of age, then in 1926–1927 the number of people deprived of voting rights was 21,633 people, or 3.3% of the adult population. By category, if in 1925–1926 in rural areas ministers of religious cults were mainly deprived of their rights – 817 people or 25% of the total number of deprived people, then in 1926–1927 persons resorting to hired labor, which included all strata, were deprived of their rights peasantry – bais, kulaks, bais – semi-feudal lords – 10999 people or 51.8 % (CSA RK. F. 5. I. 8. C. 93. Pp. 63–65, 88).

In cities, compared to rural areas, the number of people deprived of voting rights in the Akmola province following the election campaign in 1925–1926 was only 1,371 people, and in 1926–1927 – 3,523 people. At the same time, if in 1925–1926 in the cities ministers of religious cults were mainly deprived of their rights – 1246 people or 90.9%, then in 1926–1927 a large number of those deprived along with ministers of religious cults – 1591 people or 45.1% accounted for the category of family members over the age of 18 living as dependents of persons deprived of their rights – 1445 people or 41.0% (CSA RK. F. 5. I. 8. C. 93. Pp. 63–65, 88)

Particularly indicative is the growth of deprived people within one locality during the period of strengthening of the repressive policy of local authorities, which freely interpreted the instructions on the elections of city and village Councils, expanded and supplemented the categories of deprived people, and thereby strengthened the repressive policy, significantly increasing the circle of citizens whose rights were violated. If in December 1926 the list of persons deprived of voting rights in the city of Akmolinsk in 9 village councils amounted to 117 people (SAA. F. 244. I. 2. C. 15. Pp. 3–7 rev.), then in 1931 the list of such persons already included 1546 people in 8 categories (New Steppe, 1930). Among the main categories were persons resorting to hired labor; persons living on unearned income; traders; intermediaries; clergy; agents of the former police and gendarmerie; insane; wards; family members dependent on persons deprived of voting rights, etc.

According to S.K. Tulbasieva, in 1928, more than 3,000 people were included in the list of those deprived of the right to vote in the districts of the city of Alma-Ata. The list included such categories of people as persons who resorted to hired labor for the purpose of making a profit; traders and intermediaries; religious officials and monks; agents of the former police and gendarmerie; persons under 18 years of age who were dependent, persons deprived of voting rights (Tulbasieva, 2023: 6). A total number of personal files was identified for 2,378 people – persons deprived of voting rights in the city of Almaty and its 23 districts. The overwhelming majority of them had nothing to do with class enemies or political opponents of the Soviet regime. Therefore, the practical application of deprivation of rights shows that it was aimed at the most prosperous layers of society, such as traders, clergy, entrepreneurs, former military men, and their descendants were also persecuted and deprived of their rights (Tulbasieva, 2023: 8).

According to the Atyrau Regional Regional Commission, local authorities went much further than the center in defining citizens with the aim of depriving them of civil and political rights. Because of the arrogance of local officials in 1927, tens of thousands of people in 30 categories lost their right to vote (SAAtr. F. 2. I. 4. C. 6. P. 23). In 1928, deprivation of voting rights affected 5,400 people, in such categories as kulaks, atkaminers, exploiters, cattle breeders, people living on labor income, former officers, former foremen, shamans, whisperers, mullahs, people who do not inspire trust,

priests, Alash Orda and others (SAAtr. F. 2. I. 4. C. 6. P. 32). According to researcher Sh. Nagimov, in 1927, 2,307 people were included in the lists of deprived people in the Guryev district, among them 284 mullahs, 329 kulaks-exploiters, 16 priests, 25 volost administrators, 3 mill owners, 22 merchants, 23 bucks, 103 monks, 7 sorcerers, etc. Not only the deprived people themselves, but also innocent members of their families suffered humiliation and deprivation. In total, 1,801 dependents in the region lost their voting rights, which was 50.2%. In the categories of those deprived of voting rights, clergy made up 20.4%, exploiter bais – 3.6%, and kulaks-atkaminers – 9.5% (Nagimov, 2021).

The situation was similar in cities in southern Kazakhstan. In 1928, the Kzyl-Orda City Council provided a list of persons deprived of the right to elect and be elected to 205 people, including former white officers, administrative exiles, ministers of religious cults, family members dependent on deprived people, the mentally ill and the insane. In 1928, in the city of Kazalinsk, 666 people were deprived of voting rights, including 487 traders and intermediaries; convicted by court and administratively deported – 76; family members under the age of 18 who are dependent on persons deprived of voting rights – 49; persons resorting to hired labor – 11 people, etc. (KRSA. F. 2. I. 2. C. 15. P. 257). In the villages of the Kzyl-Orda region in 1930–1931. 484 people were deprived of their voting rights (KRSA. F. 24. I. 2. C. 125).

It should be noted that deprivation of the right to vote was by no means a mere formality, since along with it a person lost other civil and political rights, as well as the opportunity to enjoy social benefits. “Disenfranchised” people were not hired to work on collective farms, they could not become members of cooperatives and artels, and during taxation they were “taken off” more interest or were given a “firm assignment”. Moreover, apart from collective farms, there were no other associations where one could find work in those difficult 1930s, so most of the former collective farmers went to the cities, where they became a marginal part of society. If before 1928 it was mainly “former” people who were deprived of voting rights, now the main reason for deprivation was “unearned income” which was interpreted very broadly. Even if the disenfranchised was not subject to an individual tax, in the city disenfranchisement was, in essence, a “wolf ticket”. It was difficult for such a person to get a job, and during any cuts and purges, he was one of the first candidates. In addition, former “kulaks” were often found among the city’s dispossessed people. Forced to move to the cities, they tried to somehow survive by engaging in handicrafts and petty trade, which the Soviet government equated to a crime – “speculation” and for this they were deprived of voting rights, and therefore their last chances for existence. After the introduction of the card system, the “disenfranchised” received food cards of the lowest category or lost them altogether and were forced to buy food at commercial prices. They were also deprived of pensions and unemployment benefits and evicted from communal apartments. Left without shelter and food, she died from cold and hunger (Krinko, 2011).

Deprivation of voting rights entailed tangible practical consequences. In fact, restrictions on rights concerned not only the right to vote and be elected. Disenfranchised people could not obtain a higher education, did not have the opportunity to occupy responsible positions, as well as to be an assessor in a people's court, a defense attorney in court, a guarantor, a guardian, and did not have the right to receive a pension or unemployment benefits. They were not allowed to join trade unions, while at the same time, non-union members were not allowed into the management of industrial enterprises and organizations. Disenfranchised people were not given food cards, or they were issued in the lowest category, so they were forced to buy food at high prices.

Let's consider this phenomenon using the example of the city of Akmolinsk. In the city archives of the city of Astana there is a file of citizen A., deprived of the right to vote, who in October 1928 worked as an accountant-economist at the Akmola district department of local economy. He collected a whole list of various certificates and materials indicating the illegal deprivation of his voting rights. In his statement, he drew attention to his illegal exclusion from the ranks of trade union members, providing information about his work experience as an accountant in various institutions, noting that he was always an employee (SAA. F. 32. I. 2. C. 18. P. 2). Despite the above facts, the petition was rejected based on the decision of the trade union (SAA. F. 32. I. 2. C. 18. P. 1). Thus, the disenfranchised person found himself in a vicious circle: he was expelled from the trade union and fired from his job, since he was deprived of voting rights, and could not be restored to his rights

due to exclusion from trade union.

In 1929–1930, government institutions were “cleansed” of disenfranchised people and other “social strangers”. Dispossessed people did not have the opportunity to occupy responsible positions, as well as to be assessors, guarantors, and trustees in the people's court. They were deprived of the right to receive pensions and unemployment benefits. Those deprived of the right to vote were not allowed to join trade unions and at the same time they were not allowed to manage enterprises, institutions and organizations. Disenfranchised people were not given food cards, and if they were issued, it was for the lowest category. On the contrary, taxes and other payments for the poor were significantly higher than for other citizens. In turn, the dispossessed turned to the party with a request to review their affairs, collecting all kinds of information about previous activities, suspecting that some kind of mistake had occurred. Thus began long processes of investigations, complaints and new denunciations, rarely leading to a positive result.

Of great interest are the personal files of the disenfranchised, which were identified in the central and regional archives of the country. They contain complaints from citizens about unlawful seizure of property and deprivation of voting rights, minutes of meetings of the city election commission about persons deprived of voting rights, as well as historical data characterizing the main types of activities of social categories associated with deprivation of political rights. As an analysis of the personal files of those disenfranchised showed, not only ministers of religious cults themselves were deprived of their voting rights, but also ordinary hired employees at religious institutions. Thus, the petition of citizen A.G. the restoration of voting rights to the Akmola City Council was rejected “as a minister of religious worship”, despite the fact that he worked at the mosque from 1917 to May 1, 1931 as a watchman and performed exclusively technical work for hire (SAA. F. 32. I. 2. C. 23. P. 2).

Deprivation of voting rights had a devastating impact on the family, since not only the head of the family was deprived of voting rights, but also all its members who had reached the age of majority. The children of the dispossessed had problems entering educational institutions (especially higher ones) and finding work. In fact, dispossessed people in cities became a “toxic” population group that people were afraid to deal with. The son of a deprived person, having reached adulthood, automatically became a deprived person himself. Therefore, children of deprived people, in order to have the opportunity to study and make a career, abandoned their parents, often publicly, through the newspaper. Deprivation of voting rights is associated with processes to cleanse schools and the entire education system of alien elements. In response to the party's call for mass purges of both teachers and students, local leadership began compiling lists of those subject to expulsion based on work history checks. In turn, school organizations received letters from students who were desperately trying to save their reputation and the good name of their parents, and therefore began studying the biography of their parents. This was especially paradoxical after the party's calls to eliminate illiteracy. Now the students were not given the opportunity to complete this training due to the unfavorable background of their parents. Teachers were also checked according to the general attitude. In September 1928, a special commission was created in the city of Akmolinsk to check the composition of the teaching staff to identify their social origin and their relationship to Soviet power (SAA. F. 32. I. 2. C. 23. P. 110). At the same time, the main installations for cleaning in the region were as follows: “At this time, you need to carry out preparatory work for cleaning the device, which should consist of identifying an alien element that needs to be cleaned, and preparing workers who can replace these workers” (SAA. F. 32. I. 2. C. 23. P. 33).

Thus, in 1918–1936, the mechanism of extrajudicial deprivation of political electoral rights of citizens of the Soviet state, including the cities of Kazakhstan, made it possible to remove them from the organizational and legal form. The deprivation of voting rights made it possible to neutralize a significant part of the population of the Kazakh steppe, made it possible to gradually introduce a policy of forceful solutions to governance issues in the region, and ultimately created the conditions for the use of repressive measures against the population of Kazakhstan. In general, from the above materials it is clear that political purges also took place in remote regions of the Soviet Union. The study of this policy as a way of influencing social attitudes and behavior patterns of individuals

and social groups has its own prospects and awaits its study as part of the study of the history of political repression in Kazakhstan.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 KRSA — Kzylorda Regional State Archives
 SACA — State Archive of the city of Astana
 SAAR — State Archives of the Aktobe Region
 SAATR — State Archive of the Atyrau Region
 SAKR — State Archives of Kostanay Region

Источники

ГААО — Государственный архив Актюбинской области
 ГААТО — Государственный архив Атырауской области
 ГАГА — Государственный архив города Астаны
 ГАКО — Государственный архив Костанайской области
 КОГА — Кызылординский областной государственный архив
 ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

References

- Abylkhozhin, 1991 — *Abylkhozhin Zh.B.* Tradicionnaya struktura Kazahstana: Socialno-ekonomicheskie aspekty funkcionirovaniya i transformacii, 1920–1930 gg. [Traditional structure of Kazakhstan: Socio-economic aspects of functioning and transformation, 1920–1930]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 240 p. (In Russ.).
- Alekseenko, 1993 — *Alekseenko A.N.* Naselenie Kazahstana. 1920–1990 gg. [Population of Kazakhstan. 1920–1990]. Almaty: Gylym, 1993. 126 p. (In Russ.).
- Assylbekov, Galiyev, 1991 — *Assylbekov M.Kh., Galiyev A.B.* Socialno-demograficheskie processy v Kazahstane (1917–1980 gg.) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Almaty: Gylym, 1991. 288 p. (In Russ.).
- Bespravnyaya zhizn, 2023 — *Bespravnyaya zhizn* [Disenfranchised life]. Aktyubinskij vestnik, 2023. URL: <https://avestnik.kz/bespravnyaya-zhizn/> (access date: 01.02.2024). (In Russ.).
- Dokumenty svidetelstvuyut, 1989 — *Dokumenty svidetelstvuyut: iz istorii derevni nakanune i v hode kollektivizacii 1927–1932 gg.* [Documents testify: from the history of the village on the eve and during collectivization of 1927–1932]. Moscow: Politizdat, 1989. 526 p. (In Russ.).
- Fitzpatrick, 1999 — *Fitzpatrick Sh.* Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. Oxford, 1999. 336 p.
- Koigeldiev, 2004 — *Koigeldiev M.K.* Ulttig sayasy elita. Qizmeti men tagdiry (XVIII–XX gg.). Zertewler. [National political elite. Service and fate (XVIII–XX centuries). Studies]. Almaty: Zhalyn, 2004. 400 b. (In Kaz.).
- Kozybayev, 2006 — *Kozybayev M.K.* Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazahstana [Problems of methodology, historiography and source study of the history of Kazakhstan]. Alma-Ata, 2006. 272 p. (In Russ.).
- Kozybayeva, 2014 — *Kozybayeva M.M.* “Socialno chuzhdye elementy” v povsednevnoj zhizni gorodskogo naseleniya Severnogo Kazahstana vo vtoroj polovine 1920-h godov [“Socially alien elements” in the everyday life of the urban population of Northern Kazakhstan in the second half of the 1920s]. Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Humanities Series. 2014. No. 3(100). Part 1. Pp. 261–266. (In Russ.).
- Krinko — *Krinko E.F.* Repressii “po zakonu”: lishenie izbiratelnyh prav sovetских grazhdan [Repression “by law”: deprivation of voting rights of Soviet citizens]. Izvestiya Komi nauchnogo centra UrO RAN. Is. 3(7). Syktyvkar, 2011. Pp. 81–85. (In Russ.).
- Lebina, 1999 — *Lebina N.B.* Povsednevnyaya zhizn sovetskogo goroda. Normy i anomalii. 1920–1930-e gody [Everyday life of a Soviet city. Norms and anomalies. 1920–1930s]. Saint-Petersburg: “Neva”: Letnyi sad, 1999. 382 p. (In Russ.).
- Marginaly v sociume, 2017 — *Marginaly v sociume.* Marginaly kak socium. Sibir (1920–1930-e gody) [Marginalized people in society. Marginalized people as a society. Siberia (1920–1930s)]. Moscow: Political Encyclopedia, 2017. 600 p. (In Russ.).
- Mazur, 1997 — *Mazur L.N.* Lishenie izbiratelnyh prav krestyan v 20-e pervoj polovine 30-h godov [Deprivation of voting rights of peasants in the 1920s and the first half of the 1930s]. Istoriya repressij na Urale: Ideologiya, politika, praktika (1917–1980-e gg.). Nizhny Tagil, 1997. pp. 105–118. (In Russ.).
- Nagimov, 2021 — *Nagimov Sh.* Lishency – izgoi totalitarnogo proshlogo [Disenfranchised – outcasts of the totalitarian past]. Prikaspijskaya kommuna. 2021, May 28 // <https://pricom.kz/istoriya-2/lishency-izgoi-totalitarnogo-proshlogo> (access date: 25.02.2024). (In Russ.).
- Novaya step, 1930 – Novaya step [New steppe]. December 23, 1930. No. 117(194). 118 p. (In Russ.).
- Omarbekov, 1997 — *Omarbekov T.* 20–30 jildardagi Qazaqstan qasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 1920s and 1930s.]. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. (In Kaz.).

Salamatova, 2013 — *Salamatova M.S.* Izbiratel'naya sistema Sovetskoy Rossii 1918–1936 gg.: novye interpretacii [Electoral system of Soviet Russia 1918–1936: new interpretations]. Aktualnye problemy rossijskogo prava. 2013. No. 12. Pp. 1535–1542. (In Russ.).

Tikhonov, 1999 — *Tikhonov V.I., Tyazhelnikova V.S., Yushin I.F.* Lishenie izbiratel'nykh prav v Moskve v 1920–1930-e gody. Novye arhivnye materialy i metody obrabotki [Deprivation of voting rights in Moscow in the 1920–1930s. New archival materials and processing methods]. Moscow: Mosgorarchiv, 1999. 255 p. (In Russ.).

Tulbasieva, 2023 — *Tulbasieva S.K.* Lishenie izbiratel'nykh prav v Kazahstane 1920–1930-h gg. XX veka (na primere goroda Alma-Ata) [Deprivation of voting rights in Kazakhstan in the 1920s and 30s. XX century (on the example of the city of Alma-Ata)]. Genesis: istoricheskie issledovaniya. 2023. No. 3. Pp. 1–12. (In Russ.).

Литература

Абылхожин, 1991 — *Абылхожин Ж.Б.* Традиционная структура Казахстана: Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации, 1920–1930 гг. Алма-Ата: Ғылым, 1991. 240 с.

Алексеев, 1993 — *Алексеев А.Н.* Население Казахстана. 1920–1990 гг. Алматы: Ғылым, 1993. 126 с.

Асылбеков, Галиев, 1991 — *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.). Алматы: Ғылым, 1991. 288 с.

Бесправная жизнь, 2023 – Бесправная жизнь. // Актюбинский вестник. 2023. 30 мая. <https://avestnik.kz/bespravnaya-zhizn/> (дата посещения: 01.02.2024).

Документы свидетельствуют, 1989 — Документы свидетельствуют: из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 гг. Москва: Политиздат, 1989. 526 с.

Козыбаев, 2006 — *Козыбаев М.К.* Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. Алматы: Ғылым, 2006. 272 с.

Козыбаева, 2014 — *Козыбаева М.М.* «Социально чуждые элементы» в повседневной жизни городского населения Северного Казахстана во второй половине 1920-х годов // Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия Гуманитарные науки. 2014. № 3(100). Ч. 1. С. 261–266.

Кринко, 2011 — *Кринко Е.Ф.* Репрессии «по закону»: лишение избирательных прав советских граждан // Известия Коми научного центра УрО РАН. Вып. № 3(7). Сыктывкар, 2011. С. 81–85.

Қойгелдиев, 2004 — *Қойгелдиев М.Қ.* Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.). Зерттеулер. Алматы: Жалын, 2004. 400 б.

Лебина, 1999 — *Лебина Н.Б.* Повседневная жизнь советского города. Нормы и аномалии. 1920–1930-е годы. Санкт-Петербург: «Нева»: Летний Сад, 1999. 382 с.

Мазур, 1997 — *Мазур Л.Н.* Лишение избирательных прав крестьян в 20-е первой половине 30-х годов // История репрессий на Урале: Идеология, политика, практика (1917–1980-е гг.). Нижний Тагил, 1997. С. 105–118.

Маргиналы в социуме. 2017 — Маргиналы в социуме. Маргиналы как социум. Сибирь (1920–1930-е годы) // Ю.И. Голиков, С.А. Красильников, В.И. Пинкин и др.; отв. ред. С.А. Красильников]. Москва: Политическая энциклопедия, 2017. 600 с.

Нагимов, 2021 — *Нагимов Ш.* Лишенцы – изгой тоталитарного прошлого // Прикаспийская коммуна, 2021. // <https://pricom.kz/istoriya-2/lishency-izgoi-totalitarnogo-proshlogo> (дата посещения: 25.02.2024).

Новая степь, 1930 — Новая степь. 1930. № 117(194). 118 с.

Омарбеков, 1997 — *Омарбеков Т.* 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 320 с.

Саламатова. 2013 — *Саламатова М.С.* Избирательная система Советской России 1918–1936 гг.: новые интерпретации // Актуальные проблемы российского права. 2013. № 12. С. 1535–1542.

Тихонов и др., 1999 — *Тихонов В.И., Тяжельникова В.С., Юшин И.Ф.* Лишение избирательных прав в Москве в 1920–1930-е годы. Новые архивные материалы и методы обработки. Москва: Мосгорархив, 1999. 255 с.

Тулбасиева, 2023 — *Тулбасиева С.К.* Лишение избирательных прав в Казахстане 1920–1930-х гг. XX века (на примере города Алма-Ата) // Genesis: исторические исследования, 2023. № 3. С. 1–12.

Fitzpatrick, 1999 — Fitzpatrick Sh. Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. Oxford, 1999. 336 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 2, pp. 424–434, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_424-434

THE LIFE AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF ELDES OMAROV

Elmira Nurpeissova^{1*}, *Yerkin Abil*², *Roza Bukanova*³

¹Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University
 (188, Tauelsizdik Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
 PhD Student
 <https://orcid.org/0000-0003-1894-2349>. E-mail: elmira.tylegen@gmail.com

*Correspondent author

²Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan the House of Parliament
 (2, Mangilik Yel Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>. E-mail: yerkinabil@gmail.com

³Ufa Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation
 (2, Muksinova Str., 450103 Ufa, Republic of Bashkortostan)
 Doctor of Historical Sciences, Professor
 <http://orcid.org/0000-0002-3147-4666>. E-mail: brg777.50@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Nurpeissova E.T., Abil Ye., Bukanova R., 2024

Abstract. *Introduction.* The article explores the life and educational activities of educator, translator, and publicist Eldes Omarov, who was an active participant in the Alash movement in the early 20th century. The article delves into Eldes Omarov's educational contributions while he served as an employee of the People's Commissariat of Education of the Kirghiz Autonomous Soviet Socialist Republic (KASSR), drawing insights from archival sources. *Goals and objectives.* The goal and objectives of the research are to uncover, from a historical perspective, the peculiarities of Eldes Omarov's life and educational-enlightenment activities, and to study his personal development. *Results.* In the current stage of historical science development, the reinterpretation of individuals in history holds great significance. Increasingly, priority themes in research are devoted to issues of the 20th-century history, particularly the Alash movement, the lives and activities of Alash figures, and pertinent Alash-related questions. Examining archival records, the article investigates his journey of personal growth during his time at the Orenburg Kirghiz Teacher's School. His contribution to the education of his homeland is disclosed. *Conclusion.* Eldes Omarov, made a substantial impact on education through his educational and enlightening initiatives. He authored and translated notable textbooks for schools and works for the broader public, significantly contributing to the educational domain. Nevertheless, allegations of a counter-revolutionary background affected him; he was labeled an "enemy of the people" and experienced repression, sharing a fate similar to many prominent figures of the Kazakh community.

Keywords: Eldes Omarov, enlightener, educator, Alash, author, personality, archive, teacher's school, People's Commissariat of Education

For citation: Nurpeissova E.T., Abil Ye., Bukanova R. Life and Educational Activities of Eldes Omarov // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 424–434. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_424-434

ЕЛДЕС ОМАРОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Эльмира Тулегеновна Нурпеисова^{1*}, Еркін Аманжолұлы Әбіл², Роза Гафаровна Буканова³

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, Байтұрсынов көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
ҚӨУ докторанты

<https://orcid.org/0000-0003-1894-2349>. E-mail: elmira.tylegen@gmail.com

* Автор-корреспондент

²Қазақстан Республикасының Парламент Мәжілісі, Парламент Мәжілісінің Үйі
(2-үй, Мәңгілік Ел даңғылы, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Депутат, тарих ғылымдарының докторы, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>. E-mail: yerkinabil@gmail.com

³Ресей Федерациясы ИМ Уфа заң институты
(2-үй, Муксинов көш., 450103 Уфа, Башкортостан Республикасы)
тарих ғылымдарының докторы, профессор

<http://orcid.org/0000-0002-3147-4666>. E-mail: brg777.50@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Нурпеисова Э.Т., Әбіл Е.А., Буканова Р.Г., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада ХХ ғасырдың басындағы Алаш қозғалысының белсенді қатысушысы болған, әйгілі педагог, аудармашы және публицист Елдес Омаровтың өмірі мен ағартушылық қызметі қарастырылады. Архив дереккөздері негізінде Елдес Омаровтың ҚАКСР Халық ағарту комиссариатының қызметкері кезіндегі оқу-ағартушылық қызметі баяндалады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Елдес Омаровтың өмірі мен оқу-ағартушылық қызметінің ерекшеліктерін тарихи тұрғыдан ашу, оның тұлға ретінде қалыптасу жолын зерттеу. *Нәтижелер.* Қазіргі таңда тарих ғылымының даму кезеңінде тарихтағы жеке тұлғаны қайта қарау проблемалары өзекті болып саналады. Ғылыми зерттеулердің көптеген тақырыптары ХХ ғасыр тарихының мәселелеріне, атап айтқанда «Алаш» қозғалысына, «Алаш» қайраткерлерінің өмірі мен қызметіне арналған. Архив материалдары негізінде оның Орынбор қырғыз мұғалімдер мектебінде тұлға ретінде қалыптасу жолы зерттелді. Оның ағарту саласына қосқан үлесі айқындалды. *Қорытынды.* Елдес Омаров өзінің оқу-ағартушылық және шығармашылық қызметінің арқасында мектептерге арнап оқулықтарды жазып, аударды. Еліміздің ағарту саласына зор үлесін қосты. Алайда, ол «халық жауы» қатарын толтырып, қазақ халқының көптеген көрнекті өкілдерінің тағдырымен бөлісті, қуғын-сүргінге ұшырады.

Түйін сөздер: Елдес Омаров, ағартушы, педагог, Алаш, автор, тұлға, архив, мұғалімдер мектебі, халық ағарту комиссариаты

Дәйексөз үшін: Нурпеисова Э.Т., Әбіл Е.А., Буканова Р.Г. Елдес Омаровтың өмірі мен ағартушылық қызметі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 424–434 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_424-434

ЖИЗНЬ И ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕЛДЕСА ОМАРОВА

Эльмира Тулегеновна Нурпеисова^{1*}, Еркин Аманжолович Абиль², Роза Гафаровна Буканова³

¹Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы,
(д. 47, ул. Байтұрсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)

Докторант КРУ

 <https://orcid.org/0000-0003-1894-2349>. E-mail: elmira.tylegen@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Мажилис Парламента Республики Казахстан, Дом Мажилиса Парламента
(д. 2, проспект Мәңгілік Ел, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Депутат, доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>. E-mail: yerkinabil@gmail.com

³Уфимский юридический институт Министерства внутренних дел РФ
(д. 2, ул. Муксинова, 450103 г. Уфа, Республика Башкортостан)

Доктор исторических наук, профессор

 <http://orcid.org/0000-0002-3147-4666>. E-mail: brg777.50@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Нурпеисова Э.Т., Абиль Е.А., Буканова Р.Г., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается жизнь и просветительская деятельность педагога, переводчика и публициста Елдеса Омарова, который в начале XX века был активным участником движения Алаш. На основе архивных источников, раскрывается просветительская деятельность Елдеса Омарова, как сотрудника Народного комиссариата просвещения КАССР. *Цель и задачи исследования* – раскрыть с исторической точки зрения особенности жизни и учебно-просветительской деятельности Елдеса Омарова, изучить путь становления его, как личности. *Результаты.* На современном этапе развития исторической науки проблемы переосмысления личности в истории имеет большое значение. Все чаще приоритетные темы научных исследований посвящены проблемам истории XX века, а именно движению «Алаш», жизни и деятельности деятелей «Алаш» и актуальным вопросам алаштану. На основе архивных материалов изучен путь его становления, как личности в Оренбургской киргизской учительской школе. Раскрыт его вклад в сферу просвещения своей Родины. *Заключение.* Елдес Омаров, благодаря своей учебно-просветительской и творческой деятельности, написал и перевел замечательные учебники для школ, а также произведения для народа, внес большой вклад в сферу просвещения. Однако участь обвинений в контрреволюционном прошлом, не обошла его стороной, он был причислен к числу «врагов народа» и разделил судьбу многих видных представителей казахского народа и был репрессирован.

Ключевые слова: Елдес Омаров, просветитель, педагог, Алаш, автор, личность, архив, учительская школа, народный комиссариат просвещения

Для цитирования: Нурпеисова Э.Т., Абиль Е.А., Буканова Р.Г. Казахский Ломоносов: жизнь и просветительская деятельность Елдеса Омарова // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 424–434. (На Англ.) DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_424-434

Introduction

Key figures in the Kazakh national movement Alash, including Alikhan Bokeikhanov, Akhmet Baitursynov, Myrzakup Dulatov, and others, played a crucial role in advancing the concept of independence. Facing persecution and repression in the 1930s, Alash leaders represented the intellectual elite of the nation, encompassing educators, scholars, and politicians. These remarkable individuals formulated the movement's inaugural program and established its initial international

composition. Through educational efforts, they sought justice and, most importantly, aimed to transform the mindset of their fellow countrymen. Serving as pioneers of Kazakhstan's independence, they introduced novel concepts such as a presidential form of government, a bicameral parliament, universal suffrage, and language equality for the first time.

For an extended period, this subject was forbidden, and even today, all related documents are undisclosed. A comprehensive list of participants has not been compiled, and the identities of individuals involved remain anonymous. The President of the Republic of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, in his article “Independence Above All”, stated: “Freedom was not given to us easily. Our ancestors fought for liberation. Many endured dark times and tragedies. People must remember all this and pass it down from generation to generation” (Tokayev, 2021: 2). In essence, the valorous achievements of our forebears in the struggle for freedom must endure in the collective memory across generations. As articulated by Alikhan Bokeikhanov, a lack of comprehension among our people regarding freedom, equality, and politics would result in merely gathering remnants along the historical trajectory. Throughout our period of independence, our historical narrative has been augmented with fresh insights, shaping a more authentic representation of our past, and the capacity of domestic historical science has expanded. Since attaining independence, a meticulous historical record has been maintained, resurrecting the names of those who perished on the journey to freedom, and numerous gaps in the pages of historical science have been identified and scrutinized. Grounded in historical precision, the contemporary imperative for both scientific inquiry and society is to systematically examine and supplement the reality of certain distorted episodes on a scientific-theoretical basis.

One of the representatives of the Alash intelligentsia, a prominent figure and well-known public figure, publicist, educator, and enlightener, was Eldes Omarov, who remained unknown to his people for many years, despite faithfully serving the interests of his homeland and becoming a victim on this path.

Materials and Methods

The primary sources utilized in this article are derived from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the State Archive of the Russian Federation, and the Archive of the Kazakh National Medical University named after S. Asfendiyarov. The research is grounded in novel concepts and ideas that have emerged from the exploration of pertinent historical themes within historical science, focusing on the lives and endeavors of specific historical figures engaged in the national liberation movement. The specific subject under investigation is titled “Kazakh Lomonosov: the Life and Educational Activities of Eldes Omarov”. This narrative delves into the life of an overlooked individual, belonging to the realm of microhistory. Professor M. Koigeldiyev remarks, “During the Soviet period, our focus was on macrohistory, encompassing the history of the state, nation, political parties, etc. These broad themes were addressed in accordance with the demands of the time, not only in Kazakh history but also in world history. The engagement with microhistory began in the 70s and 80s of the last century” (Koigeldiyev, 2011). In the selection of research methods, we adhered to scientific principles such as objectivity, historicity, systematic analysis, comparative analysis, and generalization.

Discussions

In the contemporary evolution of historical science, the reassessment of individuality in history carries significant importance. Within domestic historiography, the works of scholars such as M. Kozybaev, K. Nurpeisov, Zh. Kasymbayev, M. Koigeldiyev, Kh. Abzhanov, B. Ayagan, and others embody innovative methods for studying personalities. These works offer a comprehensive scientific evaluation of the endeavors of historical figures across various periods of national history.

Eldes Omarov, a historically significant yet insufficiently studied figure hailing from the Tobol-Turgai region, emerges as one of the exceptional educators of the 20th century. Unfortunately, due to false accusations, he became an “enemy of the people” and was executed in the 1930s, resulting in the prohibition of studying his legacy.

The life journey and philological contributions of Eldes Omarov have been scrutinized by respected journalist A. Mekteptegi (Mekteptegi, 1996), philologists O. Zhubaeva (Zhubaeva, 2018), Z. Akhmetzhanova (Akhmetzhanova, 2018) and others. Valuable insights into Eldes Omarov's involvement in the Alash movement and judicial-investigative cases have been documented by Academician M. Koigeldiyev (Koigeldiyev, 2023) and Professor T. Zhurtbay (Zhurtbay, 2008). In addition to patronymic scientists, Japanese professor Tomohiko Uyama is engaged in the study of the history of the Kazakhs, in particular the history of the Alash movement and the national-territorial autonomy of the Alash Horde (Tomohiko, 2000).

Presently, there is considerable interest in the educator's legacy from the cultural activist of the Republic of Kazakhstan, journalist, and writer Akylbek Shayaqmet. In the book “Alashorda 1917–2017”, the author provides a documentary account of the life of the scholar, educator, and translator Eldes Omarov, grounded in historical events (Shayaqmet, Alpeisov, 2017: 56). Dr. Marat Shuakaev, a descendant of Eldes Omarov, dedicates his monograph to him (Shuakaev, Shayaqmet, 2017).

A comprehensive study is imperative for materials related to the educator's personal life. Information about Eldes Omarov's personal life is only accessible through the recollections of Gulnar Dulatova, the daughter of Myrzakyp Dulatov, Tatiana Kuderina-Nasonova, the spouse of Jumakan Kuderin, and Zilykha Zhumabayeva, the spouse of Magzhan Zhumabayev (Dulatova, 1994: 18, Nasonova, Kuderina, 1994).

Results

Eldes Omarov's birthplace was the village of Kozhai (No. 13) in the Dambar volost of the Kostanay district (now in the Bayganin district). According to his personal handwritten records, he noted his birth on February 29, while the certificate from the completion of the Kustanay two-class Russian-Kazakh school records March 1, 1892, as his birth date. The discrepancy in birth dates likely arises from his birth year being a leap year. The family he grew up in was relatively modest for that era. Eldes's father, Omar Tiesov, was reputedly a livestock owner with extensive pastures along the Tobol River. The family comprised four children: three sons and a daughter. The elder sons, Eldes and Iskender, faced repression, while the youngest, Abdesh, passed away in 1948. The daughter, Mariyash, lived to a ripe age and passed away in 1990 (Shuakaev, 2016: 5).

Eldes Omarov's early education was under a mullah, and in 1907, he graduated with distinction from the Kustanay two-class Russian-Kyrgyz (Kazakh) school. He received a Certificate of Commendation, stating: “Eldes Omarov, a pupil of the VI department of the Kustanay 2-class school in the Kustanay district, Turgai region, exhibited exemplary behavior and diligence, achieving excellent results in all subjects taught in the VI department. This certificate of commendation is awarded, signed by the school inspector and teachers, with the official seal applied on May 10, 1907, City of Kustanay” (CSA RK. F. 95. I. 1. C. 170. P. 6). Following this, based on a recommendation from the school's head in 1907 to the inspector of the Orenburg Kyrgyz Teacher Training School, Eldes enrolled in Orenburg, where he studied for four years. Until 1892, only Kyrgyz (Kazakhs), mainly from the Turgai district, attended this school. From April 1892, Russians were admitted, but not exceeding half the “school complement”. By the late 19th century, the Orenburg Kyrgyz Teacher Training School was the sole educational institution in the entire steppe region of the Turgai district, surpassing the Orenburg province in size. Eldes Omarov studied subjects like pedagogy, history, mathematics, geometry, physics, algebra, Russian language, gymnastics, geography, natural science, hygiene, Divine Law, religious education (Mohammedanism), singing, and anatomy. His performance varied, mostly achieving “Excellent” and “Good” grades, with three subjects – “Russian language”, “singing” and “gymnastics” – receiving a satisfactory grade. In the list of 1911 graduates with the title of primary school teacher from the Orenburg Kyrgyz Teacher Training School, Eldes Omarov received this characterization: “Omarov Eldes, Turgai stipendiary, good abilities, diligent (illegible), sufficient, good behavior, occasionally displayed rudeness towards teachers, reserved, silent, did not inspire much trust. Discipline (illegible) but with violations. Nothing special was found in terms of thinking. Trial lessons were given satisfactorily” (CSA RK. F. 95. I. 2. C. 280. P. 2-2a.).

After completing school on September 3, 1911, as per the decree of the inspector of public schools, Eldes Omarov was appointed as a teacher at Dobai village school in the Turgai district (CSA RK. F. 95. I. 2. C. 279. P. 9). Alongside him, the second Turgai stipendiary, Kasymov Almukhamed, was directed to work in the aul school of the Irgiz inspection, while the third Turgai stipendiary, Matiev Urmukhamed, did not receive a certificate for the title of primary teacher due to weak knowledge of the Russian language.

From 1911 to 1914, Eldes Omarov worked as a teacher, and starting June 1, 1914, he was elected as a translator in the Orenburg district court, succeeding Kosmukhamed Shuakaev. He served in the local court office until February 1917 (Kazakh newspaper, 1914: 4).

From December 5 to 13, 1917, during the Second All-Kirgiz Congress in Orenburg, the report of Myrzakyp Dulatov on the issue of national education sparked fervent debate. A decision was made to establish a commission, with members including individuals with prior experience in education such as Akhmet Baitursynov, Myrzakyp Dulatov, Magzhan Zhumabaev, Telzhan Shonanov, and, notably, Eldes Omarov. This fact underscores Eldes Omarov's active involvement in educational activities and the significant authority he held among the Kazakh intelligentsia of that period. Besides being a member of the commission for textbook preparation, he was also one of the active contributors to the newspaper “Kazakh” published in Orenburg since 1913.

In the early 1920s, Eldes Omarov was actively involved in various departments of the People's Commissariat of Education of the Kirghiz (Kazakh) ASSR, situated in Orenburg, as revealed by documents from the 81st fund of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, hereafter referred to as Narkompros. The founding congress of the Soviets of the Kazakh ASSR in October 1920 marked a turning point, leading to the establishment of the People's Commissariat of Education and initiating a renewed development impetus for the education system. Akhmet Baitursynov, a prominent educator of the Kazakh people, assumed the role of People's Commissar of Education. Narkompros aimed to centralize educational efforts and fundamentally transform the existing education system, earning its status as one of the largest commissariats in the 1920s and 1930s. It exercised control over virtually all cultural and humanitarian domains, including education, science, library affairs, publishing, museums, theaters and cinema, clubs, cultural and leisure parks, and the preservation of architectural and cultural monuments (Mukhatova, 2021: 18).

Following the approval of the Collegium of the People's Commissariat, which included Akhmet Baitursynov and Zhusupbek Aymaulytov, during a meeting of the bureau of the Kazakh regional committee on November 19, 1920, efforts to involve national intelligentsia in leadership roles in the People's Commissariat of Education persisted. For instance, Eldes Omarov, in a statement dated October 15, 1922, addressed to the chairman of the Academic Center of Narkompros, indicated his appointment as a research assistant methodologist at the State Scholarly Council from October 16 of the same year, succeeding the former employee P.P. Khodyrev (CSA RK. F. 81. I. 1. C. 431. P. 207–208). On November 1, 1922, he became a member of the Society for the Study of the Kirghiz Territory under the Directorate of the Society for the Study of the Kirghiz Territory (CSA RK. F. 693. I. 1. C. 4. P. 20). The Society, formed during the founding assembly on October 15, 1920, aimed at a comprehensive exploration of the Kazakh Republic and neighboring regions in historical, archaeological, natural-geographical, ethnographic, and economic terms. It initially had three main departments: historical-archaeological, natural-geographical, and ethnographic, which eventually merged (CSA RK. F. 693. I. 1. C. 17. P. 6). As a result of his involvement in the Society for the Study of the Kirghiz Territory, Eldes Omarov produced a comprehensive article on the history of the Kazakh people, published in the “Kazakh Calendar” in 1922 under the theme “From the History of the Kazakh People”. The article delves into the origins of the Kazakh people, tracing back to the formation of ancient tribes (Saks, Huns, etc.) within the republic's territory, culminating in the establishment and prosperous era of the Kazakh Khanate (Omarov, 1922:). In the third volume of the Society's “Proceedings” dedicated to the 50th anniversary of Akhmet Baitursynov's birth, Eldes Omarov's work, “Scientific Activity of A.B. Baitursynov”, was featured. Omarov highlighted the multifaceted talents of Baitursynov, acknowledging his significant contributions to Kirghiz grammar, particularly in discovering the laws of Kazakh phonetics that facilitated the identification of all sounds in the

Kazakh language and the creation of a new alphabet. Omarov emphasized that despite being recognized for his roles as a poet, publicist, public figure, and educator, Baitursynov's profound contributions as a scientist were sometimes overlooked (CSA RK. F. 693. I. 1. C. 17. P. 6). As of January 28, 1923, Akhmet Baitursynov was actively engaged in matters related to the syntax and theory of Kazakh language literature, according to Omarov's observations.

In February 1923, Akhmet Baitursynov, heading the Kirghiz Scientific and Literary Council at Narkompros, once again delegated the responsibility to the active Kazakh youth for the publication of school textbooks in the Kazakh language. Recognizing the critical role of textbooks and educational programs in the success of the educational process, Baitursynov entrusted this task to the Kazakh youth. Concurrently, Eldes Omarov served as the Scientific Secretary of the Kirghiz Council. A letter dated February 7, 1923 (No. 116), stated that both Baitursynov and Omarov were exempted from office hours, from 9 am to 3 pm, due to their commitment to required scientific work in the evenings (CSA RK. F. 81. I. 1. C. 622. P. 4).

Omarov was assigned the responsibility of compiling a physics textbook, while Akhmet Baitursynov authored textbooks on the methodology of teaching the alphabet in Kirghiz (Kazakh), as well as grammar and syntax of the Kirgiz (Kazakh) language. Alikhan Bokeykhanov was given the task of developing Kirghiz (Kazakh) geography, and Zhusupbek Aymaulytov focused on didactics.

On February 26, 1923, a contract was formalized in Orenburg between Eldes Omarov and his former classmate, the Chairman of the Academic Center, Muldagali Juldubaevich Juldubaev. As per the agreement, Omarov committed to submitting the manuscript of the physics textbook in Kirgiz (Kazakh) to Narkampros no later than July 1. Sections on mechanics, gases and liquids were due by April 1, sound and heat by May 1, light by June 1, and the remaining sections on magnetism and electricity by July 1, 1923. Compensation was set at 64 rubles in gold currency per printed sheet, with drawings separately compensated at a rate of 3 rubles 20 kopecks. The total manuscript volume had to be no less than 30 printed sheets. The author would incur a 10 % penalty in case of failure to meet the contract conditions. Upon publication, the author could receive 25 free copies (CSA RK. F. 81. I. 1. C. 622. P. 45).

As indicated in the payment sheet, Eldes Omarov received 200,000 rubles for the physics textbook. Other authors, including Akhmet Baitursynov, received 600,000 rubles for three works (CSA RK. F. 81. I. 1. C. 258. P. 41).

According to the October 29, 1923 contract, Eldes (Eldes) Omarov committed to writing a geometry textbook. The manuscript, comprising at least 20 printed sheets, was to be submitted by July 1, 1924 (CSA RK. F. 81. I. 1. C. 620. P. 231).

In the archives, an invitation letter to Eldes Omarov from the head of the Social Education Department of Narkompros was discovered. The letter invited him to a meeting on March 19 at 6 pm at Perovskaya No. 5 to discuss the compilation and translation of Kirghiz textbooks. Omarov was required to present a progress report on textbook compilation and translation, following protocol No. 1 (CSA RK. F. 81. I. 1. C. 258. P. 42).

As documented in Eldes Omarov's professional dossier, he served as a staff member at the Academic Center and concurrently held the position of a teacher at the Kirghiz (Kazakh) Institute of Popular Education (KINO) in Orenburg from 1922 to 1926. Established in 1919 as a secondary specialized educational institution in Orenburg, initially named the Kirghiz Institute of Popular Enlightenment, the institute was tasked with training educators for Kazakh urban and rural schools with seven-year programs. Instruction, based on study plans and educational programs, exclusively transpired in the Kazakh language. The educational initiatives of the institute progressively evolved, with active involvement from both educators and students in endeavors to eliminate adult illiteracy, challenge entrenched customs, and propagate the emerging Soviet culture among the populace. In 1925, the institute underwent relocation to Kyzylorda. Saken Seyfullin, who later ascended to the position of rector, served as a faculty member from 1925 to 1928. Distinguished personalities such as Seitkali Mendeshev, Temirbek Zhurgenov, Kudaibergen Zhubanov, Moldagali Zholdybaev, among others, contributed to the educational fabric of the institute. Subjects were allocated to instructors, including Akhmet Baitursynov, assigned to teach the Kazakh language for a total

of 6 hours to junior and senior groups. Additional responsibilities, such as crafts for the 1st grade, drawing, and the geography of the USSR, were entrusted to A. Baitursynov. T. Zhurgenev assumed the Kazakh literature class for the 2nd grade. The curriculum embraced disciplines like the system of popular education led by Zh. Seydalin, geography and ethnography by T. Shonanov, and social studies by O. Alzhanov (Mukhatova, Kaipbayeva, 2021: 130). Eldes Omarov contributed 2 hours of physics to the 1st grade, 2 hours of physics to the 2nd grade, and 7 hours of mathematics (SARF. F. A1565. I. 6. C. 294. P. 6). He delivered physics lessons according to his unique program (SARF. F. A1565. I. 6. C. 294. P. 14). Throughout his tenure at KINO, Omarov actively engaged in the school's educational initiatives, attending pedagogical council meetings, presenting reports, and suggesting proposals. For instance, in discussions regarding “Measures to Combat Teacher Absences” he advocated “implementing the withholding of salary as a preventive measure for unjustified teacher absences, which would be compensated for the missed hours. Additionally, grant teachers the right to provide written explanations for anticipated reasons behind their absence. Going forward, establish, as a general practice, the requirement for teachers to notify the institute administration in advance in case of inability to attend classes. This would enable the administration to replace absent teachers with available substitutes or take necessary measures beforehand to prevent vacant lesson hours” (CSA RK. F. 81. I. 1. C. 1043. P. 59).

In 1926, the Kazakh State Publishing House, led by S. Kadyrbaev, published Eldes Omarov's translated Civil Code in Kyzyl Orda, followed by the Land Code in 1927.

Between 1926 and 1929, Omarov held positions at the Tashkent Pedagogical Institute and the Faculty of Oriental Studies at the Central Asian State University. However, accusations of a counter-revolutionary past and the categorization of the intellectual elite as “enemies of the people” cast a shadow over Eldes Omarov. In late 1929, he faced arrest, and by April 1930, he received a death sentence, later commuted to a 10-year exile in Arkhangelsk. His release and rehabilitation occurred in July 1933 due to the absence of criminal charges (Koigeldiyev, 2023: 723)

Following his release in 1934–1935, Omarov taught the Kazakh language at the Kazakh State Medical Institute (Archive of the S. Asfendiyarov Kazakh National Medical University, I. 2. C. 3626). Under Professor Zikeev's directive, he was tasked with compiling a Kazakh language textbook for medical professionals, with an increased teaching load of 30 hours per month from November 15, compensated at the assistant professor rate (CSA RK. F. 1681. I. 4. C. 20. P. 39).

Between 1935 and 1937, he served as an associate professor in the Department of Kazakh language at the Kazakh State University. Following a faculty meeting that reviewed curriculum plans, Omarov was assigned to systematize material for a Kazakh language textbook (CSA RK. F. 1352. I. 1. C. 18. P. 28). The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan contains Omarov's program on the Kazakh language for second-year students in the Biology, Chemistry, and Physics-Mathematics faculties of KazGU (Appendix A).

During the Great Terror of 1937–1938, Eldes Omarov, like other members of the Alash intelligentsia, faced consequences for his counter-revolutionary past, exacerbated by his affiliations with previously repressed individuals. Telzhan Shonanov, a close friend of Omarov and a prominent researcher and philologist, was repressed in 1937. In October 1937, Omarov's family was evicted from the dormitory of the Kazakh State University, and in November, he was arrested. On December 1, Eldes Omarov received a death sentence.

Conclusion

In summary, Eldes Omarov contributed significantly as the author of numerous school textbooks, particularly in mathematics, algebra, physics, trigonometry, and geometry. He translated, adapted, and authored works in Russian and German, and his involvement extended to translating legislative acts. Notably, contemporaries honored him with the title of the “Kazakh Lomonosov” for his diverse contributions. It is important to acknowledge that the destiny of each activist affiliated with the Alash movement, individuals who dedicated themselves to the pursuit of our nation's independence, was notably bleak. We anticipate further endeavors towards fostering awareness and appreciation of their innovative endeavors, notable achievements, and political contributions within the younger cohort.

Appendix A

Kazakh Language Program for the 2nd Year of the Biology, Chemistry, and Physics-Mathematics Faculties at Kazakh State University (1936–1937)

1. *Review of First-Year Grammar*: Recapitulation of previously covered grammar from the first year. Reading with analysis, composing sentences using familiar forms. Introduction of “30–40” new words – “6” hours.

2. *Conditional Mood*: Application of the conditional form in simple sentences. Construction of phrases using this form. Introducing “10-15” new words – “2” hours.

3. *Remote Form Verbs, Conjugation of Participles, Past Tense Bases*: Introduction to the remote form of verbs, conjugation of participles, past tense bases. Usage of the auxiliary word “eken”. Crafting sentences using the remote form. Introducing “20–30” new words – “4” hours.

4. *Conjugation System*: Prefix conjugation grouping. Application of each prefix group. Reading texts, composing phrases that encompass various conjugation forms. Introducing “20–30” new words – “4” hours.

5. *Simple Sentences*: Features of word combinations. Methods of subordination: 1. Word placement. 2. Governance (case forms). 3. Agreement (prefixes, possessive conjugations). 4. Verb subordination from verb forms (participles and conditional forms). 5. Free attachment (subordination of nouns with temporal significance) and 6. Immediate attachment for A) subordination of a noun to another noun and B) subordination to a verb. Reading texts to identify methods of subordination. Approximately 1000 new words – 20 hours.

6. *Order of Words Subordinate to the Same Word*: Composing phrases while adhering to the order of positive words that have a common subordination to a word. Introducing “20–30” new words – “4” hours.

7. *Sequential Subordination of One Word to Another*: Elaborate sentence members, their types. Subordination of a complete sentence to a member of another sentence. Complex sentences. Types of complex sentence members (classification based on the methods of subordination listed in item 5). Syntactic prefixes in applications to completed phrases. Punctuation in complex sentences. Reading texts with analysis of complex sentences. Introducing “60–70” new words – “18” hours.

8. *Homogeneous Members of a Sentence*: Paired, simple, and complex. General prefix of homogeneous members. Past tense participle as an indefinite form for homogeneous members of verbal origin. Conjunctions linking homogeneous members. Punctuation for homogeneous members of a sentence. Reading texts with analysis. Composing phrases. Introducing “30–40” new words – “6” hours.

9. *Subordinate Clauses Linked to the Main Clause Using the Pronoun "sol" or the Pronominal Verb "tyjt" /illegible/, Subordinated to a Member of the Main Clause and the Conjunction of Words (Expressing a Question) Corresponding to the Pronoun "sol" and Serving as /illegible/ Members of the Subordinate Clause*: Punctuation in complex-subordinate sentences. Reading texts with analysis. Composing complex-subordinate sentences. Introducing “40–50” new words – “8” hours.

10. *Complex-Subordinate Sentences*: Methods of coordination. Conjunctions linking coordinated sentences. Punctuation in complex-subordinate sentences. Reading texts with analysis. Composing complex-subordinate sentences. Introducing “30–40” new words – “6” hours.

11. *Foreign Words*: Usage of the verb “de”. Punctuation for direct speech. Reading with analysis. Composing phrases. Introducing “20–30” new words – “4” hours.

12. *Reading Texts*: Composing short stories. Translation from Russian to Kazakh for various sentence types. Translation of scientific formulations in various disciplines. Introducing “40–50” new words – “8” hours.

Total – 84 hours.

Signature (Omarov)

CSA RK F. 1352. I. 1. C. 109. P. 16.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
SA RF — State Archive of the Russian Federation
Archive of Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiyarov

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан
ГАРФ — Государственный архив Российской Федерации
Архив Казахского национального медицинского университета им. С.Д. Асфендиярова

References

- Ahmetzhanova, 2018 — *Ahmetzhanova Z. Eldes Omaruly shygarmalary* [Eldes Omaruly's works] Almaty: Lugat, 2018. 295 p. (In Kaz.).
- Dulatova, 1994 — *Dulatova G. Estelik – Amanat* [Memoirs – Heritage] // *Zhuldyz zhurnaly*. Almaty, 1994. No. 3-4. 205 p. (In Kaz.).
- Koigeldiev, 2011 — *Koigeldiev M. K. Alashtyn amanatyn oryndau ushin Alash qozgalysyna tiisti oryn беруимиз керек* [We must give the right place to the Alash movement in order to fulfill the welfare of Alash] [Elektronnyiy resurs] // *setevoe izdaniye "Alash aynasy"*. URL: <https://on.kz/person/alashtyn-amanatyn-oryndau-usin-alas-qozgalysyna-tiisti-oryn-beruimiz-kerek-27409> (In Kaz.).
- Koigeldiev, 2022 — *Koigeldiev M.K. Alash isi. 1920–1930 zhzh. OGPU zhurgizgen zhasandy tergeu isinin quzhattary men materialdary* [The Alash case. 1920s–1930s Documents and materials of the case of artificial investigation conducted by the OGPU/ Alashskoye Delo 1920–1930 gg. Documents and materials of the Ministry of Defense, the Ministry of defense of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: LLP "izdatelstvo LEM", 2022. Vol. 1. 983 p. (In Russ.).
- Koigeldiev, 2023 — *Koigeldiev M. K. Alash isi. 1920–1930 zhzh. OGPU zhurgizgen zhasandy tergeu isinin quzhattary men materialdary* [The Alash case. 1920s–1930s Documents and materials of the case of artificial investigation conducted by the OGPU/ Alashskoye Delo 1920–1930 gg. Documents and materials of the Ministry of Defense, the Ministry of defense of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: LLP "izdatelstvo LEM", 2023. Vol. 2. 827 p. (In Russ.).
- Kuderina-Nasonova, 1994 — *Kuderina-Nasonova T.G., Kuderina L.D. Nedalekoe proshloe* [Near past]. Moscow: Feniks, 1994. 296 p. (In Russ.).
- Mekteptegi, 1996 — *Mekteptegi A., Ilyasqyzy S. Eldes Omaruly* // *Zhalyn*. 1996. No. 7-8. Pp. 201–215. (In Kaz.).
- Mukhatova, 2021 — *Mukhatova O. Qazaqstandagy 1920–1930 zhyldardagy Halyq Agartu Komissariatynyn qyzmety turaly arhiv darekteri* [Archival data on the activities of the People's Commissariat of Education in Kazakhstan for the 1920–1930 years] // *Otan tarihy*. 2021. No. 2. Pp. 15–28. (In Kaz.).
- Mukhatova, Kaipbaeva, 2021 — *Mukhatova O., Kaipbaeva A. Qazaq halyq agartu instituty zhane onyn qyzmety* [Kazakh Institute of Public Education and its activities] // *Bulletin of KazNU named after al-Farabi*, 2021. No. 2. Pp. 128–138. (In Kaz.).
- Omarov, 1922 — *Omarov E. Qazaq halqynyn tarihy* [From the history of the Kazakh people] // *Qazaq kalendary*. Orenburg: Kazbas, 1922. 146 p. (In Kaz.).
- Omarov, 2022 — *Omarov I. Uchenaya deyatel'nost' A.B. Bajtursynova*. [Scientific activity of A.B. Baitursynov] A. Bajtursynuly zhane Alash maqalalar zhinagy. Halyqaralyq Turki akademiya. Nur-Sultan: Halyqaralyq Turki akademiya, 2022. 552 p. (In Kaz.).
- Orenburg okrujnoy sotyna, 1914 — *Orenburg okrujnoy sotyna*. [To Orenburg District court] // *Qazaq gazetі*, 1914. No. 65. 4 p. (In Kaz.).
- Shayahmet, 2011 — *Shayahmet A., Alpeisov A. Alashorda*, Almaty: LLP «Volkova E.V.», 2017. 96 p. (In Kaz.).
- Shuaqayev, 2017 — *Shuaqayev M., Shayahmet A. Shygarmalary / E. Omaruly* [Essays / E. Omaruly] Astana: Foliant, 2017. 488 p. (In Kaz.).
- Tokaev, 2021 — *Tokaev Kasym-Zhomart Tauelsizdik barinen qymbat* [Independence is the most crucial] // *Egemen Qazaqstan*. No. 2. 2021. 2 p. (In Kaz.).
- Tomohiko, 2000 — *Tomohiko U. The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century* (Kimitaka Matsuzato, ed., *Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World*. Sapporo: Slavic Research Center, 2000. Pp. 70–99.
- Zhubaeva, 2018 — *Zhubaeva O., Ahmet A. Omaruly E. Ush tomdyq shygarmalar zhinagy. / Eldes Omaruly* [Omaruly E. Three volumes of essays collection/ Eldes Omaruly]. Astana: Alashorda, 2018. Vol. 1. 2018. 400 p. Vol. 2. 2018. 408 p. (In Kaz.).
- Zhurtbaj, 2008 — *Zhurtbaj T. Uranym – alash!.. (turme afsanasy)*. [My maxim is Alash. First edition] Almaty: El shezhire, 2008. Vol. 1. 358 p. /Vol. 2. 2011. 458 p. /Vol. 3. 2012. 358 p. (In Kaz.).

Литература

- Ахметжанова, 2018 — Ахметжанова З. Елдес Омарұлы шығармалары. Алматы: «Лұғат», 2018. 295 б.
- Дулатова, 1994 — *Дулатова Г. Естелик – Аманат* // *Жұлдыз*. 1994. № 3-4. 205 б.
- Жұбаева, 2018 — *Жұбаева О., Ахмет Ә. Омарұлы Е. Үш томдық шығармалар жинағы*. Астана: «Алашорда», 2018. Т. 1. 2018. 400 б. /Т. 2. 2018. 408 б. / Т. 3. 2018. 420 б.
- Жұртбай, 2008 — *Жұртбай Т. Ұраным – алаш!.. (түрме әфсанасы)*. Аматы: «Ел шежіре», Т.1. 2008. 358 б.

/Т. 2. 2011. 458 б. /Т. 3. 2012. 458 б.

Койгелдиев, 2011 — *Койгелдиев М.* Алаштың аманатын орындау үшін Алаш қозғалысына тиісті орын беруіміз керек [электронный ресурс] // сетевое издание «Алаш айнасы». URL: <https://on.kz/person/alastyn-amanatyn-oryndau-usin-alas-qozgalysyna-tiisti-oryn-beruimiz-kerek-27409> (дата обращения: 15.09.2023)

Койгелдиев, 2022 — Койгелдиев М.К. Алаш ісі. 1920–1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары / Алашское дело 1920–1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Алматы: ТОО «издательство ЛЕМ», 2022. Т. 1. 983 с.

Койгелдиев, 2023 — Койгелдиев М.К. Алаш ісі. 1920–1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары / Алашское дело 1920–1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Алматы: ТОО «издательство ЛЕМ», 2023. Т. 2. 827 с.

Кудерина-Насонова, 1994 — *Кудерина-Насонова Т.Г., Кудерина Л.Д.* Недалекое прошлое. М.: Феникс, 1994. 296 с.

Мектептегі, 1996 — *Мектептегі А., С. Ілиясқызы* Елдес Омарұлы // Жалын. 1996. № 7-8. 201–215 бб.

Мұхатова, 2021 — *Мұхатова О.* Қазақстандағы 1920–1930 жылдардағы Халық Ағарту Комиссариатының қызметі туралы архив деректері // Отан тарихы. 2021. №1. 15-28 бб.

Мұхатова, Қаипбаева, 2021 — *Мұхатова О.Х., Қаипбаева А.Т.* Қазақ халық ағарту институты және оның қызметі // Вестник КазНУ им. аль Фараби, 2021. № 2. 128–138 бб.

Омаров, 1922 — *Омаров Е.* Қазақ халқының тарихынан // Қазақ календары. Орынбор: Қазбас., 1922. 146 б.

Омаров, 2022 — *Омаров И.* Ученая деятельность А.Б. Байтұрсынова. А. Байтұрсынұлы және Алаш. Мақалалар жинағы. Халықаралық Түркі академиясы. Нұр-Сұлтан: Халықаралық Түркі академиясы, 2022. 552 б.

Оренбург окружной сотына, 1914 — Оренбург окружной сотына... // Қазақ газеті, 1914. № 65. 4 б.

Тоқаев, 2021 — *Тоқаев Қасым-Жомарт.* Тәуелсіздік бәрінен қымбат // Егемен Қазақстан. № 2. 2021. 2 б.

Шаяхмет, 2017 — *Шаяхмет А., Әлпеисов Ә.* Алашорда. Алматы: ЖШС «Волкова Е.В.», 2017. 96 б.

Шуақасев, 2017 — *Шуақасев М., Шаяхмет А.* Шығармалары. Астана: Фолиант, 2017. 488 б.

Tomohiko, 2000 — *Tomohiko U.* The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century (Kimitaka Matsuzato, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. Sapporo: Slavic Research Center, 2000. Pp. 70–99.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 2, pp. 435–446, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_435-446

SOME SOURCES ABOUT THE ORIGIN AND BATTLE APPEARANCE OF SARDAR KOZHABERGEN

Aknur Amangeldiyevna Oralova^{1}*

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

PhD doctoral student, researcher

 <https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Oralova A.A., 2024

Abstract. *Introduction.* The article examines the personality and origin of the Kozhabergen batyr Zhanibekuly in Kazakh genealogies and samples of oral history. The name of Kozhabergen batyr has been preserved in folk tales and legends. *The purpose of the study* is the Kozhabergen batyr, who came from the Shybaraygyr clan of the Abak-Kerei tribe, and one of the batyrs, whose name is not glorified in Kazakh history, but who still has not received due attention in domestic science. *Results.* The results and conclusions obtained from a comprehensive consideration of the topic opened the way to clarifying the family of Sardar Kozhabergen and a military figure in Kazakh History. As a result of the study, materials related to the origin and life history of the batyr were grouped and analyzed. *Conclusion.* As a result of a comprehensive review of oral and written sources used in the article, and research within the framework of the topic, data on the origin and military appearance of Kozhabergen Batyr, trusted commander of Khan Abylay, hero and diplomat, was analyzed. Attempts have been made to describe the historical portrait of Sardar and assess his place in history.

Key words: Genealogy, oral history, Kozhabergen batyr, sardar, Abak-Kerey, Shybaraygyr, descendants of the batyr

For citation: Oralova A.A. Some sources about the origin and battle appearance of Sardar Kozhabergen // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 435–446. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_435-446

ҚОЖАБЕРГЕН САРДАРДЫҢ ШЫҒУ ТЕГІ МЕН КҮРЕСКЕРЛІК КЕЛБЕТІ ТУРАЛЫ KEЙБІР ДЕРЕКТЕР

Ақнұр Амангелдіқызы Оралова^{1}*

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
 (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD-докторант, ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru

*Корреспондент автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Оралова А.А., 2024

Аңдатпа. *Kipisce.* Мақалада Қожаберген батыр Жәнібекұлының қазақ шежірелері мен ауызша тарих үлгілеріндегі тұлғалық келбеті мен шығу тегіне зерттеу жүргізіледі. Қожаберген батыр тұлғасы халық ауыз әңгімелері мен тарихи аңыздарда сақталған. Оның есімі қытай-маньчжур деректерінің шежірелік кестесінде, сондай-ақ революцияға дейінгі кезеңдегі орыс тарихшыларының еңбектерінде батыр туралы аңыз-ертегілердің бірқатары берілген. *Зерттеу мақсаты* қазақ тарихындағы есімі ұлықталмай, ерлік жолы ғылыми тұрғыда зерттеу аясынан тысқары қалып келе жатқан батырдың бірі – Абақ-Керей тайпасының Шыбарайғыр руынан тараған Қожаберген батыр Жәнібекұлының шығу тегі мен келбетін ашу. *Нәтижелер.* Тақырыпты жан-жақты қарастыруда қол жеткізген нәтижелер мен ой-қорытындылар Қожаберген сардардың ата-тек әулеті мен Қазақ тарихындағы күрескерлік келбетін анықтауға жол ашты. Зерттеу нәтижесінде батырдың шығу тегі, өмір тарихына қатысты материалдар талданды. *Қорытынды.* Мақалада қолданылған ауызша және жазбаша деректер мен тақырып аясындағы зерттеулерді жан-жақты қарастыру нәтижесінде Абылай ханның сенімді сардары, батыр әрі дипломат Қожаберген батырдың шығу тегі мен күрескерлік келбеті туралы деректер талданды. Сардардың тарихи портретіне сипаттама жасауға және тарихтағы орнына баға беруге талпыныстар жасалды.

Түйін сөздер: Шежіре, ауызша тарих, Қожаберген батыр, сардар, Абақ-Керей, Шыбарайғыр, батыр ұрпақтары

Дәйексөз үшін: Оралова А.А. Қожаберген сардардың шығу тегі мен күрескерлік келбеті туралы кейбір деректер // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 435–446 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_435-446

НЕКОТОРЫЕ ИСТОЧНИКИ О ПРОИСХОЖДЕНИИ И БОЕВОМ ОБЛИКЕ САРДАРА КОЖАБЕРГЕНА

Акнур Амангелдыевна Оралова^{1*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

PhD-докторант, научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Оралова А.А., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается личность и происхождение батыра Кожабержена Жанибекулы в казахских генеалогиях и образцах устной истории. Имя Кожабержена батыра сохранился в народных сказках и легендах. *Цель исследования.* происходившего из рода Шыбарайғыр племени Абак-Керей Кожабержен батыра, и одного из батыров, имя которого в казахской истории не прославлено, но который *до сих пор не* уделяется должного внимания в отечественной науке. *Результаты.* Результаты и выводы, полученные при комплексном рассмотрении темы, открыли путь к выяснению родовой семьи сардара Кожабержена и боевого деятеля казахской истории. В результате исследования были проанализированы материалы, связанные с происхождением и историей жизни батыра. *Заключение.* В результате всестороннего рассмотрения устных и письменных источников, использованных в статье, и исследований в рамках темы, проанализированы данные о происхождении и боевом облике Кожабержен-батыра, доверенного полководца хана Абылай, героя и дипломата. Предпринимались попытки описать исторический портрет Сардара и оценить его место в истории.

Ключевые слова: Генеалогия, устная история, Қожаберген батыр, сардар, Абак-Керей, Шыбарайғыр, потомки батыра

Для цитирования: Оралова А.А. Некоторые источники о происхождении и боевом облике сардара Қожабергена // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 435–446. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_435-446

Кіріспе

Отандық тарих ғылымында есімі аңызға айналған немесе зерттеу аясынан тысқары қалған тарихи тұлғаларды зерттеу арқылы ғалымдар белгілі бір тарихи оқиғалардың көрінісін жаңа қырынан жаңғыртуға мүмкіндіктерге қол жеткізеді.

Қожаберген батырдай тұлғаға деңгейлес тарихи тұлғалардың шығу тегі мен өмірін, саяси-дипломатиялық қызметін, қайраткерлік келбетін тарихи тұрғыдан зерттеу қазіргі таңда кезек күттірмейтін мәселе. Қожаберген батыр туралы кешенді түрде зерттеу ғалымдар назарынан тысқары қалуы, қазіргі таңда батыр жөнінде ғылыми-зерттеу жұмыстарының мардымсыздығы, көпшілікке батыр есімінің лайықты тұрғыда ұлықталмауы тақырыптың өзектілігін дәлелдейді.

Батыр Қожаберген Жәнібекұлының ғұмыр тарихы мен шығу тегін зерттеу оның батырлық келбеті мен Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы тарихының кейбір тұстарын анықтауға жол ашады.

Өкініштісі, кеңестік тарихнамада XVII–XVIII ғасырдағы қазақ халқы басындағы қасіретті жылдар, атап айтқанда, қазақ-жоңғар соғысы, қазақ-цинь қарым-қатынастары сынды тақырыптар ғалымдар тарапынан зерттеу нысанына алынбады, сол себепті де, хандар мен батырлардың тарихы ескерілмеді. Бұл келеңсіздіктің салдары тұлғатану және батыртану саласына да кері ықпалын тигізді.

Батыр туралы халық арасында да, зерттеуші-ғалымдар мен әдебиетшілер тарапынан да біршама пікір-таластар бар екені жасырын емес. Мәселен айтар болсақ, ғалымдар мен зиялы қауым арасында Ашамайлы Керейден тарайтын жырау, әрі батыр Қожаберген Толыбайұлы мен Абак Керей Шыбарайғыр руының белді батыры Қожаберген Жәнібекұлын бір-бірімен шатастыра қарастыру жағдайлары кездеседі. Осы тұрғыдан алғанда Қожаберген батырдың шығу тегін зерттеу мен отандық ғылымдағы тарихи рөлін бағамдау мақсатында тарихи деректерді жинақтап, талдаудың өзектілігі басым. Осы зерттеуде батырдың шығу тегі ғылыми негізде талданып, Қожаберген сардардың тарихи портреті сипатталады.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың деректік негізін архив құжаттары мен жарияланған құжаттар жинағы, ауызша тарих дәстүрлеріндегі және сирек қолжазба қорларындағы материалдар, орыс саяхатшыларының еңбектеріндегі құнды тарихи мәліметтер, сондай-ақ отандық және шетел ғалымдарының зерттеулері құрайды, батырдың шығу тегін қарастыруда Қожаберген батыр ұрпақтары аузынан жазылып алынған ауызша деректер де қолданыс табады. Тақырыпты зерттеуде функционалистік бағыт теориясын негізге алу батырдың тұлғалық келбетін, қазақ мемлекеттілігін қалыптастырудағы рөлі мен ерлік қызметін баяндауға мүмкіндік берді. Мақаланы жазуда тарихи таным, жүйелілік, тарихилық және объективтілік принциптері негізге алынып, батырдың шығу тегі мен күрескерлік келбетін қарастыруда салыстырмалы-тарихи, тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық әдістер пайдаланылды. Тақырыпты ұлттық мүдде тұрғысынан бағалауда және Қожаберген сардардың тарихи оқиғалардағы күрескерлік келбетін қалпына келтіруде деректанулық сын тәсілін қолдану – зерттеудің методологиялық негізін салмақтады.

Талқылау

Тарихи деректерде Қожаберген есімін арқалаған бірнеше тұлғалардың есімі аталады. Әсіресе, ғылыми-көпшілік арасында есімде көпке танымал Орта Жүз Абак Керей тайпасынан шыққан батыр Қожаберген мен Ашамайлы Керей тайпасы батыры, әрі жырау Қожаберген сынды екі түрлі тарихи тұлғаның тағдырларын шатастыру жағдайлары көптеп орын алады. Қос Қожабергеннің де қазақ халқының еркіндігі мен бірлігі жолындағы мемлекетшілік

қызметінде ұқсастықтар мен ерекшеліктерді кешенді зерттеуді қажет етеді. Деректерде аталар тағы бір үшінші Қожаберген – Бұхараға арнайы Орынбордан жіберілген поручик Я.П. Гавердовскийдің Қазақ даласының тарихы, географиялық жағдайы мен этнографиясы туралы қолжазбаларында «Қожаберген» есімі айтылады. Алайда, бұл Қожаберген (Хочжаберген) Әбілғазы сұлтанның жанындағы Кіші жүз Әлім тайпасынан тараған Шекті руының атақты би-батырлары Жаназар, Жанұзақ (Чжанзак), Утуған (Утюган) сынды елдің беделді адамдарымен қатар тұрған тарихи тұлға (История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков, 2007: 416).

Аталған Қожабергендердің қайсысы болса да Қазақ мемлекеттілігін қалыптастыру мен азаттыққа қол жеткізудегі күрескерлік қызметтері әр қилы. Бұл зерттеу Орта Жүз Абақ Керей тайпасынан шыққан батыр Қожаберген батырдың шығу тегі мен тұлғалық келбетін ашуды көздейді.

Қазіргі күнге дейінгі қолда бар мәліметтерге қарағанда, өкінішке орай, Батырдың өмір сүрген жылдары туралы нақты жазба деректер кездеспейді. Алайда, Қожаберген батырдың өмірі туралы алғаш деректерді халық аузындағы әңгіме-аңыздарда, мәнжу тіліндегі жазба құжаттарда азды-көпті мағлұматтар кездеседі. Сонымен қатар бүгінде көзі тірі Қожаберген сардардың ұрпақтары аузынан жазылып алынған ауызша деректердің де маңыздылығы үстем болып отыр. Бізден бұрынырықта, батырдың шығу тегі жайында ауызша мәліметтерді жинақтап артына өшпес мұра қалдырған, Қожаберген батыр Жәнібекұлы туралы халық аузындағы деректерді жинақтап, оны сақтаумен айналысқан Аңдақайұлы Шәкер атты азаматтың есімі белгілі. Бұл кісі жинақтаған шежіреде Қожаберген батыр туралы төмендегідей деректер айтылады: «Мәулімнен Шотпан, Етікші, Етікшіден Өтес, Өтестен Мұрат, Қанымбике, Сарыкөз, Тоғызақ, Қабыл, Шотпаннан Жәнібек, Жәнібектен Қожаберген, Қожаберген 61 жасында зертең ауруынан қайтыс болған. Табыты Сарыарқаның Қызылағаш деген жерінде қойылған. Қожабергеннің 2-күні (сейсенбі) дүниеге келіп, 5-күні (жұма) туын тігіп, жауға аттанып, жеңіске жеткен» (Зұрғанбайұлы, 1996: 48). Шежіреде батырдың қайтыс болған жылы туралы мынадай мәлімет жазылған: «Екі баласын ертіп, таудан асып Индияға дейін жауын жаулап барып, 90 қонақ жүріп, қайтып келе жатып, сырқаттаған екен. 61 мүшел жасында зертең ауруынан қайтыс болған дейді. 1860 (1870) жылдардың маңайында болған» (Зұрғанбайұлы, 1996: 58).

Батырдың жасы туралы мәселе бойынша, 1757 жылғы 25 тамызындағы Шет аймақтарды тыныштандыру әскерінің қолбасшысы Жаохуэйдің мәлідемесінде мәлімет кездеседі. Ойрат нояны Әмірсананы қолға ұстап беруін өтінген Цинь ұлығы Жаохуэйға айтқан сөзінде Қожаберген батыр былай жауап қайтарған екен: «Былыр Әмірсана мені паналап келіп, әке деп атағаны рас; мен оны бағып-қаққаным да өтірік емес... Мен өзім алпыстан асқан адаммын. Ненің жақсы, ненің жаманын білмейді дейсіз бе?!» (Еженханұлы, 2017: 171).

Бұл айтылған деректерді Цяньлун жылнамасының 32-жылы 8-айдың 4-күніндегі, яғни, 1767 жылғы 4 тамыздағы Тарбағатайдың хебе-амбаны Улден мен Фухудың мәлідемесіндегі ақпарат толықтыра түседі: «Биыл кәбісе 7-айдың 23-күні, қарауылымыздағылар Абақ-керей тайпасының қазағы Қожаберген мен Қазыбектің Жандәулет, Бекмырза есімді ұлдарын бізге бастап әкелген екен. Әлгі қазақтар пақырыңыз бізге сәлем бергелі келген екен. Біз олармен кездесіп, мән-жайды сұраған едік, олар: «Әкелеріміз амбан сіздермен амандасу үшін бізді арнайы осында жіберіп, сіздерге екі жылқы тарту етті. Келуіміздің басқа себебі жоқ», - деді (Еженханұлы, 2017: 418). Қожаберген мен Қазыбектердің сәлемдемелерін Патшалық қабыл алып, екі жас қазақ елшілерін мәмілегерлік байланыста шығарып салады.

Берілген құжаттарға қарап, логикалық талдау жасауға келеді. 1767 жылы Қожаберген батыр 70 жасты еңсерген адам болғаны анық, себебі, мұның алдындағы 1757 жылғы құжатта Қожабергеннің алпысты алқымдағанына көз жеткізіп едік. Бұл тұста, он жылдан соң, яғни батыр Қожаберген 70-тен асқан еңселі шағында да Цинь империясымен сауда және дипломатиялық байланыстарда белсенді рөл атқарып жүргендігін болжауға болады.

Қожаберген батырдың өміріне қатысты жоғарыда көрсетілген жазбаша және ауызша деректерге сүйенсек, оның 61 жасында зертең ауруынан көз жұмғаны шындыққа жанаспайды

деген логикалық болжам жасауға негіз бар. Сөзімізге, батырдың кіші әйелі Жүзіктен тараған ұрпақтарының бірі Омар Маусымұлы ел аузында сақталған мына бір ауызша тарихтан келтірген дерегі де растайды: «Қожаберген қартайып, өлер шағында, ер үйде жатып өлмейді деп, атқа мініп, ел аралап жүріп, түзде өлген дейді. Қожаберген бабамыз, менің болжауым бойынша, шамамен 1710–1715 жылдары туып, 1790–1795 жылдар шамасында қайтыс болуы мүмкін». Яғни, батырдың 80 жастан асқан шағында дүние салғанын алға тартады. Ендігі кезекте, Қожаберген батырдың тағы бір ұрпағы Досан Баймолда: «Абақ Керейден тараған Қожаберген Жәнібекұлы 1698–1783 жылдары өмір сүріпті» деген пікірді алға тартады.

Қолда бар деректерді салыстыра келе, біздің пайымда да батырдың ұзақ өмір сүргендігін жоққа шығармаймыз. Қожаберген батыр жамбасы жерге тигенше ат үстіне қонып, қазақ-қытай сауда байланыстарында белсенді қызмет атқарғандығын тарихи деректер растап отыр.

Қожаберген батыр Абылай ханның сенімді сардары, уәдеге берік адал досы, әрі қазақ-қытай қарым-қатынастары тоғысында сауда-дипломатиялық істер атқарған ақылды кеңесшісі бола білген. Сөзімізге В. Вельяминов Зернов жазбаларындағы мына тарихи факті дәлел бола алады: «На возвратномъ пути Арапова, ему говорили въ Атагайскомъ роде, что Гирейскаго рода Старшина Ходжа-Берганъ батыръ посылал нарочныхъ къ Аблаю, чтобъ уговорить его неездить къ Чжунгарской границы» (Вельяминов-Зернов, 1853: 96–98) деген дерек кездеседі. Бұл деректе Абылайдың Жоңғар шекарасына қарай бет алмауын өтініп, Араповпен қоса өз адамдарын жібергендігі айтылады. Себебі, бұл жағдай қырғыздарға қауіп төндірді. Бұл тұрғыдан алып қарағанда да, Қожаберген батырдың Абылайға деген адал ниеті мен қызметін көруге болады.

Керей тайпасының мекен еткен аймақтары туралы бірқатар ғалымдар еңбектерінде шолу жасаған. Белгілі ғалым А.И. Левшин: «Орта жүздің Абақ керей тайпасы Обаған, Есім, Уй, Тоғызақ, Ертіс, Есіл, Сарысу және Цу немесе Шу өзендері аймағы; сонымен қатар Үшқоңғыр; Кешубай Шарқар өзені маңы және Степнаядан Жоғары Ертіс бекіністеріне қарама-қарсы аймақ; сондай-ақ, Звериноголовский мен Пресногорьский аймақтарын мекен етті» (Левшин, 2009: 294) деп жазып қадырады.

М. Тевкелевтің 1748 жылғы құрастырған Орта және Ұлы жүз қазақтарының рулық құрамының сипаттамасында: «Орта жүз ордасында үш тайпа біріккен. Олар: Уақ (Увак), Керей, Тарақты. Орта жүз тайпалары Тобыл мен Есім өзендері жағалаулары мен Ертіс өзенінің жоғары ағысын, Көктау шатқалында көшіп-қонып өмір сүреді» (Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках..., 1961: 407).

Ал, И.И. Крафт қырғыздардың далалық аймақтарындағы қырғыздарды басқару туралы еңбегінде Абақ Керей ұрпақтары Уақ (Увак), Керей (Герей) және Тарақты (Тараклы) деп үшке бөліп көрсетеді (Крафт, 1898: 16).

Орыс тарихшысы Г.Н. Потанин қырғыздарды Қара Ертістің далалық алқабын, Тарбағатай мен Саура жоталарының солтүстік беткейлерін және Алтайдың оңтүстік аймағын алып жатыр, ал кейбір қырғыздар Қобда өзені жағалауларында көшпелі өмір сүргендігін айтады. Ол өзінің 1876–1877 жылдардағы қырғыздар туралы жазбаларында Қожаберген батырдың шыққан тегі Абақ керей руы жайында мәлімет қалдырған. «Қара Ертістің далалық аймақтарын мекендеген қырғыздардың жері Абақ-керей және Қара-керей руларының иелігіне кірді: біріншілері – Ертіс-Зайсан ойпатының шығыс бөлігін қоныстанса, екіншілері батыс аймағын алып жатты (Потанин, 1881: 2).

Орта жүздегі Керей, Уақ тайпаларының тарихын түсінбегендіктен, уақ-керей және керей руларын шатастыру жиі кездеседі. Тәуке ханның тұсында, шашырап жүрген рулардың басы біріктіріліп, «уақ-керей руы» – деген атаумен Арғын тайпасына қосылған бұл дербес ру Солтүстік Қазақстандағы Преснов бекінісінен батысқа қарай, Обаған-Тобыл төңірегін мекендеген. Кезінде орыс авторлары бұл ерекшеліктерді түсінбегендіктен, уақ-керейдің бір тармағын «кіші керей» деп бөліп атаған сияқты. 1755–1756 жылдары осы кіші керейлер Қожаберген батырдың бастауымен Шығыс Қазақстанға қарай көшіп, Керей тайпасына қосылған, Тарбағатай, Алтай тауларын мекен еткен (Қазақтың ханы Абылай..., 2011: 134).

Зерттеу нәтижелері

Абақ-керейлер, сондай-ақ өздерін Ашамайлы-керейлер деп те атаған. Алайда, түпкі атасы бір рулардың қандай себеппен 12 атаға бөлінетіндігі түсіндірілмейді. Барлық керей халқы Сары Үйсіннен тарайды. Сары Үйсіннен – Қараби, Қарабидің ұлы – Абақ, Абақтан – Керей; ең соңғысынан Керей тайпасының 12 ұрпағы тарайды. Бұл он екі атаның атаулары: 1) Жантекей; 2) Жадық; 3) Шіреуші; 4) Ителі; 5) Қарақас; 6) Молқы; 7) Шыбарайғыр; 8) Меркіт; 9) Итемген; 10) Жастабан; 11) Сарбас; 12) Шимойын.

Алғаш төрт атадан – Жантекей, Жәдік, Шіреуші және Ителінің ортақ әкесі – Байлау-Құйлау. Осы рулар және Керей халқының төрт атасы жайындағы мәліметтерді Шыбарайғыр руының өкілі Теңізбайдан (Тэнгись-бай) жазып алынған. Жантекейден Сәмәмбет тарады, оның үш әйелі болған. Үлкені Бадан деп аталды; үш ұлы – Атантай, Есембай және Есентай; Есентайдан алты ұл – Базаркүл, Шақабай, Қыстаубай, Тоқыбай, Барқа және Тәттібай; соңғысына кіші ұлы болғандықтан арнайы сүйікті, тәтті деген мағынада осы есімді қойған секілді. Атантайдан алты ұл тарады. Олар: Итқара, Ақ-қошқар, Ақ-жігіт, ал қалған ұлдарының есімін Теңізбай (Тэнгись-бай) ұмытыпты. Бұл мағлұматтарды Теңізбайдың ұлы Көбештің деректерімен толықтырайық... Базаркүлдің ұлын Қотырақ деп атады, ал Қотырақтың ұлы – Мамыт, Мамыттан – Қондыбай. Сәмәмбеттің екінші әйелінен туылған ұлдардың есімдерін – Сүйіншәлі және Орыс деп атады. Сүйіншәліден төрт ұл – Секел, Кебек, Тайлақ, Қангелді (Кангильды) тарады. Орыстан Ботаға және Тәнібек атты екі ұл туды (Потанин, 1881: 3).

Ауызша деректерге сүйенсек, Абақ атауының шығуы туралы бірнеше болжамдар айтылады. Оның ішіндегі ел аузында көп таралған ауызша деректің бірінде: «Абақ деген әйелдің аты. Абақты керейдің Ақылбай атты ұрпағының бәйбішесінің аты. Оның есімі әйелі Аппақ екен, келе-келе Абаққа айналған. Қазір он екі ата Абақ деп жүрген бірлестік әуел баста сол Абақ бәйбішесінің өзі тәрбиелеген он екі немересінен өрбіген делінеді» (Маусымұлы, 2023: 12).

Шыбарайғыр руының шежіресі жайында қолда бар зерттеудің бірегейі болып отырған Потаниннің жазбаларында, Молқыдан Мошан немесе Машан, Қошақ, Айтуған және Ботубай. Айтуғанның туылуын айдың жаңа тууымен байланыстырады.

Шыбарайғырлардың (шұбар айғыр) атасы Жанат деп аталды; ол батыр-қарақшы, қарақшы-батыр ретінде танылды. Аңызға сүйенсек, оншақты шұбар жылқыларға көзі түскен Жанат оларды ірі қамыстың арасына қуып кіріп, сойып жеген екен. Сол себепті де бұл рудың атауы осылай атанған делінеді. Шыбарайғырдан – Балта, Қабыл, Түлек, Өтез «Өтезь» тарайды. Өтездің ұлы – Жәнібек. Көріп отырғанымыздай, Қожаберген сардар Өтезден тарайды.

Бұл рулардың ең көп тарағаны Жантекей мен Жәдік, және бұл рулар жалпы Абақ-керейлердің тең жартысын құрады. Олар жазда Алтайдың таулы қыраттарында, ал қыста Қара Ертіс пен Үліңгірдің далалық аймақтарында көшпелі өмір салтын ұстанды. Шіреуші, Ителі, Қарақас және Молқы олармен аралас көшіп жүрді, соңғы екеуі Алтайдың оңтүстік беткейін, қырғыз халқының ең көп таралған шығыс шекаралық аймағына қоныстанды. Шыбарайғыр, Итемген, Жастабан, Меркіт Қара Ертістің сол жақ жағалауларын немесе Көксу жоталарында (Коксунь) көшіп-қонды (Потанин, 1881: 5).

Жалпы айтқанда, орыс тарихшысы Потаниннің еңбегіндегі Шыбарайғыр руының шежіресін тарқатқандағы жазған мәліметтері Шыбарайғыр шежіресіндегі деректермен сәйкес келеді. Оның жазбалары географиялық сипаттамалардан басқа түркі-моңғол халықтары ауыз әдебиетінің жүздеген аңыз-ертегілері үлгілерін жазып қалдыруымен құнды.

Жәнібек ұлы Қожаберген. Бұл кісі – Шыбарайғыр руының ұраны, қолына қазағымның қасиетті төрт туының біреуін ұстаған, алып батыр адам. Осы Қожаберген батырдан Байтайлақ, Қалыбай, Тоқбура, Малкелді, Ертісбай, (бұлар – бәйбіше аталады). Кененбай, Кенет, Мәті (Бабура аталады). Жандәулет, Шындәулет, Рыстанбет, Меңдібай, Бөгенбай, Кенжебай, Қазақбай, (Бұлар Жүзік аталады) (Зұрғанбайұлы, 1996: 75).

М. Тынышбаев қырғыз-қазақ руларының шежіресін тарқатқан еңбегінде, Керей тайпасын екіге бөледі: Ашамайлы Керей және Абақ Керей. Абақ Керейдің ұрпақтарын

Меркіт, Жантекей, Жәдік, Жастабан, Шіреуші, Шыбарайғыр, Көнсадақ, Ителі, Итемген, Молқы, Сарбас деп бөледі. Шимойын руын Абақ Керей тайпасы ұрпағына емес, бір қызығы, Шимойындарды Ашамайлы керей ұрпағына кіргізген. Жастабаннан Бекназар мен Қосай тарайды (Тынышбаев, 1992: 111).

Қазақ әскерінің өзіндік дала заңы мен дәстүрлі соғыс өнері ежелден-ақ қалыптасқан. Қожаберген батыр да өз руын жауға қарсы бағыттарда өз ұранымен рух шақырып отырған.

Қазақ мемлекетінде тұрақты әскер болған жоқ, оның қызметін сырттан жау шапқанда жиналатын халық жасағы атқарды. Жасақтар рулық-тайпалық принцип бойынша құрылып, әрбір жасақты әйгілі батырлар басқарды. Әрбір рудың, әр тайпаның жасағының өз жауынгерлік ұраны болатын. Әдетте ұран екі жақтың жасағы кездескен кезде, қақтығыс алдында айғайлап айтылатын. Ұран қазақ сарбазын осындай қиын-қыстау сәтте тек ағайын-туысына ғана емес, бүкіл халықтың намысын қорғап шыққан қазақ жасағының күш-қуатын сезінуге жігерлендіріп, ерлік жасауға шақырды. Қазақтың бүкілхалықтық әскери ұраны – «Алаш». «Алаш» сөзі бүкіл қазақ пен бірқатар түркі тілдес халықтардың мифтік арғы тегінің атын білдіреді (Левшин, 1996: 312–313).

Осылайша, әр рудың немесе тайпа жасағының жеке жауынгерлік ұраны болғандықтан, Қожаберген батыр Жәнібекұлының шыққан тегіне қарай Абақ Керей тайпасының да өзіндік ұранымен ерекшеленді.

Абақ керей тайпасы төмендегідей ұрандарды (шартты айқай); Жантекейлерде – Шақабай (қырғыз деректеріне сүйенсек, бұл әйел адам болған деседі, ал кейбір мағлұматтарға қарасақ, Шақабайды барлық Абақ-керейлердің арғы атасы саналады); Жәдіктерде – Жантай, Ителілерді – Бұқарбай, басқаша Күйлеу деп айтылады, Шіреушілерде – Бай-тайлақ, Шұбарайғырларда – Қожаберген (Кодже-берген); Меркіттерде – Шағыр, Жастабандарда – Бай-мұрат, Шимойындар мен Қарақастарда – Қаптағай, Молқыларда – Машан, ал барлық Абақ-керейлерде – Жәнібек ұраны болып есептелді (Потанин, 1881: 6).

Жалпы Керей бірнеше атаға бөлінеді, қазақ ішінде Ашамайлы Керей, Абақ Керей, Керейіт аталатын бөліктері бар. Соның ішінде он екі ата Абақ Керей бір қыдыру ел: Жантекей, Жәдік, Қарақас, Молқы, Ителі, Меркіт, Шимойын, Жастабан, Шыбарайғыр, Шеруші, Көнсадақ, Құлтайболат. Абақ Керейді «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» заманында Қотырақ батыр бастап жүрсе, Абылай заманында ел тізгіні Қожаберген батырдың қолында болғанға ұқсайды» (Артықбаев Ж.О. Ұлы дала тарихында ізі сайраған Қожаберген батыр (Қазақ тарихындағы батырлардың рөлі, 2018: 141).

Қожаберген батыр Жәнібекұлының шыққан тегі Керей тайпасының Шыбарайғыр руы жайында бірқатар аңыз-әңгімелерді Г.Н. Потанин жазбаларында қалдырады. Соның бірі «Есекен батыр» (Эсекень-батырь) деп аталатын 5-ші аңыз. Ауызша дерекке сүйенсек, қазақ (қырғыз) халықтарының байырғы атасы Майқаби еді: оның ұлы Құрдым; Құрдымнан – Қызылқұрт; Қызылқұрттан – Шұбарайғыр тарады. Шұбарайғыр ұрпақтарының ішінде Есекен батыр болған. Ол Қаба өзені арғы жағалауында Қарабұта есімді кісінің егістік жерін жыртқан. Осы кезде егістік алқапта Оралтай Мамыр ханның (төре) бір топ табыны жайылып жүреді. Есекен батыр табынды егістіктен қуып жіберіп, «Қырғыз баласы!» деп бар жігерімен айтты. Бұл сөзді естіген Оралтай Есекен батырдың мойнына және аяғына темір кісен салып, суға тастауды бұйырды. Шыбарайғыр руы ағасын іздеп, оны су ішінен тауып алады. Осыдан кейін Шыбарайғырлар Оралтайды тонауға кіріседі. Төре болса бір түйеге мініп, қаша жөнеледі. Ол Шыбарайғырлармен бейбітшілікті үш құнға сатып алуға мәжбүр болды, осылайша төрелігінен айырылды. Сондықтан қырғыз сұлтандары да Жайық ұрпақтары сияқты нағыз тума емес, тек байлар. Тарбағатайдан шыққан Шыбарайғыр руының қырғызы (Потанин, 1881: 149–150).

Потаниннің жазып қалдырған бұл әңгімесінен Шыбарайғыр руының беделі мен ержүректігі басым, байқуатты рулардың бірі екендігі айтылып отыр. Шыбарайғырлардың арғы атасы Қызылқұрттан тарайды делінеді.

Осы әңгімеге сәйкесінше, 6-аңыздағы мәліметтерді тарқатып көрелік. Алтайдағы Қанас көлінің маңында көшіп-қонып жүрген, қазірде өзі дүние салған Әжі (Аджи) сұлтан:

Кәпір Мәліктің Қырғыз деген ұлы болған, Қырғыздан – Абылай, Абылайдан – Семен (Сэмень), Семеннен – Жабаға, Жабағадан – Көгедай, Көгедайдан – Әжі сұлтан тараған. Қырғыз тайпасы дінге мойынсұнбады, кәпірлер болды; Сол себепті де қазақ халқының батыры Қожаберген (Ходжа-Бергань) олармен соғыс жүргізді; соғыс жүрген аймақтан тастанды бала табылды, сол баланы Қожаберген тауып алып, бауырына басып, қазақтың ханы етті; міне, осы себепке орай, Оралтай Мамыр хан кәпірлердің ұрпағы ретінде Есекен батырдың «Қырғыздың баласы», - деген сөзіне ашуланған еді (Потанин, 1881: 150).

Берілген аңызда Қожаберген батырдың есімі аталады. Қазақ халқының батыры Қожабергеннің кәпірлермен соғыс жүргізгендігі айтылады. Бұл дегеніміз, батыр Қожабергеннің дінге мойынсұнғаны деп топшылаймыз. Екіншіден, «соғыс орын алған жерден баланы тауып, хан етті дегені» Қожаберген батырдың ақыл-кеңесі арқылы Абылайдың әлемге танымал, көршілес іргесі мықты империялармен арасындағы беделінің жоғары болғандығымен байланыстыруға болады.

Шыбарайғыр шежіресі бойынша, Қожаберген батыр 3 әйел алған екен. Олардан тараған ұрпақтары әйелдерінің атымен аталған.

Бәйбішеден: Байтайлақ, Қалыбай, Токбура, Малкелді, Ертісбай.

Бибісарыдан байбура, Байбурадан: Кененбай, Кенен, Мәті, Қоңқа.

Жүзіктен: Шындәулет, Жандәулет, Рыстанбет, Меңдібай, Бөгенбай, Кенжебай, Қазақбай.

Қожаберген батырдың Байтайлақ, Қалыбай, Жандәулет қатарлы ұлдары әкелерімен бірге соғыс майданына қатысып, ерлік көрсетіп, батыр болғаны жайында ел аузындағы шежірелерде айтылумен қатар орыс, қытай тарихи құжаттарында да олардың аттары аталып, әке жолымен елінің тәуелсіздігі үшінгі жолындағы күрестері нақты деректермен келтіріледі (Баймолда, 2018: 107).

Шыбарайғыр руының шежіресі бойынша: Әмірсананың басына күн туып жансауғалап қашқан кезде өзінің Мұлтар (Мұнтыр) атты баласын Қожабергенге тапсырып аманат етіп қалдырған. Бұл баланы Қожабергеннің Жүзік (Дүзік) атты үшінші әйелі бағып өсірген. Қожабергеннің бұл әйелінен Шындәулет, Жандәулет, Рыстанбек, Бөгенбай, Меңдібай Кенжебай атты алты ұлы болған. Әмірсананың баласы делінетін Молтер (Мұлтар немесе Мұнтар) жетінші ұлы саналады. Оны басқа балалардан алалап, өгейсітпей өсіру мақсатында оған «Қазақбай» деген ат қойылған. Осы Қазақбайдан Қосан, Жанбол, Бибол атты үш ұл туып, кейін ұрпақтары өсіп үлкен әулетке айналған. Шежіре деректерде оның ұрпақтары шыбарайғыр руының ішінде әйел атымен аталатын Жүзік (Дүзік) руынан таратылады (Әділханұлы 2015: 224). Олардың ұрпақтары қазіргі кезде Баян-Өлгей аймағында, ҚХР Алтай аймағында және Қазақстанда қоныстанған.

«Қожа» (ходжа) сөздік қосымшасы бар есімдердің кездесуі далалық аймақта ислам дінінің кең таралуын білдіреді. «Қожа» тіркесі бар кісі есімдерінің Орталық Азиядағы белгілі бір діни қастаға қатысты әлеуметтік санатқа жатқызылуы да мүмкін. Сонымен қатар, бала атына есім таңдауда «қожа» тіркесін қосуды дәстүрге айналдырған отбасыларда туылған болуы да ықтимал (Хафизова, 2019: 388).

Осылайша, бұл аңыз-әңгіме Қожаберген батырдың мұсылман дінінің жақтаушысы, әрі ислам іліміне сенімі берік тұлға болғандығын меңзейді.

Революцияға дейінгі кезеңдегі зерттеушілердің бірі Н.А. Аристов еңбегінде қытай және Орынбор деректерінде Қожаберген батырдың есімі аталатындығын, батырдың Абылаймен жақтас жауға қарсы күрескендігін атап өтеді. Сондай-ақ, Аристов Қожаберген батырды Қытай жағына бағынды (Аристов, 1896: 84) деп жазады. Алайда, автордың бұл пікірімен келісуге ешбір негіз жоқ. Себебі, Цин империясы Абылайдың өз еркімен Қытайға бағынышты вассалы ретінде танылды деген пікір мүлде қате.

Бұл мәселе жөнінде, зерттеуші Нода: «Қазақ даласына Цин империясы әскери күштер енгізу арқылы қазақтарды жазалауды ұйғарды. Нәтижесінде, Абылай мәжбүрлі түрде Цин патшалығының вассалы атануға келісті» (Noda, 2016: 28) деп, бұл пікірдің саяси ықпалын аша түседі.

Сол дәуірде кісі есімінің жазылуына қазақ, орыс, моңғол, мәнжу және қытай халықтарының тілдік ерекшеліктері де әсер етті. Сол себепті де батырлардың біркелкі аталуы мен олардың қызметі үзік-үзік өмірбаяндық деректерге сүйеніп анықтау қиындық туғызады. Осы тұрғыдан алғанда, халық мұрасындағы ауызша деректер мен орыс, қытай және моңғол деректерін салыстыра талдау әдісін қолдану біршама мүмкіндіктер туғызады. Мәселен, Қожаберген мен Бердіқожа батырлардың рулық шежіресін анықтауда біршама алшақтық байқалады. Бердіқожа батырды кейбір деректер Орта жүздің керейлеріне жатқызса, енді бірі Шанышқылы руынан тарайтындығын айтады, ал Қожаберген батырды найман тайпасынан Қаракерей руына жатқызса, екіншілері Абақ-Керейге, ал тіпті кейбір деректерде жоңғар деп айтылады. Себебі, Қожаберген батыр қазақ-жоңғар және қазақ-қытай қарым-қатынастарының бел ортасында белсенділік танытқан тұлғалардың бірі еді. Оның ауылында ойраттар жиі төбе көрсететін. Қазақ старшиналары мен батырлары көршілес жоңғар ақсүйектерімен туыстық, тіпті, кейде ойрат батырларымен достық қарым-қатынастар орнатты. Барлық уақыттарда ойрат әйелдері қазақ жауынгерлерінің ең бір көрікті әскери олжаларының біріне айналған, ал қазақ батырлары қалмақ батырларымен жиі жауынгерлік шайқастарға түсіп отырды (Хафизова, 2019: 388).

Осы мәліметтерден біз біріншіден, Қожаберген батырдың халықаралық қатынастардағы беделінің жоғары болғандығы мен оның дипломаттық қырының шеберлігі байқалады. Екіншіден, қазақ және жоңғар батырлары арасындағы байланыс өте тығыз өрбіді, тіпті, қазақ Қожабергеннің ауылы ойрат тайпаларының мекенімен көршілес орналасты. Осылайша, екі халық арасындағы қарым-қатынастың соншалықты жақын болғандығы, кейбір деректерде батыр Қожабергенді жоңғар халқының батыры деп көрсететін қате мәліметтердің кездесетіндігі айтылады.

XVIII ғасыр ортасында Қожаберген елі «керей» этнонимімен аталатын жерлердің батысындағы қазіргі Қостанай облысының оңтүстік шығысында орналасқан Сарыторғай, Қараторғай өзені аңғарларын 1756 жылдың қыркүйек айына дейін мекен еткен. 1756 жылдың көз айларынан Абақ керей Шыбарайғыр елінің шығысқа қарай көші басталған. Қожаберген мен Қара Барақ әрқайсысы үш мыңдай шаңырақпен елін басқарып, 1757 жылдың мамыр айында Балқаштың шығысы Зайсан көлінің батысына қоныстанып біткен еді (Маусымұлы, 2023: 10).

Қожаберген батырдың Абылайдың сенімді сардары, әрі ақылшысы және Керей тайпасының белді қолбасшысының бірі болған. Абылай шығыс шекараға қатысты даулы мәселелерді шешуші рөлге Қожаберген батырды аттандырып отырған.

1771 жылғы 20 маусымдағы Сібір корпусының командирі С.К. Станиславскийдің кабинетінде жасалған Қытай шекарасындағы әскерилерді барлауға мүмкін болатын қалмақтарды іздеу жолы мен оларды табу туралы Өмір батырдың сөзінен алынған аудармасында Абылай сұлтанның қалмақтардың Қытайға кетуіне жол бермеу үшін жасаған әрекеті жөнінде айтылады: «Керей иелігінен Өмір батыр және оның ағасы Қожаберген (Козя-берды), Арғын тайпасынан – Атығай, Найман тайпасынан – Қалыбай (Қалабай) және Уақ (Увакской) тайпасынан – Қалабай, Телеу және Өтеген батырлар олардың жорықтарына кедергі келтіріп, жылқыларын айдап әкетеді. Абылай сұлтан қалмақ қосынынан екі күндік уақыттай жүретін шақырымда жүз мыңдық әскерімен қалмақтарды одан әрі кетіп қалмауын қадағалап тұр. Сонымен бірге ол Ресей жағынан да, Қытайдан да көмекке әскерлерді күтуде. Сонымен қатар, Өмір батыр бұл мағлұматтан басқаны жарияламады» (ОрОМА. 1-к. 1-т. 173-іс. 645-п.).

Құжаттан Керей тайпасының Қожаберген бастаған батырларының бір тобы қалмақтардың көздеген әрекеттеріне тосқауыл қою жолында, малдарын тонап кедергі келтіргендігін аңғарамыз. Ал Абылай сұлтанның өзі 100 мыңдық әскерімен қалмақтардың Қытай шекарасына өтіп кетпеуін бақылауында ұстады. Сондай-ақ, құжатта Абылайдың екі алып империядан да қолдау күткендігі айтылады. Өйткені, қалмақтардың шығысқа қарай бет алуы Ресей үшін де, Қытай империясы үшін де елеулі оқиғалардың бірі саналды. Орыс отарынан қашып құтылу мақсатында шығысқа қарай бет алу әрекеті орыс билігі тарапынан

міндетті түрде аямай жазалауды қажет ететін үлкен сатқындық деп есептеді. Еділ қалмақтары әуел бастан өздерін Цинь билігі бодандығын қабылдауға ниеттіміз деген ұранды сылтау ретінде пайдаланды, алайда, олардың шынайы көздеген мүддесі басқа болатын.

Жоңғарлардың Орта жүзге үздіксіз шабуылдарының арқасында Абылай тұтқынға түседі. Қалдан Серен ендігі кезекте қазақ еліне арнайы елшілерін жіберіп, жоңғар билігіне бағынуды талап етті. Қазақтардың ішіндегі белгілі де абыройлы батырлардың перзенттерін аманатқа беруді сұрады. Қазақтарға салық төлетіп, олардың көшіп-қонатын жайылымдарын өз рұқсатымен ғана пайдалануға беретіндігін айтып, сес көрсетті. Ал енді бұл саяси шиеленіскен жағдайдан хабардар болып отырған орыс феодалдарында қазақтарды уысынан шығып кетеді деген қорқыныш ұялады. Сол себепті де, Орыс билігі үш жүздің де беделді сұлтан-батырларынан қайта ант қабылдауға бекінді. Қазақтың үш жүзінің барлық ру-тайпаларының белгілі өкілдері мен қолбасшы батырлары Орыс патшасына қайта ант беруге мәжбүр болады. Бұл батырлардың арасында Қожаберген батырдың да есімі аталады. Бұған 1742 жылғы 23–30 тамыздағы Ералы сұлтан, Кіші, Орта және Ұлы жүз батырлары, билері мен старшындарының Әбілқайыр ханның ант беру хаты айғақтайды: «Мен, төменде аты аталғандарға, Құдіретті Жаратушыға және пайғамбарымыз Мұхаммедке уәде беремін және оған қарыздармын. Және оның шынайы және табиғи ұлы ханшайымы Елизавета Петровнаға, оның ең жоғары еркіне сәйкес, таңдалған және белгіленген мұрагерлер адал, мейірімді және мойынсұнғыш құлдар мен бағынушылар болып табылады, және барлық жоғары билік құқықтары мен артықшылықтарына жататын, заңдастырылған және бұдан былай заңдастырылатын, барынша түсінікке, күш пен ескертуге және қорғауға қабілеттілікке сәйкес және бұл жағдайда қажет болған жағдайда барлық жағдайда өз өмірімізді аямаймыз....»

Жоғарыдағы берілген ант бойынша, төменде сипатталған қырғыз-қайсақ старшындары мен басқа да қайсақтар Әбілқайыр ханмен бірге Елизавета патшайымға 1742 жылы 23 тамызда жеке кеңесші және кавалер Неплюев пен Әбілқайыр ханның қатысуымен ант беріп, таңбаларын қойды, атап айтқанда: 30 тамызда олар Керей руының Орта Ордасынан Қожаберген батыр (Кузябергян-батыр) ант берді (РИССА. Қазақ істері қоры, 122-т. 4-іс, 158–169-п.). Берілген құжаттан батыр Қожаберген Жәнібекұлының Керей руының беделді батырларының бірі екендігі, сол кездегі жоңғарға қарсы күрес бастаған абыройлы жауынгер болғандығы айқын көрінеді.

Қожаберген батырдың шығу тегіне қатысты мәселеде 1758 жылы ақпанындағы мәнжу тіліндегі «Қазақ ру-тайпаларының отбасы саны туралы тізім» дәптеріндегі төменде берілген деректің маңызы басым. Дерек мәтіні бойынша: «Ашамайлы керейдің 10 000 отбасы Тұрсынбай батырдың билігінде. Бұрынғы тексеруде бұл тайпа тізім дәптерінде болмаған. Ашамайлы керейдің Құрқар руының 2 000 отбасы Мазаркелді батырдың билігінде; Абақ керейдің 1000 отбасы Қожаберген батырдың билігінде; Абақтың 5 000 отбасы Нияз батырдың билігінде; Ителі керейдің 1000 отбасы Жантөре батырдың билігінде; Бұл керейдің 5 руы»... (Еженханұлы, 2007: 47–50).

Осы құжаттан атақты батыр Қожаберген Жәнібекұлының он екі ата Абақ-Керейден тарайтын ұрпақ екендігіне көз жеткізуге болады. Екіншіден бұл дерек, Қожаберген батырдың хан Абылай билігі тұсындағы қазақ жасақтарының белгілі бір бөлігін басқарған ірі қолбасшы болғандығын айғақтайды. Үшіншіден, бұл ақпараттың өзін Абылай ханның өзі мәлімдегендіктен, осы деректе есімі аталған батырлардың барлығының да абыройы биік, мемлекетшіл, Абылай ханның сенімді сардарлары болғандығын дәлелдей түседі. Деректен батыр Қожабергеннің қоластында мың отбасынан құралған Абақ Керейдің әскеріне қолбасы ретінде жауға аттанғаны айтылады.

Өз дәуірінде Керей тайпасының абыройлы батыры атанған Қожаберген Жәнібекұлының Семей қаласының оңтүстік-шығыс бетіндегі Шар өзенінің жағалауында көшпелі өмір сүріп, қытай әскерінің соққысынан Жоңғар хандығы құлдырап жатқанда, жеңілген қалмақ әскерлері жағында күрескендігі белгілі тарихшы Г.Н. Потанин жазбаларында айтылады. Екіншіден, автор тарихи жазбасында Қожаберген батырды аңызға айналған тұлға екендігін анық жазады, сонымен бірге қырғыздарда жаңа туған нәрестеге байырғы ата-бабаларының есімін қою

дәстүрі аңыздардағы тұлғалардың есімін шатастыруға алып келетіндігін айтып өткен (Потанин, 1881: 35). Бұл айтылғандардан ел арасында аты аңызға айналған батырдың өз халқынан бөлек, орыс, қытай, ойрат-жоңғар әскерлері арасында беделі мен күрескерлік келбеті мен батырлық тұлғасының биік екендігі көрінеді.

Қорытынды

Қазақ халқының дәстүрінде ата-тек, қай рудан таралуы, қай атаның ұрпағы деген мәселелерде шатасулар өте көп кездесетіні анық. Себебі, халқымыздың әдет-ғұрып, тарихи санасында бірінші орында ұрпақ тәрбиесі, қан тазалығы бойтұмар ретінде биік тұратыны белгілі. Абылайдың оң қолы, сенімді сардар-батыры Қожаберген Жәнібекұлының шығу тегі мен өмір жолын қарастыруда түйгеніміз, батыр туралы зерттеулер мен ел аузындағы аңыз-әңгімелер, шежірелерін жинақтаудың маңыздылығы анықталды. Бұл алдағы уақытта әлі де табанды ізденіс пен ғылыми негіздеуді қажет ететін мәселе болып қала бермек. Қожаберген батыр Жәнібекұлының ата-тек әулетін қарастыру оның Қазақ мемлекеттілігін қалыптастыру жолындағы ерлігін, қазақ халқының азаттығы жолындағы күресін зерттеуге мүмкіндік береді. Батыр туралы аңыз-эпсаналық сипаттағы деректерден, архив құжаттарынан Қожаберген Жәнібекұлының Керей тайпасының Шыбарайғыр руының әскербасы ретінде тұтас Қазақ халқының азаттығы жолындағы күрескерлік танытқан тұлға екендігіне көз жеткіздік.

Дереккөздер

ОрОМА — Орынбор облысы мемлекеттік архиві
РИССА — Ресей империясының сыртқы саясаты архиві

Sources

SAOR — State Archive of the Orenburg Region
AVPRI — Archive of Foreign Policy of the Russian Imperial

Әдебиеттер тізімі

- Аристов, 1897 — *Аристов Н.А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Отдельный оттиск из Живой старины. Вып. III и IV. СПб.: Тип. С.Н. Худекова. Владимирский пр., 1897. № 12. 84 с.
- Әділханұлы және т.б., 2015 — *Әділханұлы Л. және т.б.* Абақ керей Шыбарайғыр руы шежіресі. Үрімжі: Гуаңда жауапкершілігі шектеулі баспа серіктігі, Илин баспа орталығы, 2015. 1060 б.
- Баймолда, 2018 — *Баймолда Д.* Қожаберген батыр Жәнібекұлы. Алматы: Мерей, 2018. 256 б.
- Вельяминов-Зернов, 1853 — *Вельяминов-Зернов В.В.* Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России с Средней Азией со времени кончины Абул-Хайр хана 1748–1765 г. // Оренбургские ведомости. Уфа: Губернская типография, 1853. № 13. С. 96–98.
- Еженханұлы, 2017 — *Еженханұлы Б.* Қожаберген батыр (1756–1767 жылдарда қалыптасқан мәнжу-қытай мұрағат құжаттары негізінде). Алматы: Арыс, 2017. 496 б.
- Ерофеева, Жанаев, 2007 — *Ерофеева И.В., Жанаев Б.Т.* История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. V том. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века. Алматы: Дайк-Пресс», 2007. 620 с.
- Зұрғанбайұлы, 1996 — *Зұрғанбайұлы Р.* Шыбарайғыр Қожаберген батыр. Өлгей, 1996. 160 б.
- Крафт, 1898 — *Крафт И.И.* Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург: Типолитография Н. Жаринова, 1898. 59 с.
- КРО, 1961 — Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. Сост.: Ф.Н. Киреев, А.К. Алейникова и др. Изд. Академии наук Казахской ССР. Алма-ата, 1961. 743 с.
- Қазақ тарихындағы батырлардың рөлі, 2018 — «Қазақ тарихындағы батырлардың рөлі» атты республикалық ғылыми-практикалық конф. материалдар жинағы. Алматы, 7 қараша 2018 ж. Алматы: Қазақ университеті, 2018. 141 б.
- Левшин, 2009 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Под общ.ред. акад. М.К. Козыбаева. Алматы: Санат, 2009. 656 с.
- Маусымұлы, 2013 — *Маусымұлы О.* Біз жүзікпіз (тарихи естелік). Алматы: ARNA-B, 2013. 160 б.
- Мыңжан, 1994 — *Мыңжан Н.* Қазақтың қысқаша тарихы. Алматы, 1994. 399 б.
- Потанин, 1881 — *Потанин Г.Н.* Очерки Северо-Западной Монголии. Результаты путешествия, осполненного въ 1876–1877 годахъ по поручению Императорскаго Русскаго Географическаго Общества членомъ-сотрудникомъ онаго Г.Н. Потанинымъ. Выпуск II. Материалы этнографические. СПб.: Типография В. Киршбаума. Въ д. М.: на Дворц. пл., 1881. 181 с.

- Тайшыбай, 2011 — Тайшыбай З.С. Қазақтың ханы Абылай: Дәуірі, өмірі мен қызметі. Ғылыми басылым. Алматы: «Ел-шежіре» ҚК, 2011. Т. 1. 640 б.
- Тынышбаев, 1992 — *Тынышбаев М.* Великие бедствия... (Ақтабан-Шубырынды). Алма-Ата: Жалын, 1992. 148 с.
- Хафизова, 2019 — *Хафизова К.Ш.* Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 476 с.
- Noda, 2016 — Noda J. Казахское ханство между Российской и Цинской империями: международные отношения Центральной Евразии в XVIII и XIX веках. Серия: Исламское краеведение. Лейден; Бостон: Брилл, 2016. 350 с.

References

- Adilhanyli, 2015 — *Adilhanyli L. jane baskalar.* Abak kerey shybaraygyr ruyi shejiresi [Abak Kerey Shbaraigyр Clan Genealogy]. Yrimji: Guanda jauapkershiligi shekteuli baspa seriktigi, Ilin baspa ortalygy, 2015. 1060 p. (In Kaz).
- Aristov, 1897 — *Aristov N.A.* Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskih plemen i narodnostey i svedeniya ob ih chislenosti [Notes on the ethnic composition of Turkic tribes and nationalities and information on their numbers]. Otdelnyiy ottisk iz Jivoy starinyi. Vol. III–IV. 1896. Sankt-Peterburg: Tip. S.N. Hudekova. Vladimirskiy pr., 1897. No. 12. 84 p. (In Russ.).
- Baymolda, 2018 — *Baymolda D.* Kojabergen batyr Janibekyli [Kozhabergen batyr Zhanibekuly]. Almaty: Mery, 2018. 256 p. (In Kaz).
- Ejenhanyly, 2017 — *Ejenhanyly B.* Kojabergen batyr (1756–1767 jyldarda kalyiptaskan manju-kytay myragat kyjattary negizinde) [Kozhabergen batyr (on the basis of Manju-Chinese archive documents formed in 1756–1767)]. Almaty: Arys, 2017. 496 p. (In Kaz).
- Erofeeva, Janaev 2007 — *Erofeeva I.V., Janaev B.T.* Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI–XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources]. V tom. Pervye istoriko-etnograficheskie opisaniya kazahskih zemel. Pervaya polovina XIX veka. Almaty: Dayk-Press, 2007. 620 p. (In Russ.).
- Hafizova, 2019 — *Hafizova K.Sh.* Stepnyie vlastiteli i ih diplomatiya v XVIII–XIX vekah [Steppe rulers and their diplomacy in the 18th–19th centuries]. Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK, 2019. 476 p. (In Russ.).
- Kazak tarihyndagyi batyrlardyn roli, 2018 — «Kazak tarihyndagyi batyrlardyn roli» [The role of heroes in Kazakh history] atty respublikalyk gyilyimi-praktikalyk konf. materialdar jinagy. Almaty, 7 karasha 2018 j. Almaty: Kazakh universiteti, 2018. 141 p. (In Kaz).
- Kireev, et al., 1961 — Kireev F.N., Aleynikova A.K. et al. Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vekah [Kazakh-Russian relations in the 16th–18th centuries]. Alma-ata: Izd. Akademii nauk Kazahskoy SSR., 1961. 743 p. (In Russ.).
- Kraft, 1898 — *Kraft I.I.* Sbornik uzakoneniy o kirgizah stepnyih oblastey [Collection of laws on the Kirghiz of the steppe regions]. Orenburg: Tipolitografiya N. Jarinova, 1898. 59 p. (In Russ.).
- Levshin, 2009 — *Levshin A.I.* Opisanie kirgiz-kazachih, ili kirgiz-kaysatsskih, ord i stepey [Description of the Kyrgyz-Cossack, or Kyrgyz-Kaisats, hordes and steppes]. Pod obsch. red. akad. M.K. Kozybaeva). Almaty: Sanat, 2009. 656 p. (In Russ.).
- Mausymyli, 2013 — *Mausymyli O.* Biz jyzykpicz (tarihi estelik) [We are rings (historical memory)]. Almaty: ARNA-B, 2013. 160 p. (In Kaz).
- Mynjan, 1994 — *Mynjan N.* Kazaktyn kyskasha tarihy [Brief history of Kazakh]. Almaty, 1994. 399 p. (In Kaz).
- Noda, 2016 — *Noda J.* Kazahskoe hanstvo mejdu Rossiyskoy i Tsinskoy imperiyami: mejdunarodnyie otnosheniya Tsentralnoy Evrazii v XVIII i XIX vekah [The Kazakh khanates between the Russian and Qing empires: central Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries]. Boston: Brill, 2016. 350 p.
- Potanin, 1881 — *Potanin G.N.* Ocherki Severo-Zapadnoy Mongolii [Sketches of Northwestern Mongolia]. Rezultaty puteshestviya, ospolnennago vy 1876–1877 godahy po porucheniyu Imperatorskago Russkago Geograficheskago Obschestva chlenomy-sotrudnikomy onago G.N. Potaninyimy. Vyipusk II. Materialyi etnograficheskie. Saint-Petersburg: Tipografiya V. Kirshbauma. Vy d. Moscow: na Dvorts. pl., 1881. 181 p. (In Russ.).
- Tayshyibay, 2011 — *Tayshyibay Z.S.* Kazaktyn hany Abylay: Dauiri, omiri men kyzmeti [Kazakh khan Abylai: era, life and activities]. Gyilyimi basyilyim. Almaty: «El-shejire» КК, 2011. Т1. 640 p. (In Kaz).
- Tyinyishbaev, 1992 — *Tyinyishbaev M.* Velikie bedstviya... (Aktaban-Shubyryndy) [Great disasters ... (Aktaban-Shubyryndy)]. Alma-Ata: Jalyin, 1992. 148 p. (In Russ.).
- Velyaminov-Zernov, 1853 — *Velyaminov-Zernov V.V.* Istoricheskie izvestiya o kirgiz-kaysakah i snosheniyah Rossii s Sredney Aziey so vremeni konchinyi Abul-Hayr hana 1748–1765 g. [Historical news about the Kyrgyz-Kaisaks and relations between Russia and Central Asia since the death of Abul-Khair Khan 1748–1765.] // Orenburgskie vedomosti. Ufa: Gubernskaya tipografiya, 1853. No. 13. Pp. 96–98. (In Russ.).
- Zyrganbayly, 1996 — *Zyrganbayly R.* Shybaraygyr Kojabergen batyr [Shybaraygyr Kozhabergen batyr.]. Olgey, 1996. 160 p. (In Kaz).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 2, pp. 447–461, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_447-461

BORDER SERVICES OF CHINA AND SOVIET RUSSIA AND KAZAKH REFUGEES IN THE 20S OF THE XX CENTURY

Ye.I. Stamshalov^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Phd

 <https://orcid.org/0000-0003-4663-6349>. E-mail: kun2013@mail.ru

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Stamshalov Ye.I., 2024

Abstract. *Introduction.* The attitude of the border military structures of the two states of China and the RSFSR towards Kazakh refugees-repatriants who moved to Western China after the national liberation uprising of 1916 and in connection with the political events of 1918 is a relevant topic. *Goals and objectives* of the article. The purpose of the article is to determine the attitude of Chinese and Soviet Russian border services to the repatriation of Kazakh refugees in the 20s of the twentieth century. To achieve this goal, the tasks were set to find out the number of border troops of the two countries and their position towards representatives of local peoples. *Results.* The shelling and looting of civilian refugees along the border by border forces was considered a normal situation. Refugees' complaints about illegal actions of border guards were considered superficially and in most cases ended in acquittal of the military. 6 battalions and 6 squadrons of the Cheka of Turkestan were grouped on the border with China. The border detachments were mainly recruited from Europeans. A situation of mutual distrust developed between the Soviet border guards and the local population. The position of the civil authorities of the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic regarding refugees was ignored by the Zhetysu Front and border troops. *Conclusion.* Since 1920, measures taken by government agencies of the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic to return Kazakh refugees to their homeland opened the way for repatriation, but they were prevented by the border services of China and Soviet Russia. Repatriation of refugees was significantly slowed down by border guards in Xinjiang and Soviet Russia. The continuation of the civil war in Turkestan allowed border guards to pursue a tough policy towards refugees. The article, based on archival data, comprehensively examines the harsh actions of the military structures of China and Soviet Russia against Muslim refugees at the border.

Keywords: Kazakh-Kyrgyz refugees, border service, border military units, re-evacuation of refugees, border troops of Xinjiang, accommodation of refugees

For citation: Stamshalov Ye.I. Border services of China and soviet Russia and kazakh refugees in the 20s of the XX century // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 447–461. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_447-461

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚЫТАЙ МЕН КЕҢЕСТІК РЕСЕЙ ШЕКАРА ҚЫЗМЕТТЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ

Е.И. Стамшалов^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Phd-докторанты

 <https://orcid.org/0000-0003-4663-6349>. E-mail: kun2013@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Стамшалов Е.И., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінен соң және 1918 жылдағы саяси оқиғалардың салдарынан Батыс Қытайға үдере көшкен қазақ босқындарды 1920 жылдан басталған кері қайтару және орналастыру шараларына орай екі мемлекеттің шекаралық әскери құрылымдарының қатынасы зерделеуді қажет ететін өзекті тақырып. Мақаланың *мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты ХХ ғасырдың 20- жылдарындағы қазақ босқындарының репатриациясына Қытай мен Кеңестік Ресейдің шекара қызметтерінің қарым-қатынасын айқындау. Ол мақсатты жүзеге асыру үшін екі елдің шекара бөлімдерінің саны, жергілікті халық өкілдеріне қатысты ұстанымын талдау міндеттері қойылған. *Нәтижелер.* Әскери құрылымдардың шекара сызығы бойындағы кез келген қимыл-қозғалыс үшін жергілікті халыққа оқ атуы, тонаушылық әрекеттері қалыпты жағдай болды. Шекаралық заңсыз әрекеттеріне шаруалардың шағымы сөзбұйда түрінде қаралып, көбіне әскерилерді ақтаумен аяқталды. Түркістан ВЧК әскерінің 6 батальон, 6 эскадроны Қытаймен шекараға топтастырылды. Шекара әскеріне негізінен тегі еуропалық жауынгерлер тартылды. Кеңестік шекара әскері мен жергілікті халық арасындағы өзара сенімсіз ахуал қалыптасты. ТүркАССР-і азаматтық билік органдарының босқындарға қатысты ұстанымы Жетісу майданы, шекара әскері тарапынан мойындалмады. *Қорытынды.* 1920 жылдан Түркістан АССР үкімет мекемелері қазақ босқындарды атамекеніне қайтару бойынша атқарған шаралары репатриацияға жол ашқанымен, Қытай мен Кеңестік Ресейдің шекара қызметтері тарапынан кедергіге ұшырады. орындарының босқындарды қайтаруға бағытталған шаралар қабылдауы оларды атамекенге оралуына жол ашты. Босқындар репатриациясы Синьцзян және Кеңестік Россия шекара қызметтерінің кедергісіне ұшырады. Түркістандағы азамат соғысының жалғасуы шекара қызметіндегі әскерилердің босқындарға қарсы қатаң саясат ұстауына мүмкіндік берді. Мақалада Қытай және Кеңестік Россия әскери құрылымдарының мұсылман босқындардың шекарадағы қимыл-қозғалысына қатысты қатал әрекеттері архив деректерімен жан-жақты сараланған.

Түйін сөздер: Босқындар қазақ-қырғыздар, шекара қызметі, шекаралық әскери бөлімдер, босқындарды қайта эвакуациялау, Шыңжаң шекара әскерлері, босқындарды орналастыру

Дәйексөз үшін: Стамшалов Е.И. ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы Қытай мен кеңестік Ресей шекара қызметтері және қазақ босқындары // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 447–461 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_447-461

ПОГРАНИЧНЫЕ СЛУЖБЫ КИТАЯ И СОВЕТСКОЙ РОССИИ И КАЗАХСКИЕ БЕЖЕНЦЫ В 20-Е ГОДЫ ХХ ВЕКА

Е.И. Стамшалов^{1*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Phd-докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-4663-6349>. E-mail: kun2013@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Стамшалов Е.И., 2024

Аннотация. *Введение.* Отношение пограничных военных структур двух государств Китая и РСФСР к казахским беженцам-репатриантам, переселившимся в Западный Китай после национально-освободительного восстания 1916 года и в связи с политическими событиями 1918 года, является актуальной темой. *Цель и задачи статьи.* Цель статьи – определить отношение китайских и советских российских пограничных служб к репатриации казахских беженцев в 20-е годы XX века. Для реализации этой цели поставлены задачи выяснить количества пограничных войск двух стран и их позиции к представителям местных народов. *Результаты.* Обстрел и грабеж мирных беженцев вдоль границы со стороны пограничных структур считался нормальной ситуацией. Жалобы беженцев на незаконные действия пограничников рассматривались поверхностно и в большинстве случаев заканчивалось оправданием военных. На границе с Китаем были сгруппированы 6 батальонов, 6 эскадрилий ВЧК Туркестана. Пограничным отрядам в основном набирались европейцы. Между советскими пограничниками и местным населением сложилась ситуация взаимного недоверия. Позиция гражданских властей Туркестанской АССР в отношении беженцев было игнорировано Жетысуйским фронтом и пограничными войсками. *Заключение.* С 1920 года меры, предпринятые государственными учреждениями Туркестанской АССР по возвращению казахских беженцев на родину, открыли путь для репатриации, но им препятствовали пограничные службы Китая и Советской России. Репатриации беженцев было значительно замедлено пограничными службами Синьцзяна и Советской России. Продолжение гражданской войны в Туркестане позволило пограничникам проводить жесткую политику в отношении беженцев. В статье на основе архивных данных всесторонне рассматриваются жесткие действия военных структур Китая и Советской России в отношении мусульманских беженцев на границе.

Ключевые слова: Беженцы казах-киргизы, пограничная служба, пограничные воинские части, реэвакуация беженцев, пограничные войска Синьцзяна, устройство беженцев

Для цитирования: Стамшалов Е.И. Пограничные службы Китая и советской России и казахские беженцы в 20-е годы XX века // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 447–461. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_447-461

Кіріспе

Патшалы Ресей тұсындағы ұлт-азаттық көтеріліс салдарынан Батыс Қытайға ауған қазақ босқындары 1918 жылдарда большевиктік билік орнап жатқан кезеңдегі отаршылдық қысымнан қашқандармен үстемеленді. Шыңжаңдағы ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайдан, жұт, ашаршылық кесірінен кері қайтушы қазақ босқындары екі елдің шекара құрылымдарының құрсауына ілінді. Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты Қытай және Кеңестік Ресей шекара қызметтерінің көлемін, қазақ босқындарына қатысты ұстанымын, ауа көшушілердің жағдайын отандық және шетелдік архивтердің тың деректері негізінде талдауды көздейді. Түркістан АССР құрамына кірген Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңірінде босқындарды қайтару және орналастыру жөніндегі ерекше комиссия жұмыс істегенімен, азаматтық үкімет орындарының босқындарды қайтару жөніндегі ұстанымына шекара әскері басшылығының көзқарасы кереғар келді. Батыс Қытайдың аймақтарында босқындар комиссиясы жүргізген үгіт-насихат бойынша атамекеніне көшіп келе жатқан босқын шаруалар шекара қызметінің қысымына ұшырады. Шекара әскерінің босқындарға қарсы оқ атуы, өздерімен бірге алып келе жатқан көлік, тауарларын тәркілеу бойынша тергеу атүсті жүргізіліп, дау тек әскерилердің пайдасына шешіліп жатты. Қытай билігі мен Кеңестік шекара әскери басшылығының қазақ босқындарына қатысты ұстанымдарының ортақ белгілері байқалды.

Материалдар мен әдістер

Қазақстанның оңтүстік-шығысынан Батыс Қытайдың Шыңжаң провинциясына босқыншылықтың тарихындағы екі мемлекеттің шекара қызметі мен босқындардың қарым-қатынасын зерттеудің нысанын анықтау мақсатында, тарих ғылымындағы жеке деректер мен фактілерді салыстыру, болжау, сараптау сияқты әдістер пайдаланылды. Шекара бойында арлы-берлі өту мақсатында топтасқан адамдар тобының өзіндік келбетін айқындау үшін дескриптивті әдіс қолданылды. Дескриптивті әдістің өзі Түркістан аумағынан Синьцзянға өткен немесе кері бағытта өткен босқындар өмірін тереңірек зерделеуге көмектеседі. Сонымен қатар зерттеуде американдық ғалым Т. Парсонс дамытқан құрылымдық функционализм әдісі де қолданылды. Тарихи процесті жекелеген құрылымдарға біріккен жүйелердің өзара әрекеттесуі тұрғысынан түсіндіретін бұл әдістеме Батыс Қытайға орналасқан мұсылман босқындарды біртұтас жүйе есебінде қарап, олардың Шыңжаңның бұрыннан келе жатқан тұрғындарымен, билікке жақын топтарымен өзара қарым-қатынастарын айқындауға үшін пайдалы. Ғылыми зерттеу барысында әдістемелік плюрализм қағидасы басшылыққа алынды.

Ұсынылып отырған мақаланы дайындау барысында Батыс Қытайға Жетісу аймағынан шекара сызығын кесіп өтіп барушы және кері қайтушы босқындардың тағдырын сипаттайтын Түркістан АССР атқару комитеті құжаттары, Верныйда орналасқан обләскериревком материалдары, құжаттар жинақтары пайдаланылды. Атап айтқанда, Жетісу облысының мемлекеттік архивінің (Талдықорған қ.) (ЖОМА) 751-қоры, Алматы облыстық мемлекеттік архивінің (Қарасай ауданы, Жалпақсай а.) (АОМА) 348, 489 қорлары деректері пайдаланылды. Шыңжаңмен шекара бойындағы ахуал туралы ауқымды деректер Ресей Федерациясы архивтерінде қордаланған. Ұсынылып отырған мақаланы жазу барысында Ресей мемлекеттік әскери архиві (РФ, Москва қ.) (РМӘА) № 18233 – ВЧК Қытаймен шекараны қорғау әскерлері қорының (1921–1922), 8443-ВЧК әскері Жетісу облысы Жаркент қаласындағы Түркімен шекара атты әскер полкі қорының (1919–1922) құжаттары пайдаланылды. Ал Ресейдің әлеуметтік-саяси тарихының мемлекеттік архивінен (РФ, Москва қ.) (РӘСТМА) 61-РКП (б) Түркістан бюросы (Түркбюро) (1920–1922) қорлары деректері пайдаланылды.

Талқылау

Ресей-Қытай қарым-қатынастарындағы босқындар мәселесін зерттеу батыс тарихнамасында ертерек қолға алынғанын атап өту керек. Американдық ғалымдар Л.У. Холборн мен Дж. Т. Шувал тарапынан Нью-Йоркте басылып шыққан халықаралық әлеуметтік энциклопедиясына енгізілген босқын атауына берілген анықтамада: «саясаттың, соғыстың немесе табиғи апаттың салдарынан пайда болған еріксіз мигрант» деген айқындама берілген (Holborn, Shuval, 1968). Ал «қырғи қабақ соғысы кезеңі» деп сипатталатын АҚШ-КСРО державаларының қарсы тұру уақытында социалистік лагерге жататын Румынияда Кзгелди Каролидің кеңестік босқындар тақырыбына арналған арнайы зерттеуі жарыққа шықты (Czegledy, 1969). Батыс Қытайдағы кеңестік босқындар орналасқан кезеңдегі Қытай тарихының «республикалық дәуірі» сипатталатын уақыт аралығына байланысты толыққанды зерттеу ретінде Эндрю Форбстың жұмысын атап көрсетуге болады (Forbes, 1986). Түркістан АССР-іне қараған қазақ облыстарындағы босқындар проблемасын шешу тәжірибесі Т. Рысқұловтың мемлекеттік қызметін зерттеген О.М. Қоңыратбаевтың іргелі зерттеуінде баяндалады (Қоңыратбаев, 1994). Дипломатиялық құжаттар негізінде орыс ақ қозғалысының Синьцзяндағы тарихына басымдық берген зерттеу еңбек В. А. Барминге тән (Бармин, 1998). Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі Синьцзяндағы қазақ босқындары мәселесі жанама түрде зерттелген зерттеулердің ішінде тарихшы Н. Мұхаметханұлының монографиясын атап көрсетуге болады. Монографияның «Минго дәуіріндегі қазақтар (1912–1920)» деген айдар тағылған 4-тарауында «Қазақстан қазақтарының Шыңжаңға бас сауғалап баруы» тақырыбымен босқындарға Қытай билігінің саясаты ішінара қарастырылған (Мұхаметханұлы, 2000). Ал Н. Алдабектің зерттеуінде Шыңжаңдағы қазақ босқындар мәселесі негізінен ресейлік тарихшылар зерттеулері негізінде талданған (Алдабек, 2003).

Зерттеу тақырыбын «Қазақстан-Шыңжаң» эмиграциялық ағыстар легі контекстінде қарастырған ресейлік тарихшы Н.Н. Аблажейдің еңбегінде екіжақты қарым-қатынас, миграция көріністері жүйелі талданғанымен, шекарашылар мен босқындар қарым-қатынастары қарастырылмаған. Монографияның негізгі деректік базасын Ресей Федерациясы сыртқы саясат архиві құжаттары құраған (Аблажей, 2014). Ал қырғызстандық тарихшы Д.М. Будянскийдің өз зерттеуінде ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы қырғыз және қазақ босқындарының шекарада көрген шырғалаңына орын берген (Будянский, 2007). Қазақстандық тарихшылар Г.М. Меңдіқұлова мен Б.Ж. Атантаеваның бірлескен монографиясы Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынастың ХІХ ғасырдың 60 жылдары мен ХХ ғасырдың 60-жылдары аралығын қамтитын 100 жылдық тарихы қамтылуымен құнды. (Меңдикулова, Атантаева, 2008). Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы шекара бойындағы тарихи жағдай американдық тарихшы Сара Камеронның монографиясында сипатталған. С. Камерон еңбегінің 5-тарауындағы «Шекара аралық босқындықтың басталуы» тараушасында Ресей Түркістанынан қашып шыққан қазақ, қырғыз, дүнген және славян тұрғындардың бар екенін баяндайды (Камерон, 2020:149). Ғалым: «Орта Азия шекаралары жайлы ғылыми зерттеулер әлі де жоқтың қасы екенін» көрсетіп өткен (Камерон, 2019: 269). Сынцзян үкіметінің ресейлік босқындарға қатысты ұстанымы тәжікстандық тарихшы К. Абдуллаевтың еңбегінде жан-жақты талданған. Еңбекте Сынцзянның РСФСР-мен шекарадағы қарулы күштерінің мөлшері мен қорғаныс қуаты сарапталған (Абдуллаев, 2009). Алайда, К. Абдуллаев зерттеуінде орыс ақ әскерінің жай-күйі көбірек талданған. Ұсынылып отырған мақаланың зерттеу объектісіне қатысты соңғы жылдарда жарық көрген жүйелі зерттеудің бірі ретінде Ю.А. Лысенконың зерттеуін атауға болады (Лысенко, 2020). Сынцзян мен Ресейдің экономикалық және саяси қарым-қатынастарын саралаған ресейлік тарихшы Т.А. Шаметованың монографиясын шекаралық байланыстар негізінен сауда тұрғысында талданған. Дегенмен, Т.А. Шаметованың зерттеуі бірде жанданып, бірде тоқыраған екі ел аралық қарым-қатынастардағы экономикалық, саяси мүдделерді жіті талдауымен қызықты (Шаметова, 2024).

Нәтижелер

Босқындарды қайтаруға байланысты шаралар легі мемлекеттік құрылымдар тарапынан қолға алынып жатқан кезде Қытаймен шекара қалыпты режимде жұмыс істеп тұрды. Шекарадан арлы-берлі заңсыз, тиісті рұқсатнамасыз және контрабандамен өтушілер заң бойынша жазаланды. Жаза тартқандардың арасында атамекеніне өтпекші болған босқындар, сондай-ақ, Батыс Қытайдағы жанұя, туыстарын алып қайту мақсатында шекарадан өтушілер де болды. 1921 жылдың қаңтарында Әулие-Ата қаласында қырғыз-қазақ кедейлер съезі отаршылдықтың қалдығын жою, жергілікті халықтан переселен топтар тартып алған жер телімдерін қайтару туралы қаулы қабылдады (Будянский, 2007: 132). Кедейлер ұйымы қаулысына қарамастан, шекара бойында босқындарға қатысты қатаң саясат өзгерген жоқ. 1921 жылдың 23 шілдесінде Қарақол тұрғындары Жамбаев, Қошқарбаев, Тоқташев, Аинчинов, Үркінбаев, Күнкуратов, Майрыков, Чомбаевтар орыс-қытай шекрасынан рұқсатсыз контрабанда алып өткендері үшін ұсталған. Алдын ала тергеу барысында олардың 1916 жылғы көтеріліс кезінде Қытай аумағына қашып кеткен Ресей азаматтары болғаны, 1920 жылы олар Қытайдан кері мекендеріне өздерімен бірге мата мен тері алып өткені анықталған. Бұлардың кейбірі әкелген товарларын Қарақол уезінде апиымға айырбастаса, кейбірі жұмыс істеп, ақысына апиым алған. Содан кейін олар Қарақолдан апиым алып, Қытайға өтпек болған. Ұсталған босқындар Қытайға өздерімен апарған апиымды сатып, түскен қаражатқа өз отбасыларын тұрақты тұру ниетінде Қарақол уезіне әкелуді жоспарлаған. Олар Қытайға өтетін сәтте шекара отрядының күшімен 27 фунт 60 золотник мөлшердегі апиыммен ұсталған. Жетісу облыстық революциялық трибуналы көшпелі сессиясы 1921 жылдың 28 желтоқсанында заңсыз апиым өткізгені үшін босқындарды апиымын тәркілеп, Қарақол жұмысшылар үйіне 1 жыл шартты мерзімге соттаған (АОМА. 348-қ. 1-т. 980-іс, 114(а)-п.). Шекара бұзушылардың ат-көліктері өздеріне қайтарылған.

Облыстық трибуналдың көшпелі сессиясының үкіміне келіспеген Қарақол кедені ұсталғандардан тәркіленген 8 атты қайтаруға қарсылық білдіріп, кассациялық шағым жолдаған. Қарақол кедені наразылығында Ыстықкөл аумағындағы орыс-қытай шекарасы оңтүстік және солтүстік әскери учаскеге бөлінген майдан шебі саналатыны, Шекара сызығын күзету ВЧК әскері мен кеден басқармасына жүктелгенін баяндаған. 1920 жылғы 18 мамырдағы «Рост» газетінде жарияланған ТүркОАК жанындағы кассациялық трибуналдың 1922 жылғы 30 наурыздағы шешімі бойынша еңбек пен қорғаныс кеңесінің № 135 нұсқауына сәйкес жеке тұлғалар мен мекемелерге майдан шебінде шетелдік товарларды сатуға немесе сатып алуға тыйым салынған. Майдан шебін тиісті рұқсатнамасыз кесіп өтушілер жансыз ретінде танылып, әскери-революциялық уақыттың заңымен жауапкершілікке тартылады. Майдан шебін бұзушылар ұсталған сәтте өздерімен апара жатқан товарлары мен ақшасы тәркіленуге жатады. В. Ленин қол қойған бұл тапсырманы орындау кеден басқармасына жүктелген. Кеден негіздемесінде бұған қоса Түркхалкомкеңесінің 1920 жылдың 2 тамыздағы № 98 қаулысының 8-тармағына сай контрабанданы жеткізу, сату, қайта сату, сатып алу және басқа осы декретке қайшы жеткізу мен сақтау тәсілдері және апиым саудасы сотқа берілуге жататыныны көрсеткен (АОМА 348-қ. 1-т. 980-іс, 116 (а)-п). Қарақол кеден басқармасы Облтрибуналдың көшпелі сессиясының босқындардың таптық жағдайын есепке алып, жеңілдік жасағанына келіскенмен, контрабандистердің апиым алыпсатарлығы үшін екі мәрте шекара бұзуына мұндай рахымшылық жасап аттарын қайтарып беруге наразылық білдірген. 1922 жылдың март айында кассациялық трибунал шекара бұзып, апиым саудасымен ұсталған босқындарға қатысты облтрибунал шешімін 1921 жылғы 7 қарашадағы ТүркОАК жариялаған рахымшылық негізінде күшінде қалдырған (АОМА 348-қ. 1-т. 980-іс, 116(а)-п.). Кеңестік босқындарды отанына қайтару жөніндегі саяси ұстанымның құқықтық тәжірибеге өзгеріс енгізген сәттері де орын алған. Босқындардың шекара бұзу, контрабанда бойынша құқық бұзушылығына трибунал шешімінде кеңшілік жасалған фактілер кездеседі. Жетісу облысы Қарақол уезінің тумасы Тынысейітов Кенембай ұлты қырғыз, 1891 жылы туған, 30 жаста, сауатсыз, диқан, Қытайдың Турфан елді мекенінен 1921 жылдың 28 маусымында Ахбыл шекара маңайындағы тауларында шекарашылар қолына түскен (АОМА. 348-қ. 1-т. 1022-іс, 14, 14(а)-пп.). Шекара қызметіне берген жауабында Тынымсейіт Кенембай Үш Турфаннан отбасын Қарақолға көшіру мақсатында келгенін, өзімен бірге 125 бөлек мата әкелгенін көрсеткен. Бұл іс бойынша Қытай азаматтары Мачунло Құдайбердиев, Басахун Садықов ұсталып, Айсаров сырттай жауапкершілікке тартылған. 1921 жылдың 31 желтоқсанындағы Жетісу облревтрибуналы көшпелі сессиясы (төрағасы Жанаев, мүшелері Егерман, Бокчин, хатшысы Соловьева) ұсталғандардың бәріне, өздерімен әкелген маталарын тәркіленді деп санап, аттарын қайтара отырып 3 ай шартты мерзімде Қарақол жұмысшы үйіне қамауға үкім етті. Сот үкімінің босқын Тынымсейітовқа қатысты «сондай-ақ Тынымсайтовқа босқын ретінде оның отбасы құрамындағы жан санына шаққанда 20 бөлек мата қайтарылсын» – делінген (АОМА. 348-қ. 1-т. 1022-іс, 90-п.). Осылайша, босқындардың бұрынғы тұрғылықты мекеніне қайту ниеті олардың шекара бұзушылық әрекеттеріне басқаша баға беруге негіз болған. Тұрпан мекенінен Қарақолға барып Кеңестік Ресейдегі ахуалды біліп, жанұясын көшіріп әкету мақсатымен жүріп, шекара қызметінің қолына түскендер көп болған. Тағы бір Тұрпандықтар 29 жасар, Мамбек Әбдірахман, 22 жасар Мұсақожа Мендібай да 1921 жылдың 2 тамызында Қытайға оралып бара жатып, шекара ерекше отрядының қолына түскен. Шекара қызметінің тергеуі кезінде Мәмбек Әбдірахман «1916 жылы көтеріліс болған кезде мен әкем бастап, жанұяммен Қытайға қашқам. Оған дейін Қарақол уезінің Жантексу болыстығында тұрғам. 1921 жылдың көктемінде мен туған жеріме қайта келіп, Кеңестік Россияның жағдайын біліп, жанұяммен бұрынғы тұрған жеріме қайта келу мақсатында келгем. Кеңестік Россияда жағдай жақсы екенін көргеннен кейін, мен 2 десятина егін егіп, көршілерімнен үйелменімді осында алып келу үшін Қытайға бару үшін рұқсатнаманы қалай алу керектігін сұрастыра бастадым. Саурық ауылдық ревкомы төрағасы Абдулла Садык маған «Қытайға жанұяңды алып келуге баратының жөнінде менен куәлік алып, Қарақолдағы босқындар жөніндегі ерекше комиссияға бар, олар саған қайда бару керектігін айтады», – деп

үйретті, мен соны істедім. Куәлікті алып комиссияға келгенімде маған не екенін білмеймін, бірдеңе жазып берді. Бірақ мен оларға 2 адам атпен Қытайға барып, жанұямды әкелуге баратынымды айтқанмын.» – деп көрсеткен. Қытайға Турфан мекеніне бара жатқан жолда Ақ бейіт деген жерде солдаттар босқындарға берілген рұқсатнамаларды жарамсыз деп танып, өздерін ұстаған (АОМА. 348-қ. 1-т. 1244-іс, 7(а), 8-пп.). Жетісу облыстық трибуналы тергеушісінің 8 қаңтар 1922 жылғы қорытындысында Мамбек Әбдіраханов пен Мұсақожа Меңдібаевтарға «міндетіне кірмейтін куәлік беріп, құзыретін асыра пайдаланған» үшін жауапкершілікке тартылған уездік атқаруком төрағасы Садық Чомбаев пен хатшысы Астраханцевтің ісін жіліктеген. Лауазымды тұлғалардың міндеттерін атқаруына қатысты кемшілігі «саяси маңызы жоқ» екенін ескеріп, іс қысқартылған (АОМА. 348-қ. 1-т. 1244-іс, 36–37 пп.). ТүркОАК жанындағы босқындар жөніндегі ерекше комиссияның шешімімен Батыс Қытайдағы дүнгендерді қайтаруға үгіттеу мақсатында Яншансинов пен Чижинов жіберілді. Олар жүргізген насихат жұмыстарының нәтижесінде жанұясымен Жетісуға қайтып келе жатқан дүнген шаруалар жанұясы шекара қызметі тарапынан ұсталып, 6 күн жіберілмей, 6 мініс көлік аттар тартып алынған. Шекарашылардың мұндай әрекеті босқындарға теріс әсер етіп, жаңа билікті бұрынғы Патша өкіметінің жалғасы деп санауына негіз берген (Будянский, 2007: 160).

Қытаймен шекара маңайында босқындарға қарсы тонаушылық пен оқ ату көріністері бойынша жүргізілген тергеу көбіне шекарашыларды ақтаумен аяқталатын. Қарақол уезіндегі № 5 ерекше шекара ерекше бөлімінің бастығы Г.С. Кочеров контрабандышылар деген желеумен 3 қазақты атып тастаған 3 қызыләскерді жауапкершіліктен құтқарған Хренов деген әскери бөлім тергеушісін жақтап шығады. Осы жағдайға туралы Жетісу облыстық Төтенше комиссия уәкілінің көмекшісі Векслер 1921 жылдың 29 шілдесіндегі Түркістан КП орталық комитетіне жолдаған қорытындысында көрсеткен (РӨСТМА. 61-қ. 2-т. 46-іс, 74-п.). Жетісудағы күрделі әлеуметтік-экономикалық және саяси ахуал жағдайында босқындар проблемасы мемлекетаралық қарым-қатынастың көлеңкесінде қалып қала берді. Өйткені, азамат соғыс көріністері тынышталмаған әрі бір-біріне сенімі орнықпаған екі мемлекеттің арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастардың жолға қойылмауы босқындар жағдайын ауырлататын фактор болды. Шекарадағы контрабандамен күрес кеңестік кеден қызметінің басты міндеті саналды. Бұған өз кезегінде көлеңкелі тауар алмасудың көбеюі де әсер етті. Мысал үшін айтар болсақ, 1921 жылдың қазаны мен 1922 жылдың қыркүйегі арасында Қорғас кедені арқылы Кеңестік Ресейден Шыңжаңның Іле өлкесіне контрабандалық жолмен кеңестік ақша бірлігімен 264 126 сом 21 тиынның товары шығарылып, 252 25 сом 30 тиынның заттары кіргізілген. Зерттеуші Т.А. Шаметованың мәліметінше бұл кездегі Жетісудан контрабандалық жолмен шикізат өнімдерін шығарудың үдеп кетуі Үрімжіде жүн ішек, жылқы жалын арзан бағада және көп мөлшерде қабылдайтын американдық фирмалар өкілдерінің пайда болуымен байланысты болған. Мәселен, 1921 жылы Құлжа базарында аталған шикізаттар саудасының көлемі 388 566 алтын сомды құраған (Шаметова, 2024: 241).

Шекара маңында босқындардың оққа ұшуы жете тексерілетін қылмыс емес, оқ атқан шекарашыларды марапаттайтын ерлікке тенелген жағдайлар да орын алды. 15-Түркістан полкінің № 7 шекара пунктінде қызмет еткен қызыләскер Андрей Петров пен Филипп Симонов Текес өзенінің бойында малшы Ысқақбек Бекдайыровты атып өлтіргені жөніндегі № 523 қылмыстық іс Түркістан Республикасының Қытай шекарасын қорғау бойынша № 3 ерекше бөлімінің төтенше үштігіне жолданған. Айыпталғандардың қатарында осы полктің рота командирі Михаил Сергеевич Маслов та бар. Іс материалдары бойынша солдаттарға малшының атын тартып алу мақсатында атқан деген айып тағылған. Алайда, ерекше бөлім төтенше үштігінің (төрағасы, ерекше бөлім бастығы Леонов, мүшелері: ұйымдастыру бөлімінің бастығы Бирн және құпия-жедел бөлімнің бастығы Воронов) қызыләскер Петров қойшы Ы. Бекдайыровты ол жылқы табынын Қытай жаққа қарай айдаған кезінде атқанын көрсеткен. Жергілікті малшының өліміне шекарашылар кінәлі екендігі туралы уәждерді төтенше үштік «жала» деп тапқан. № 3 ерекше бөлім төтенше үштігінің 1921 жылдың 17 қарашадағы № 8 хаттамасында: «Қызыләскерлер Петров пен Симонов күзетте тұрып өз

міндеттерін жарғының барлық тәртібіне сай адал атқарған, Бекдайыров ескертусіз өлтірілмеген, (шекарашылар) оған 3 мәрте айқайлаған. Петров пен Сидоров жылқы үйірлері Қытайға айдап әкету мақсатында Қытай шекарасына қарай бағытталғанын көрген. Бекдайыров айқайлап ескертілгеннен кейін өзеннің ортасында өлтірілуі оның айқайлағанды тыңдамай, өз байларының тапсырмасын орындау жолында өлтірілгенін ашық дәлелдейді», - делінген. № 3 ерекше бөлім төтенше үштігі қызыләскерлер Петров пен Сидоровты ақтап, «шекара қызметін адал атқарғаны үшін» алғыс жариялаған (АОМА. 489-қ. 1-т. 415-іс, 10-п.). Шекарада ұсталды деген желеумен жергілікті тұрғындардың малын заңсыз тәркілеу фактілері соңғылардың орынды ашу-ызасын туғызды. 1921 жылдың 5 маусымында Текес ойпатында көктеуде Ашылы Тубек 480 жылқыларын жайып жүріп, оларға кездескен екі шекара қызметінің Қарақол уезі ерекше бөлімінің солдаттары жылқышылардан мініске ат сұрайды. Малдарын беруге келіспеген төрт жылқышының біреуі солдаттардың оғынан мерт болады. Қалған үш жылқышы қашып кетеді. Мал иелерінің кім екенін анықтаған шекара қызметі солдаттары 12 адамды тұтқынға алып, Қарақол түрмесіне жөнелтеді. Қарақол уездік саяси бюросы тұтқындарды 31 күннен кейін бастақан. Жетісу облыстық кедей-батырақтар одағы бюросына Жаркент уезі Тортыл болыстығы тұрғындары Ибрамбай Ултанқұлов пен Османбек Борамбаевтардың арызында шекара ерекше бөлімі тәркілеген 480 жылқының 58 шаруашылыққа тән екенін көрсетіп, малды қайтарып, кінәлі солдаттарды жазалауды сұраған (РӘСТМА. 61-қ. 1-т. 62-іс, 2-п.). Шаруалар арызын қараған ТКП Жетісу обкомының жауапты хатшысы Покровский Қарақол саяси бюросы мен уездік атқарукомға «Нарынқол шекарасы маңайында тұратын Турчур (Тортыл) болыстығының азаматтарынан заңсыз тәркілеу мен жылқышының өлтірілуі туралы істі тергеп... нәтижесін облатқаруком төралқасына мүмкіндігінше қысқа мерзімде баяндауды» тапсырды (РӘСТМА. 61-қ. 1-т. 62-іс, 4-п.). Өз кезегінде Түркістан республикасының «Қосшы» одақтарының орталық комитеті төрағасы Сұлтанбек Қожанов та Тортылдағы қырғыз шаруалардың арызына назар аударып, ТКП Түркбюросы мен ТүркОАК-не, ТКП орталық комитетіне жолдаған хатында «Түркістан майданының ерекше бөлімдерінің шекара пункттерінің бассыздығы мен отаршылдық әрекетіне тыйым» салуды талап етті (РӘСТМА. 61-қ. 1-т. 62-іс, 5-п.).

1921 жылдың 22 қазанында Қорғас бекетінен оңтүстікке қарай 55 верст жерде қолдарында құжаттары бар, Қытайдан бері өткен 23 түгін қазақ-қырғыз қашқындар тоқтатылған. Көштегі адам саны 87, олардың 43 аты, 97 ірі қара малы, 133 ұсақ жанды малдары болған. Қашқындардың бәрі Бақты участкесінің ерекше бөліміне табыс етілген (РМӘА. 18233-қ. 1-т. 20-іс, 96, 96 (а)-пп.). Осы 22 қазан күні Қарақол ерекше шекара пунктіне қарайтын Сүмбе өзені бойында орналасқан 25-бекет құрамында әйелдер мен балалар бар 42 қазақ-қырғыз босқындарын ұстаған. Қашқындар көшінің 57 ат, 26 сиыр, 10 киіз үй, 4 винтовка (бердан), бір дәрімен оқталатын мылтық (дробовик), 8 түйін оқ дәрі, 3 қылышы болған. Тізімдегі мүліктің бәрі контрабанда ретінде Охотничий (Нарынқол) шекара бекетіне тапсырылған (РМӘА. 18233-қ., 1-т., 20-іс, 105, 105 (а), 106-пп.). Бұған қоса Сүмбе өзенінің Қарақұян өзеніне құятын тұсында шекарадан 3 верст қашықтықта босқын қазақтардың келесі көші қолға түскен. Көш құрамында әйелдер мен балаларды қосқанда 67 адам болған. Босқындарың 136 ірі қара, 76 ат, 354 қойы, басқа да үй мүліктері болған. Ұсталғандар 26-охотничий шекара бекетіне тапсырылған (РМӘА. 18233-қ. 1-т. 20-іс, 107, 107 (а)-пп.). Бұл мәлімет ВЧК әскерінің 220 жедел шекара батальонының жедел ақпарларында көрсетілген. Қытайдан бері өтіп келе жатқан босқындар шекарашылар мәліметтерінде аттары көрсетілмей, қашқындар деп сипатталған. Траихшы Н.Н. Аблажей: «ГПУ тарапынан репатрианттарды шекарадан заңсыз өтуіне байланысты жауапкершілікке тартпауға кеңес берілгенімен, олардың барлығы арнайы қызметтердің жіті бақылауына тап болды» - деп көрсеткен (Аблажей, 2014: 26).

Босқыншылық тарихындағы шекара әскери құрылымдардың іс-әрекетінің маңызын, босқындарға қатысты шекара қызметі басшылыққа алған әскери доктрина мен саяси басымдықтың мәнін ескеріп, осы арада Кеңестік Ресейдің Қытаймен шекарасын күзетуге тартылған әскери күштерді таратып айта кеткен орынды санаймыз. Қытаймен шекараны

күзеткен Түркістан республикасы ВЧК әскері 37-ші шекара бригадасы басқару орталығы Алматы қаласында орнығып, құрамына 216, 217, 218, 219, 220, және 221 шекара батальондары, бұған қоса 35, 36, 37, 38, 39 және 40-шы атты әскер эскадроны, жалпы саны 6 батальон, 6 эскадрон кірді. Күзет бригадасына Дарауыт-Қорған асуынан Хабар Асу өткеліне дейінгі аралықты қарады. Қытаймен бүкіл шекара 6 ауданға бөлінді. 1-аудан: Сүйік асуынан Ыштық асуын қоса алғанға дейінгі аралықты бұрынғы атауы 18- Түркполкі әңгіме болып отырған кезеңде 217 шекара баталеоны аталған құрама мен Жаркент уезінің Подгорное селосында құрылған 36 атты әскер эскадроны күзетті. Бұл ауданның штабы – Нарын бекінісі.

2-аудан: Ыштық асуынан Қалжат бекетін қоса алғанда бұрынғы 15 атқыштар полкі, кейіннен 218 шекара баталеоны және 37 атты әскер эскадроны қарауында болды. Штабы Қарақолда орналасты.

3-аудан: Қалжат бекетінен Көк Атой асуын қоса алғанда бұрынғы Ферғанадан әкелінген 5-шекара батальоны, кейіннен 219 шекара батальоны аталған бөлім және Түркімен шекара полкі мен 38, 39 атты әскер эскадрондары қарауында болып, штабы Жаркент қаласына орнықты.

4-аудан: Көк Атой асуынан Алакөл көлін қосқандағы аралықты күзетуге бұрынғы 16 атқыштар полкі кейіннен 220 шекара батальоны тартылып, шекара бөлім штабы Лепсіде орналасты.

5-аудан: Алакөл көлінен Хабар Асу асуына дейінгі аумақты бұрынғы 17 полкі, кейіннен 221 әскери батальон аталған бөлім мен Лепсіде құрылған 40 – атты әскер эскадроны күзетті. Штабы Бақтыда орналасты.

6-аудан: Дауіт-Қорған асуынан Сүйік асуын қоса алғандағы аудан 216 әскери батальон мен 35 атты әскер эскадроны қарауында болып, бөлім штабы Иркештан мекенінде орнықты. 1921 жылдың тамыз айында ВЧК 37 шекара бригадасының командирі қызметін Семенов, ерекше бөлім бастығы қызметін Павлович атқарды (РМӨА. 18233-қ. 1-т. 17-іс, 9-п.).

Шекара әскері бөлімдерінде басым көпшілігі жергілікті ұлттардан емес еді. Ең көп құрам еуропалық ұлт өкілдерінен тұрды. Шекара күзетіндегі әскери құрылымдар жауынгерлерінің жергілікті халыққа жеккөрінішті қарағаны туралы фактілер әскери бөлімдердің өз құжаттарында да сақталған. 1921 жылдың 16 қыркүйектегі ВЧК әскері 37-ші жеке шекара бригадасы әскерлеріне арналған бұйрықта «маған бағынышты 219, 220 батальондар және Түркімен атты әскер полкі қызыләскерлері тарапынан жергілікті халықтың жеміс-жидек бақтарынан ұрлау оқиғалары байқалып отырғаны» көрсетілген. Бұйрық беруші бригада командирі Семенов мұндай жағдайдың соңғы кезде жалпы тұрақты сипат алып бара жатқанын, осы арқылы жергілікті тұрғындар шаруашылығына үлкен зиян келтіріліп, осының негізінде батальон-полк қызыләскерлеріне жергілікті халықтың жаулық көзқарасы қалыптасып отырғанын көрсеткен. Өз тарапынан жоғарыда аталған бөлімдер қызыләскерлері жергілікті өкімет орындары мен коммунистерге жаулық көзбен қарайтын болған. Семеновтың бұйрығында 220 шекара батальонының Жаркентке орныққалы бері көпшілігі дұрыс тамақтанбаудың салдарынан ауырып, кейбір шекара бекеттерінде 2 адам ған күзетте тұрған кездер кездескен. Бригада командирі мұндай ахуалдың қалыптасуына қызыләскерлердің тұрмыс жағдайының нашарлығы ғана емес, «саяси сана сезімдерінің төмендігі» де әсер етіп отырғанын көрсеткен (РМӨА. 18233-қ. 1-т. 17-іс, 43-п.). Семеновтың бұйрығында аталған Жаркент Түркімен шекара полкі туралы бірер дерек келтіре кетейік. 1920 жылдың маусымында Мерв қаласында орналасқан әскери бөлімнің жасақталу тарихы туралы мәлімет кездеспеді. Ресей мемлекеттік әскери архивінде сақталған полктің құжаттары қорында 1921 жылдың 6 наурызында Түркістан дивизиясы құрамындағы 55 атты әскер полкі ретінде Сосновка мекенінде орналасқаны туралы дерек бар. 1921 жылдың 7 маусымынан ВЧК әскеріне бағынышты болған Түркімен шекара полкі 9 осы жылдың 4 тамыз – 9 қыркүйек аралығында Сосновка селосынан Жаркент қаласына келтірілген. Түркімен полкінің командирі қызметін Марсаков атқарған. Түркімен полкі 1922 жылдың 22 наурызында полк құрамындағы ұлты түркімен қатардағы жауынгерлер мен әскери құрамды бөліп, Түркіменстанға аттандыруға дайындалады да, әскери бөлімге 39 жеке шекара эскадроны атауы беріледі.

22 наурыз күнгі бұйрық бойынша Түркімен шекара атты әскер полкі таратылды деп саналады (РМӘА. 8443-қ. 1-т. 12-іс, 14(а), 15(а)-пп.).

Шекара әскери құрылымдардың ішкі құжаттарында да атап өтілген, негізінен жатжерліктерден құралған әскери құрамалардың ротациясының өзіндік логикасы болған. Бұлай істеуге жергілікті тұрғындарға сенімсіздіктің жоғары деңгейде болғанын себеп деп ойлауға болады. Мұнда басшылыққа алынған негізгі принцип саяси себептер болғанымен, ұлттық мәселе маңызды рол атқарған. Шекара әскері жергілікті халық тарапынан бөтен, күш көрсетуші, жаулаушы күш ретінде танылып, оның бұйрық-тапсырмалары біржақты жазалау тұрғысында қабылданды. Шекара әскерлерінің рапорттарында жергілікті тұрғындар Патшалы Ресей кезіндегідей «қырғыз» деп жалпылама сипатталса, босқындар «қашып өтушілер» саналды. Ұсталғандардың жан, қару, мал саны саналғанымен, адамдардың жеке тұлғасын анықтауға бағытталған жұмыс жүргізілмеді. Шекара бөлімдері кезекшілігінің есептерінің тым жұтаң екенін ВЧК Қытай шекарасы әскері бастығы Тарапов, ерекше бөлім бастығы Леонов, штаб бастығы Романовскийлер қол қойған бұйрықта көрсеткен. «ВЧК әскеріне және бригада штабының жаппай таратылған бұйрығына қарамастан, ешбір батальон командирі жедел орта туралы сол бұйрықтың жедел мәлімет табелінің 9, 10, 11, 12, 13, 19 және 20 пункттерінде көрсетілгендей толыққанды ақпар жіберген жоқ. Көп жағдайда берілетін мәліметтер тым жұтаң, әрі республика ВЧК сұранысына жауап бермейді және мағлұматы жоқ ресми жауаптар болып тұр» – делінген Тараповтың 1921 жылдың 3 қазан күнгі бұйрығында. Бұйрықтың 4-параграфында ендігі жерде бұл бұйрықты орындамаған командирлер мен адъютанттар орнынан алынып, ревтрибунал сотына берілуіне дейін жауапкершілік тартатыны ескертілген (РМӘА. 18233-қ. 1-т. 17-іс, 46-п.).

Қазақ-қырғыз және басқа ұлт өкілдерінен құралған босқындар көшінің Қытай тарапынан бері өтуі оңайға түспейтін әрекет болатын. 1912 жылдың 18 мамырынан бастап Шыңжаңның губернаторы қызметіне келген Ян Цзен-синь қытай милитаризмінің әкесі болған Ян Шикайдың ізбасары болатын. Ян Цзени-синь өз саясатында қаталдық пен жұмсақтықты алмастырып пайдаланды. Шыңжаңдық жергілікті халықтардың діни ұстанымына кеңшілік жасаған Синьцзян губернаторы өз билігіне қатер төнді деп санағанда, халықты қатандықпен басып-жаншудан да тайынбады (Абдуллаев, 2009: 278). Ал негізінен Шыңжаңның өкімет орындарының құжаттары негізінде зерттеу жүргізген қазақстандық тарихшы Н. Мұхаметханұлы: «Шыңжаң губернаторы Ян Зыңшынның 1916–1921 жылдары Ресей босқындарына және Ресейдің қашқын ақгвардияшылдарына қолданған саясаттары мен олардың проблемасын шешуде қолданған әдіс-айласы Шыңжаң үшін ұтымды болғандығын мойындамауға болмайды. Сондай-ақ, оның Қазақстан үшін де тиімді болғандығын атап айтуға болады» – деген түйін жасаған (Мұхаметханұлы, 2000: 239). Бұл арада тарихшылардың пікір алшақтығы олардың зерттеуіне негіз болған деректемелік бұлақтарға байланысты болғанын ескеру керек.

Батыс Қытайдағы Қытай әскери күштерінің орналасуы туралы сандық мәліметтер қытай бөлімдерінің шашыраңқы орналасқанымен, қомақты көлемдегі қарулы топтар болғанын көрсетеді. 1922 жылдың 1 тамызына қараған шақтағы мәліметтер бойынша Іле округіне қарасты Күре қаласында орныққан округтің әскери губернаторы Чжен-шоу-ши Нью, оның штаб бастығы полковник Ли қарасты аудауыл (конвой) 1 эскадронында 60 сарбаз, 4 пулемет болған. Бұған қоса 50 қылыш, 3 пулемет аудауылдар басшысы Янға бағынышты болған. Іле құрама бригадасы аталған әскери бөлімге 300 жаяу әскер, 8 эскадронға бөлінген 675 аттылы әскер полкі, бұлардан бөлек полковник Ли-тун-линнің қарамағындағы 4 эскадронды құрайтын 346 қылыш сапта болған. Құлжада Тун даронның жеке айдауылдары 150 қылыш, Чжан Хэ-Фу 200 қылыш атты әскер, Ши-хо қолбасшыға қарасты 100 аудауыл, 400 қылыш атты әскер топтасты. Нарынқолға таяу сан мөлшері көрсетілмеген қалмақтар қолы, Бортолада Дын-тун-линге қарайтын 125 қылыш отряд орныққан. Барлау мәліметтеріне сәйкес Іле округінде жалпы саны 4966 қылыш, 13 пулемет, 12 зеңбірек болған. Қашқар округінде 5340 қылыш, 6 пулемет, 6 зеңбірек орнықса, Тарбағатай ауданы орталығы Шәуешекте 1 батальон, 3 эскадронды құрайтын 400 қылыш, 4 пулемет, 2 зеңбірек,

Үрімжі ауданында 3500 қылыш, пулемет саны белгісіз, 18 зеңбірек топталған (РМӨА. 110-қор, 7-тізім, 45-іс, 4-п.). Шекара қызметінің барлауы 1647 қылыш ақгвардияшылар әскери күштері бар екенін де анықтаған. Іле округы шекара күзетіне жалпы саны 2160 қылыш әскери күш жұмылдырылса, азаматтық өкімет отрядтарында шекара күзетінде 1410 адам қызмет еткен (РМӨА. 110-қ. 7-т. 45-іс, 4(а)-п.). Кеңестік әскери барлау мәліметтеріне негізделген батыс Қытай әскери қимыл театрының шолу материалына сәйкес, Синьцзян әскерінде винтовканың 10 түрі болған. Аумақта кең таралған қару түрлеріне герман маузері, жапон мураты, 3 линиялы орыс мылтығы, карабиндерді жатқызуға болады. Синьцзян әскері Максим, Гочкис пулеметтерін қолданған. Артиллерия ескі үлгідегі Крупп зеңбіректерімен қаруланған. Синьцзян әскери құрамалары аз мөлшерде болса да жаңа қару түрлерін қолданған (РМӨА. 110-қ. 7-т. 45-іс, 34-35- пп.). Зерттеуші Т. Абдуллаев өз еңбегінде губернатор Ян Цзен-синьнің қол астындағы манчжурлар мен қытай хандарынан тұратын шекара отрядын қоса есептегендегі Шыңжаңдағы армияның жинақы саны 10 000 жауынгерді құрағанын көрсеткен (Абдуллаев, 2009: 278).

Босқындарды қайтару және орналастыру бойынша Тұратқарукомына қарайтын ерекше комиссия мүшелерінің өздерінің заңдық жауапкершілікке тартылу фактілері де кездесті. Бұл көбіне босқындарға таратылып берілуге тиіс азық-түлік, киімдерді ысырап қылуға байланысты болды. Мерзімі көрсетілмеген, шамамен 1922 жылдың қаңтарындағы Лепсі уездік комиссия хатшысы Василий Федоровтың Алматыға ТүркОАК ерекше комиссиясына жолдаған жеделхатта: «Күдербеков, Исхаков, Самұрадбеков, Мамажановтардың қамауға алынуына байланысты уездік босқындар комиссиясы (укомбеж) беделден жұрдай болды. Жергілікті өкімет орындарының қиғаш әрекеттері байқалып тұр. Жеке басқа қол сұғушылықты болмауына кепілдік бермесеніз, уездік комиссия жұмысы тоқтап қалады», - делінген (ЖОМА. 751-қ. 1-т. 10-іс, 21-п.). Үстінен іс қозғалып, қамалған Күдербеков Сүлеймен 48 жаста, 3 сыныптық білім алған, 1920 жылдың 20 сәуірден уездік босқындар комиссиясына төраға болып тағайындалған. Ал Исхаков Сәбит 38 жаста, уездік комиссияда шаруашылық бөлімінің меңгерушісі қызметінде болған (ЖОМА 751-қ. 1-т. 12-іс, 112-п.).

1923 жылдан босқындарды қабылдау орналастыруға байланысты жұмыстар қайта жанданғанын көруге болады. 1920 жылы қыркүйек айында ТүркАССР халық комиссарлар кеңесі ерекше комиссиясының Верный уезіндегі өкілетті уәкілі болып Қанай Боранбаев тағайындалады (ЖОМА. ПФ 265-қ. 1-т. 1-іс, 25-п.). Қанай Боранбаевтың Синьцзянның Тарбағатай ауданындағы босқындардың реэвакуация мәселелелерін үйлестіру мақсатында Шәуешекте жұмыс істеген кезеңі 1923 жылға сай келеді. Кәсіби заңгер, талантты ұйымдастырушы Қанай Боранбаев қазақ босқындарын қайтару, орналастыру, реэвакуация мәселелерінің маңызына саяси-тарихи тұрғыда терең бойлаған кеңестік қызметкер болды деуге болады. Қ. Боранбаевтың Шәуешектегі миссиясы туралы кейіннен, шамамен 1924 жылдың басында ТүркАССР халкомкеңесіне жолдаған баяндамасы Тарбағатай өңірі бойынша ғана емес, XX ғасырдың бірінші ширегіндегі тұтас Батыс Қытайдағы қазақ-қырғыз босқыншылық тарихының қысқаша шолу деуге болады (Восстание 1916 года в Туркестане, 431–448). Қанай Боранбаевтың баяндамасында 1923 жылдың 1 ақпан – 1 мамыр аралығында Шәуешектен РСФСР-ға 10 түтін ресми түрде, шамамен тағы 100 түтін бейресми түрде оралғанын көрсеткен (Восстание 1916 года в Туркестане, 2016: 438). Ал осы 1923 жылдың 10 маусым мен 1 қыркүйек аралығында ресми және бейресми жолмен 750 түтін өткізілгенін қуаттайды (Восстание 1916 года в Туркестане, 2016: 447). Мұндай мәліметтер босқындарды қайтару шараларының тек Қытай өкімет орындарының ресми рұқсатымен ғана жүргізілмегенін көрсетеді. Қытайдың Синьцзян үкіметінің ресейлік босқындарды қайтару процесіне барынша кедергі келтіріп баққаны дипломаттардың орталыққа жолдаған хаттарында да айтылған. ТүркАССР халкомкеңесінің арнайы уәкілі Қ. Боранбаевтың баяндамасындағы босқындардың «бересми» түрде атамекенге оралуы туралы сөздерін қуаттайтын фактілер НКВД (сыртқы істер халық комиссариаты – Е.С.) ішкі құжаттарында да кездеседі. 1923 жылдың 23 тамызында НКВД-тің Іле өлкесіндегі өкілетті уәкілі

Печатниковтың Жаркент уездік атқару комитетіне жолдаған № 1148 құпия хатында Батыс Қытайдан қазақ-қырғыз босқындарды «бейресми» жөнелтудің механизмі сипатталған. «Осыдан бір айға жуық бұрын біздің көмектесуімізбен ұйымдасқан жолмен, қытайлардың көзінен таса Текес ауданынан Сәрсембай бастаған 200 түтін құрайтын ауа көшушілер Жаркент уезінің Айт болыстығына қарасты Ой Қарасай шатқалына өткізілді.» - деп хабарлайды Печатников. Құлжадағы уәкіл бұл көшіп барған босқындарды Жаркент уезі жергілікті өкімет орындары жылы қарсы алғанынан хабардар екенін жазады. Ары қарай Печатников хатында: «Қытай өкіметі мұсылман босқындардың Кеңестік Россияға оралуына әрқилы кедергілер жасап отырғандықтан, біз Іле өлкесінен осындай жолдармен адамдарды шығаруға бекіндік. Бұл үшін Қапал, Лепсі және Жаркент сияқты шекара маңындағы уездер біздер ұйымдастыратын мұндай тәсілдермен жүргізілетін жаппай реэвакуация туралы білулері, көрсетілген босқындардың Кеңестік территорияға кіргенінен кейін олардың бұрынғы орындарына қолайлы орнығуына барынша жағдай жасап, бұл туралы бізді өз уақытында хабардар етіп отыруы керек» - дейді. Құлжадағы кеңестік уәкіл мұндай шаралар қалған босқындарды реэвакуацияға көндіру үшін де керек екенін жасырмайды. «Кеткен қырғыздар (қазақтар), тараншылар, дүнгендердің өздерінен қалай орналасқандарын көрсетіп жазған хаттары мұнда келсе, жақсы болар еді. Мұндай хаттар басқаларды көшуге жақсы үгіттеу болар еді.» - деп жалғастырады Печатников. Печатников осы құпия хаттың мазмұнымен тиісті шаралар қабылдау үшін Қапал және Лепсі атқарукомдарының төрағаларын хабардар етуді өтінген. Печатников, сондай-ақ, «бейресми» өткізілген Сәрсембай бастаған 200 түтіннің көшінен біршама уақыттан кейін Оспан дегеннің басқаруындағы тағы 65 түтін көшкенін, олардың қайда және қалай орналасқанын білу өзі үшін қызық екенін көрсеткен (ЖОМА. 751-қ. 1-т. 80а-іс, 2-п.).

Қытайдан келетін босқындарды оларды бұрынғы мекендеріне орналастыру тәжірибесіне өзгеріс енгізіле бастады. Оған себеп, 1922–1923 жылдардағы жер-су реформасы нәтижесінде Жетісуда шаруаларға егістік жерлерді бөлу қарқынды жүріп жатқан болатын. Бұл жағдайда Қытайдан оралған босқынды бұрынғы оның кеткен жеріне орналастыру үшін жер меншігіне бөлініп берілген жаңа жер телімін жаңа иесінен қайтарып алуға тура келетін еді. Өз кезегінде босқындарды бұлайша орналастыру жаңа әлеуметтік шиеленістердің алғышартын туғызды.

Босқындардың күштік құрылымдар тарапынан тонаушылыққа ұшырау фактілері тыйыла қоймады. 1923 жылдың 9 қарашасында Лепсі уезіндегі босқындарды орналастыру жөніндегі уәкілге Мақаншы болыстығы Емел ауылының бір топ босқындарының атынан арызданған Ақымбай Еділбаевтың арызы тіркелген. Арызда: «Біз Чугучактағы КСРО-ның сыртқы істер халкомының уәкілі Фисенко жолдас пен Түркеспублика халкомкеңесінің босқындарды реэвакуациясы жөніндегі уәкілі Боранбаев жолдастың куәлігін алып, Қытай шекарасын Емел ауылы тұсында өткен жолымызда бірнеше қарулы адамдар кездесіп, біздің ат, түйе, сиырларымыздан 44 бас ірі қара малымызды айдап алып кетті. Бізден тартып алынған малымызды қайтаруға Лепсі бөліміне келгенімізде 1 түйеміз қайтарылды. Басқа малымызды сұрағанымызды, бөлімдегілер бұл малды бандиттерден тартып алғандарын айтып, басқа мал туралы білмейтіндіктерін айтты. Бұған қоса Глинковка селосындағы Троцкий жолдас атындағы комунада біз тағы 4 түйемізді, сол селоның азаматы Копчевтен 8 өгізімізді, Пограничное болыстығының азаматы Смағұл Обышевтен 1 түйемізді, Лепсі қаласының азаматы Каир Салимовтан 1 сиырымызды таныдық. Малды иеленуші азаматтар ірі қараны ерекше комиссия қызметкері Никуллин және басқаларынан сатып алғандарын айтады. Никуллиннің қарамағындағы бір қырғыз (қазақ) Жалтыр Тулақбаевтан бізден тоналған бір пар аяқ киімімізді таныдық және бұл қырғыз (қазақ) бізді тонап, малымызды айдап әкеткен топтың ішінде болғанын таныдық. Біздің тарапымыздан № 10 шекара бөлімшесінің ГПУ-не малымызды қайтарып, кінәліларды жауапкершілікке тарту туралы берілген арызымыз аяқсыз қалды. Жоғарыдағы жайды баяндай отырып, сізден бізден заңсыз тартып алынған малды қайтарып, қарақшыларды қатаң жазаға тартуыңызды сұраймыз.» - делінген (ЖОМА. 751-қ. 1-т. 80а-іс, 4-п.). Сол күні, 1923 жылғы 9 қарашасында Лепсі атқару бюросы «Еміл ауылының босқындарының № 10 Шекара бөлімі ГПУ-нің қызметкерлері малдарын тартып алғаны

туралы» арызын карап, «Еміл ауылының босқын-азаматтарынан алынған малды уездік босқындар комиссиясы қарауына берілсін. Мәселенің даулылығына орай атқару бюросы ГПУ бастаған тергеуді Герман жолдастың жеке жауапкершілігінде жеделдетілсін», – деген қаулы қабылдайды (ЖОМА. 751-қ. 1-т. 80а-іс, 3-п.).

Босқындарды Отанына қайтару жайы 1924 жылға қарай ұйымдасқан сипатта жүргізіле бастады. Бұл арада КСРО сыртқы істер халкомы уәкілдері белсенді жұмыс атқарды. Синьзянның Іле әскери губернаторы Джен-Шоу-Шиге қарасты жерлерден үлкен топтарға біріккен босқындар көші жолға шықса, басқа аудандардағы босқындар жеке жанұяларымен бірге жалғыз-жарымдап қайтып жатты. 1924 жылдың маусым айының ортасында Талдықорған уезі Жоғары Ақсу болыстығына қарасты 800 жаннан тұрған босқындар көші кері қайтты. НКВД-тің Іле өлкесіндегі уәкілі Печатниковтың 1924 жылғы маусымда Алматы облатқаруком мен Талдықорған, Лепсі және Жаркент босқындар комиссиялары төрағаларына жолдаған хатында бұл босқындар көшінің әдеттегідей Қорғас арқылы емес, әскери губернатор Джен-Шоу-Шидің рұқсатымен Боротола өзені аңғарының жоғары ағысындағы Қарасарық асуы арқылы қайтатынын, босқындар көшін Жүсіп Байдермісов бастап шыққанын хабарлаған. Осы көшпен бір уақытта Талдықорған уезінің Саратов болыстығынан келген 150 жан босқындар тобы Төре Тұрсынның бастауымен елге қайту үшін жолға шығады. Құлжадағы уәкілдің мәліметінше бұдан басқа 1924 жылдың маусым айының аяғында Боротола өзені жоғары ағысындағы Қарасарық асуына жақын жатқан Көке тау асуы арқылы тағы да Джен-Шоу-шидің рұқсатымен Лепсі уезіне қарасты Шынжылы болыстығының 700 жандық 140 түтіні Байеке Бағабыловтың бастауымен туған мекендеріне оралмақ. Печатников ресми қытай жергілікті билігінің рұқсатымен қозғалған бұл босқындар көшіне осы Шынжылы болыстығына қарасты тағы 100 жанұя Қытай өкімет орындарының рұқсатынсыз қайтып бара жатқанын да хабарлаған. Бұған қоса Құлжадағы өкілдікке Іле өлкесінің әр түкпірінде шашырай қоныстанған Шынжылы болыстығының тағы 13 жанұя кедей босқындары КСРО-ға Қорғас бекеті арқылы жіберуді сұраған өтініштері түскен (ЖОМА. 751-қ. 1-т. 88-іс, 55-п.). Печатниковтың көрсетуінше, Саратов болыстығына тән тағы 100 түтін қазақ босқындар Құлжадағы НКВД өкілдігіне көмек беру туралы өтініш бермесе де, КСРО-ға қайтуға дайындалып жатқаны туралы ақпарат түскен. Құлжадағы уәкіл Жаркент уезіне қарасты босқындар жеке соқпақтар арқылы, Қорғасты айналып өтіп жатқанын хабарлаған (ЖОМА. 751-қ. 1-т. 88-іс, 55 (а)-п.).

Зерттеу жұмысының объектісі болып отырған Қазақстанның оңтүсті-шығыс өңірінің 1918-1924 жылдар аралығында Түркістан АССР құрамында болып, әкімшік бағыныстығы Ташкенттен басқарылғаны белгілі. Жетісуға қайтарылған босқындар тек Батыс Қытайдан ғана келіп жатқан жоқ еді. 1921 жылдың 28 мамырында Түркістан республикасы ұлт істері жөніндегі халық комиссариатының Қырғыз бөлімшесі қаулысы және еңбек халық комиссары Қожановтың ұсынысымен телеграф арқылы 1916–1918 жылдары Түркістаннан қашуға мәжбүр болған, қазіргі Қырғыз (Қазақ) республикасында болған барлық қырғыз (қазақ) босқындарды ешбір кедергісіз қайтару туралы тапсырма берілді. Осы тапсырманы орындау барысында 1921 жылдың маусым, шілде айларында 28 эшалон, шамамен 1,5 мың босқын Қазалыдан Ташкентке дейінгі станциялар сайын, өздерінің тұрғылықты мекендеріне түсіріліп жіткізілді. ТүркАССР ұлт істері жөніндегі халкомы Қырғыз бөлімшесі төрағасы Қадыров ұлттар жөніндегі халком іс басқарушысы Деловтар қол қойған ТүркОАК-не жолданған 1921 жылдың 11 желтоқсанындағы № 5034 қатынас хатта жинақталып жеткізілгендерден басқа қайтару туралы өтініштер тсүпегенін хабарлаған. Қырғыз (Қазақ) респуликасынан Түркістанға еш кедергісіз қайтуға рұқсат әлі күшінде екенін ескертіп, НКВД арқылы келіп жатқан қырғыз (қазақ) босқындарды орналастыру бойынша барлық шараларды қабылдау міндетін жергілікті жерлердегі барлық атқарукомдардың міндеттеріне енгізу ұсынылды. Аталған хатқа «Атқарукомдарға Түркістаннан келген бұл босқындарды орналастыру қажеттігі ескертілсін» деген ТүркОАК төрағасының орынбасары С. Қожановтың бұрыштамасы қойылған (АОМА 489-қ. 1-т. 426-іс, 1-п.).

Қорытынды

Ресей империясындағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс салдарынан және 1918 жылдардағы қызыл партизандар, отаршыл орыс қоныс аударушыларынан көрген қысымнан Батыс Қытайды паналаған Жетісу босқындарының қабылдаушы елдегі жағдайы да мүшкіл болды. 1920 жылдан бастап Түркістан АССР өкімет орындарының босқындарды қайтаруға бағытталған шаралар қабылдауы оларды атамекенге оралуына жол ашты. Босқындар репатриациясы Синьцзян және Кеңестік Россия шекара қызметтерінің кедергісіне ұшырады. Түркістандағы азамат соғысының жалғасуы шекара қызметіндегі әскерилердің босқындарға қарсы қатаң саясат ұстауына мүмкіндік берді. Саяси, азаматтық үкімет орындары мен әскери-шекара қызметінің босқындар проблемасына қатысты позициялары кереғар сипатта болды. Шекара бойында босқындардың мал-мүлкін тәркілеу, оларға оқ ату қалыпты жағдай болды. Осылайша, мұсылман босқындардың Жетісуға оралу талабы Қытай билігінің Синьцзянь аймағындағы шекара күзетіне ұстаған 10 мыңға жуық әскерінің, Кеңестік Ресейдің шекара сызығы бойына топтастырған 6 батальон, 6 эскадрон қарулы күштерінің тарапынан болған қысым әсерінен баяу жүзеге асты. Батыс Қытайға аранайы жіберілген босқындар жөніндегі ерекше комиссия уәкілдері мен кеңестік дипломаттар босқындарды Ресей азаматтарының еліне оралуына барынша кедергі жасап баққан Қытай билігінің көзін ала беріп, «бейресми» түрде шекара асуын да ұйымдастырды. Жоғарыдағы мақалада отандық және шетелдік архивтер деректері, жарияланған ғылыми зерттеулер негізінде ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ-қырғыз босқындардың РСФСР ме Қытай шекара күштерімен қарым-қатынасы, олардың Отанға оралу жолындағы тартқан шырғалаңы талданған.

Sources

ASAR — State Archives of Almaty Region
ZhSAR — State Archive of Zhetysu Region
PB ZhSAR — Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region
RSMA — Russian State Military Archive
RSASPH — Russian State Archive of Socio-Political History

Дереккөздер

АОМА — Алматы облыстық мемлекеттік архиві
ЖОМА — Жетісу облысының мемлекеттік архиві
ЖОМА ПА — Жетісу облысының мемлекеттік архиві Панфилов филиалы
РМӘА — Ресей мемлекеттік әскери архиві
РӨСТМА — Ресейдің әлеуметтік-саяси тарихының мемлекеттік архиві

Әдебиеттер

Абдуллаев, 2009 — *Абдуллаев К.Н.* От Синьцзяня до Хорасана. Из истории среднеазиатской эмиграции XX века. Душанбе: Ирфон, 2009. 571 с.
Аблажей, 2014 — *Аблажей Н.Н.* Казахский миграционный маятник «Казахстан-Синьцзян» Эмиграция. Репатриация. Интеграция. Караганды: «Болашақ-Баспа», 2014. 273 с.
Алдабек, 2003 — *Алдабек Н.А.* Тарихы талқыға толы Шыңжаң. Алматы: Қазақ университеті. 2003. 432 б.
Бармин, 1998 — *Бармин В.А.* Советский Союз и Синьцзян 1918–1941 гг. (Региональный фактор во внешней политике Советского Союза) Барнаул: Изд-во БГПУ, 1998. 214 с.
Будянский, 2007 — *Будянский Д.М.* История беженцев-қырғызов (1916–1927 годы). Бишкек: «ДЭМИ», 2007. 196 с.
Восстание 1916 года в Туркестане, 2016 — *Восстание 1916 года в Туркестане: документальные свидетельства общей трагедии: сб. док. и материалов.* / МГУ им. М.В. Ломоносова, Ин-т всеобщ. истории РАН. М.: Марджани, 2016. 468 с.
Камерон, 2020 — *Камерон С.* Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату. Ағылшын тілінен аударған С. Батаева, З. Батаева. Алматы: Krag, 2020. 304 б.
Қоңыратбаев, 1994 — *Қоңыратбаев О.М.* Тұрар Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. Алматы: Қазақстан, 1994. 488 б.
Лысенко, 2020 — *Лысенко Ю.А.* Процесс возвращения беженцев-участник Туркестанского восстания 1916 г. Из Китая органами Советской власти в 20-е гг. XX в. // Народы и религии Евразии, 2020. № 4 (25). С. 112–123.
Мендикулова Г.М., Атанасева Б.Ж., 2008 — *Мендикулова Г. М., Атанасева Б.Ж.* История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860–1960-е гг. Алматы: САГА, 2008. 232 с.
Мұхаметханұлы, 2000 — *Мұхаметханұлы Н.* Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860–1920 жж.).

Алматы: Қазақпарат, 2000. 336 б.

Holborn, Shuva, 1968 — *Holborn L.W., Shuval J.T.* «Refugees». In international Encyclopedias of the Social Sciences. New York, 1968. Vol. 13. Pp. 361–377.

Czegledy, 1969 — *Czegledy Karoli.* Nomad Peoples Migration from East to West. Budapest: Akademiai Kiado, 1969. 178 p.

Forbes, 1986 — *Forbes Andrew D.W.* Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: Political history of Republican Sinkiang 1911–1949. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. 376 p.

Шаметова, 2024 — *Шаметова Т.А.* Российско-Синьцзянские торгово-экономические и политические отношения в 1914–1922 гг. Монография. Барнаул: ФГБОУ ВО «АлтГПУ». 2024. 306 с.

References

Abdullaev, 2009 — *Abdullaev K.N.* Ot Sin'czjanja do Horasana. Iz istorii sredneaziatskoj jemigracii XX veka. [From Xinjiang to Khorasan. From the history of Central Asian emigration of the twentieth century]. Dushanbe: Irfon, 2009. 571 p. (In Russ.).

Ablazhej, 2014 — *Ablazhej N.N.* Kazahskij migracionnyj majatnik «Kazahstan-Sin'czjan» Jemigracija. Repatriacija. Integracija. [Kazakh migration pendulum “Kazakhstan-Xinjiang” Emigration. Repatriation. Integration]. Karagandy: «Bolashak-Baspa», 2014. 273 p. (In Russ.).

Aldabek, 2003 — *Aldabek N.A.* Tarihy talkyga toly Sin'czyan. [Xinjiang, whose history is full of debate] Almaty: Kazakh universiteti, 2003. 432 p. (In Kaz.).

Barmin, 1998 — *Barmin V.A.* Sovetskij Soyuz i Sin'czyan 1918–1941 gg. (Regional'nyj faktor vo vneshnej politike Sovetskogo Soyuza) [Soviet Union and Xinjiang 1918–1941]. Barnaul: Izd-vo BGPU, 1998. 214 p. (In Russ.).

Budjanskij, 2007 — *Budjanskij D.M.* Istorija bezhencev-kyrgyzov (1916–1927 gody). [History of Kyrgyz refugees (1916–1927)]. Bishkek, 2007. 196 p. (In Russ.).

Vosstanie 1916 goda v Turkestane, 2016 — *Vosstanie 1916 goda v Turkestane: dokumental'nye svidetel'stva obshhej tragedii: sb. dok. i materialov.* / [Uprising of 1916 in Turkestan] MGU im. M. V. Lomonosova, In-t vseobshh. istorii RAN. Moscow: Mardzhani, 2016. 468 p. (In Russ.).

Kameron, 2020 — *Kameron S.* Ashtyk zhailagan dala. Asharshylyk, ozbyrlyk zhane kenestik Qazaqstandy ornatu. [A field full of hunger. Famine, tyranny and establishment of Soviet Kazakhstan]. Almaty, 2020. 304 p. (In Kaz.).

Konyratbaev, 1994 — *Konyratbaev O.M.* Turar Ryskulov: Kogamdyk-sayasi zhane memlekettik kyzmeti. Tyrkistan kezni. [Turar Ryskulov: Public, political and state service. Turkestan period]. Almaty: Kazakstan, 1994. 488 p. (In Kaz.).

Lysenko, 2020 — *Lysenko Yu.A.* Process vozvrashcheniya bezhencev-uchastnik Turkestanskogo vosstaniya 1916 g. Iz Kitaya organami Sovetskoy vlasti v 20-e gg. XX v. [The process of returning refugees who took part in the Turkestan uprising of 1916 from China by Soviet authorities in the 20s.] // XX century Narody i religii Evrazii, 2020. No. 4 (25). Pp. 112–123. (In Russ.).

Mendikulova, Atantaeva, 2008 — *Mendikulova G.M., Atantaeva B.Zh.* Istoriya migracij mezhdru Kazahstanom i Kitaem v 1860–1960-e gg. [History of migrations between Kazakhstan and China in the 1860–1960.]. Almaty: SAGA, 2008. 232 p. (In Russ.).

Myhamethanyly, 2000 — *Myhamethanyly N.* Kytaidahy kazakhtardyң kogamdyk tarihy (1860–1920 zh.zh.) [Public history of Kazakhs in Kytaj (1860–1920)]. Almaty: Kazakhparat, 2000. 336 p. (In Kaz.).

Holborn, Shuva, 1968 — *Holborn L.W., Shuval J.T.* «Refugees». In international Encyclopedias of the Social Sciences. New York, 1968. Vol. 13. Pp. 361–377.

Czegledy, 1969 — *Czegledy Karoli.* Nomad Peoples Migration from East to West. Budapest: Akademiai Kiado, 1969. 178 p.

Forbes, 1986 — *Forbes Andrew D.W.* Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: Political history of Republican Sinkiang 1911–1949. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. 376 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 2, pp. 462–477, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_462-477

RESEARCH OF ARCHIVAL BUSINESS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

*Turganzhan A. Tulebaev*¹, *Nurgul N. Kurmanalina*², *Symbat M. Ilgidaeva*³

¹Al-Farabi Kazakh National University
 (71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-7376-9732>. E-mail: tur-07@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Scientific secretary, PhD
 <https://orcid.org/0000-0001-7165-9935>. E-mail: nurgulca@mail.ru

³Al-Farabi Kazakh National University
 (71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 PhD student
 <https://orcid.org/0009-0003-3643-8338>. E-mail: symbat.moshyn@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Tulebaev T.A., Kurmanalina N.N., Ilgidaeva S.M., 2024

Abstract. *Introduction.* In the article historiographical analysis of a number of works related to the archival business of the period of independent Kazakhstan is carried out, the issues of formation of archival business during the years of independence, the system of organization, the problem of modernization of information, the system of funding, expertise in the archive, the problems of digitalization, audiovisual documents, their features and problems are studied on a scientific basis. *Purpose and objectives of the research* – the main purpose of the article is to conduct a historiographical analysis of the works, to determine the degree of study of the archives at independence and to identify still necessary questions. *Results.* After the Republic of Kazakhstan gained its independence, it achieved great success in the field of archival science. The Republic began to form its own scientific base for the study of archival problems, separate historical periods during which the archival industry was formed. *Conclusions.* As a historiographical source, the article uses published monographs, scientific articles, textbooks on the history of archival development in Kazakhstan

Keywords: Research, writings, researcher, archival business, archivist, historiography

For citation: Tulebaev T.A., Kurmanalina N.N., Ilgidaeva S.M. Research of archival business in the Republic of Kazakhstan // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 462–477. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_462-477

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АРХИВ ІСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Тұрғанжан Абеуұлы Төлебаев¹, Нұргүл Нұрсұлтанқызы Құрманалина²,
Сымбат Мошыновна Илгидаева³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-7376-9732>. E-mail: tur-07@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Ғалым хатшы, PhD
 <https://orcid.org/0000-0001-7165-9935>. E-mail: nurgulca@mail.ru

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант
 <https://orcid.org/0009-0003-3643-8338>. E-mail: symbat.moshyn@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Төлебаев Т.А., Құрманалина Н.Н., Илгидаева С.М., 2024

Аңдатпа. *Кіріспе.* Мақалада тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі архив ісіне қатысты жазылған бірқатар еңбектерге тарихнамалық талдау жасала отырып, тәуелсіздік жылдары архив ісінің қалыптасуы, ұйымдастыру жүйесі, ақпараттарды модернизациялау мәселесі, қорландыру жүйесі, архивтегі экспертиза ісі, сандық жүйеге көшіру мәселелері, аудиовизуалды құжаттар, олардың ерекшеліктері мен мәселелері ғылыми негізде зерттелген. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – еңбектерге тарихнамалық талдау жасау, тәуелсіздік кезіндегі архив ісінің зерттелу дәрежесін айқындау және әлі де болса қажет мәселелерін анықтау мақаланың негізгі мақсаты болып табылады. *Нәтижелер.* Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алғаннан кейін архив ісі саласында үлкен жетістіктерге жетіп келеді. Республикада архивтану мәселелерін, архив саласы қалыптасқан жекелеген тарихи кезеңдерді зерттеудің өзіндік ғылыми базасы қалыптаса бастады. *Қорытынды.* Мақалада Қазақстандағы архив ісінің даму тарихы жайлы жарияланған монографиялар, ғылыми мақалалар, оқу құралдары тарихнамалық дерек ретінде пайдаланылды.

Түйін сөздер: Зерттеулер, еңбектер, зерттеуші, архив ісі, архивтанушы, тарихнама

Дәйексөз үшін: Төлебаев Т.А., Құрманалина Н.Н., Илгидаева С.М. Қазақстан Республикасындағы архив ісінің зерттелуі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 462–477 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_462-477

ИССЛЕДОВАНИЕ АРХИВНОГО ДЕЛА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАНА

Тұрғанжан Абеуович Тулебаев¹, Нургуль Нурсултановна Курманалина²,
Сымбат Мошыновна Илгидаева³

¹Казахский национальный университет им. Аль-Фараби
(д. 71., пр. аль-Фараби, 050060 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-7376-9732>. E-mail: tur-07@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Ученый секретарь, PhD
 <https://orcid.org/0000-0001-7165-9935>. E-mail: nurgulca@mail.ru

³Казахский национальный университет им. Аль-Фараби
(д. 71., пр. аль-Фараби, 050060 Алматы, Республика Казахстан)
PhD докторант
 <https://orcid.org/0009-0003-3643-8338>. E-mail: symbat.moshyn@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Тулебаев Т.А., Курманалина Н.Н., Илгидаева С.М., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье проведен историографический анализ ряда работ, относящихся к архивному делу периода независимого Казахстана, на научной основе исследованы вопросы становления архивного дела за годы независимости, система организации, проблема модернизации информации, система фондирования, экспертиза в архиве, проблемы цифровизации, аудиовизуальные документы, их особенности и проблемы. *Цель и задачи исследования* – основной целью статьи является проведение историографического анализа трудов, определение степени изученности архивного дела при независимости и выявление все еще необходимых вопросов. *Результаты.* После обретения Республикой Казахстан независимости, она добилась больших успехов в сфере архивного дела. В Республике началось формироваться собственная научная база изучения архивоведческих проблем, отдельных исторических периодов, на протяжении которых происходило формирование архивной отрасли. *Выводы.* В качестве историографического источника в статье использованы опубликованные монографии, научные статьи, учебные пособия по истории развития архивного дела в Казахстане.

Ключевые слова: Исследования, труды, исследователь, архивное дело, архивист, историография

Для цитирования: Тулебаев Т.А., Курманалина Н.Н., Илгидаева С.М. Исследование архивного дела в Республике Казахстана // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 462–477. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_462-477

Кіріспе

Қазақстандағы архив ісінің құрылу тарихы, қалыптасуы және өркендеуі ұзақ уақытты қамтитын үрдіс. Еліміздің патшалық Ресейдің отарында, кейін кеңестік империяның құрсауында болуы, шынайы тарихымызды және архив ісін де зерттеуге деген мүмкіндікті шектегендігін білеміз. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін тарихқа деген көзқарастың өзгеруіне байланысты жаңаша көзқарастағы еңбектер дүниеге келе бастады. 1998 жылы 22 желтоқсанда Қазақстан Республикасының «Ұлттық мұрағат қоры мен мұрағаттар туралы» Заңының қабылдануы осы сала жұмысын өзіне тән міндеттер негізінде орындауының құқықтық негізін қалады (Ұлттық мұрағат қоры және, 2008). Осыған орай Қазақстандағы архив ісі мәселесі жаңаша сипат ала бастады. Архив ісін модернизациялау, архивтерді сандық жүйеге көшіру басталды.

Мұның барлығы, конференциялардағы баяндамалар, ғылыми және ғылыми көпшіліктік мақалалардан бастап диссертациялар мен монографияларға дейінгі дәрежедегі жаңаша көзқарастағы еңбектердің шығуына ықпал етті. Архив ісінің қалыптасуы, ұйымдастыру жүйесі, ақпараттарды модернизациялау мәселесі, қорландыру жүйесі, архивтегі экспертиза ісі, сандық жүйеге көшіру мәселелері, аудиовизуалды құжаттар, олардың ерекшеліктері мен мәселелері ғылыми негізде зерттеле бастады. Аталған еңбектердің барлығы архив ісі туралы еңбектердің көпқырлы екендігін көрсетеді.

Қазіргі уақытта тарихи ескерткіштер мен құжаттардың сақталуы, оны қалың көпшілікке таныту және халық игілігіне айналдыру маңызды да жауапты істердің бірі. Осы жағдайларға

байланысты тарихи құжаттар мен деректер сақталатын архив мекемелерінің тарихын, архив ісінің ұйымдастырылуы мен қалыптасуын, дамуын тарихнамалық тұрғыда зерделеу қоғамдық сұраныстан туындайтын, теориялық, практикалық тұрғыдан өзекті тақырып екендігі анық.

Тәуелсіздік кезеңінде архив ісінің зерттелу дәрежесі тарихнамалық тұрғыда толық, кешенді түрде зерттелген жоқ. Бұл мәселеге арналған тек бір ғана шағын мақала жарияланған. Мұның өзі біздің мақаламыздың өзектілігі мен қажеттілігін айқындай түседі.

Материалдары мен зерттеу әдістері

Мақалада тарихнамалық дерек ретінде конференциялардағы Қазақстан Республикасы архивтері мен архившілері туралы жарық көрген баяндамалар мен мақалалардан бастап монографияларға дейінгі еңбектер талданады.

Тарихнамалық деректер тобында монографиялық еңбектердің орны ерекше. Салыстырмалы түрде еліміздің архивтері туралы монографиялық зерттеу еңбектері аз. Солардың ішінде көлемді де маңызды еңбектер ретінде архивтанушы-ғалым Г.А. Сексенбаеваның бірнеше жұмысына тоқталамыз. Олар: «Кинофотофонодокументы как исторический источник» (Сексенбаева, 2011), «Центральный государственный архив кинофотодокументов и звукозаписей: история и современность» (Сексенбаева, 2014), «Архивное дело в зарубежных странах (XX – начало XXI вв.)» (Сексенбаева, 2019), «Аудиовизуальные документы: источниковедческий и архивоведческий аспекты» (Сексенбаева, 2020).

Қазақстандағы архив ісі тарихына арналған тарихшы А. Ахметтің зерттеулері негізіндегі көлемді монографиясы да маңызды тарихнамалық дерек дерек ретінде талданады (Ахмет, 2018). Еліміздің архив ісі туралы жарық көрген көлемді еңбектер қатарына негізінен ЖОО профессор-оқытушылары жазған оқулықтар мен оқу құралдары да өзіндік орын алады.

Ал библиографиялық көрсеткіштер мен құжаттар жинақтары деректердің атрибуциясын айқындауда және кіріспелері, түсіндірме мақалалары, ескертпелері, коментарилері, есімдер мен географиялық атаулар көрсеткіштері т.б. тарихнамалық талдауды тереңдете және кеңейте түсуге көмектеседі. Мәселен, бірнеше адам аударып, түсіндірмелерін жазған және Бақыт Еженханұлы құрастырып, кіріспесін жазған «Қазақтардың Шыңжаң және Монғол жерлеріне қоныс аудару тарихына байланысты қытай мұрағат құжаттары» атты еңбекті ерекшелік айтуымыз керек (Қазақтардың Шыңжаң және Монғол, 2008).

Қазақстандағы архивтану ғылымы тарихнамалық тұрғыдан бүгінгі таңға дейін кешенді түрде зерттелмегендігін ескере отырып, архивретроспективтік, салыстырмалы-сараптамалық, айқындау, қорытындылау сияқты *әдістер басшылыққа алынды*. Әсіресе Кеңес үкіметі орнап, 1918 жылдан бастап архив ісін ұйымдастыру мен қорларын құру Ережесінен кейін жасалған жұмыстар тарихына қатысты мәселелер, тарихнамалық сұрыптаудан өткізіліп жаңа сыни көзқараспен бағамдалды.

Талқылау

А. Ахметтің 2018 жылы жарық көрген «Қазақстандағы архив ісі», Г.А. Сексенбаеваның 2020 жарық көрген «Аудиовизуальные документы: истосниковедческий и архивоведческий аспекты» монографияларының кіріспесінде, А.Х. Мустафинаның 2023 жылғы «Историография развития архивного дела Казахстана (1991–2021)» мақаласында Қазақстандағы архив ісі мәселесіне байланысты тарихнамалық шолулар жасалып өтілген. Д. Абдукадырова мен Б. Джапаровтың редакциялығымен жарық көрген ұжымдық монографияда Қазақстандағы архив ісін ұйымдастыру мәселелеріне, отандық архив ісінің дамуына, архив құжаттарының сақталуын қамтамасыз етуге, методологиялық және методикалық аспектілеріне тоқталып өткен. Монографияларда әрбір зерттеуші өз тақырыбы аясында ғана тарихнамалық талдау жасайды. Сондықтан еліміздегі архив ісі тарихының тарихнамасы арнайы зерттеуді қажет етеді.

Нәтижелері

КСРО кезеңінде архив ісінің қалыптасуы мен дамуы барысында РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің (ХКК) төрағасы архив ісіне байланысты 1918–1919 жылдары бес декретке қол қойды. Бұл декреттер бойынша архивтегі барлық құжаттар бірыңғай мемлекет қорына жатқызылды және бүкілхалықтың меншігі ретінде жарияланды, құжаттарды сақтау және орталықтандыру мәселесі алға қойылды, барлық мемлекеттік мекемелердегі құжаттарды жоюға қатаң түрде тиым салынды.

Еліміз тәуелсіздік алып, дербес сыртқы саясат жүргізуі мен нарықтық экономикаға көшуі, мемлекеттік осы бағыттардағы қызметінің нәтижесі тарих ғылымына да жаңадан тың серпіліс туғызуда.

Тәуелсіз Қазақстанның архив ісін дамытудың бастауында тұрған тұңғыш маман архивист ретінде М.Ж. Хасанаевтың еңбектеріне тоқталмай өтуге болмайды. М.Ж. Хасанавтың Қазақстанның архив ісінің 200 жылдығына арналған мақаласында архив ісі мыңдаған жылдар бойы адамзат тарихындағы қоғам дамуының ажырамас бөлігі болғандығын айтып өтеді. Мемлекеттің пайда болуынан бастап жазбаша құжаттарды сақтайтын архивтердің болуы жәйден жәй емес екендігін көрсетеді. «Өз кезегінде мемлекеттік биліктің қызметі құжаттамасыз мүмкін емес. Архив ісінің дамуы, әлеуметтік өмірдің барлық элементтері сияқты, қарапайымнан күрделіге, төменнен жоғарыға қарай жүрді. Қазақстан архивтерінің екі ғасырлық тарихы осы процестің айқын көрінісі болып табылады», - деп архивтің мемлекеттің даму процесіндегі рөліне тоқталады (Хасанаев, 1995: 13). Автор Қазақстандағы архив құрылысын революцияға дейінгі, кеңестік және тәуелсіздік кезеңдері деп бөле отыра үш кезеңнің әлеуметтік дамуының күрделі процестеріне тоқталады.

М.Ж. Хасанаев дереккөздерді пайдалана отырып жазған кеңес билігінің алғашқы жылдарындағы Қазақстанның архив ісі жайлы жазған еңбегінде, Қазақстанда архив ісін ұйымдастыру процесінің шешуші фактісі, оның пікірінше, РКФСР ХКК-нің 1918 жылғы 1 маусымдағы Жарлығын қабылдау болды. Автор қабылданған Жарлықтың жекелеген ережелерінің «кейбір нақтылануы» мен «түсініксіздігіне» назар аударды. Кейбір қысқартулар мен жекелеген ережелердің екіұштылығына қарамастан, жарлық архив ісін орталықтандыруға және құжаттарды орталықтандыруға бағытталған жаңа социалистік мемлекеттің алғашқы заңнамалық актісі болды. Онда мемлекеттік мекемелердің барлық мұрағаттары ведомстволық мекемелер және оларда сақталған істер мен құжаттар бірыңғай мемлекеттік архив қорын құрайтыны (БМАҚ) көрсетілген- деп Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы архив саласындағы Үкіметтің мемлекеттік саясатына жан-жақты сипаттама берді (ҚР ОМА. 2222-қ. 1-т. 212-іс. 20-п.).

ҚР ОМА-де сақталған М.Ж. Хасанаевтың 1918–1979 жылдардағы Қазақ КСР-дегі архив ісі жинағында, архивтерді құнды тарихи дереккөздермен жинақтауда «Қазақ орталық архивіне тарихи-революциялық қызығушылығы бар баспа және иллюстрациялық материалдарды, фототүсірілімдер мен кинофильмдердің негативтерін, сондай-ақ бұрынғы хандардың, сұлтандардың, белсенді қайраткерлер мен бұрынғы Алашорда үкіметінің жақтастарының архивтерін және басқа да архив материалдарын тапсыру туралы» 1928 жылғы ОАК қаулысының ерекше маңызға ие болғандығына тоқталады. Сонымен қатар бұл жинақта Қазақстан архивтерінің ҰОС жылдарындағы рөліне тоқтала келе - «Архивы Казахстана сыграли важную роль в пропаганде советского патриотизма, мобилизации сил отпора врагу», - деп баға беріп өтеді (ҚР ОМА. 2222-қ. 1-т. 212-іс. 96-п.) ҚазКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1943 жылғы 27 қаңтардағы қаулысымен Алматыда ерекше маңызға ие кинофонофотоқұжаттар орталық мемлекеттік архиві ұйымдастырылғандығын да атап көрсетеді.

Архивтердің ішінде өзінің құжаттық қорларының түрі мен сапасы, шынайылық деңгейі бойынша ерекшеленетін саласы кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалардың архиві болып табылады. Кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалардың жасалуы, архивтерде жинақталуы мен қор құруы, сақталуы, тұтынушыларға жеткізілуі мен оларды тұтынушылардың пайдалануы бойынша да дәстүрлі, яғни қағаздық және жазбаша қорлардан тұратын архивтерден

ерекшеленеді. Мұнымен қатар, кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалардың мемлекеттік архивтерінің қалыптасуы мен дамуының өзіндік жолы, тарихы бар. Сол себепті де болар архивті зерттеушілер кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалардың мемлекеттік архивтері тарихына соқпай өте алмайды. Біздің елімізде аудиовизуалды құжаттар сақталатын архивтердің ішінде Қазақстан Республикасының кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалардың Орталық мемлекеттік архиві тарихы өте қызықты және бұл саладағы басты, жетекші және айқындаушы болып табылады. Бұл архивте 400 000 фотоқор, 100 000-нан астам киножылнамалық туындылар және 50 000 дыбысжазба қоры сақталған. Олардың барлығы Қазақстан тарихы бойынша таптырмас дерек көздері, тарихи ғана емес, мәдени, саяси, құқықтық, әлеуметтік және білімдік маңызы бар құжаттар.

Сол себепті де бұл архив тарихы біршама зерттеушілердің еңбектеріне арқау болған. Енді біз Қазақстан Республикасының кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалардың Орталық мемлекеттік архиві тарихын арнайы зерттеген Г.А. Сексенбаеваның көзқарастары мен тұжырымдарына тарихнамалық шолу жасап өтейік. Ұзақ жылдардан бері Қазақстан Республикасының кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалардың Орталық мемлекеттік архивін басқарып келе жатқан А.Ф. Сеитова өзінің еңбектерінде бұл архивтің жұмыс жүйесі, Мәскеудегі архивтардан Қазақстан тарихына байланысты аудиовизуалды құжаттарды айқындау, бүгінгі таңдағы Қазақстан Республикасының кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалардың Орталық мемлекеттік архивінің жағдайы туралы мәселелерді сөз етеді (Сеитова, 1997, Сеитова, 2003, Сеитова, 2009). Демек автор Қазақстан Республикасының кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалардың Орталық мемлекеттік архиві тарихын арнайы зерттемейді. Тек оның өзіне қатысты кейбір мәселелерді ғана сөз етеді. Басқа зерттеушілерден Г.А. Сексенбаеваның басты айырмашылығы оның еңбектерінде бұл мәселе кешенді түрде қарастырылған.

Белгілі архивтанушы Г.А. Сексенбаеваның 2011 жылы жарық көрген «Кинофотодокументы как исторический источник» атты оқу құралында Қазақстан Республикасының кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалардың Орталық мемлекеттік архиві тарихы арнайы бөлім ретінде сипатталған (Сексенбаева, 2011). Автор Қазақстан Республикасының кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалардың Орталық мемлекеттік архиві тарихын оның қалыптасуынан бастап 2010 жылға дейінгі аралықта баяндайды.

«1940–1980 жылдарда Қаз ССР кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалардың Орталық мемлекеттік архивінің қалыптасуы мен дамуы» атты тарауында еліміздегі мемлекеттік архив қызметінің қалыптасуы мен 70 жылдай уақыттағы дамуы сөз етіле келе Қазақстандағы кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалардың Орталық мемлекеттік архивінің тарихына баса назар аударады. Зерттеуші Қазақстанда кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалардың Орталық мемлекеттік архиві шартты түрде 1943 жылы құрылды деп көрсетеді. Бұл мұрағаттың құрылу кезі мен себептері жөнінде автор былай дейді: «Қазақ КСР-нің ҰКК-нің 1943 жылғы 27 қаңтардағы Қаулысымен Алматы қаласында 8 адамнан тұратын штаттық бірлігі бар Орталық Мемлекеттік кинофотоқұжаттар архиві құрылды. Архивтің құрылу себебі 1941 жылы 29 наурызда қабылданған «КСРО мемлекеттік архив қоры және КСРО мемлекеттік архивтер желісі туралы Ереже» болды (Сексенбаева, 2011: 105).

Бұл архивтің басты міндеті еліміздің тарихына қатысты кинофотофоноқұжаттарды жинау, сақтау ғана емес, оларды пайдаланатын ғылыми-зерттеу де болып есептелді. Ол Қазақ КСР ІХК (НКВД)-ның мемлекеттік архивтер бөліміне бағынышты болды және осы мекеменің ұсынысы негізінде КСРО ІХК тағайындайтын адам басқарып отырды. Соған қарамастан бұл архив ұзақ уақыт бойы үкімет тарапынан ешқандай көмек ала алмады, тіпті өзінің жеке ғимараты да болмады. Нормативті-әдістемелік құжаттар жетіспеді. Оның үстіне қорқушылар мен қоржасақтаушылар ретроспективті құжаттарын өздері иемденуге тырысып, Қазақстан Республикасының кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалардың Орталық мемлекеттік архивіне құжаттарын өткізуге кедергілер жасап та отырды. Осының барлығын сипаттай келе, автор былай дейді: «қиындықтарға қарамастан архив жинақталған материалдармен белсенді түрде жұмысын бастап кетті. Мәселен, 1943 жылы Қазақ КСР

Орталық Мемлекеттік мұражайына «Қазақстан – майданға», «Ұлы Отан соғысы майдандарындағы Қазақстандықтар» тақырыптары бойынша экспозиция жасау үшін облигациялар, және басқа да құндылықтарды Қызыл Туды озық шаруашылықтарға табыстауды және т.б. қамтитын 40 фотосурет берілді (Сексенбаева, 2011: 107).

Дегенмен архивтің материалдық негізі, жағдайы нашар болып қала берді. 1950 жылға қарай ол Қазақ КСР ІІМ Архив басқармасының ғимаратындағы жертөледегі екі бөлмеде әрекет еті. Ол екі бөлменің біреуі – көлемі 7 шаршы метр фотолаборатория, ал 21 шаршы метрлік екіншісінде 6 қызметкердің жұмыс орны, фотоқұжаттар қоймасы орналасты. Су жүйесі, канализация деген болмады. Бөлмелер пеш арқылы жылытылды. Осындай жағдайдағы архив жұмысын сипаттай келе автор: «Материалдардың нашар және толық сақталмауына байланысты құжаттардың құндылығына ешқандай сараптама жасамай, барлық дерлік көздер тұрақты сақтау үшін таңдалды. Кейіннен бұл қосымша жұмыс түрлеріне және құндылығы төмен және дублеттік құжаттарды анықтау бойынша уақыт шығындарына алып келді», - деп тұжырымдайды (Сексенбаева, 2011: 108).

1940–1950 жылдарда архившілер арасында кинофотофоноқұжаттарды мемлекеттік және ведомстволық сақтауды ұйымдастыру мәселелері туралы өткір пікірталастар жүрді. Автор осы пікірталастарға қысқаша тоқтала отыра ондағы аудиовизуалды құжаттарды қабылдайтын мемлекеттік архивтердің қызмет етуінің жолдары жөнінде екі түрлі көзқарастың ерекшеленгенін, оның бірі қорларды бөлшектеуге болмайтындығын негізге алған бағыт болса, екіншісі, бұның күрделілігін, көп шығынды қажет ететіндігін алға тартып қарсы болған топ болғандығын баяндайды. 1957 жылы 12 қазандағы Қазақ КСР Министрлер кеңесінің үкімі бойынша еліміздегі барлық архивтер біріктіріліп Орталық мемлекеттік архив құрылады. Соның барысында кинофотофоноқұжаттар архиві Қазақ КСР ОМА құрамына енеді. Зерттеуші өзінің жеке статусынан айырылғанына қарамастан 1960–1970 жылдары аудиовизуалды құжаттарға тарихи дерек ретінде қызығушылықтың біршама артқанын атап өтеді. Әсіресе 1959 жылдан бастап магнитті тасымалдаушылардағы фоноқұжаттардың архивтерге түсе бастағанын, олардың негізгі үш тобын ерекшелейді. Олар саяси қайраткерлердің, өндіріс орындары жетекшілері мәжілістерінің, әртүрлі салтанатты митингілердің және т.б. сөздерінің жазбалары; ауыл шаруашылығының дамуын баяндайтын және мәдени дамуға байланысты фоноқұжаттар болып бөлінген.

Еңбекте 1960–1970 жылдарда республикалық үкіметте бірнеше рет архив туралы мәселенің қаралғанына, кейбір құжаттардың қабылданғанына қарамастан әлі де көптеген кемшіліктердің орын алып отырғандығы сипатталады. 1974 жылы еліміздегі Бас архив басқармасының ұсынысымен Қазақ КСР кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалар ОМА құру туралы үкімет қаулысы бойынша Қазақ КСР кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалар ОМА қайта құрылды. Ол бүгінгі таңдағы ҚР ОМА ғимаратынан бұрынғы Партия тарихы институты мен Алматы облыстық партия архивінің орнына орналасты. Кітапта сол кездегі Қазақ КСР кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалар ОМА-ның жалпы жағдайы, ұйымдық құрылымы мен қызметкерлерінің саны туралы мәліметтер де берілген. Бұл архивтің жеке отау тігуі және сол 1970–1980 жылдардағы аудиовизуалды құжаттарға деген көзқарастың өзгеріп, тұтынушыларының санының өскені дұрыс, нақты деректер негізінде және кесте түрінде баяндалған. «Көптеген жылдар бойы шешілмеген ұйымдастырушылық, құқықтық, қаржылық сипаттағы проблемалар кешені дағдарыстық жағдайға алып келді және Қазақ КСР Бас архив басқармасымен ашық қақтығысқа ұласты», - деп көрсете келе автор, кеңестік кезеңдегі архив ісінің біршама бай тәжірибе де жинақтағандығын, оны кешенді түрде зерттеу қажеттігін де көрсетеді (Сексенбаева, 2011: 122).

Архив ісінің қалыптасуын тәуелсіздік кезеңде зерттеген А.Ахмет өзінің мақаласында КСРО кезеңіндегі біртұтас архив жүйесінің қалыптасу және даму, өркендеу кезеңдерінің өзіндік ерекшеліктерінің болғандығын айта келе, тәуелсіздік жылдарындағы архив ісінің дамуына салыстырмалы талдау жасап өтеді (Ахмет, 2009). Мақалада автор Кеңестік жүйеде қалыптасқан архив істерінің тарихын 5 кезеңге бөліп көрсеткен. Бірінші кезеңнің ерекшелігі КСРО мемлекеттік архив қоры мен СОКП архив қоры қалыптасып, кеңестік архив

құрылысының негізгі кезеңінің бастауы болды, - деп көрсетеді (Ахмет, 2009: 102). Екінші кезеңнің басты ерекшелігі – елде архив мекемелерінің жүйесі қалыптасып болды. Ал, үшінші кезең, ең қиын да, күрделі кезең – 1941 жылы 24 маусымда КСРО ХКК-і мен БКП (Б) Орталық комитетінің шешімімен эвакуациялық кеңес құрылды. Ал, 27 маусымда Үкімет «Адамдар мен құнды мүліктерді тасымалдау тәртібі» туралы қаулы қабылдады. Төртінші кезеңнің негізгі екі бағыты: бірінші бағыт – 30–40 жылдары негізі қаланған нормативтік актілер іс жүзінде жүзеге асырыла бастады; екінші бағыты – соғыс зардаптарын жою және архивтердің атқаратын қызметтерін ғылыми-әдістемелік негізде қайта құру бағыты. Бесінші кезең, СОКП-ның XX съезінің тарихи шешімдері елдің саяси жүйесіне, соның ішінде тарих ғылымы мен архив істеріне елеулі ықпал етті. «Бірақ өкінішке орай мемлекеттік архивтерде тарихи құжаттардың сақтандыру көшірмесі жүргізілмеді. Оның себебі, өндірістік – материалдық базаның жасақталмауынан орын алды», - қорытынды жасады (Ахмет, 2009: 104).

А. Мустафинаның «Қазақстандағы архив ісі: жағдайы мен болашағы» атты мақаласында тәуелсіздік алғалы Қазақстанда республикалық және аймақтық архив мекемелелерінің біраз өзгеріске ұшырағандығын айта келе: «Олардың қызметінің негізгі міндетті өткен төрт ғасырдағы халықтың құжаттық мұрасын сақтау және арттыруға бағытталған. Архившілер үшін бірегей архив құжаттарына құрметпен қарауға және мәдени, тарихи құбылыс ретінде сақтаудың алғашқы қадамын жасау өте маңызды», - деп көрсетті (Мустафина, 2017: 7). Автор қорларды толықтыру, маман-кадрларды даярлау мәселелерімен қатар даму басымдығына да ерекше мән берді. «2016 жылы 800 мыңнан астам сақтау бірлігі цифрландырылды, бұл шамамен 23 млн парақ. Бұл бағыттағы көшбасшы кинофотокүжаттар мен дыбыстық жазбалардың орталық мемлекеттік архиві болып қала береді», - деп мақалада республикадағы архивтердің құжаттық материалдарды сандық форматқа көшіру барысындағы жетістіктерін де атап өтті (Мустафина, 2017: 7).

В.М. Чупров өзінің мақаласында Қазақстандағы архив ісінің дамуына тоқталады (Чупров, 2018). Қазақстан өз тәуелсіздігін алғаннан бастап архив ісінде жаңа кезең басталды. Бұл кезең, ең алдымен, архив ісі, құжаттама және құжаттаманы басқару, тарих пен мәдениеттің құжаттық ескерткіштерін сапалы жаңа принциптерде қорғау саласындағы мемлекеттік саясатты дереу қалыптастыруды және жүзеге асыруды талап етті. Автор бұл мақалада, қабылданған құқықтық құжаттарға сүйене отырып, 1991 жылдан бастап 2016 жылға дейінгі өзгерістерді талқылайды. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының мұрағат мекемелерінің желісін Астана қаласындағы Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві, Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, орталық мемлекеттік архивтер – Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік кино, фотокүжаттар және дыбыстық жазба, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві құрайды. Мұның бәрі тәуелсіздік жылдарында архив ісі саласында айтарлықтай дәрежеде жұмыс атқарылып жатқандығын көрсетті. автор Қазақстандағы архив ісінің дамуына тоқтала келе, Қазақстан өз тәуелсіздігін алғаннан бастап архив ісінде жаңа кезең басталғандығын көрсетеді (Чупров, 2018: 41–42).

Ф.Н. Мийманбаеваның «Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанның архив ісінің дамуы» атты мақаласында 1998 жылы желтоқсан айында қабылданған ҚР «Ұлттық архив қоры және архивтер» туралы Заңы, тәуелсіз Қазақстанның архив ісінің дамуы, Қазақстан архивтерінің халықаралық байланысы мәселесі қарастырылады. Сондай-ақ архив ісі саласы бойынша мемлекеттік саясатқа да үлкен мән береді: «Архив заңнамасын дамытуға және жетілдіруге бағытталған және архив ісін басқару және жүргізу органдарының Ұлттық архив қорын қалыптастыру, оны толықтыру, сақтау және пайдалану процестеріне неғұрлым тиімді ықпал етуі үшін жағдай жасайтын заңға тәуелді актілер, басқа да нормативтік құқықтық актілер мен әдістемелік құжаттар топтамасын әзірлеуге бірінші кезектегі назар аударылды» (Мийманбаева, 2019). Автор қабылданған құжаттарға талдау жасай келе «...саланың материалдық-техникалық базасының физикалық та моральдық та тұрғыда ескіргенін, қазіргі заманауи стандарттар мен қажеттілікке жауап бере алмайтындығы барлық құжаттарда

көрсетілгенін» атап өтеді (Мийманбаева, 2019: 164).

Ф.Н. Мийманбаева «Қазақстандағы архив ісін модернизациялау» атты мақаласында тәуелсіз Қазақстанда архив ісінде болған түбегейлі өзгерістер, нормативтік-құқықтық базаны әзірлеу, архив ісін дамыту тұжырымдамасын және мемлекеттік архивтердің материалдық-техникалық базасын жаңғырту бағдарламасын қабылдау қарастырылады (Мийманбаева, 2020: 73–74). Қазақстанда архив ісін жаңғыртудың төрт кезеңін атап көрсетті: 1. 2001–2005 жж.; 2. 2007–2009 жж.; 3. 2010–2017 жж.; 4. 2018–2025 жж. (Мийманбаева, 2019: 164–165). Осы кезеңдерде архивтерді ақпараттандыру және құжаттарды цифрландыру жөніндегі түрлі бағдарламалар мен жобаларды дайындау және іске асыру жөніндегі Үкімет пен архивтердің қызметтері ашылды.

Т.Д. Мақанбаев пен Г.А. Сексенбаеваның ғылыми мақалалары бойынша большевиктік билік архивтерді өзінің бақылауына алу жұмыстарын ең алдымен ірі архив қоймаларын құрудан бастамды. Бұл Орталықтандыру идеясының мағынасы (БМАҚ – Бірыңғай мемлекеттік архив қоры) жалпы мемлекеттік көлемде орталықтандырылған архив жүйесін қалыптастырудан тұрады (Мақанбаев, Сексенбаева, 2021).

Қазақстанда архивтерді ерекше басқару қалыптасқанға дейін, декретті жүзеге асыруды құзыреттіліктері кең Орталықтардың комиссарлары іске асырған. «Осы жұмыстарға негізінен ең алдымен архив қызметінің басқару мәселелерін шешкен коммунисттер қатыстырылды», - деп көрсетеді (Мақанбаев, Сексенбаева, 2021: 221–222). Мақалада авторлар бірқатар еңбектерге талдау жасай келе кеңестік кезеңдегі архив ісінің құрылуы мен дамуына тоқталып өтеді.

А.Х. Мустафина мақаласында – Қазақстандағы архив дамуының тарихы бойынша жарық көрген ғылыми еңбектерге тарихнамалық талдау жасаған (Мустафина, 2023). Автор қазіргі қоғамда мемлекеттің ақпараттық ресурстарының қалыптасуындағы архив мекемелерінің және архив ісінің құрылуын жаңаша түсінуге деген қажеттілік туындап отырғанына мән береді. Сондай-ақ өзінің тарихнамалық талдауын осы мәселеде алғашқылардың бірі болып қарастырған мамандардың, оның ішінде М.Ж. Хасанаевтың кеңестік биліктің құрылуының алғашқы жылдарындағы архив құрылысын зерттеген еңбектерінен бастау алады. Еңбекте архив ісінің дамуын кезеңдерге бөлу мәселесі қаралады (Мустафина, 2023: 95–96). Бұл мақала архив ісінің дамуының тарихнамасына арналған алғашқы маңызды еңбек. Сондықтан да бұл өзекті де, ауқымды зерттеу объектісі әлі де өзінің жалғасын тауып үлкен еңбек болып шығуы керек деп ойлаймыз.

Г.А. Сексенбаеваның тарих ғылымдарының докторы ғылыми атағын алу үшін жазылған диссертациясының қолжазбасында аудиовизуалды құжаттардың тарихи деректік маңызы жан-жақты талданады (Сексенбаева, 2009). ҚазКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1943 жылғы 27 қаңтардағы қаулысымен Алматыда ерекше маңызға ие фотофонокиноқұжаттардың орталық мемлекеттік мұрағаты ұйымдастырылады (Сексенбаева, 2009: 58). Қазақстанның мемлекеттік архивтері 70 жыл бойы тоталитарлық жүйе құрған жобаның шеңберіне сәйкес қызмет ете отырып, заңдарына бағына отырып, мемлекеттік құрылымның ресми құжаттарын сақтауды және пайдалануды қамтамасыз етті. Архив саласы қоғам өмірінің басқа салалары сияқты, ол да саясиланды және архивтердің қол жетімділігі, ашықтығы сияқты мәселелер негізге алынып отырды. Бірақ, архив тарихының тек кері жағын ғана айтуға болмайды. Кеңес үкіметінің алғашқы және одан кейінгі декреттері құжаттық байлықтарды, олардың шығу уақытына қарамастан сақтауға бағытталды (Сексенбаева, 2009: 70) деп баға беріп өтті.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін архив ісінің қалыптасуы мен дамуына қатысты кешенді еңбектердің қатарына А. Ахметтің «Қазақстандағы архив ісі» монографиясын жатқызуға болады (Ахмет, 2018). Монографияда Қазақстандағы архив ісінің ұйымдастырылуы, архив ісін басқару органдарының және архив мекемелері жүйесінің, ондағы архив қорларының жинақталу тарихы, архивтердегі құжаттарды сақтау, олардың ғылыми құндылығын анықтау, пайдалану, архив маман кадрларының құрамы, материалдық-техникалық базасы мәселелері қарастырылады. Автор Ресей Федерациясының Мәскеу, Орынбор, Астрахань, Уфа, Қазан, Саратов қалаларындағы, Өзбекстан Республикасы,

Қырғызстан Республикасы архив қорларында сақталған материалдар негізінде 1918–1991 жылдар аралығындағы Қазақстандағы архив ісінің ұйымдастырылуы мен архив қорлары құжаттарының ғылыми айналымға енгізілу тарихын тұжырымдады. Қазақстандағы архив құрылысының даму тарихын 6 кезеңге бөліп қарастырған: 1918–1929 жж., 1929–1941 жж., 1941–1945 жж., 1945–1956 жж., 1956–1970 жж., 1970–1991 жылдар. Еңбекте, архив құрылысындағы тұңғыш ұлттық кадрлардың өсу динамикасын архив қорларындағы құжаттар негізінде саралап көрсеткен (Ахмет, 2018: 19). Қазақстандағы архивтердің құрылуы – республикаға аса маңызды тарихи құжаттарды сақтау мақсатында ұйымдастырылып, жүзеге асырылған шаралардың бірі болды. Еңбекте, Қазақстандағы архив ісінің қалыптасуының бірден жолға қойылуы да қиынға соққандығын көрсетеді: арнайы жобамен салынған архив үйлерінің болмауы, архив қорларымен жұмыс жасай білетін кәсіби мамандардың жоқтығы, ел арасында әртүрлі жазбалар мен шежірелерді жинастырудың өзінің дағдысының қалыптаспауы және архивте сақталатын құнды құжаттар мен сирек кездесетін қолжазбаларға деген немқұрайлы көзқарастардың көп кедергі болғандығы жайлы мәліметтер келтірген.

Қазақстандағы архив ісінің қалыптасуы мәселесін көтерген Д. Абдукадырова мен Б. Джапаровтың редакциялығымен жарық көрген ұжымдық монографияда Қазақстандағы архив ісін ұйымдастыру мәселелеріне, отандық архив ісінің дамуына, архив құжаттарының сақталуын қамтамасыз етуге, құжаттарды бағалауға субъективті көзқарасты болдырмау үшін құндылықты сараптаудың бірыңғай әдістемесіне, арнайы әзірленген қағидаттар мен құжаттарды іріктеу критерийлеріне негізделуі керек деп методологиялық және методикалық аспектілеріне тоқталған (Организация архивного дела, 2019). Еңбектің хронологиялық шеңбері 1794 жылдан бастап, яғни Қазақстан территориясындағы архивтердің құрылуынан бастап, кеңестік кезеңде қалыптасуы және қазіргі кезеңдегі отандық архив ісінің дамуына дейінгі аралықты қамтиды. Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігіне қол жеткізуімен, жаңа саяси жүйесінің енгізілуімен және қазіргі заманғы заңнамалық базаға негізделген ұлттық архив қызметін құру мәселесі тұрды. Айта кету керек, Кеңестік Қазақстанның архив ісі тарихында архивтік заңнама болмаған, архив саласы қабылданған үкіметтік заңға тәуелді актілермен «айналысты». «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 1998 жылғы желтоқсанда қабылданды, нәтижесінде мұрағаттар биліктің таптырмас атрибуты, мемлекет пен қоғам өмірінің әртүрлі аспектілеріндегі жан-жақты ақпарат қоймасы ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік басқару құралы мәртебесінде түпкілікті бекітілді (Организация архивного дела, 2019: 19). Еңбекте, Қазақстанның архив саласын дамытудың негізгі әдіснамалық аспектілеріне баса назар аударылады. Авторлар Қазақстан мен шет елдердің архивтерінде ақпараттық технологияларды енгізу тәжірибесіне салыстырмалы талдау жасайды, оның негізінде архив мекемелерін одан әрі ақпараттандыруды дамытудың перспективалы бағыттарының бірі ретінде қарастыру ұсынылады. Сонымен қатар, теориялық және практикалық мәселелермен айналысатын құжаттану және архив ісі ғылыми-зерттеу институтының болмауы бұл саланың әлсіз тұсы екендігін баса айтты.

Г.А. Сексенбаеваның «Аудиовизуалды құжаттар: деректанулық және архивтанулық аспектілері» атты монографиясы аудиовизуалды құжаттардың деректанулық және архивтанулық мәселелерін теориялық, әдістемелік және ұйымдастырушылық-практикалық тұрғыда кешенді түрде зерттеуге арналған (Сексенбаева, 2020).

Монографияда «кинофотофоноқұжаттар» және «аудиовизуалды құжаттар» терминдері бірегей құжат кешені ретінде сипатталады. «Кинофотоқұжаттар тарихи дереккөздердің басқа түрлерінен оларда қамтылған ақпаратты кодтау тәсілімен ерекшеленетіні белгілі», - деп кинофотоқұжаттардың басқа құжаттардан айырмашылығын көрсеткен. (Сексенбаева, 2020: 9). Аудиовизуалды құжаттардың дәстүрлі (қағаз түріндегі) құжаттармен салыстырғанда артықшылығы даусыз факт болып табылады, өйткені олар бейнелі және дыбыстық ақпараттың барабар бекітілуін және қайталануын қамтамасыз етеді.

Р. Сариева мен А. Мустафинаның 2019 ж. бірлесіп жазған еңбектері Қазақстанның 1991–1998 жылдар аралығындағы архив ісінің дамуына арналады (Сариева, Мустафина, 2019). КСРО құлағаннан кейінгі, билік ауысып, қиын кезеңді басынан кешіріп жатқан жағдайларға қарамастан республиканың архив ісінің даму тарихына, кезеңдеріне жан-жақты талдау жасалды (Сариева, Мустафина, 2019: 29). Посткеңестік кезеңде республикадағы архив ісінің жай-күйі мен дамуына жүйелі талдау алғаш рет ұсынылып, саланың құқықтық және ұйымдастырушылық мәселелері кешенді түрде қаралды. Осы зерттеу шеңберінде жұмыс ерекше қызығушылық тудырады, өйткені онда қарастырылып отырған кезең қазақстандық архивтерде ақпараттық технологияларды енгізудің басталу уақытымен сәйкес келді.

Зерттеу мәселесіне тікелей қатысты еңбектердің бірі Р. Сариева мен А. Абдулинаның архив тарихына байланысты кітабын атап өтеміз (Сариева, Абдулина, 2006). Бұл еңбек Қазақстандағы архив ісінің ұйымдастырылу, қалыптасу кезеңдерінің 1918–1945 жылдар аралығын қамтиды. Еңбекте Орталық архив қорындағы материалдар негізінде мемлекеттік архивтердің құқықтық және ұйымдастырушылық үрдісі талданған. Кеңестер билігінің алғашқы кезеңіндегі Қазақстандағы архив саласының орталықтардырылуы өте баяу жүргізілуінің себебі, біріншіден, Басархивтің Наркомпростың негізгі бөлігі ретіндегі статусының жоқтығы; Архив ережесіне ҚазОАК мен ХКК-і тарапынан көңілдің аз бөлінуі, архив ісін басқарудың екі органының Түркістан АКСР мен Қазақ АКСР-нің Басархиві болуы және Қазақстанның орталық Ресейден шалғайда орналасуы; әдістемелік әдебиеттердің, ережелердің, архив құжаттарымен жұмыс жасау нұсқаулығының жетіспеуі, квалификацияланған маман кадрлардың жеткіліксіздігі әсер еткендігін баса назар аударып отыра жазды (Сариева, Абдулина, 2006: 33).

Р. Сариеваның «Мұрағат және тарих» атты мақалалар мен баяндамалар жинағында архив ісінің дамуы, құжаттық тарихи-мәдени мұраны сақтау және көбейтудегі архивтер қызметінен, еліміздің тарихы туралы жазба ескерткіштер, оқиғалар мен фактілерден мол мағлұмат беріледі (Сариева, 2004: 36).

Жинақта Қазақстан Республикасының 2002–2003, 2003–2004 жылдардағы архив ісінің дамуы, 1992–2004 жылдардағы архив ісінің оқиғалары мен фактілері, Қазақстан мен Ресей архивтерінің ынтымақтастығы жөнінде және т.б. мақалалар жинақталған. Қазақстан Республикасы Үкіметінің бекітуімен «Ұлттық архив қорлары» туралы Ереженің, «Мәдениет Министрлігінің архивтер мен құжаттарды басқару туралы Комитеттің Ережесінің» және т.б. қаулы – қарарлардың маңыздылығына тоқталып өтеді.

Мемлекеттің өз халқының тарихы мен мәдениетін куәландыратын өткеннің жазбаша ескерткіштеріне деген қамқорлығы қоғамның өркениетті дамуының маңызды шарты болып табылады. Бұл туралы өз мақаласында Қ. Есмағамбетов атап өтті (Есмағамбетов, 2005: 68). Осы аксиоманы ескере отырып, Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметі архивтік ақпаратты жинақтау, сақтау және пайдалану саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлеу және іске асыру жөнінде бірқатар маңызды шаралар қабылдады. Архивтер мен құжаттаманы басқару комитеті Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 26 қаңтардағы (№ 146) және 2001 жылғы 11 маусымдағы (№ 797) қаулыларымен бекітілген Қазақстан Республикасында архив ісін дамытудың 2001–2005 жылдарға арналған тұжырымдамасы мен бағдарламасын әзірледі. Оларда архив саласындағы мемлекеттік саясаттың орта мерзімді бағдарламалары мен ұзақ мерзімді басымдықтары айқындалды.

Бақыт Еженханұлының құрастыруымен жарық көрген «Қазақтардың Шыңжаң және Моңғол жерлеріне қоныс аудару тарихына байланысты қытай архив құжаттары» атты басылымда қытай тілінен қазақ тіліне аударылған XVIII ғасырдағы Жетісу өлкесі тарихының архивтік құжаттары көрсетілген (Қазақтардың Шыңжаң және Моңғол, 2008). Бұл еңбектің маңыздылығы да сол, осы еңбек арқылы қоныс аударған қазақтардың жағдайы туралы Цинь архив құжаттарымен танысуға мүмкіндік алдық. Еңбекте көрсетілген құжаттардың барлығы 1864 жылғы «Тарбағатай келісімі» бойынша шекара бөлінісінен кейінгі Цин патшалығына қарасты жерлерде қалып қалған қазақтардың тарихи тағдырымен байланысты. Сонымен қатар, еңбекте: Цинь патшалығы өзіне қарасты болып қалған

қазақтарға саяси жағынан сенімсіздікпен қарап, олардан мейлінше сақтануды көздегенін айтады. Қазақтарды өздерінің тұрақты пайда көзі ретінде қарастырып, олардан алым-салықты молынан алған. Кітаптағы құжаттардың тағы да бір бөлігі Шыңжаңның басқа жерлерінен қазақтарды Қобда мен Тарбағатай аумақтарына кері қуумен қатысты болып табылады. Цинь патшалығы қазақтарды өздерінің билігіне төнген үлкен қауіп ретінде қарастырып, қазақтардың ізі тиген жерлердің барлығына «әскер шығарып қазақтарды кері қуып жіберіндер» деген бұйрық түсіргендігі айтылады (Қазақтардың Шыңжаң және Моңғол, 2008: 13).

Соңғы уақыттарда архивші мамандар Қазақстандағы архив ісінің ұйымдастырылуы және дамуы туралы білім беруде бірқатар жетістіктерге қол жеткізді. Нәтижесінде бірқатар оқулықтар мен оқу құралдары жарық көрді. Атап айтсақ, Р. Сариева, А. Абдуллина, Қ.Т. Жұмағұлов, Г.Е. Сабденова, М. Дакенов, Б. Нурпеисова, М.Ж. Хасанаевтың және О.Х. Мухатова, А.А. Адельгужин және т.б. Бұл еңбектерде Қазақстандағы архив ісін ұйымдастыру тарихы жан-жақты баяндалған.

Солардың бірі М. Дакенов, Б. Нурпеисова, М.Ж. Хасанаевтың да архив саласына арналған оқу құралдары (Дакенов, Нурпеисова, Хасанаев, 2003). Еңбекте республикадағы архив ісінің құрылуынан бастап дамуы мәселелері көтерілген. Қазақстандағы мұрағат мекемелерінің құрылымы, негізгі бағыттары және олардың қызметтеріндегі ерекшеліктері сипатталады. Оқу құралында архив ісінің ұйымдастырылуының тарихи кезеңдері, республикадағы архив қызметінің теориялық және методологиялық негіздері, архив ісі жөніндегі заңнамалар қарастырылған. Әсіресе архив мекемелерінің қазіргі әдістемелік және ғылыми жұмыстарының ұйымдастырылуы мәселесіне кеңірек көңіл бөлінген (Дакенов және т.б., 2003: 8).

Еңбекте, Қазақстанда архив ісінің қалыптасуы мен дамуы, сондай-ақ осы кезеңдердегі заңнамалық негіздері, мемлекеттік архивтердің құрылу тарихы, Ұлттық архив қорының негізгі көздері ретінде Қазақстан Республикасының жекелеген ірі архивтерінің құрамы мен мазмұны, құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету, олардың құндылығын сараптау, құжат айналымын есептеу, ғылыми-анықтамалық аппарат жүйесі, қорларды ғылыми-практикалық пайдалану мәселелері көтерілген. Ғылыми-зерттеу жұмысы бөлімінде құжаттану, іс қағаздарын ұйымдастыру, археография, қосалқы тарихи пәндер (палеография, сфрагистика және т.б.) сияқты бағыттарды жетілдіру және ұйымдастыру тарихы бойынша зерттеу мәселелері қамтылған.

Г.А. Сексенбаева кинофотофоноқұжаттар жайында жазған оқу құралында аудиовизуалды дереккөздерінің өзіндік тілі, ақпаратты берудің ерекше жүйесі, шындықты бейнелі түрді көрсетуде ерекше мүмкіндіктерінің барекендігін айтады (Сексенбаева, 2011). Бүгінгі таңда қоғамның рухани өміріндегі аудиовизуалды құжаттардың рөлін, оның көпшілік аудиторияға идеологиялық және моральдық эстетикалық әсерін асыра бағалау қиын екендігін жасырмайды. Автор: «Аудиовизуалды дереккөздерінің өзіндік тілі, әлеуметтік ақпаратты берудің ерекше жүйесі, мүмкіндіктері бар», - деп баға беріп өткен (Сексенбаева, 2011: 4).

Г.А. Сексенбаева кинофотоқұжаттар және дыбыстық жазба орталық мемлекеттік архивінің тарихы туралы жазған оқу құралында аудиовизуалды құжаттардың жалпытеориялық, тарихи, деректанулық және архивтанулық мәселелері көтеріледі (Сексенбаева, 2014). Сонымен бірге, архив ісінің тарихы – гуманитарлық білімнің қажетті элементі болып табылады және тарихшының кәсіби деңгейін арттыруға ықпал етеді деп көрсетеді. Архив ісінің тарихы – тарих ғылымы, тарихнама және де арнайы (көмекші) тарихи пәндер саласына кіретін көптеген мәселелерді қозғайды. Қазіргі отандық архивтер, онда сақталатын құнды құжаттардың жинақтары бойынша, мамандарды даярлау деңгейі бойынша басқа дамыған елдердің архивтерінен кем түспейтін ғылыми-зерттеу мекемелері болып табылатындығын айтады. Автор, оқу құралында: «Архив ісінің тарихын, теориясы мен практикасын, архив ісінің қазіргі заманғы ұйымдастырылуын білу, архив анықтамалықтармен және архивтік құжаттармен жұмыс істей білу, олардан алынған ақпаратты зерттеу жұмысында сыни тұрғыдан пайдалану-мұның бәрі тарихшының кәсіби дайындығының маңызды бөлігін

құрайды», - деп тарихшыларға қойылатын талаптарды атап көрсетті (Сексенбаева, 2014: 7).

Қ.Т. Жұмағұлов, Б.Е. Нұрпейісова, Г. Сабденова бірлесіп жазған оқу құралында архив ісінің ұйымдастырушылық кезеңдері, әдістемелік және теориялық сипаты, Республика архивтарының құрылымы мен құрамы және қазіргі кезеңдегі архив ісіне қатысты нормативтік құжаттар қаралды (Жумагулов және т.б., 2015). Оқу құралында 1998 жылдың 22 желтоқсанда «Ұлттық архив қоры туралы» Заң қабылданғаннан кейін республикада архивтер ведомствосының құрылымы өзгереді, мемлекеттік архивтермен қатар мемлекеттік мекемелер, ұйымдар мен кәсіпорындардағы архивтердің құрамы мен мазмұны жаңартылады, кітапханалардың, мұражайлардың, ғылыми мекемелердің қолжазба жинақтары, мемлекеттік емес коммерциялық ұйымдардың архивтері, қоғамдық ұйымдардың, саяси партиялар мен қозғалыстардың архивтері пайда болады, азаматтардың жеке архивтері, Қазақстан Республикасының арнаулы мемлекеттік архивтері және т.б. барлығы 16 басқарма құрылғандығын атап көрсетеді (Жумагулов және т.б., 2015: 18).

Г.А. Сексенбаеваның ХХ–ХХІ ғғ. шет елдердегі архив ісінің жүргізілу барысына қатысты жазылған оқу құралында шет елдерде архив қызметін ұйымдастырудың заманауи негіздерін баяндайды (Сексенбаева, 2019). Сонымен қатар еңбекте, архив ісіне қатысты құжаттарды тұрақты сақтау технологиясы, пайдаланушыларды ретроспективті ақпаратпен қамтамасыз ету, маңызды архив қоймаларының құрамы мен мазмұны, оларды құжаттармен толықтыру, құжаттарды бағалау, құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету сияқты бірқатар мәселелер көтерілген. Бұл еңбек, аталған мәселелерді зерттеу, шет елдерде архив ісін ұйымдастыруды, әртүрлі елдердегі архив құрылысы тәжірибесінің халықаралық маңыздылығын, мәдени саясаттың жалпы міндеттерін шешудегі архивтардың міндеттерін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Шет елдердегі архив ісінің жүргізілу ерекшеліктерін меңгеру, оны кейіннен отандық архив ісінде қолдана отырып, тәжірибе жинақтау көзі ретінде пайдалануға болады - деп түйіндеген (Сексенбаева, 2019: 226).

Қазақстанның архив ісінің тарихынан мағлұматтар беретін О.Х. Мухатова мен А.А. Адельгужиннің оқу құралы революцияға дейінгі кезеңнен басталып Қазақстан Республикасы, яғни бүгінгі күнге дейінгі кезеңді қамтыған (Мухатова, Адельгужин, 2021). Кеңестік билік әрдайым назарды Ресейдің архив ісінің дамуы мен одан әрі жетілдіруіне бөліп отырды. Олар оны өз қызметінде В.И. Лениннің құнды ескерткіштерді жоюға болмайтыны, керісінше оларды қайта өңдеу керек екендігі туралы бұйрығына сүйенді. Ресейдің архив ісіндегі жалпымемлекеттік жүйесінің бастауы болған Декрет кейіннен басқа да заңдық актілермен толықтырылды. 1921 жылы 1 қыркүйек Орынбор губерниясы архивінің негізінде Орталық өлкелік архив құрылды. 1922 жылы 24 қаңтарда «Қазақ АКСР-нің Орталық өлкелік архиві туралы Ереже» бекітілді. Сонымен қатар оқу құралында Қазақстан Орталық архивінің қорының толықтырылып отырғандығын көрсетеді. 1940 жылға дейін-ақ барлығы кеңестік кезеңге дейінгі 200 мың істен құралған 844 қор құрылды (Мухатова, Адельгужин, 2021: 65–66).

Қорытынды

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде ҚР ОМА қалыптасуы мен дамуы туралы мәселелері біршама жақсы зерттелген. ҚР ОМА тарихы негізінде архив ісінің дамуы мен кезеңдері, олардың ерекшеліктері мәселелеріне біршама мақалалар, сондай-ақ жекелеген монографиялық еңбектер арналған. Сонымен қатар, еліміздегі кинофотофоноқұжаттар мәселелеріне арналған Г.А. Сексенбаеваның мақалалары мен монографиялық еңбектерінде кинофотоқұжаттар мен дыбыстық жазба ісінің тарихы кешенді түрде зерттелген. Қазақстанда архив ісі мамандарын даярлауға арналған бірнеше оқу құралдары да жарық көрген. Олар архив ісінің қалыптасуы мен дамуы туралы мәселелерді оқытып, үйретуден өзіндік орын алып келеді. Осындай негіздегі мақсатты және кешенді түрдегі зерттеулер мен зерттеушілер қажет екенін атап өтеміз.

Сонымен қатар, біз осы тарихнамалық талдаудың нәтижесінде болашақтағы зерттеушілердің төмендегідей мәселелерге назар аударғандары дұрыс болар еді деп

есептейміз. Қазақтан Республикасының Ұлттық мемлекеттік архивінің қалыптасуы мен дамуы, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві, ҚР Президенті архивінің қалыптасуы, дамуы, бүгінгі таңдағы жағдайы туралы мәселелері әлі де болса, тереңдете зерттеуді қажет етеді. Сонымен бірге, еліміздегі архивтердегі қор құру, қорландыру мәселелері, құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету, архив құжаттарының құндылығын айқындаудағы мемлекеттік сараптама жүргізу жекетектік қорлар, олардың ерекшеліктері, архив мамандары олардың қызметі, еңбек және тұрмыс жағдайы, архивші мамандарды даярлау және оларды шешу жолдары туралы мәселелер арнайы, кешенді зерттеулерді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, еліміздегі архивтану саласы бойынша әлі көптеген мәселелер өз зерттеушілерін күтіп тұр.

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

Әдебиеттер

- Ахмет, 2009 — *Ахмет А.* Мұрағат ісі: қалыптасуы, дамуы, өркендеуі // Қоғам және дәуір. 2009. № 4. Б. 101–104.
- Ахмет, 2018 — *Ахмет А.* Қазақстандағы архив ісі: монография. Алматы: ЖШС «Лантар Трейд», 2018. 424 б.
- Дакенов және т.б., 2003 — *Дакенов М., Нурпеисова Б.И., Хасанаев М.Ж.* Архивоведение. Учебное пособие. Алматы: Ғылым, 2003. 144 с.
- Есмагамбетов, 2005 — *Есмагамбетов К.* Отечественные архивы становятся богаче // Қазақстан мұрағаттары, 2005. № 1(1). С. 67–75
- Жумагулов және т.б., 2015 — *Жумагулов К.Т., Нурпеисова Б.Е., Сабденова Г.Е.* История и современная организация архивного дела Казахстана: учебное пособие. Алматы: Қазақ университеті, 2015. 165 с.
- Қазақтардың Шыңжаң және Моңғол, 2008 — *Қазақтардың Шыңжаң және Моңғол жерлеріне* қоныс аудару тарихына байланысты қытай мұрағат құжаттары; Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты. Құрастырған және кіріспе жазған: Б. Еженханұлы. Алматы: Искандер, 2008. 276 б.
- Маканбаев, Сексенбаева, 2021 — *Маканбаев Т.Д., Сексенбаева Г.А.* Қазақстандағы архив саласының кейбір аспектілері // Вестник «Исторические и социально-политические науки». 2021. № 1(68). С. 218–228.
- Мийманбаева, 2019 — *Мийманбаева Ф.Н.* Развитие архивного дела в Казахстане в период независимости // Вестник КазНУ. Серия историческая. № 4(91). С. 160–168
- Мийманбаева, Есебулат, 2020 — *Мийманбаева Ф.Н., Есебулат А.К.* «Модернизация архивного дела в Казахстане» // Наука России: Цели и задачи. 2020. № 24. С. 73–79
- Мустафина, 2017 — *Мустафина А.Х.* Архивное дело в Казахстане: состояние и перспективы // Казахстанская правда. 15 март. 2017. 7 с.
- Мустафина, 2023 — *Мустафина А.Х.* Историография развития архивного дела Казахстана (1991–2021) // История и архивы. 2023. № 1. С. 93–100.
- Мухатова, Адельгужин, 2021 — *Мухатова О.Х., Адельгужин А.А.* Из истории делопроизводства и архивного дела Казахстана. Алматы: Қазақ университеті, 2021. 134 с.
- Организация архивного дела, 2019 — *Организация архивного дела в Казахстане: практики, проблемы, инновации.* Коллективная монография. / Под. ред. Д. Абдукадыровой, Б. Джпарова. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 366 с.
- Сариева, 2004 — *Сариева Р.* Мұрағат және тарих: (мақалалар, баяндамалар). Алматы: Арыс, 2004. 292 б.
- Сариева, Абдулина, 2006 — *Сариева Р., Абдулина А.* Очерки по истории организации архивного дела в Казахстане (1918–1945). Алматы: Арыс, 2006. 324 с.
- Сариева, Мустафина, 2019 — *Сариева Р., Мустафина А.* Очерки по истории организации архивного дела в Казахстане (1991–1997 гг.). Алматы: Қазақ университеті, 2019. 377 с.
- Сеитова, 1997 — *Сеитова А.Ф.* О работе ЦГА КФДЗ РК // Архивы Казахстана, 1997. № 2 (14). С. 11–16.
- Сеитова, 2003 — *Сеитова А.Ф.* О выявлении аудиовизуальных документов по истории Казахстана XX в. В г. Москве // Архивы Казахстана, 2003. № 2(32). С. 13–16
- Сеитова, 2009 — *Сеитова А.Ф.* Проблемы сохранения аудиовизуальных документов Национального архивного фонда РК. Проект «Асыл мұра» – пример успешного решения проблем сохранения музыкального наследия казахского народа // «Әл-Фараби атындағы Қаз ҰУ ғалымдарының «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыруға қосқан үлесі: жетістіктері мен даму бағыттары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы: Қазақ университеті, 2009. 13–16 бб.
- Сексенбаева, 2009 — *Сексенбаева Г.А.* Аудиовизуальные документы как источники по истории Казахстана (на материалах ЦГА КФДЗ РК). Дисс. на соискание ученой степени, доктора исторических наук. Алматы, 2009. 265 с.

- Сексенбаева, 2011 — *Сексенбаева Г.А.* Кинофотодокументы как исторический источник. Алматы: Қазақ университеті, 2011. 232 с.
- Сексенбаева, 2014 — *Сексенбаева Г.А.* Центральный государственный архив кинофотодокументов и звукозаписей: история и современность. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 190 с.
- Сексенбаева, 2019 — *Сексенбаева Г.А.* Архивное дело в зарубежных странах (XX – начало XXI вв.). учебное пособие. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 244 с.
- Сексенбаева, 2020 — *Сексенбаева Г.А.* Аудиовизуальные документы: источниковедческий и архивоведческий аспекты. Алматы: Қазақ университеті, 2020. 272 с.
- Ұлттық мұрағат қоры, 2008 — Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы Қазақстан Республикасының Заңы // Қазақстанда іс Қағаздарын жүргізу. 2008. № 4(16). 20–32 бб.
- Хасанаев, 1995 — *Хасанаев М.Ж.* Архивному делу Казахстана – 200 лет // Горизонт, 1995. 10-16 ноябрь. С. 13.
- Чупров, 2018 — *Чупров В.М.* Развитие архивного дела в Республике Казахстан (1991–2016 гг.). // Материалы I, II летних школ молодых архивистов стран СНГ. Международной научно-практической конференции «Архивное дело на современном этапе: проблемы практика инновации». Алматы: Қазақ университеті, 2018. (26-30 июня 2017 г., 11-14 июня 2018 г.) С. 41–47.

References

- Ahmet, 2009 — *Ahmet A.* Muragat isi: kalyiptasuyi, damuyi, өrkendeui [Archival Affairs: formation, development, prosperity] // *Kogam jane dauir*, 2009. No. 4. Pp. 101–104. (In Kaz.).
- Ahmet, 2018 — *Ahmet A.* Kazakhstandagy arhiv isi: monografiya. [Archival affairs in Kazakhstan: monograph]. Алматы: JSHS "Lantar Treyd", 2018. 424 p. (In Kaz.).
- Chuprov, 2017 — *CHuprov V.M.* Razvitie arhivnogo dela v Respublike Kazahstan (1991–2016 gg.) [Development of Archival Affairs in the Republic of Kazakhstan (1991–2016)] // *Materialyi I, II letnih shkol molodyih arhivistov stran SNGmejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Arhivnoe delo na sovremennom etape: problemy praktika innovatsii»*. Алматы: Kazakh universiteti, 2017. Pp. 41–47. (In Russ.).
- Dakenov et al., 2003 — *Dakenov M., Nurpeisova B.I., Hasanaev M.J.* Arhivovedenie. Uchebnoe posobie. [Archival science] Алматы: Gylym, 2003. 144 p. (In Russ.).
- Esmagambetov, 2005 — *Esmagambetov K.* Otechestvennyie arhivyi stanovyatsya bogache. [Domestic archives are getting richer] // *Kazakhstan muragattaryi*. 2005. No. 1(1). Pp. 67–75. (In Russ.).
- Hasanaev, 1995 — *Hasanaev M.Zh.* Arhivnomu delu Kazahstana – 200 let. [Archive business of Kazakhstan is 200 years old] // *Gorizont*, 1995. 13 p. (In Russ.).
- Jumagulov et al., 2015 — *Jumagulov K.T., Nurpeisova B.E., Sabdenova G.E.* Istoriya i sovremennaya organizatsiya arhivnogo dela Kazahstana: uchebnoe posobie. [History and Modern Organization of Archival Affairs in Kazakhstan: Study Guide] Алматы: Kazakh universiteti, 2015. 165 p. (In Russ.).
- Kazakhtardyn Shyynjan jane Mongol, 2008 — *Kazakhtardyn Shyynjan jane Mongol* jerlerine konys audaru tarihyina baylanyysty kutay muragat kujattaryi [Chinese archival documents related to the history of migration of Kazakhs to Xinjiang and Mongolian lands]. Алматы, 2008. (In Kaz.).
- Makanbaev, Seksenbaeva, 2021 — *Makanbaev T.D., Seksenbaeva G.A.* Kazakhstandagy arhiv salasyinyin keybir aspektileri [Some aspects of the archival industry in Kazakhstan] // *Vestnik «Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki»*, 2021. No. 1(68). Pp. 218–228. (In Kaz.).
- Miymanbaeva, 2019 — *Miymanbaeva F.N.* Razvitie arhivnogo dela v Kazahstana v period nezavisimosti [Development of archives in Kazakhstan during the period of independence] // *Vestnik KazNU, seriya istoricheskaya*, 2019. No. 4 (91). Pp. 160–168 (In Russ.).
- Miymanbaeva, Esebulat, 2020 — *Miymanbaeva F.N., Esebulat A.K.* «Modernizatsiya arhivnogo dela v Kazahstane». [Modernization of archives in Kazakhstan] // *Nauka Rossii: Tseli i zadachi*, 2020. No. 24. Pp. 73–79. (In Russ.).
- Muhatova, Adelgugin, 2021 — *Muhatova O.H., Adelgugin A.A.* Iz istorii deloproizvodstva i arhivnogo dela Kazahstana. [From the history of record keeping and archival business in Kazakhstan] Алматы: Kazakh universiteti, 2021. 134 p. (In Russ.).
- Mustafina, 2017 — *Mustafina A.H.* Arhivnoe delo v Kazahstane: sostojanie i perspektivy. [Archives in Kazakhstan: Status and Prospects] // *Kazahstanskaja pravda*. 15 mart. 2017. Алматы. 7 p. (In Russ.).
- Mustafina, 2023 — *Mustafina A.H.* «Istoriografiya razvitiya arhivnogo dela Kazahstana (1991–2021)» [Historiography of the development of archival affairs in Kazakhstan (1991–2021)] // *Istoriya i arhivyi*, 2023. Pp. 93–100. (In Russ.).
- Organizatsiya arhivnogo dela, 2019 — *Organizatsiya arhivnogo dela v Kazahstane: praktiki, problemy, innovatsii* [Organization of Archives in Kazakhstan: Practices, Problems, Innovations]. Алматы: Kazakh universiteti, 2019. 366 p. (In Russ.).
- Sarieva, 2004 — *Sarieva R.* Mұрағат jane tarih: (makalalar, bayandamalar) [Archive and history: (articles, reports)]. Алматы: Arys, 2004. 292 p. (In Kaz.).
- Sarieva, Abdulina, 2006 — *Sarieva R., Abdulina A.* Ocherki po istorii organizatsii arhivnogo dela v Kazahstane (1918–1945) [Essays on the history of the organization of archival business in Kazakhstan (1918–1945)]. Алматы: Arys, 2006. 24 p. (In Russ.).
- Sarieva, Mustafina, 2019 — *Sarieva R., Mustafina A.* Ocherki po istorii organizatsii arhivnogo dela v Kazahstane (1991–1997 gg.). [Essays on the History of the Organization of Archival Affairs in Kazakhstan (1991–1997)]. Алматы: Kazakh universiteti, 2019. 377 p. (In Russ.).

Seitova, 1997 — *Seitova A.F.* O Rabote CGA KFDZ RK // Arhivy Kazahstana. 1997. No. 2(14). Pp. 11–16. (In Russ.).

Seitova, 2003 — *Seitva A.F.* O vyjavlenii audiovizual'nyh dokumentov po istorii Kazahstana HH v. V Moskve // Arhivy Kazahstana. 2003. No. 2(32). Pp. 13–16. (In Russ.).

Seitova, 2009 — *Seitova A.F.* Problemy sohraneniya audiovizual'nyh dokumentov Nacional'nogo arhivnogo fonda RK. Prekt "Asyl mura" – primer uspehnogo resheniya problem sohraneniya muzykal'nogo naslediya kazahskogo naroda. // "Al-Farabi atyndagy KazNU galymdarynyn "Madeni mura" bagdarlamasy iske asyruga koskan ulesi: zhetistikteri men damu bagyttary" atty halykaralyk gylymi-praktikalyk konferenciya materialdary. Almaty: Kazakh universiteti, 2009. Pp. 13–16. (In Russ.).

Seksenbaeva, 2009 — *Seksenbaeva G.A.* Audiovizualnyie dokumentyi kak istochniki po istorii Kazahstana (na materialah TSGA KFDZ RK). [Audiovisual documents as sources on the history of Kazakhstan (on the materials of TsGA KFDZ RK)] Diss. na soiskanie uchenoy stepeni, doktora istoricheskikh nauk. Almaty, 2009. 198 p. (In Russ.).

Seksenbaeva, 2011 — *Seksenbaeva G.A.* Kinofotodokumenty kak istoricheskij istochnik. Almaty: Kazakh universiteti, 2011. 232 p. (In Russ.).

Seksenbaeva, 2014 — *Seksenbaeva G.A.* Tsentralnyi gosudarstvennyiy arhiv kinofotodokumentov i zvukozapisey: istoriya i sovremennost. [Central State Archive of Film, Photo and Sound Records: History and Modernity] Almaty: Kazakh universiteti, 2014. 190 p. (In Russ.).

Seksenbaeva, 2019 — *Seksenbaeva G.A.* Arhivnoe delo v zarubejnyih stranah (HH –nachalo HHI vv.). uchebnoe posobie. [Archival business in foreign countries (twentieth – early twentieth centuries)]. Almaty: Kazakh universiteti, 2019. 244 p. (In Russ.).

Seksenbaeva, 2020 — *Seksenbaeva G.A.* Audiovizualnyie dokumentyi: istochnikovedcheskiy i arhivovedcheskiy aspekty [Audiovisual documents: source and archival aspects]. Almaty: Kazakh universiteti, 2020. (In Russ.).

Ultytyk muragat kory, 2008 — *Ultytyk muragat koryi* jane myragattar turaly Kazakhstan Respublikasyinyin Zany [Law of the Republic of Kazakhstan on the national archival fund and archives] // Kazakhstanda is Kagazdaryin jurgizu, 2008. No. 4(16). Pp. 20–32. (In Kaz.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 2, pp. 478–491, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_478-491

FORMATION OF THE SOCIO-CULTURAL PHENOMENON OF KAZAKHSTAN DEVELOPMENT IN THE 20–30S OF THE 20TH CENTURY

Ualtayeva Altyn Slamkaidarovna¹, Margulan Aida Serikovna^{2}, Omarova Gulnar Alimbekovna³*

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, associate professor, leading researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD doctoral student, researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@mail.ru

*Corresponding author

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master, researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-0583-1113>. E-mail: Gulnara_78@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Ualtayeva A.S., Margulan A.S., Omarova G.A., 2024

Abstract. *Introduction.* In the article, the issues of socio-cultural formation of Kazakh everyday life in the 20–30s of the 20th century are considered. These large-scale transformations affected the entire infrastructure of the young republic and its population. *Goals and objectives.* The purpose of the study was to show the process of economic transformation, the authorities needed to fight illiteracy and ignorance, raise the level of education, and simultaneously develop the culture of a newly educated society. Trained specialists, engineers, workers were needed for standing industrial enterprises, railways, and teachers were needed for training. The Kazakh population, who during the revolution were mainly engaged in nomadic cattle breeding, were forced to obey the authorities and settle in a certain territory. *Results.* As a result, it was shown how the measures taken by the authorities contributed to the construction of a phenomenally more organized system of combating illiteracy, points of health protection and ideological propaganda regarding the new, Soviet culture and everyday life. *Conclusion.* Socialist socio-cultural reforms, important for the republic, contributed to the formation of a new spiritual and moral image, but it is phenomenal that despite all the crises experienced during these years, national traditions, language, customs, etc. were preserved and multiplied, especially urban culture.

Keywords: Urban population, Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic, cultural development, social reforms, elimination of illiteracy, State Public Library, health care, theater

Acknowledgments. The scientific article was prepared as part of the project of grant financing

«Cities of Kazakhstan in the 20–30s of the XX century as a socio-cultural phenomenon: ethno-demographic and socio-cultural development» (individual registration number: AP19678056).
For citation: Ualtayeva A.S., Margulan A.S., Omarova G.A. Formation of the socio-cultural phenomenon of Kazakhstan development in the 20–30s of the 20th century // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 478–491. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_478-491

XX ҒАСЫРДЫҢ 20–30 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАН ДАМУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ФЕНОМЕНІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Уалтаева Алтын Слямқайдаровна¹, Марғұлан Аида Серікқызы^{2*},
 Омарова Гүлнар Әлімбекқызы³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
 (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
 Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, жетекші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
 (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
 PhD-докторант, ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@mail.ru

*Корреспондент автор

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
 (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
 Магистр, ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-0583-1113>. E-mail: Gulnara_78@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Уалтаева А.С., Марғұлан А.С., Омарова Г.А., 2024

Аңдатпа. *Kipisce.* Мақалада XX ғ. 20–30 жылдардағы қазақстандықтардың күнделікті өмірінің әлеуметтік-мәдени келбетін қалыптастыру мәселелері қарастырылған. Бұл ауқымды қайта құрулар жас республиканың және оның тұрғындарының барлық инфрақұрылымына әсер етті. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – билікке экономикалық қайта құрулармен қатар сауатсыздықпен, надандықпен күресу, білім деңгейін көтеру, жаңадан қалыптасқан қоғамның мәдениетін бір мезгілде дамыту үдерісін көрсету болды. Салынып жатқан өнеркәсіп орындары мен темір жолдар үшін дайындалған мамандар, инженерлер, жұмысшылар, оқытуға мұғалімдер қажет болды. Революцияға дейін негізінен көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқы билікке бағынып, белгілі бір аумаққа қоныстануға мәжбүр болды. *Нәтижелер.* Соның нәтижесінде билік тарапынан қабылданған шаралар сауатсыздықпен күресудің мықты анағұрлым ұйымдасқан жүйесін құруға, жаңа кеңестік мәдениет пен күнделікті өмірге қатысты денсаулық сақтау орталықтары мен идеологиялық насихат жұмыстарын жүргізуге қалай ықпал еткені көрсетілді. *Қорытынды.* Республика үшін маңызды болған социалистік әлеуметтік-мәдени реформалар жаңа рухани келбеттің қалыптасуына ықпал етті, ең бастысы осы жылдардағы қаншама дағдарыстарға қарамастан мәдениетте, әсіресе қала мәдениетінде ұлттық салт-дәстүр, тіл, әдет-ғұрып және т.б. сақталып қалды.

Түйін сөздер: Қала халқы, Қазақ АКСР, мәдениеттің дамуы, әлеуметтік қайта құрулар, сауатсыздықты жою, Мемлекеттік көпшілік кітапханасы, денсаулық сақтау, театр

Алғыс. Ғылыми мақала «XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстан қалалары әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде: этно-демографиялық және әлеуметтік-мәдени дамуы»

гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP19678056).

Дәйексөз үшін: Уалтаева А.С., Маргулан А.С., Омарова Г.А. XX ғасырдың 20–30 жж. Қазақстан дамуының әлеуметтік-мәдени феноменін қалыптастыру // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 478–491 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_478-491

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНА РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА В 20–30-Х ГГ. XX ВЕКА

Уалтаева Алтын Слямкайдаровна¹, Маргулан Аида Сериковна^{2*},
Омарова Гульнара Алимбековна³

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD-докторант, научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@mail.ru

*Корреспондирующий автор

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Магистр, научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-0583-1113>. E-mail: Gulnara_78@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Уалтаева А.С., Маргулан А.С., Омарова Г.А., 2024

Аннотация Введение. В статье рассмотрены вопросы формирования социокультурного облика казахстанской повседневности в 20–30-х гг. XX века. Эти масштабные преобразования касались всей инфраструктуры молодой республики и ее населения. *Цель и задачи исследования.* Целью исследования было показать процесс как наряду в экономических преобразованиями, властям необходимо было бороться с неграмотностью и невежеством, повышать уровень образования параллельно развивать массовую культуру вновь образованного общества. Для строившихся промышленных предприятий, железных дорог необходимы были обученные специалисты, инженеры, рабочие, а для подготовки нужны были учителя. Казахское население, до революции в основном занимавшееся кочевым скотоводством, в процессе проведения реформ вынуждены были подчиняться властям и оседать на определенной территории. *Результаты.* В результате было показано как предпринятые меры властей способствовали построению феноменальной более организованной системы борьбы с неграмотностью, пунктов охраны здоровья и идеологической пропаганды в отношении новой, советской культуры и повседневной жизни. *Вывод.* Важные для республики социалистические социально-культурные реформы способствовали становлению нового духовно-нравственного образа, феноменально же то, что несмотря на все пережитые в эти годы кризисы, сохранены были и приумножены национальные традиции, язык, обычаи и др. в культуре, особенно городской.

Ключевые слова: городское население, Казахская Автономная Социалистическая Советская республика, развитие культуры, социальные преобразования, ликвидация неграмотности, Государственная публичная библиотека, здравоохранение, театр

Благодарность. Статья подготовлена в рамках проекта ИРН AP19678056 «Города Казахстана в 20-30-х гг. XX века как социокультурный феномен: этно-демографическое и социально-культурное развитие».

Для цитирования: Уалтаева А.С., Маргулан А.С., Омарова Г.А. Формирование социокультурного феномена развития Казахстана в 20–30-х гг. XX века // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 478–491. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_478-491

Введение

В 20-е годы XX века – это период огромнейших преобразований в социально-политическом и культурном направлении вновь образованной страны. Во всех ее концах несмотря на то, что еще продолжалась гражданская война, начинались новые свершения во благо человека, всецело поддерживающего новую власть.

Ярким социокультурным феноменом развития стали города и городская культура Казахстана этого периода. Если рассмотреть исследуемый период, то официальное название республики в документах, отложившийся в архивах Киргизская Автономная Социалистическая Советская республика, с 1925 года Казакская АССР, в феврале 1936 году переименована в Казахскую АССР, в декабре того же года в Казахскую Советскую Социалистическую республику.

Новая власть стала строить новое государство в Казахстане, безжалостно ломая привычный социокультурный и хозяйственный уклад местного населения. Ставились задачи индустриализации и коллективизации, а это строительство промышленных объектов на месте добычи полезных ископаемых, связывающих их сети железных дорог, для экономического обеспечения укрупнение сельского хозяйства, а для этого обязательным условием стало оседание коренного населения. Кроме того, при оседлости властям легче было проводить грандиозные планы по ликвидации неграмотности, профессиональной подготовки кадров, борьбы с многочисленными заболеваниями, вакцинацией населения и др.

По-новому начал складываться и повседневный быт казахстанцев, менялась идеология и внутренний мир. Приверженность к религии необходимо было властям заменить новыми советскими культурами, через образование, библиотеки, театры и т.д.

Таким образом уже к концу 1930-х годов мы видим феноменальные преобразования в социально-культурном плане, рост уровня образованности всего населения, особенно женщин-казашек как начального, так и средне-специально и высшего образования. Открыты библиотеки, функционируют театры и другие центры досуга.

Материалы и методы

Источниками исследования послужили материалы Центрального государственного архива Республики Казахстан, исследуемые в рамках научного проекта «Города Казахстана в 20–30-х гг. XX века как социокультурный феномен: этно-демографическое и социально-культурное развитие». Исследование базируется на использовании исторического, историко-системного методов и системного анализа.

Использование исторического метода способствовало осмыслению прошлого через поиск корней всех явлений. Ф. Бродель убеждал, что необходимо учитывать экономические и географические факторы при анализе исторического процесса. Все преобразования в политическом и социокультурном плане нужно оценивать с точки зрения исторических особенностей того периода (Бродель, 1994).

Применение историко-системного метода позволило определить исторические события как единое целое и понять многие причины необходимости кардинальных преобразований в культурном облике, существовавшем до революции в Казахстане, ни в коем случае, не считая дореволюционную повседневность отсталой или несовершенной, на основе научных методов показываем вводимые новые культурные установки, которые для казахстанцев стали основой дальнейшего развития и становления современной национальной культуры.

Системный подход в теоретическом аспекте послужил получению новых знаний об истории казахстанской культуры в начале XX века, в практическом - дал возможность проанализировать этапы обновления социально-культурного облика как городского, так и сельского населения республики.

Обсуждение

Изучение степени развития казахстанского общества, в том числе и его социокультурного облика началось еще в советский период. Тогда для эффективного индустриального строительства и решения базисных проблем урбанизации необходимо было бороться с неграмотностью, повышать социально-культурный уровень общества.

Исследователи Казахстана уделяли огромное внимание изучению этой проблематики. Но не все труды по культурному строительству в 1920–1930 годы были однозначны.

С.Н. Покровский, А.Н. Нусупбеков и В.Ф. Шахматов в 1957 г. в статье «Историческая наука в Казахстане в советский период», считали, что «...история культурной революции в Казахстане почти не изучена, нет ни одной монографической работы посвященной этой проблеме» (Покровский, Шахматов, Нусупбеков, 1957).

В 1960 году эти же авторы отметили некоторые работы по истории культуры Советского Казахстана, изданные в 1950-е гг. (Покровский, Шахматов, Нусупбеков, 1960).

Огромную лепту с точки зрения нового подхода творческого анализа вопросов культурного строительства внес Р.Б. Сулейменов. На основе научного исследования предложил свою периодизацию происходивших культурных процессов в Казахстане. Исследуемый авторами период, ученый относил к первому этапу культурной революции, и в 1930-е годы считал достигнуты еще недостаточные положительные результаты (Сулейменов, 1967).

Большой вклад в разработку научной историографии культурной революции в СССР внесла профессор Л.М. Зак, которая в своих работах классифицировала основные этапы становления духовной жизни не только в советском обществе, но и национальной историографии (Зак, 1987: 221–235).

Т. Рыскулов много сделал для пропаганды и разъяснения в Казахстане ленинских идей культурной революции (Рыскулов, 1925), большой интерес для исследователей истории культуры представляют работы У. Джандосова и И. Кабулова, в которых в острой полемической форме ставились актуальные вопросы национально-культурного строительства в Казахстане, так же А. Канапин изучал вопросы культурного строительства (Канапин, 1964). Огромную работу по изучению культурного строительства проводили ученые Академии наук КазССР и Института истории им. Ч.Ч. Валиханова (Нусупбеков, 1978; Тулепбаев, Янулов, 1990; Козыбаев, Алдажуманов, 1997) и др.

Ж.Б. Абылхожин открыл новую веху исследования в казахстанской науке, когда затронул сферу трансформации советского общества Казахстана в потоке политических и экономических и культурных процессов через призму истории. (Абылхожин, 1991: 240). Широко исследована Н.Алимбаев, М.С. Мукановым и Х.Т. Аргынбаевым казахская этнография и особенно традиционная культура жизнеобеспечения (Алимбай, Муканов, Аргынбаев, 1998), В.З. Галиев исследовал вопросы функционирования библиотек (Галиев, 2015).

Учебное пособие группы ученых под руководством Н.Э. Масанова по истории и культуре, написано на основе аутентичных и репрезентативных исторических источников Масанов, 2000), работа А.К. Жумадила посвящено культурным процессам в 1920–1930 годы (Жумадил, 2019). Развитие культурных процессов в Северном Казахстане показаны К.Е. Орынбаевой на основе исследованных материалов Северо-Казахстанского и Костанайского государственного архива, приводятся данные по формированию сети образовательных учреждений в регионе (Орынбаева, 2012: 72–76). Р.С. Буктугутова и Р.Ж. Кобырова рассмотрели динамику развития культуры в Казахстане в 20–30-е годы XX в., акцентировав внимание на вопросах борьбы с неграмотностью и развитию литературы и

искусства (Буктугутова, Кобырова, 2021).

В современной как зарубежной, так и казахстанской историографии огромное количество трудов посвящено развитию казахстанской культуры. Эти вопросы всегда были и остаются важными в истории нашей республики, но мы не ставили задачу дать подробный анализ всем исследованиям, так как в статье показали лишь малую часть становления социально-культурного процесса на основе только некоторых архивных материалов. Более развернутая историография будет дана в следующих публикациях.

Результаты исследования

Успешный ход социалистической реконструкции хозяйства республики ставит перед Казахстаном в 1920–1930 годы задачу необходимости усиления темпов в деле подготовки кадров. При этом необходимо было завершить поголовное оседание казахского населения на базе индустриализации края, дальнейшего развития и укрепления социалистического сектора хозяйства и на базе крупных технико-экономических мероприятий по освоению новых огромных площадей пустынь и полупустынь (ЦГА Ф. 30. Оп. 2. Д. 581. Л. 25). В основном население состояло из сельского, горожан на 1920 год было небольшое количество от общей численности населения, около 10 % (таб. 1).

Таблица 1. Сведения о количестве населения Киргизской АССР в разрезе губерний и уездов на 1920–1921 гг. (ЦГА РК. Ф. 83. Оп. 1. Д. 25. Л. 23.)

[Table 1. Information on the population of the Kyrgyz SSR by provinces and counties for 1920–1921 (CSA of the Republic of Kazakhstan. F. 83. I. 1. C. 25. P. 23.)]

Оренбургско-Тургайская губерния				
Города	муж	жен	Всего	Общее количество
Оренбург	50 626	58 143	108 768	
Илек	5 340	56 610	10 930	
Орск	7 446	8 926	16 372	
Актюбинск	5 729	6 151	11 880	
Кустанай	-	-	22 704	
Иргиз (присодинен к Орску)	751	622	1373	
Тургай	408	331	739	
Темир	1033	1 114	2137	
Всего			174 923	1 411 628
Уральская губерния				
Уральск	14 338	18 797	33 132	
Илек	1 916	2 626	4 542	
Джамбе-Ата	802	141	1 513	
Калмыков	709	814	1 583	
Уиль	650	480	1 130	
Всего			41 930	420 927
Букеевская орда				
Степной	-	-	1 746	
Урда	1059	965	2024	
Всего	-	-	3770	209 451
Семипалатинская губерния				
Каркаралинск	-	-	3 425	
Семипалатинск	22 395	21 574	43 969	
Усть-Каменогорск	-	-	12 654	
Павлодар	6 786	6 733	13 519	
Зайсан	-	-	8 320	
Кокпекты	-	-	[?]	
			81 472	1 054 008
Акмолинская губерния				
Омск	-	-	140 000	
Петропавловск	-	-	50 000	
Акмолинск			19 000	
			217 000	1 355 500

В июне 1920 г. была создана чрезвычайная комиссия по ликвидации неграмотности, 26 июля 1921 г. ЦИК КАССР принял постановление о привлечении к работе по борьбе с неграмотностью лиц в возрасте от 16 до 51 лет имевших образование. Уже в октябре 1920 г. создан Народный Комиссариат просвещения КАССР²¹ г., который работал по трем направлениям: школьный, внешкольный и охрана детства. Особое внимание уделялось образованию девушек в женотделах, в том числе казашек (Постановление, 1921).

В течении двух десятилетий многие проблемы культурных преобразований оставались актуальными. В переписке Наркомпроса КАССР с райкомами отмечалось: «В Казахстане основной бедой в деле подготовки кадров из коренного населения является чрезвычайным слабо развитая сеть повышенного обучения (7 летка). Достаточно сказать, что по данным в группах обучалось около 1 800 человек. По данным Наркомпроса 7-летку в текущем году окончило 200 ребят казаков.

Запланировано увеличение охвата детей до 10 000 человек. Одновременно Наркомпрос считал необходимым увеличить до 25 тысяч человек, введя обязательно обучение в ауле в объеме 7-летки для всех, окончивших 4-х летку (ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 2 Д. 291. Л. 6).

Чтобы осуществить выполнение декрета КазЦИКа об обязательной ликвидации неграмотности к 1 октября 1932 года необходимо было в 1930–1931 году обучить 655 тысяч человек неграмотных, из них казахов должно было быть 80 %, т.е. 525 тысяч человек. Планировалось также обеспечить контингент учебниками. Поэтому было принято решение выпустить 10 книг для чтения малограмотных (ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 2. Д.291 Л. 288).

Кроме процесса ликвидации неграмотности, уже к 1930 году встал остро вопрос профессиональной подготовки кадров, как для городского, так и сельского населения. Руководством края принимается решение открытия педагогического техникума в Иргизе, научно-исследовательских институтов под Алматы по местному скотоводству и овцеводству, организации в г. Алматы ВТУЗ типа политехникума с контингентом 80 человек на основе Алматинского строительного техникума.

Колоссальный рост строительства в общественном секторе сельского хозяйства требует инженерно-технических сил в особенности среднего персонала. Но очевидно, что существует недостаток кадров и особенно преподавателей-специалистов.

И тем не менее, были изысканы возможности организовать в Казахстане базы по открытию техникумов с сельскохозяйственным направлением, промышленному строительству, особенно молодежи коренного населения. Руководством страны было поручено строительство акушерского техникума в с. Мартук Актюбинской области, и г. Актюбинск, открытию техникума, где будут готовиться специалисты по борьбе с вредителями сельского хозяйства при Талгарском отделении (ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 2. Д. 288. Л. 8, 23).

Борьба с неграмотностью проводилась в Казахстане повсеместно. Эту работу активно проводили государственные, кооперативные и другие общественные организации, а также велся строгий материально-финансовый учет, направленных средств. Большую работу проводило общество «Долой неграмотность», которое мобилизовало общественность к добровольной массовой работе по ликвидации неграмотности.

К началу 1930 годов уже были видны качественные результаты проведенных реформ и работы на местах. На 1 января 1931 года процент неграмотности среди казаков снижен до 63 % против 95 % 1930 года (среди узбеков 63 %, уйгур 65 %, прочих 30 %). Некоторые районы подошли вплотную к ликвидации неграмотности.

Для улучшения показателей и более полного охвата неграмотного населения в более кратчайший срок было принято постановление Совета Народных Комиссаров РСФСР от 27.VIII.1931 г. Президиум ЦИКа и Совет народных Комиссаров КАССР о введении всеобщего обучения неграмотного трудящегося населения в городе, ауле и деревне на территории КАССР в возрасте от 15–50 лет. Здесь же ставилась задача завершить полную ликвидацию неграмотности среди рабочих промышленных предприятий новостроек совхозов (ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 2. Д. 288, Л.70.).

И конечно, для эффективности борьбы в повышении образовательного и культурного уровня казахстанцев необходимы были полноценные библиотеки. В республике был объявлен и проводился библиотечный подход, имеющий целью придать библиотечной работе политическое значение и такой же общественный размах, что и ликвидация неграмотности (ЦГА РК. Ф. 30-Р. Оп. 2. Д. 584).

Но отмечалось, что местные организации продолжают недооценивать библиотечное дело, имеют место факты перебросок библиотек из лучших в худшие помещения. Семипалатинская городская библиотека в июле 1929 года была выселена из занимаемого ею помещения в бывший магазин ЦРК вследствие этого библиотека была закрыта на 8 месяцев. Кустанайская городская библиотека в течение всего 1930 года совершила 4 переезда из одного помещения в другое. Павлодарская - была выселена из помещения и не работала больше 6-ти месяцев. В Акмолинске библиотека превращена в свалочную яму. Подобной участи подверглись почти все бывшие окружные библиотеки. «Переброски библиотек дезорганизующие работу за последнее время не приостанавливаются и могут принять угрожающие размеры» – говорилось в сводках (ЦГА РК. Ф. 30-Р. Оп. 2. Д. 584. Л. 2.).

17 июня 1929 года было принято Постановление Совета народных комиссаров КАССР, что к 1930 году в ознаменование десятилетия КАССР и принимая во внимание потребность в создании национальной государственной библиотеки как одного из центров растущей культуры, национальной по форме и социалистической по содержанию потребность в сборе и организованном использовании научных книг по всем отраслям знания в интересах мобилизации масс на выполнение планов социалистического строительства и развития научно-исследовательского дела КАССР. В целях необходимости в сборе, хранении и библиографической обработке всей печатной продукции Президиум ЦИК Советов КАССР постановил:

1. Организовать в г. Алма-Ате Государственную публичную библиотеку КАССР, состоящую при ЦИК Советов КАССР на правах национальной библиотеки и государственного книгохранилища КАССР.

2. Казахстанскую книжную Палату ликвидировать, передав весь книжный фонд ее функции и установленный для нее обязательный экземпляр печатной продукции в ГПБ.

3. Возбудить ходатайство перед ЦИК Советов РСФСР и СССР о предоставлении ГПБ полного комплекта обязательного экземпляра печатной продукции РСФСР и СССР с прекращением выдачи по частям обязательного экземпляра другим библиотечным учреждениям КАССР, а также права бесплатной пересылки произведений печати на территории последней.

4. Возбудить ходатайство перед НКП РСФСР о выделении в порядке национального размежевания, части специальных фондов и дублетов Средне-Азиатской государственной библиотеки в ГПБ КАССР и перед Всесоюзной Академией наук – о снабжении ее всей имеющейся литературы о Казахстане.

6. Книжные фонды фундаментальной библиотеки бывшего КазГУ (ныне КазПИ) за исключением учебников, учебно-вспомогательной литературы и специальной литературы, необходимых для кабинетных библиотек, передать ГПБ КАССР.

7. Библиотеку «Общества изучения Казахстана» передать безвозмездно ГПБ, сохранив за обществом изучения Казахстана право распоряжения его собственными изданиями с организацией в составе ГПБ мощного научно-исследовательского кабинета краеведения.

8. Здание, занимаемое ГПБ КАССР временно закрепить за ней, предложив СНК КАССР включить в план капитального строительства постройку специального здания для этой библиотеки в течение 1932 и 1933 годов.

9. Предложить Алма-Атинскому горсовету организовать в 2-х месячный срок ЦГБ массового пользования и специальную детскую библиотеку с передачей в эти библиотеки фондов массовой литературы, учебников, детской книги и т.д. из ГПБ КАССР.

10. Предложить ГПБ представить в Президиум ЦИК Советов КАССР к 15 марта план развертывания библиотеки и смету расходов на 1931 год (ЦГА РК. Ф. 30-Р. Оп. 2. Д. 584. Л. 7.).

Правила внутреннего распорядка и правила пользования книжными фондами и прочими материалами Государственной публичной библиотеки исходили из принципа общего и бесплатного пользования библиотекой. Библиотека должна была строиться по типу Публичной библиотеки СССР им. В.И. Ленина.

С 1931 г. в г. Алматы функционировала Государственная публичная библиотека, библиотечный центр, государственное книгохранилище и национальная научная библиотека Казахстана. ГПБ получала обязательный экземпляр печатной продукции РСФСР. Но комплектование библиотеки все же было неполным. Не пополнялись фонды печатной продукцией смежных братских республик.

Особенно ценным было бы получение печатной продукции Киргизской АССР передовой республики Средней Азии. В связи с этим Совет Народных Комиссаров и Комиссариат Просвещения КАССР ходатайствует – О предоставлении Государственной публичной библиотеке КАССР обязательного экземпляра печатной продукции Киргизской АССР (ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 2. Д. 288. Л. 93.).

Обязательным экземплярам присваивалось значение архивных экземпляров, организовано в составе последней соответствующие архивное хранилище, в котором должно храниться любое произведение печати КАССР в количестве от 1 до 3х экземпляров. Передаче в ГПБ подлежали и архивы рукописей.

Передавалось и в ГПБ конфискованное книжное литературное имущество деятелей Алаш орды и прочих антисоветских партий, а равно и всех полуфеодальных, кулацко-байских и духовно элементов, репрессированных по линии ГПУ и судебных органов, руководствуясь этой мерой присвоить за Государственной публичной библиотекой право бесплатного изъятия из всех ведомств организации и культурных учреждений на территории КАССР. (ЦГА РК. Ф. 30-Р. Оп. 2. Д. 584. Л. 17).

Следующим этапом в деле ликвидации неграмотности и повышения культурного уровня населения республики было создание детских библиотек. Активное участие в этом вопросе отводилось ГПБ (ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 2. Д. 283. Л. 13). К 1934 году количество библиотек значительно возросло по всему Казахстану, как в городской, так и сельской местности (таб. 2).

Таблица 2. Библиотеки. Сеть книжных фондов на 1 октября 1934 года (Ф. 698. Оп. 23. Д. 1. Л. 272)
[Table 2. Libraries. The network of book collections on October 1, 1934 (F. 698. I. 23. C. 1. P. 272)]

Области Округа	Всего			Город			Село		
	Библ и отек	В них книг		Библ и отек	В них книг		Библи отек	В них книг	
		Абсо лютно	В сред- нем на одну библи отеку		Абсо лютно	В сред- нем на одну библи отеку		Абсо лютно	В сред- нем на одну библи отеку
Казахская АССР в том числе:	1115	3033063	2720	568	2532082	4458	547	500981	916
Актюбинская	145	268279	1850	63	187936	2983	82	80343	980
Алма-Атинская	77	111639	1449	60	75117	1219	17	38522	2266
г. Алма-Ата	132	1165028	8826	115	1138372	9881	17	28656	1686
Восточно- Казахстанская	165	437845	2654	80	376261	4703	85	61584	725
Западно- Казахстан- ская*	104	255651	2458	46	224167	4873	58	31484	543
Карагандин ская	352	406709	1155	118	198463	1682	234	208246	890
Южно- Казахстан- ская	123	364078	2959	82	319492	3896	41	44586	1087
Каркаралински й округ	17	23834	1402	4	33274	4069	13	7560	582

* без города Гурьева

В соответствии с общими огромными достижениями всего Советского союза в деле социалистического переустройства страны, растет и развивается республика. Строились новые крупные промышленные объекты, развилась местная промышленность, росла численность городского населения.

Одним из факторов на фоне общекультурного строительства и национального возрождения Казахстана являлось построение нового здания Казахского государственного театра (ЦГА РК. Ф. Р-30. Оп. 2. Д. 582. Л. 1).

Центральный Исполнительный Комитет и Совет народных Комиссаров КАССР постановил обеспечить постройку в 1931 г. в г. Алма-Ата нового здания Казахского национального государственного театра, кроме того открытие с осени 1931 г. в г. Алма-Ате Казахского музыкально-драматического техникума и обеспечения его комплектование из рабочих, батрацко-бедняцких и колхозных слоев казахского населения.

Театр стал местом воспитания населения особенно в городах, в сельские местности выезжали труппы. По мнению руководства республики, они способствовали созданию новой культуры, национальной по форме и социалистической по содержанию. Артистов и режиссёров театра поощряли, подготовка специалистов осуществлялась в центральных городах РСФСР.

Кроме культурного образования и досуга, конечно, необходимо было государству заботиться и о здоровье населения.

До революции, царское правительство построило скудную ветвь лечебных учреждений и то только в мещанско-чиновничьих городах, станицах русского казачества, в местных выдворения переселенцев на внутренней России, больниц было 93 с 1 666 коек, врачебных пунктов 96 и 196 врачей. Коренное же население не вызывало никаких забот со стороны властей.

Степень заболеваемости казахского населения не учитывалась, свирепствовали туберкулез, венерические болезни, чума, оспа и всевозможные кожные заболевания, была высока детская смертность.

За годы гражданской войны и голода в Казахстане разрушена даже эта жалкая сеть лечебных учреждений и вплоть до 1925 года органы здравоохранения восстанавливали разрушения и не имели возможности приступить к организации и строительству новых медико-санитарных учреждений, особенно среди сосредоточения казахского населения.

И только с 1925 года началось обследование заболеваемости казахского населения. С этой целью работало 4 подвижных врачебных отряда, к 1926 – 6, и к 1927 – 5 отрядов. В результате были получены ценные данные о заболеваемости казахского населения, ломался стереотип религиозности в отношении к научной медицине, начало появляться доверие к врачам.

Однако, строить хоть маломальскую здравоохранительную систему на подвижных отрядах было невозможно. Руководство республикой понимало, что необходимо комплексно решать эту проблему.

В 1927 году начинает организовываться постоянная неподвижная сеть здравоохранения в казахской степени. Задача эта облегчилась благодаря строительству культурных пунктов в казахских районах в виде комплекта культурных административно-хозяйственных учреждений – школа с интернатом, амбулаторно-больничный участок, агропункт, ветеринарный пункт, кооперативы, районные административные учреждения.

В 1931 году в районах с преобладанием казахского населения было 44 больниц, 618 коек. Самостоятельных врачебных амбулаторий – 61, 96 фельдшерских пунктов, 2 венерических пункта, 11 ОММ консультаций, 11 аптек.

В 25 смешанных районах медицинская сеть состояла из 36 больниц, в казахских аулах – 4 (615 коек), 23 самостоятельных врачебных амбулаторий, из них в аулах – 8, 112 фельдшерских пунктов.

И тем не менее, в начале 1930-х годов, медицинских работников, особенно из числа коренного населения было недостаточно, всего 30–35 человек. Хотя и функционировало

8 специализированных техникумов, но они только начали комплектоваться, из них только Уральский медицинский техникум давал ежегодные выпуски. Медицинский институт в г. Алматы был открыт только в апреле 1931 г.

Для решения существующих проблем, с целью укомплектования в будущем кадров медицинских работников среди коренного населения, во всех техникумах и медицинских институтах было введено правило приема не менее 60 % казахов и 10 % восточных национальностей (ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 2. Д. 603).

В самом же городе Алматы в 1931 году принимались меры по ликвидации эпидемии оспы, путем проведения поголовной вакцинации и ревакцинации непривитых, усиливалась борьба с малярией. Эпидемическое состояние города было угрожающим. За первое полугодие зарегистрирован сыпной тиф – 41 случай, оспа натуральная 62 случая, скарлатина – 66 случаев, корь – 702 случая. В отношении брюшного тифа город переживает второй год подряд эпидемию (ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 2. Д. 603. Л. 57).

Всем известно, что почти все алматинцы пользуется питьевой водой из арыков. Многочисленные исследования арычной воды показали наличие кишечной палочки в одной сотой кубического сантиметра.

Для того, чтобы городу дать здоровую воду необходимо было на месте забора воды из головного арыка, срочно установить простейший фильтр из гальки и песка, оборудовать меры по хлорированию.

В докладной записке в СНК РСФСР отмечалось, что отбросы вывозятся куда попало в следствие чего в городе образовалось ряд примитивных свалок, служащих источником заражения. Самая крупная и опасная находилась по дороге на аэродром, санитарно-гигиеническая работа в городе поставлена слабо, работа лабораторий неудовлетворительная.

Для проведения всей санитарной работы на городской территории по нормам, утвержденным СНК РСФСР, как минимум должно быть 13 монетарных врачей, столько же помощников санитарных врачей, 5 оспопрививателей, 5 дезинфекторов и соответствующий транспорт. Санитарной организацией и задачей Городского отдела здравоохранения было скорейшее укомплектование специалистами-санврачами (ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 2. Д. 603. Л. 61).

Очень скудной оставалась сеть учреждений по охране материнства и младенчества, состояла из двух консультаций с пятью детскими приемами и тремя женскими. Молочная кухня обслуживала только 10 % детей, а ясли всего 4 %.

Бурное вовлечение женского труда в производство требовало и увеличения количество мест в ясли. Требовалось чрезвычайное расширение детских консультаций и молочной кухни.

Родильная помощь также была недостаточной, обслуживала только 50 процентов, нуждающихся в ней. Для детской комнаты отведена только 1 небольшая палата, в которой размещено 10 детских коек, в каждую койку клали по 4 ребенка, что противоречило всем санитарным нормам и условиям. Для нормального обеспечения нужно минимум 100 коек, при условии организации родильного дома вне пределов обычных больниц.

При наличии 13 000 учащихся без учета техникумов и вузов, 4 действующих врача не могли проводить работу удовлетворительно, так как нормальная нагрузка на врача была увеличена на 200 %.

Диетическое питание в городе совершенно отсутствовало, необходимо было открыть детские столовые.

Больничная помощь, обеспеченность трудящихся койками также была недостаточной, ежедневно были отказы в приеме на стационарное лечение.

Психиатрическая больница на 40 штатных коек была всегда переполнена и находилась в непригодном помещении с окнами, выходящими прямо на улицу, что было крайне неудобно для больных и для населения.

Ввиду всех этих проблем, новое больничное строительство было необходимо для города Алматы (ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 2. Д. 603. Л. 63–64).

Положение с внебольничной помощью обстояло еще хуже. Специальных зданий для

амбулаторий не было. Все они располагались в непригодных и несоответствующих своему назначению помещениях. Особенно тяжелое положение с физио-рентгеновской терапией. При огромном спросе на эти виды лечения и при отказе иногородних лечебных учреждений в приеме этих больных, последние оставались совсем без лечения. Городской отдел здравоохранения имел огромную рентгеновскую аппаратуру, полученную из заграницы в 1930 году, но оказывать исследование горожанам не было возможности из-за отсутствия помещения.

Так же остро стоял вопрос укомплектования специалистами вследствие жилищного кризиса, многие врачи не имели жилья, и это являлась одной из причин значительной текучки медперсонала.

В вопросе проведения коренизации и казахизации, продолжали приниматься определенные меры, но они были недостаточными. По всем крупным лечебным учреждениям были созданы курсы по изучению казахского языка специалистов европейской национальности. Но результаты этих курсов были неудовлетворительными. Местные власти и руководители медицинских учреждений не могли качественно организовать эту работу, мало уделяли внимание этому вопросу. В результате не были сгруппированы ни курсы, ни изучение казахского языка в них.

Для подготовки ясельных работников из казашек были созданы курсы, на которых обучалось 8 казашек (ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 2. Д. 603. Л. 67).

В конце 1931 года, в выписке из протокола заседания КазЦИК дана информация о работе в республике 196 больниц (5 452 койки), 621 врачебных амбулаторий, 475 фельдшерских пунктов, 50 консультаций с общим количеством врачей 1 100 человек.

Особенно неудовлетворительно дело состояло в районах с кочевым населением. Из 72 районов, 35 не имели врачебной помощи и 5 районов не имели даже фельдшерских пунктов (ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 2. Д. 603. Л. 47).

Ввиду огромного дефицита врачебных кадров к 1932 году было выделено не менее 500 врачей из других частей РСФСР. Стояла задача открыть в Казахстане 2 медицинских вуза – в Уральске и в Семипалатинске. Кроме того, были поставлены на учет кадры, в частности, казахи, закончившие вузы за счет КАССР, но работающие вне Казахстана (ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 2. Д. 603. Л. 53). Строго соблюдался запрет горсоветам использовать больничные здания не по прямому назначению.

Заключение

Таким образом, в 1920–1930 годы активно шла работа по улучшению социально-культурного уровня повседневности казахстанского населения. Именно в этот период в результате огромных усилий в борьбе с неграмотностью и владением русского языка, заложены основы средне специального и высшего образования. Избы-читальни, красные юрты постепенно формировали основу для строительства публичных и детских библиотек, не оставались без внимания театры и др. формы досуга.

На первый план наряду с образованностью были поставлены и вопросы здравоохранения. Активно пропагандировались вопросы внедрения гигиенических навыков среди коренного населения, путем широкого развертывания строительства бань, прачечных, столовых, и простейших дезинфекционных установок во всех точках оседания. С этой же целью существовавшие до 1929 года подвижные врачебные отряды, которые обслуживали кочующее население расформировали в службу скорой медицинской помощи. Так как их работа была недостаточной в местах плотного проживания населения были построены современные поликлиники и больницы.

Огромные усилия были приложены по созданию нового направления культуры в форме Государственного театра, в постановках которого, нужно было показать воочию национальную культуру, но в современных на тот период реалиях социалистического строительства.

Все эти мероприятия, проводимые комплексно по всей республике, поднимали жизненный уровень населения, города становились более привлекательными для проживания, становились центрами развитого образования, здравоохранения и культурного роста.

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстана

Sources

CSA of RK — Central State Archive of Republic Kazakhstan

Литература

Абылхожин, 1991 — *Абылхожин Ж.Б.* Традиционная структура Казахстана: Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930 гг.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 240 с.

Алимбай и др., 1998 — *Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х.Т.* Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. Алматы: Ғылым, 1998. 349 с.

Буктугутова, Конырова, 2021 — *Буктугутова Р.С., Конырова Р.Ж.* Развитие культуры Казахстана в 20–30-е гг. XX века (некоторые аспекты). Наука и реальность, 2021. № 2(6). С. 116–120.

Галиев, 2015 — Галиев В.З. Библиотеки и культурная жизнь Казахстана в XX – начале XXI веков. Алматы: Атамұра, 2015. 159 с.

Жұмаділ, 2019 — *Жұмаділ А.Қ.* XX ғасыр 1920-30 жылдардағы Қазақстандағы мәдени процестер. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 137 б.

Зак, 1987 — *Зак Л.М.* К проблеме истории и историографии международных культурных связей СССР // Вопросы истории и историографии социалистической культуры. М.: Наука, 1987. С. 221–235.

Канапин, 1964 — *Канапин А.* Культурное строительство в Казахстане (1953–1963 гг.). Алма-Ата: Казахстан, 1964. 365 с.

Козыбаев, Алдажуманов, 1997 — *Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С.* Тоталитарный социализм: реальность и последствия. Алматы.: Ғылым, 1997. 111 с.

Масанов и др., 2000 — *Масанов Н.Э. и др.* История Казахстана: народы и культуры: Учеб. Пособие. Алматы: Дайк-Пресс, 2000. 608 с.

Нусупбеков, 1978 — *Нусупбеков А.Н.* Наука советского Казахстана. Алма-Ата: Ғылым, 1978. 231 с.

Орынбаева, 2012 — *Орынбаева К.Е.* Изменения в культурной сфере Северного Казахстана в 20–30 годы XX века. // Современная высшая школа: инновационный аспект, 2012. № 4. С. 72–76.

Покровский и др., 1957 — *Покровский С.Н., Шахматов В.Ф., Нусупбеков А.Н.* Историческая наука в Казахстане в советский период // Наука в Казахстане за сорок лет советской власти. Алма-Ата: Ғылым, 1957. С. 566–569.

Покровский и др., 1960 — *Покровский С.Н., Шахматов В.Ф., Нусупбеков А.Н.* Наука Советского Казахстана. 1920–1960 гг. Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1960. 576 с.

Постановление ЦИК КССР, 1921 — *Постановление ЦИК КССР* от 26 июля 1921 г. о мобилизации всего грамотного киргизского населения для борьбы с безграмотностью. Официальный интернет-портал. [Электронный ресурс]. URL: <https://myaktobe.kz/archives/37430> (дата обращения: 16.02.2024).

Рыскулов, 1925 — *Рыскулов Т.Р.* Революция и коренное население Туркестана. Ч. 1. 1917–1919: (сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов). Ташкент: Узбекское гос. изд-во, 1925. 218 с.

Тулепбаев, Янулов, 1990 — *Тулепбаев Б.А., Янулов В.К.* Организация исторической науки и основные направления исследований // Историческая наука Советского Казахстана (1917–1960 гг.). Очерки становления и развития. Алма-Ата: Ғылым, 1990. 104 с.

References

Abylochin, 1991 — *Abylochin Zh.B.* Traditional structure of Kazakhstan: Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920–1930). Almaty: Gylym, 1991. 240 p.

Alimbay et al., 1998 — *Alimbay N., Mukanov M.S., Argynbayev H.T.* Traditional life support culture of Kazakhs. Essays of the theory and history. Almaty: Gylym. 1998. 349 p.

Bukugutova, 2021 — *Bukugutova R.S., Konyrova R.J.* Development of Kazakhstan's culture in the 20th–30s. XX century (some aspects). // Science and reality, 2021. No. 2(6). Pp. 116–120.

Galiev, 2015 — *Galiev V.Z.* Libraries and cultural life of Kazakhstan in the XX – early XI centuries. Almaty: Atamura, 2015. 159 p.

Kanapin, 1964 — *Kanapin A.* Cultural construction in Kazakhstan (1953–1963). Almaty, 1964. 365 p.

Kozybayev, Aldajumanov, 1997 — *Kozybayev M.K., Aldajumanov K.S.* Totalitarian socialism: reality and consequences. Almaty.: Gylyum, 1997. 111 p.

Masanov et al., 2000 — *Masanov N.E. et al.* History of Kazakhstan: Peoples and Cultures: Study. Manual. Almaty: Daik-Press, 2000. 608 p.

Nusupbekov, 1978 — *Nusupbekov A.N.* Science of Soviet Kazakhstan. Almaty: Gylym, 1978. 231 p.

Orynbayeva, 2012 — *Orynbayeva K.E.* Changes in the cultural sphere of North Kazakhstan in the 20–30 years of

XX century // Modern higher school: innovative aspect, 2012. 4. Pp. 72–76.

Pokrovsky et al., 1957 — *Pokrovsky S.N., Shahmatov V.F., Nusupbekov A.N.* Historical science in Kazakhstan in the Soviet period // Science in Kazakhstan for forty years of Soviet power. Almaty, 1957. Pp. 566–569.

Pokrovsky et al., 1960 — *Pokrovsky S.N., Shahmatov V.F., Nusupbekov A.N.* Science of Soviet Kazakhstan. 1920–1960. Almaty: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960. 576 p.

Resolution of the Central Executive Committee of the KSSR, 1921 — *Resolution of the Central Executive Committee of the KSSR of July 26, 1921 on the mobilization of the entire literate Kyrgyz population to combat illiteracy.* Official Internet portal. [Electronic resource]. URL: <https://myaktobe.kz/archives/37430> (access date: 02.16.2024).

Ryskulov, 1925 — *Ryskulov T.R.* Revolution and Indigenous Population of Turkestan. Vol. 1. 1917–1919: (collection of the most important articles, reports, speeches and theses). Tashkent: Uzbek state. Published, 1925. 218 p.

Tulepbaev, Yanulov, 1990 — *Tulepbaev B.A., Yanulov V.K.* Organization of historical science and basic directions of research // Historical science of Soviet Kazakhstan (1917–1960). Essays of Formation and Development. Almaty: Gylym, 1990. 104 p.

Zac, 1987 — *Zac L.M.* On the problem of history and historiography of international cultural relations of the USSR // Issues of history and historiography of socialist culture. M.: Science. 1987. Pp. 221–235.

Zhumadil, 2019 — *Zhumadil A.K.* XX Gasr 1920–30 zhyldardaǵy Kazakstandaǵy Maedi procester. Ohu Kuraly. Almaty, Kazak University, 2019. 137 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 2, pp. 492–506, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_492-506

FROM THE “KAZAK HORDE” TO THE “KIRGIZ STEPPE”: THE EVOLUTION OF UNDERSTANDING THE TERRITORY OF THE KAZAK KHANATE IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY (XVI – EARLY XX CENTURIES)

Ernar Mūrātūly Ujkenov¹, Bolat Qūdaibergenūly Smağūlov²

¹R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
 (29, Kurmangazy Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Cand. Sc (History), Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0003-2577-1373>. E-mail: e81g@mail.ru

²R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
 (29, Kurmangazy Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Cand. Sc (History), PhD (History), Scientific secretary for master's and doctoral studies
 <https://orcid.org/0000-0002-7323-0515>. E-mail: bolat_alemdar@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Ujkenov E.M., Smağūlov B.Q., 2024

Abstract. *Introduction.* The regular collection by Russian scientists, military personnel, travelers and other historical, geographical and ethnographic material on the Kazakh Khanate and its subsequent systematization, as well as the gradual strengthening of the power of the Russian Empire on its territory, led to a new understanding of the territorial space of the nomads. *Purpose of the article* is to trace the spatial perception of the territory of the Kazakh Khanate in Russian historiography of the 16th–early 20th centuries in connection with the final consolidation of the military-political and administrative power of the Russian Empire on it. *Results.* Based on an analysis of the content of the concepts of world and regional history of nomads in general and Kazakhs in particular, set forth by representatives of the intellectual circles of the empire, the authors of the article identified the main content of their views on the territories occupied by nomads. *Conclusions.* The authors came to the conclusion that the concepts of “appropriation” and “fragmentation” of Kazakh territories with their subsequent transformation into an ethno-geographical space devoid of political subjectivity emerged in Russian historiography of the pre-revolutionary period.

Keywords: Kazakh Khanate, Kazak Horde, “Kirgiz steppe”, Steppe region, “Siberian-Kirgiz steppe”, geopolitical concepts

Acknowledgements. The reported study article is part of project «ИРП BR 21882223 «Kazakh Khanate in the second half of the 15th – first half of the 18th centuries: ethnopolitical history and foreign policy».

For citation: Ujkenov E.M., Smağūlov B.Q. From the “Kazak Horde” to the “Kirgiz Steppe”: the evolution of understanding the territory of the Kazak khanate in Russian historiography XVI – early XX centuries // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 492–506. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_492-506

«ҚАЗАҚ ОРДАСЫНАН» «ҚЫРҒЫЗ ДАЛАСЫНА» ДЕЙІН: ОРЫС ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТЕРРИТОРИЯСЫН ҚАБЫЛДАУДЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ (XVI – XX Ғ. БАСЫ)

Ернар Мұратұлы Ужкенов¹, Болат Құдайбергенұлы Смағұлов²

¹Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты
(29, Құрманғазы көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0003-2577-1373>. E-mail: e81g@mail.ru

²Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты
(29, Құрманғазы көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), магистратура және докторантура жөніндегі
ғалым хатшы
 <https://orcid.org/0000-0002-7323-0515>. E-mail: bolat_alemdar@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Ужкенов Е.М., Смағұлов Б.К., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Орыс ғалымдарының, әскери қызметшілерінің һәм саяхатшыларының Қазақ хандығына байланысты тарихи, географиялық және этнографиялық материал жүйелі түрде жинап оны кейін жүйелеуі, сондай-ақ оның аумағындағы Ресей империясының күш-қуатының бірте-бірте нығаюы көшпелілердің аумақтық кеңістігі жайлы жаңа түсініктерді қалыптастырды. Мақаланың *мақсаты* XVI–XX ғ. бас кезеңіндегі хандықтың аумағындағы Ресей империясының әскери-саяси және әкімшілік билігінің толық нығаюын ескере отырып, орыс тарихнамасындағы Қазақ хандығының территориясын кеңістіктік тұрғыдан қабылдауын зерттеу болып табылады. *Нәтижелер.* Империяның зиялы қауым өкілдері жалпы көшпелілердің, соның ішінде қазақтардың да, баяндаған дүниежүзілік және аймақтық тарихы концепцияларының мазмұнын талдау негізінде мақала авторлары олардың көшпелілер мекендеген территорияға байланысты көзқарастарының негізгі мазмұнын анықтады. *Қорытындылар.* Авторлар революцияға дейінгі кезеңдегі орыс тарихнамасында қазақ жерінің саяси субъектілігі жоқ этноэтногеографиялық кеңістікке айналғанын көздейтін «меншіктеу» әрі «фрагменттеу» концепциясы қалыптасты деген қорытындыға келді.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Казак ордасы, «Қырғыз даласы», Дала өлкесі, «Сібір-Қырғыз даласы», геосаяси концепциялар

Алғыс. Осы мақала ИРН BR 21882223 «XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығы: этносаяси тарихы және сыртқы саясаты» ғылыми жобасын орындау аясында дайындалған.

Дәйексөз үшін: Ужкенов Е.М., Смағұлов Б.К. «Қазақ ордасынан» «Қырғыз даласына» дейін: XVI – XX ғ. бас кезеңіндегі орыс тарихнамасындағы Қазақ хандығы территориясын қабылдаудың эволюциясы // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 492–506 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_492-506

ОТ «КАЗАЧЬЕЙ ОРДЫ» ДО «КИРГИЗСКОЙ СТЕПИ»: ЭВОЛЮЦИЯ ВОСПРИЯТИЯ ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА В РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (XVI – НАЧАЛЕ XX ВВ.)

Ужкенов Ернар Муратович¹, Смағұлов Болат Құдайбергенович²

¹Институт востоковедения Р.Б. Сулейменова
(д. 29, ул. Курмангазы, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0003-2577-1373>. E-mail: e81g@mail.ru

²Институт востоковедения Р.Б. Сулейменова

(д. 29, ул. Курмангазы, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, PhD (История), ученый секретарь

по магистратуре и докторантуре

 <https://orcid.org/0000-0002-7323-0515>. E-mail: bolat_alemdar@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Ужкенов Е.М., Смагулов Б.К., 2024

Аннотация. *Введение.* Регулярный сбор русскими учеными, военными, путешественниками и др. исторического, географического и этнографического материала по Казахскому ханству и последующая ее систематизация, а также постепенное укрепление на его территории власти Российской империи привели к новому осмыслению территориального пространства кочевников. *Цель статьи* – исследовать пространственное восприятие территории Казахского ханства в русской историографии XVI – начале XX вв. в связи с окончательным закреплением на ней военно-политической и административной власти Российской империи. *Результаты.* На основании анализа содержания концепций мировой и региональной истории кочевников вообще и казахов, в частности, излагавшихся представителями интеллектуальных кругов империи, авторы статьи выявили основное содержание их взглядов на занимаемые кочевниками территории. *Выводы.* Авторы пришли к заключению о складывании в российской историографии дореволюционного периода концепций «присвоения» и «фрагментирования» казахских территорий с последующим их превращением в лишенное политической субъектности этногеографическое пространство.

Ключевые слова: Казахское ханство, Казачья орда, «Киргизская степь», Степной край, «Сибирско-киргизская степь», геополитические концепции

Благодарность. Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта ИРН BR 21882223 «Казахское ханство во второй половине XV – первой половине XVIII вв.: этнополитическая история и внешняя политика».

Для цитирования: Ужкенов Е.М., Смагулов Б.К. От «Казачьей орды» до «Киргизской степи»: эволюция восприятия территории Казахского ханства в русской историографии XVI – начале XX вв. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 492–506. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_492-506

Введение

Вопросы политической судьбы Казахского ханства и занимаемых им территорий после его ослабления и усиления военно-политической экспансии Российской империи в степные пространства Евразии являются одной из актуальных проблем современной казахской исторической науки. Речь идет о том, что первоначальные равноправные отношения по мере усиления давления Российского государства на окраины Казахской Орды постепенно сменяются на колонизацию ханства. И в ходе подчинения казахских земель правящие круги империи проводили целенаправленное изучение их истории, географического положения, ландшафта, этнографии и др. При этом, осуществляя сбор данных, представители русских властей (государственные деятели, исследователи, военные и др.) в написанные ими книгах, записках и т.д. излагали свои воззрения на кочевников и занимаемые ими территории. С учетом общественного положения авторов этих публикаций, их мнения становились частью позиции Российской империи в отношении захватываемых земель. Необходимо особо отметить, что в идеологическом плане российская наука в разное время рассматривала Казахскую степь исходя из принципа естественных границ, с точки зрения отношений между кочевым и оседлым миром, геополитики, а позднее подчеркивалась прогрессивная роль России в истории региона. Кроме того, отдельно утверждалась идея некоей «самозащиты» Русского государства от набегов кочевников. Все эти взгляды позднее трансформировались в подходы, которые использовались в советской исторической науке, а также в значительной мере сохраняются и в современных исследованиях российских историков.

Цель данной статьи – исследовать пространственное восприятие территории Казахского ханства в русской историографии периода XVI – начала XX вв. в связи с постепенным установлением на ней военно-политической и административной власти Российской империи.

Материалы и методы исследования

Начиная с XVIII в. издавалось значительное число обобщающих работ русских авторов, посвященных истории, географии и этнографии Казахской степи. И при отборе публикаций русских исследователей дореволюционного периода мы руководствовались тем, насколько в них отражены позиции авторов в части восприятия ими территории Казахского ханства по мере расширения военно-политической экспансии Российской империи на земли кочевников. Что касается более раннего периода (со времени установления контактов между Казахским ханством и Московским царством до XVIII в.), то в это время мы имеем дело лишь с отрывочными донесениями и разведывательными данными русских посланников, которые касались казахских земель (например, русских правителей интересовало внутривосточное положение Казахского ханства) (История Казахстана., 2007: 65). Кроме того, в них также в определенной степени выражена позиция Москвы относительно внешнеполитических отношений с Казахским государством¹.

При сборе материалов и их научной интерпретации помимо общенаучных методов анализа и синтеза нами использовались следующие специальные исторические методы. Прежде всего, это текстологический метод, предполагающий непосредственное изучение текстов русских авторов с целью выявления их точек зрения и принципов по тем или иным социально-политическим вопросам. Используемый в нашей работе диахронный метод предусматривает в данном случае изучение изменений установок русских авторов относительно территории Казахского ханства в течение длительного хронологического периода. Речь идет о периоде от первых упоминаниях о Казахском ханстве в русских источниках до полного вхождения казахских земель в состав Российской империи во второй половине XIX в. Непосредственным продолжением данного метода является историко-генетический метод, который предусматривает установление причинно-следственных связей и закономерностей в позициях русских авторов.

Обсуждение

Различные аспекты нашей темы затрагивались в работах советских (Э.А. Масанов и др.), казахских (Н.А. Атыгаев, М.Х. Абусеитова и др.), а также зарубежных историков и исследователей (А.В. Ремнев, Н.Г. Суворова, П. Хопкирк, Я. Кэмпбелл и др.). В труде советского ученого-историка Э.А. Масанова хотя и анализируются сведения о Казахстане в русских источниках со времени установления первых казахско-русских контактов, однако рассматриваются они лишь с точки зрения изучения традиционной культуры казахского народа (Масанов, 1966). В обстоятельной монографии Н.А. Атыгаева анализируются внешнеполитические аспекты истории Казахского ханства, в частности, его отношения с рядом государств Поволжья, Центральной Азии, Ближнего и Среднего Востока и Южной Азии. Одна из частей его труда посвящена межгосударственным связям Казахского ханства и Московского царства (Атыгаев, 2023: 155–162). Так, начало установления контактов между двумя государствами исследователь относит к периоду после 1510 г., то есть после восшествия на престол казахского хана Касыма. И, как отмечается, вплоть до XVII в. они активно искали возможности укрепления двусторонних связей. Тем не менее непосредственно относящиеся к нашей теме аспекты в монографии упоминаются лишь вскользь: автор отмечает, что «Казатцкая орда» рассматривалась в Москве в качестве «равного партнера» (Атыгаев, 2023: 158). В монографии видного исследователя М.Х. Абусеитовой (Абусеитова, 1985) дается подробный анализ политических событий, происходивших в Казахском ханстве в период с 50-х гг. XVI в. до начала XVII в. Однако, как и в работе Н.А. Атыгаева, в труде

¹Подробнее см. ниже в «Результатах»

М.Х. Абусеитовой наша тема также не нашла подробного освещения. Иными словами, в работах исследователей анализируются внешне- и внутривосточные аспекты, связанные с историей Казахского ханства, но его территория как объект внимания правящих и интеллектуальных кругов Московского царства практически не рассматривается. С другой стороны, это можно объяснить тем, что авторы и не ставили такую задачу. Что касается зарубежных авторов, то ряд теоретических аспектов нашей темы получил сравнительно более полный анализ в работах российских исследователей А.В. Ремнева и Н.Г. Суворовой (Ремнев, 2001; 2008; Ремнев, Суворова, 2011). При этом А.В. Ремнев и Н.Г. Суворова обращают внимание на геополитические воззрения на Казахскую степь отдельных представителей военных и правительственных кругов Российской империи (Ремнев, 2001; Ремнев, Суворова, 2011). Если же рассматривать в целом, то полноценная историографическая традиция изучения Казахского ханства, а позднее и «Киргизской степи» в идеологическом аспекте в современной исторической науке все-таки не сложилась. Авторы, как правило, ограничиваются лишь вопросами политических взаимоотношений между Московским царством и кочевниками (Избасарова, 2016; Вовк, Шебалин, 2016; и др.). Идеологические же обоснования претензий Российской империи на господство в степях Евразии остаются в значительной мере вне интересов современных исследователей.

Результаты

Формулирование позиций и установок в пользу подчинения территорий Казахского ханства в русской историографии относится к XIX в. Тем не менее для понимания факторов, обусловивших данный процесс, на наш взгляд, необходимо проанализировать исторический контекст происходивших ранее событий. Казахское ханство как государство, во многом являвшееся наследником распавшейся кочевой империи Чингизидов, довольно давно стало известно российским чиновникам. Уже в средневековье Казачья Орда упоминается в посольских приказах и документах. Зачастую эти контакты проходили не напрямую, а посредством упоминания участия казахов в политических событиях в степной зоне Евразии. Так, уже в 1519 году о казахах писали в контексте их угроз в сторону ногаев (История Казахстана., 2007: 58). Данные сведения интересны и тем, что имеются указания на помощь ногаям со стороны Астраханского правителя, который не допустил казахов на другой берег Волги, а также относительно смерти в 1521 году хана Касыма, причем сам он именуется «казацким царем». При этом в наказе Третьяку-Губину, направленному в качестве посла, ему было велено «да Казатцкую Орду ему пытати, кто ныне государь и где кочует». Такой интерес к казахам вполне может быть объяснен не только пониманием геополитических реалий, но и появлением нового фактора в сложной ситуации на территории Волжско-Уральского междуречья на тот период. Возросшее значение казахов в отношениях между Крымом, Ногайской Ордой и Русским государством засвидетельствовано в письме Селим Гирея московскому князю, где крымский правитель называет казахского хана своим братом (История Казахстана., 2007: 65).

Усиление казахского фактора в первой половине XVI в. заметно и по сообщениям послов, где Казахская Орда прямо указана как кочевая держава, угрожавшая всем народам Поволжья. Так, в 1535 году русский посланник Данила Губин сообщал царю, что «казаки добре сильны и колмаки им передались». Часть ногайских мурз были вынуждены в противостоянии казахам все зимнее время находиться на Эмбе. Однако, как нам известно, в это время казахи перенесли острие своей политики на южные пределы, и тот же Губин сообщает, что казахи дважды ходили на Ташкент и побеждали «тамошних царевечей» (История Казахстана., 2007: 73). Данный исторический период весьма подробно отражен в архивных документах, поскольку интенсивность русских дипломатических контактов, по всей вероятности, была высокой, особенно с Ногайской Ордой и Крымским ханством. Представления же о географических размерах и границах Казахского ханства русских посланников были довольно неясными и размытыми. Это объясняется не только слабым знанием зауральских степей, но и самим непостоянством присутствия кочевого населения на

данных территориях. Судя по источникам, борьба ногаев и казахов за степные просторы велась в основном на берегах Эмбы и Урала (Жайыка). Сами казахи локализовались русскими посланниками между Уралом и Бухарией, где под Бухарой понимался не только лишь столичный округ во главе с Бухарой, а именно вся совокупность городов Средней Азией, в качестве самостоятельного владения рассматривался лишь Ташкент. Понятное дело, что на этом этапе Казахская Орда воспринималась как очень далекое государство и представляло интерес с точки зрения ослабления союзников/врагов, в частности Ногайской Орды. Близость казахов к границам Астраханского ханства также беспокоила царское правительство и поэтому такой интерес к ним вполне закономерен. Осенью 1568 года казахи вновь подступили к землям Ногайской Орды, однако с помощью астраханских стрельцов ногайцы вынудили их отступить.

В 1575 г. казахи под непосредственным руководством хана Хакназара нападают на ногаев, кочевавших вблизи Волги (История Казахстана., 2007: 157), причем, как указывалось в одном из источников (История Казахстана., 2007: 162), Хакназар был «в миру» с ташкентцами и Ургенчем, а также с великим князем, а поэтому казахи, опираясь на мирные тылы, имели намерение вытеснить ногаев с Волги и Урала. Такие планы Хакназара вызвали вполне ожидаемую реакцию Москвы, однако главным препятствием для начала прямого взаимодействия дипломатическими миссиями стала позиция ногайских беков, которые сразу поняли всю опасность прямых казахско-русских связей. Дело в том, что уже к этому моменту Ногайская Орда становится полноценным вассалом Русского государства, хотя и сохраняла свою относительную самостоятельность (История Казахстана., 2007: 162). Так, Казы-Мурат один из ногайских мурз в своем сообщении крымскому хану отмечал, что «писал де ко мне из Нагаи Тинахмет князь, что приходил Казатцкие Орды Окназар царь и Сараичик взял и их побил, они с юрты збежали» (История Казахстана., 2007: 167). Кроме того, в донесениях ногайских мурз, заявляется и о том, что «добре силен царь Казатцкой Орды и стрельцами, и всякими людьми» (История Казахстана., 2007: 167). Помимо обращения за помощью к крымскому царю, ногайский князь говорит и о том, что ранее ногаи только с помощью московского царя могли противостоять казахам. Однако интенсивность дипломатических связей только нарастала, о чем свидетельствует сообщение ногайского мурзы Орысбая от июня 1578 года: «А ты, с таким Акназаром царем в дружбе будучи, на всякий год послы деи посылаешь з бухарским царевым послом...» (История Казахстана., 2007: 170). В ответ на эту дипломатическую ноту, царское правительство дало развернутый ответ, где давалось описание хода дипломатических контактов между Московским государством и Казахской Ордой. Исходя из этого можно заключить, что дипломатические контакты были единичны, а их инициатива исходила как раз от хана Хакназара. В ответ царем были посланы к нему служилые татары, а других послов или служилых татар к нему посылать не планировалось. Письмо заканчивалось заверением ногаев в дружбе и обещанием: «Коли вам Акназар вам недруг, то и нам Акназар в дружбе будет николем» (История Казахстана., 2007: 172).

Случившееся после смерти Хакназара временное укрепление Ногайской Орды привело к выпадению Казахской Орды из орбиты внимания русской дипломатии вплоть до 1585 года, когда междоусобицы после смерти Хакназара предельно ослабили казахское государство. Именно тогда представители Казахской Орды прибыли в Астрахань, где расспрашивали об условиях подчинения ногаев русскому правительству (История Казахстана., 2007: 182). Здесь необходимо отметить, что эти сведения должен был озвучить русский посол на мирных переговорах со шведами, и понятное дело этот аргумент мог повлиять на ход этих переговоров. Интересно здесь и то, что кочевники вовсе не горели желанием отправлять своих воинов на чужую для себя войну, когда, например, русские правители намеревались мобилизовать ногаев на войну. И ногайские мурзы использовали обострение отношений с казахами как предлог для отказа. Подобная политика, характерная для многих кочевников той эпохи, когда кочевые правители по-своему толковали принцип вассалитета был обусловлен не только географической отдаленностью, но и слабостью военных сил Москвы на ее окраинах. Отсюда и стремление царя держать ногаев под своей властью, одновременно вынуждая их

кочевать на Урале, вытесняя их с берегов Волги. При этом Казахская Орда довольно долгое время представляла в глазах русских послов и чиновников неясную и смутную, но все-таки угрозу.

Ситуация начинается меняться с конца XVI века, когда по левую руку от царя всей Руси расположился царевич Оразмухаммед – личность, овеянная славой, герой Ливонской войны и правитель Касимовского ханства. Именно тогда Казахская Орда начинает восприниматься как важный участник политических событий огромного Центральноазиатского региона. Подчинение Ташкента Таукель-ханом, мир с Бухарой и казахский ставленник у калмыков – делали Казахское ханство важным союзником в глазах Москвы. Общее ослабление Ногайской Орды уже не было секретом, а тон писем их правителей русскому царю все чаще носит просительный характер и поэтому она уже мало годилась на роль сильного военного союзника. Таукель, судя по имеющимся источникам, мог надеяться на союз с Москвой, и просил «огненного боя», предлагая в ответ расширение торговли (История Казахстана., 2007: 193). После этого состоялись прямые переговоры, где в ответ на признание себя под рукой московского царя, Таукель хан добивался лишь помощи с огненным боем. На достаточно прямое требование признать себя вассалом и подданным, Таукель не ответил, однако в официальной переписке русского царя он так и значился как подданный Москвы, как например в переговорах с англичанами (История Казахстана., 2007: 214). Насколько реально казахский хан воспринимал свою «зависимость» и, насколько сами русские цари ее оценивали, можно судить по тому, как зависимость презентовал русский посланник в Грузию Кузьма Петрович Совин: «А кызылбашскому шаху государь наш приказал, а велел на бухарского послать рать». Понятное дело, что здесь не может идти речь о прямом подчинении иранского правителя, но сама трактовка поступков другого правителя со стороны Москвы не может не вызывать сомнения, что вассалитет трактовался весьма вольно.

Главным и переломным моментом казахско-ногайских и казахско-русских отношений была принесенная шерть от 23 ноября 1604 года бием Ногайской Орды, где Иштерек-бий, будучи главным ее правителем поклялся не кочевать в степях за Уралом, а сосредоточиться только в пределах бывшего Астраханского ханства и далее на запад (История Казахстана, 2007: 224). Оставленная территория, по-видимому, почти сразу же должна была перейти в ведении Казачьей Орды, однако уже в 1607 году при принесении шерти калмыцкими вождями им русским царем были обещаны места для кочевков по Иртышу и прочих любых местах, причем и Ногайская Орда, и Казахское ханство прямо были отнесены к противникам (История Казахстана., 2007: 225). С этого момента Казахское государство в глазах царских чиновников окончательно закрепляется в качестве недруга, причем именно калмыкам русское правительство обещает всяческую поддержку и прямо указывает: «А они все, калмыцкие тайши и улусные люди все вместе идут воевати Казацкой Орды, а жены свои и дети и весь живот свой оставили в своих улусах на нашей земле, обнадежась на нашу царскую милость» (История Казахстана., 2007: 238).

Переселение калмыков на сибирские земли и их упорное продвижение на запад обострило отношения между Казахским ханством и Московским государством. Опираясь на поддержку от него и пользуясь междоусобицей в Казахской Орде, калмыки довольно быстро достигли успехов, по крайней мере поставив в зависимость «Большую Казачью Орду» и Киргизскую Орду от себя. Необходимо отметить, что это первый русский документ с упоминанием казахских жузов (История Казахстана, 2007: 267). В тех же русских источниках отмечается и другая любопытная деталь – разгром калмыками в 1622 году ногайцев в сражении при Сарайчике.

В целом период первоначальных контактов между Российским и Казахским государствами носил характер эпизодических контактов, где их периодичность напрямую зависела от политической ситуации в Волжско-Уральском и Среднеазиатском междуречьях. Как было указано выше, Казахская Орда некоторое время по крайней мере в дипломатических переговорах указывалась как зависимое от воли царя владение, следовательно по крайней мере формально считалась союзником. Однако с приходом нового союзника – калмыцких тайшей,

Казахская Орда, в Москве на долгое время была отнесена к неприятелям. Недружественное отношение к казахам хорошо прослеживается не только в дипломатической переписке XVI–XVII вв., но и в изменении их восприятия русскими исследователями и идеологами в более позднее время.

Эти изменения в первую очередь были обусловлены тем, что в первой четверти XVIII в. в эпоху кризиса казахской государственности, развивается активная экспансия Российской империи на степные пространства Евразии. Учитывая временный распад единой Казахской Орды, этой экспансии противостояло уже не единое государство, а отдельные родоплеменные объединения. Относительно легкое проникновение военных отрядов на территорию Казахской Степи не могло не породить изменений в восприятии русской идеологической мыслью прежней угрозы со стороны степняков. В широких кругах русского общества возведение крепостей, укреплений в Казахской степи в различные периоды истории рассматривалось как мера защиты «своих» людей от казахов и других кочевников. Так, в обобщающем издании «Живописная Россия» (1885) отмечается: «При устье этого залива (залив Кайдак на восточном берегу Каспия. – авт.) на восточном его берегу некогда стояло русское укрепление Ново-Александровское, устроенное для защиты русских тюленьщиков от нападений киргизов (казахов. – авт.)», еще одно из укреплений было возведено «для защиты наших рыбаков от набегов туркмен и киргизов (казахов. – авт.)» (Живописная Россия, 1885: 5). Иными словами, продвижение русских военных отрядов вглубь Степи трактовалось не как завоевание этой земли, а как мера самозащиты.

По мере закрепления русских на новых территориях Средней Азии идеологическая оценка новых завоеваний в этом регионе уже преподносилась как реализация «теории естественных границ». Эту концепцию формирования «естественных» границ Российской империи в Центральной Азии предлагал русский военный географ М.И. Венюков (Венюков, 1873). По его словам, в процессе расширения территории России к 1725 году граница Российской империи с Казахским ханством проходила примерно по рекам Урал, Миасс, на Курган к Омску, а далее по Иртышу и по предгорьям Алтая. По его словам, «это были в некотором смысле естественные пределы для нашей территории в Северной Азии, ибо охватывали собой одни бассейны текущих в северные моря, ни более, ни менее» (Венюков, 1873: 9), «мы имели в Азиатской России совершенно естественную границу на юге, границу, лучше которой во многих отношениях у нас потом не было никогда. Казаки и промышленники остановились на Иртыше, Алтайских и Саянских горах, на Аргуни и на Амуре, но ни киргизские (казахские степи. – авт.) степи, ни Туркестан, ни Джунгария и Монголия их, представителей жизни оседлой совсем не пленяли» (Венюков, 1873: 25). Таким образом, по мнению цитируемого автора, такая граница имела природный «естественный» характер, не выходя за пределы лесной зоны и тайги, из-за «традиционного отвращения монголов и киргизов (казахов. – авт.) от лесистого севера» (Венюков, 1873: 17).

Интересно, что сам автор говорит о захвате указанных территорий как об исторической ошибке: в начале 30-х гг. XVIII в. «непопулярное в России... правительство времен Бирона ... приняло подданство такого же нелюбимого своим народом хана Абулхаира». Неизбежность присоединения с этого момента к Российской империи всей территории Казахского ханства объяснялась М.И. Венюковым тем, что «в степях по самому свойству их обитателей приходится следовать правилу: ничего или все. Каждая самая небольшая их часть оставленная независимой, будет язвой на государственном организме источником волнений в нем, от которого нет другого способа избавиться как поглотить его или же отступить перед ним до самой той территории, которая способна содержать сплошное оседлое население...» (Венюков, 1873: 14). Как и его предшественники, М.И. Венюков рассматривал взаимоотношения Российской империи с кочевыми народами степной Евразии в русле вечной борьбы «цивилизованных» и «нецивилизованных» народов (например, его высказывание о «варварском населении Северной Азии...»), в которой считал весьма полезным придерживаться политики «разделяй и властвуй». Так, указывая на то, что русские власти проводили свою линию, «пользуясь племенным антагонизмом башкир, киргизов

(казахов. – авт.) и калмыков», автор цинично отмечал: «всякое взаимное истребление среднеазиатцев есть для нас положительная выгода, лишь бы их столкновения происходили не на наших землях и не вредили прямо нашей торговле» (Венюков, 1873: 3, 32). Этой же концепцией русские идеологи оправдывали позднее выход Российской империей на горы Памира, которые-де стали естественным барьером от британских колоний в Индии. Именно противостояние в Средней Азии и Афганистане стали причиной так называемой «Большой Игры» между Британией и Россией, что так оправдывало новые захваты в глазах общественности этих стран (Хопкирк, 2023: 232).

Помимо сугубо прагматических целей, российские идеологи трактовали свой экспансионизм и теоретическими разработками, родом из колониальной политики европейских стран. Так, в социологических построениях русских авторов значительное место занимала теория эволюционизма, согласно которой человеческое общество, народы мира проходят через определенные стадии развития от «дикости» до «цивилизации». Данная теория применялась ими и для характеристики кочевников степей Евразии в качестве обоснования господства над ними народов «цивилизованных». В частности, одна из частей работы известного ученого-тюрколога Н.А. Аристова называется «Фаза социологической эволюции, в которой находятся тюркские кочевники. Народы генеалогические предания». В ней Н.А. Аристов первой стадией развития человечества считает гетеризм, особенностью которого являются «непрочные, легко расторгаемые моногамные союзы»; вторая стадия представляет собой патриархальный быт, при котором имеет место «власть отца над имуществом и членами семьи». Наконец, третья фаза характеризуется складыванием «цивилизованных обществ, в которых имеет место преобладание кровных уз заменено новыми началами права личности и права политической национальности» (Аристов, 1894: 391–392). По Н.А. Аристову, тюрки вышли на арену мировой истории «кочевниками-скотоводами с патриархальным или родовым бытом» и, согласно его выводу, «основы быта киргиз-казаков (казахов. – авт.) и кара-киргизов (кыргызов. – авт.) те же самые в главных чертах и в настоящее время», поскольку в кочевом обществе важное значение имеют кровные отношения, принадлежность к родам...» (Аристов, 1894: 392). В целом же на протяжении XIX в. в русской общественной мысли были выработаны основные позиции в части подчинения казахских земель и их дальнейшей передачи в пользу русских военных, казачества и крестьян (Бакшеев, 2020: 131–132). А учитывая тот факт, что многие из русских исследователей, военных, общественных деятелей (А.И. Левшин, Б.С. Броневский, М.И. Венюков и др.), занимавшихся изучением истории, этнографии и географии Казахстана, являлись государственными служащими, можно сказать, что их труды представляли собой концентрированное выражение позиции российской имперской власти.

В построениях представителей русской интеллектуальной элиты была выработана определенная точка зрения на кочевые народы и их место в историческом процессе, на основе которой предлагались меры по их «приобщению к русской гражданственности». Так, в своем состоящем из трех частей труде (Левшин, 1832: 1–3) русский ученый, государственный деятель А.И. Левшин (1798–1879 гг.), говоря о месте кочевников Евразии в истории, рассматривает их как представителей особого мира, границей которого на юге являлась р. Сырдарья: «Река Сыр или Сейхун, с древнейших времен составляя границу народов оседлых от кочующих, всегда была чертой разграничения...» (Левшин, 1832: 33). При этом, как следует из дальнейших рассуждений автора, территории к югу от указанной реки составляли цивилизацию, поскольку «причислялись к известному свету...», а земли к северу и северо-востоку «всегда были обитаемы народами, малоизвестными просвещенному миру» (Левшин, 1832, ч. 2: 33). Позиция А.И. Левшина соотносится и с мнением С.Б. Броневского, который характеризовал кочевников-казахов как «народ безграмотный и невежественный...» (Броневский, 1830: 402–403). Таким образом, у А.И. Левшина и С.Б. Броневского мы видим известный еще со времен античности тезис, предполагающий разделение народов на «цивилизованные» и «варварские» с необходимостью подчинения последних для обеспечения экономической и военной безопасности империи. Таким образом была подготовлена весьма

живучая матрица противостояния кочевников и земледельцев, сохранившая свою актуальность и в советское время.

Само противостояние с самого начала трактовавшая слабость кочевых обществ рано или поздно должна была привести к идее отсталости, а затем и вообще к отрицанию кочевого общества как равноправного партнера и восприятию Казахской степи как свободной или пустой территории, где кочевники должны были уступить место более развитым народам. При этом само кочевничество как способ хозяйствования и образ жизни рассматривались в качестве определенного тормоза, препятствующего развитию кочевых народов. Еще в середине XIX века А. Ягмин писал: «До сих пор они (казахи. – авт.) составляя отдельный от образованных наций народ, чуждались сих последних и, избегая всякого с ними столкновения, оставались в грубом и почти диком состоянии. Причины тому заключались, во-первых, в кочевом характере киргиз-кайсаков (казахов. – авт.), общем свойстве мусульманских народов, к числу которых они принадлежат по своей вере; во-вторых, самом географическом положении их страны, потому что река Сыр или Сейхун отграничивала это племя от племен оседлых и земли, лежащие от земли киргиз-кайсаков (казахов. – авт.) на севере и северо-востоке, всегда были обитаемы народами кочевыми» (Ягмин, 1845: 41–42). Подобный взгляд сохранялся и в последующем. Так, в издании «Народы России. Киргизы» (Народы России, 1879) казахи характеризовались следующим образом: «...столь прославленная склонность киргизов (казахов. – авт.) к убийству и хищничеству едва ли составляет их врожденное качество: это скорее случайный порок, обусловленный их прежним кочевым бытом...» (Народы России, 1879: 8), но указанные пороки «под влиянием русской цивилизации, все более и более сглаживающиеся и даже совсем исчезающие (Народы России, 1879: 23), «узбеки, как и все другие кочевники (курсив наш. – авт.), неспособны были к тяжелому, усидчивому труду, какой требуется от земледельца, не имели ни склонности, ни охоты обрабатывать землю...» (Живописная Россия, 1885: 100).

Одним из известных русских мыслителей, общественных деятелей второй половины XIX в., писавшим свои работы в духе славянофильства, является Н.Я. Данилевский. В 1871 году был опубликован его труд «Россия и Европа» (1991), в которой автор, рассуждая о необходимости объединения под эгидой Российской империи ряда стран юго-восточной, центральной и восточной частей Европы, излагает исторические, идеологические и другие основания для присоединения, а затем колонизации Российской империей территорий различных народов. В его концепции можно выделить несколько тесно взаимосвязанных друг с другом ключевых идей, которые в совокупности дают представление о воззрениях различных слоев русского общества того времени. Позиция Н.Я. Данилевского состоит в том, что русский народ расселялся в Сибири и на других территориях «казацкой удалью почти без содействия государства», причем заселял он «пустопорожние места» или земли, заселенные «дикими неисторическими племенами»; и здесь на протяжении нескольких веков русские князья, а потом и русские цари «боролись за них с ордами кочевников» (Данилевский, 1991: 39, 312). Иными словами, Н.Я. Данилевский пытается обосновать идею захвата Россией земель народов, которые он считает «неисторическими», «дикими», ибо в его конструкции земли, на которые они расселяются, не принадлежат этим народам, это суть территории ничьи, тем более, что его утверждению, кочевые и другие «инородческие» народы не имели своей государственности (Данилевский, 1991: 39). Кроме того, по мнению Н.Я. Данилевского, государство «достигнет полного роста только когда соединит воедино весь народ, который его сложил... когда оно сделалось хозяином всей земли, населяемой этим народом, то есть держит в руках своих выходы и выходы из нее, устья рек, орошающих ее почти на всем протяжении их течения, и устья своих внутренних морей, – одним словом, когда оно достигло осуществления своей внешней исторической задачи» (Данилевский, 1991: 377). В данном случае в его рассуждениях можно видеть совмещение двух идей: проведение границ государства по этническому принципу и природным «естественным границам».

В отличие от рассмотренного выше Н.Я. Данилевского, отрицавшего наличие традиций государственности у степных и других «инородческих» народов Российской империи, другой

автор Н.Н. Балкашин хотя и говорит о Казанском, Астраханском, Крымском и Сибирском ханствах, сложившихся после распада Улуса Джучи, тем не менее подчеркивает, что Казань, Астрахань и Сарай не смогли да и не могли стать крупными мусульманскими центрами ввиду «слабой цивилизации частью полуоседлых, частью вполне кочевых татар» (Балкашин, 1887: 6–7). Здесь же, размышляя об историческом опыте взаимоотношений между кочевниками-казахами и Российской империей, Н.Н. Балкашин рассматривает их опять же в рамках антитезы «цивилизация – варварство» в русле взаимоотношений между огромной империей и ее варварской периферией. Так, Н.Н. Балкашин признает, что пока казахи вели оборонительную войну против джунгар, «...Россия распространила свои владения до р. Яика и в сибирских странах», а «от джунгарского ига киргизов (казахов. – авт.) избавили китайцы», которые «воспользовавшись распрями в семье контайши Галдан-Цырена избили около миллиона джунгаров» (Балкашин, 1887: 19–20). При этом линия крепостей по р. Урал по северной части Казахской степи до Омска и далее по Иртышу строилась не для защиты казахов, а для того, чтобы «заградить от них (от казахов. – авт.) башкирские и сибирские земли», что являлось «как бы подражанием великой стене, издревле воздвигнутой китайцами для препятствия вторжениям кочевников» (Балкашин, 1887: 19–20).

Среди всех этих взглядов русских идеологов на Казахскую Степь особняком стоит идея о миссии России в качестве цивилизатора и носителя культурного прогресса в дикие земли (Кэмпбелл, 2022: 34). При этом влияния идей культуртреггерства, «принесения» «отсталым» народам культуры и цивилизации не избежали и исследователи традиционной кочевой культуры, которых зачастую относят к прогрессивным ученым. Так, например, хотя работа В.К. Шнэ (1894) носит чисто этнографический характер, тем не менее, говоря о начавшейся в конце XIX в. массовой колонизации казахских земель, автор говорит о ее якобы благодности для самих казахов: «Переселенческое движение, заставляя безбрежную, своевольную степь стряхнуть свой долгий сон, одевая девственную груд ее тяжелым золотом колосьев, заставить и прежних властителей ее проснуться от природной апатии и лени, взяться за плуг и борону, заставить преклониться пред культурой, быстро и здесь идущей вперед» (Шнэ, 1894: 17–18). Сходные идеи можно видеть в позиции известного ученого-тюрколога А.Н. Харузина, который выражает идеи постепенного сближения и ассимиляции казахов в процессе межэтнической интеграции казахского и русского населения. При этом А.Н. Харузин считает, что «магометанство служит сильным препятствием слиянию киргизов (казахов. – авт.) с русскими и в этом смысле дальнейшее укрепление ислама в степи совсем не желательно...» (Харузин, 1889: 101).

В ряду работ представителей интеллектуальных кругов Российской империи особое место занимает статья П. Хворостанского (1907). В ней он затрагивает отдельные вопросы, связанные с проводившейся в конце XIX – начале XX в. политикой активной колонизацией казахских земель. Необходимо отметить, что данная работа выбивается из ряда трудов других русских авторов тем, что она представляет, пожалуй, первую попытку лишить казахов каких-либо прав на свои же земли с исторической точки зрения. Как было показано выше, русские авторы для теоретического обоснования колонизации Степного края обычно приводили социально-экономические, «культуртрегерские» и другие обоснования, в целом признавая Степной край и часть Туркестанского края этнической территорией казахов. П. Хворостанский же пытается доказать, что на значительной части занимаемой в конце XIX – начале XX века казахами территории ранее расселялись другие народы, и казахи никаких исторических прав на нее не имеют. Соответственно, «лишив» казахов исторических прав на занимаемую ими территорию, П. Хворостанский делает «логический» вывод о том, что «уничтожение власти ханов», «объявление территории (земель, населенных казахами. – авт.) государственной собственностью», «постепенная ассимиляция управления киргиз (казахов. – авт.) с управлением других подданных» и активное заселение (колонизация) казахских земель русским крестьянством вполне обоснованно и должно быть взято на вооружение русскими властями (Хворостанский, 1907: 57, 103).

Представления определенных кругов русского общества о казахах и других «инородцах» как народах, «стоящих на низшей ступени цивилизации», получили отражение и в работе К. Ельницкого «Инородцы Сибири и среднеазиатских владений России. Этнографические очерки» (1908), причем в рассуждениях автора проявляется некоторое снисходительное отношение к казахам: «Киргизы (казахи. – авт.) могут быть причислены к довольно способному племени...» (Ельницкий, 1908: 104). В то же время, несмотря на представления об «отсталости» «инородческих» народов окраин Российской империи и необходимости проведения среди них «культуртрегерской» работы в целях их «цивилизации», в начале XX в. обращалось внимание на определенные сложности этого процесса, а именно, «некультурность самих колонизаторов и некоторые другие исторические причины» (Россия..., 1903: 185; Россия..., 1903: 170).

В целом, в трудах представителей российской имперской власти, общественных и военных деятелей, деятелей науки сложилось определенное «обоснование» подчинения и «освоения» Казахской степи. Уже на рубеже XIX – XX вв. территория бывшего Казахского ханства воспринималась российскими исследователями как гармоничная часть Российской империи. «Растворение» Казахского края в составе Российской империи, его восприятие как неотъемлемой части некоей общей русской «Родины» нашло свое яркое отражение в изданных к концу XIX – начале XX в. в обобщающих изданиях по истории, географии и этнографии Казахстана. Характерно, что в многотомной «Живописной России» все казахские земли были обозначены как «русская Средняя Азия» (Живописная Россия, 1885). Весьма показательным в рассматриваемом нами аспекте является и труд Л. Берга и П. Игнатова (Берг, Игнатов, 1901), изданный по итогам проведенного обследования некоторых территорий в северо-восточной части тогдашней Акмолинской области. Так, обозначая территориальные пределы научных исследований, авторы особо отмечают условность установившихся к этому времени в российской историографии названий «Киргизский край» и «Киргизская степь», применявшихся в отношении Казахстана. В частности, Л. Берг и П. Игнатов отмечают следующее: «Название «Киргизская степь» может употребляться только в смысле этнографического термина, не претендуя на какое-нибудь определенное географическое значение. Киргизская степь – это территория, на которой кочуют киргизы», в том числе и «участок... степи к югу от Омска...» (Берг, Игнатов, 1901: 13). Иными словами, казахские земли рассматривались не как отдельная четко определенная территория со своей особой исторической судьбой, а, как прямо указывают авторы, просто как территории, населенные в то время казахами. При этом следует учитывать, что пределы этнической территории казахского народа в контексте проводившейся в конце XIX – начале XX в. колонизации Казахского края постепенно сужались, что фактически означало и сокращение пределов «Киргизской степи». При этом условность обозначения различных частей казахских земель определенными названиями подчеркивалась русскими авторами и раньше. В частности, И. Завалишин, говоря об образовании в середине 60-х гг. XIX в. в южной и юго-восточной частях Казахстана особой «Туркестанской области», считал нужным особо подчеркнуть, что она представляет собой «лишь «картографическую» территорию» и «...время и опыт укажут, как ее окончательно устроить» (Завалишин, 1867: 6).

Заключение

По мере расширявшейся российской военно-политической экспансии на казахские земли в работах русских авторов происходили изменения в том, как в их трудах шло восприятие территории Казахского ханства. На ранних этапах казахско-русских отношений (XVI–XVII вв.) взаимоотношения между двумя государствами рассматривались со стороны России как взаимоотношения равных сторон. Начало же установления имперской власти в Степи в XVIII в., а также административные реформы первой четверти XIX в., привели к изменению и восприятия земель бывшего Казахского ханства. С этого времени в русской историографии идет процесс их «фрагментирования», когда вместо прежнего целостного наименования «Казачья орда» начинают использоваться особые названия («Область

сибирских киргизов», «Внутренняя орда», «Степной край» и др.), охватывавшие лишь отдельные части казахских земель. Примерно со второй половины XIX в. в работах русских авторов четкое проявляется процесс символического, пространственного и идеологического «присвоения» казахских территорий, выразившееся в употреблении в их отношении слова «русский» («Русская Средняя Азия», «русско-киргизская степь», «наше Отечество» применительно к населенным казахами пространствам и др.) и отрицания исторических прав кочевников на свои же земли. С началом же Столыпинской аграрной реформы (1906 г.) все северные и восточные регионы территории современного Казахстана в публикациях русских авторов того времени рассматриваются уже в рамках крупного географического понятия – Сибири (Введенский, 1914; Полферов, 1914; Переселенческое дело..., 1909; и др.), то есть территория бывшего Казахского ханства оказалась «растянутой» между Сибирью и условным «Туркестанским краем». В реальности это означало утрату казахскими землями всякой политической субъектности и окончательной колонизации Казахской степи.

Литература

- Абусейтова, 1985 — *Абусейтова М.Х.* Казахское ханство во второй половине XVI в. Алма-Ата: Наука, 1985. 104 с.
- Аристов, 1894 — *Аристов Н.А.* Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований // Живая старина. СПб.: Типография С.Н. Худекова, 1894. Вып. III–IV. С. 391–486.
- Атыгаев, 2023 — *Атыгаев Н.А.* Казахское ханство: очерки внешнеполитической истории XV–XVII веков. Алматы: Евразийский научно-исследовательский институт МКТУ им. Х.А. Ясави, 2023. 225 с.
- Бакшеев, 2020 — *Бакшеев А.И.* Теория фронта и переселение крестьян в Сибирь: научная трактовка государственной политики XIX–XX веков // Известия Лаборатории древних технологий. 2020. Т. 16. № 2. С. 130–140.
- Балкашин, 1887 — *Балкашин Н.Н.* О киргизах и вообще о подвластных России мусульманах. СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1887. 57 с.
- Берг, Игнатов, 1901 — *Берг Л., Игнатов П.* Солёные озера Селеты-Денгиз, Теке и Кызыл-Как Омского уезда. Физико-географический очерк // Записки ЗСО ИРГО. М.: Синодальная тип., 1901. 86 с.
- Броневский, 1830 — *Броневский С.Б.* Записки о киргизах-кайсаках Средней орды // Отечественные записки. 1830. № 117. С. 400–420.
- Введенский, 1914 — *Введенский И.* Оценка земли в Сибири // Вопросы колонизации. 1914. № 14. С. 28–72.
- Венюков, 1873 — *Венюков М.* Опыт военного обозрения русских границ в Азии. СПб.: Типография В. Безобразова и К, 1873. 79 с.
- Вовк, Шебалин, 2016 — *Вовк И.В., Шебалин И.А.* «Присяга» и «подданство» в политической практике казахской элиты в 30–40-е гг. XVIII в // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2016. № 1 (105). С. 193–197.
- Военно-статистическое обозрение..., 1848 — Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской (Малой) орды Оренбургского ведомства. 1848. Т. XIV. Ч. 2. 161 с.
- Ельницкий, 1908 — *Ельницкий К.* Инородцы Сибири и среднеазиатских владений России. Этнографические очерки. 2-е изд. СПб.: Издание М.М. Гутзаца, 1908. 104 с.
- Живописная Россия..., 1885 — Живописная Россия. Отечество наше в земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под общей ред. П.П. Семенова. Т. X. Русская Средняя Азия. СПб., М.: Изд. Товарищества М.О. Вольф, 1885. 452 с.
- Завалишин, 1867 — *Завалишин И.* Описание Западной Сибири. М.: Университетская тип. (Катков и Ко), 1867. Т. 3. Сибирско-киргизская степь. 153 с.
- Избасарова, 2016 — *Избасарова Г.Б.* Историография проблемы инкорпорации Младшего жуза казахов в состав Российской империи (дореволюционный период) // Самарский научный вестник. 2016. № 4 (17). С. 122–126.
- История Казахстана..., 2007 — История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. V. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 620 с.
- Кэмпбелл, 2022 — *Кэмпбелл Я.* Знание и окраины империи: казахские посредники и российское управление в степи 1731–1917. СПб.: Библироссика, 2022. 391 с.
- Левшин, 1832 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. Ч. 1. Известия географические. 264 с.
- Левшин, 1832 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. Ч. 2. Исторические известия. 333 с.
- Левшин, 1832 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. Ч. 3. Этнографические известия. 304 с.
- Масанов, 1966 — *Масанов Э.А.* Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР: монография. Алма-Ата: Наука, 1966. 322 с.

- Народы России..., 1879 — Народы России. Киргизы. СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1879. 58 с.
- Переселенческое дело..., 1909 — Переселенческое дело в Сибири. Официальная записка, составленная чиновником особых поручений Д. Флексором // Вопросы колонизации. 1909. № 4. С. 206–333.
- Полферов, 1914 — *Полферов Я.* Сибирь и ее возможности // Вопросы колонизации. 1914. № 15. С. 1–25.
- Ремнев, 2001 — *Ремнев А.В.* У истоков российской имперской геополитики: азиатские «пограничные пространства» в исследованиях М.И. Венюкова // Исторические записки. М.: Наука, 2001. Т. 4 (122). С. 344–369.
- Ремнев, 2008 — *Ремнев А.В.* Как «чужая» земля становилась «русской»: народное и историческое сознание в имперских стратегиях «обрусения» азиатских окраин // Культура русских в археологических исследованиях. Омск: Апельсин, 2008. С. 27–38.
- Ремнев, Суворова, 2011 — *Ремнев А.В., Суворова Н.Г.* «Русское дело» на азиатских окраинах: «русскость» под угрозой или «сомнительные культуртрегеры» // Изобретение империи: языки и практики. М.: Новое издательство, 2011. С. 152–222.
- Россия ..., 1903 — Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. В.П. Семенова. Т. XVIII. Киргизский край. СПб.: Издание А.Ф. Девриена, 1903. 448 с.
- Россия ..., 1913 — Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / Под общ. рук-вом В.П. Семенова-Тянь-Шанского. Т. XIX. Туркестанский край. СПб.: Издание А.Ф. Девриена, 1913. 864 с.
- Харузин, 1889 — *Харузин А.* Киргизы Букеевской орды (антрополого-этнологический очерк). М.: Типография А. Левенсон и К, 1889. 627 с.
- Хворостанский, 1907 — *Хворостанский П.* Киргизский вопрос в связи с колонизацией степи // Вопросы колонизации. 1907. № 1. С. 53–104.
- Хопкирк, 2023 — *Хопкирк П.* Большая игра. М.: Издательство АСТ, 2023. 576 с.
- Шнэ, 1894 — *Шнэ В.К.* Зимовки и другие постоянные сооружения кочевников Акмолинской области // Записки Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества (ЗЗСО ИРГО). 1894. Кн. 17. Вып. 1. С. 1–18.
- Ягмин, 1845 — *Ягмин А.* Киргиз-кайсацкие степи и их жители. СПб.: Типография Карла Крайя, 1845. 95 с.

References

- Abuseitova, 1985 — *Abuseitova M.Kh.* Kazakhskoye khanstvo vo vtoroy polovine XVI v. [Kazakh Khanate in the second half of the 16th century.]. Alma-Ata: Nauka, 1985. 104 p. (In Russ.).
- Aristov, 1894 — *Aristov, N.A.* Opyt vyvasheniya etnicheskogo sostava kirgiz-kazakov Bolshoy ordy i karakirgizov na osnovanii rodoslovnykh skazany i svedeny o sushchestvuyushchikh rodovykh deleniyakh i o rodovykh tamgakh, a takzhe istoricheskikh dannykh i nachinayushchikhsya antropologicheskikh issledovany [Experience in elucidating the ethnic composition of the Kyrgyz-Cossacks of the Great Horde and the Kara-Kirghiz on the basis of genealogical legends and information about existing clan divisions and clan tamgas, as well as historical data and beginning anthropological research] // Zhivaya starina. Sankt-Peterburg: Tipografiya S.N. Khudekova, 1894. Vol. III–IV. Pp. 391–486. (In Russ.).
- Atygayev, 2023 — *Atygayev N.* Kazakhskoye khanstvo: ocherki vneshnepoliticheskoy istorii XV–XVII vekov [Kazakh Khanate: essays on the foreign policy history of the XV–XVII centuries]. Almaty: Yevrazysky nauchno-issledovatel'skiy institut MKTU im. Kh.A. Yasavi, 2023. 225 p. (In Russ.).
- Baksheyev, 2020 — *Baksheyev A.I.* Teoriya frontira i pereseleniye krestyan v Sibir: nauchnaya traktovka gosudarstvennoy politiki XIX–XX vekov [The theory of the frontier and the resettlement of peasants to Siberia: a scientific interpretation of state policy in the 19th and 20th centuries] // Izvestiya Laboratorii drevnikh tekhnology, 2020. T. 16. No. 2. Pp. 130–140. (In Russ.).
- Balkashin, 1887 — *Balkashin, N.N.* O kirgizakh i voobshche o podvlastnykh Rossii musulmanakh [About the Kyrgyz and in general about Muslims subject to Russia]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Ministerstva vnutrennikh del, 1887. 57 p. (In Russ.).
- Berg, Ignatov, 1901 — *Berg L., Ignatov P.* Solenye ozera Selety-Dengiz, Teke i Kyzyl-Kak Omskogo uyezda. Fiziko-geografichesky ocherk [Salt lakes Selety-Dengiz, Teke and Kyzyl-Kak, Omsk district. Physico-geographical essay] // Zapiski ZSO IRGO. Moscow: Sinodal'naya tip, 1901. 86 p. (In Russ.).
- Bronevsky, 1830 — *Bronevsky S.B.* Zapiski o kirgizakh-kaysakakh Sredney ordy [Notes on the Kyrgyz-Kaisaks of the Middle Horde] // Otechestvennye zapiski, 1830. No. 117. Pp. 400–420.
- Istoriya Kazakhstana..., 2007 — *Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov.* T.V. Pervye istoriko-etnograficheskiye opisaniya kazakhskikh zemel. Pervaya polovina XIX veka [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th–20th centuries. T.V. The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands. First half of the 19th century]. Almaty: Daik-Press, 2007. 620 p. (In Russ.).
- Izbasarova, 2016 — *Izbasarova G.B.* Istoriografiya problemy inkorporatsii Mladshego zhuzha kazakhov v sostav Rossyskoy imperii (dorevolutsionnyy period) [Historiography of the problem of incorporation of the Junior Zhuz of the Kazakhs into the Russian Empire (pre-revolutionary period)] // Samarskiy nauchnyy vestnik, 2016. No. 4 (17). Pp. 122–126. (In Russ.).
- Kempbell, 2022 — *Kempbell Ya.* Znaniye i okrainy imperii: kazakhskkiye posredniki i rossyskoye upravleniye v stepi 1731–1917 [Knowledge and the margins of empire: Kazakh intermediaries and Russian governance in the steppe 1731–1917.]. Sankt-Peterburg: Biblirossika, 2022. 391 p. (In Russ.).

- Kharuzin, 1889 — *Kharuzin A.* Kirgizy Bukeyevskoy ordy (antropologo-etnologichesky ocherk) [Kirghiz of the Bokey Horde (Anthropological and ethnological essay)]. Moscow: Tipografiya A. Levenson i K., 1889. 627 p. (In Russ.).
- Khopkirk, 2023 — *Khopkirk P.* Bolshaya igra [Big game]. M.: Izdatelstvo AST, 2023. 576 p. (In Russ.).
- Khvorostansky, 1907 — *Khvorostansky P.* Kirgizsky vopros v svyazi s kolonizatsiyey stepi [The Kyrgyz question in connection with the colonization of the steppe] // Voprosy kolonizatsii, 1907. No. 1. Pp. 53–104. (In Russ.).
- Levshin, 1832 — *Levshin A.I.* Opisaniye kirgiz-kazachyikh ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey [Description of the Kyrgyz-Kazak or Kyrgyz-Kaisak hordes and steppes]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Karla Krayya. Izvestiya geograficheskoye, 1832. Vol. 1. 264 p. (In Russ.).
- Levshin, 1832 — *Levshin A.I.* Opisaniye kirgiz-kazachyikh ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey [Description of the Kyrgyz-Kazak or Kyrgyz-Kaisak hordes and steppes]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Karla Krayya. Istoricheskiye izvestiya, 1832. Vol. 2. 333 p. (In Russ.).
- Levshin, 1832 — *Levshin A.I.* Opisaniye kirgiz-kazachyikh ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey [Description of the Kyrgyz-Kazak or Kyrgyz-Kaisak hordes and steppes]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Karla Krayya. Etnograficheskiye izvestiya, 1832. Vol. 3. 304 p. (In Russ.).
- Masanov, 1966 — *Masanov E.A.* Ocherk istorii etnograficheskogo izucheniya kazakhskogo naroda v SSSR: monografiya [Essay on the history of ethnographic study of the Kazakh people in the USSR: monograph]. Alma-Ata: Nauka, 1966. 322 p. (In Russ.).
- Narody Rossii..., 1879 — *Narody Rossii.* Kirgizy [Peoples of Russia. Kyrgyz]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Tovarishchestva «Obshchestvennaya polza», 1879. 58 p. (In Russ.).
- Pereselencheskoye delo..., 1909 — *Pereselencheskoye delo v Sibiri.* Ofitsialnaya zapiska, sostavlenaya chinovnikom osobykh porucheny D. Fleksorom [Resettlement case in Siberia. Official memorandum written by Special Duty Officer D. Flexor] // Voprosy kolonizatsii, 1909. No. 4. Pp. 206–333. (In Russ.).
- Polfërov, 1914 — *Polfërov Ya.* Sibir i eye vozmozhnosti [Siberia and its opportunities] // Voprosy kolonizatsii, 1914. No. 15. Pp. 1–25. (In Russ.).
- Remnev, 2001 — *Remnev A.V.* U istokov rossyskoy imperskoy geopolitiki: aziatskiye «pogranichnye prostranstva» v issledovaniyakh M. I. Venyukova [At the origins of Russian imperial geopolitics: Asian “border spaces” in the research of M.I. Venyukov] // Istoricheskiye zapiski. M.: Nauka, 2001. No. 4 (122). Pp. 344–369. (In Russ.).
- Remnev, 2001 — *Remnev A.V.* Kak «chuzhaya» zemlya stanovilas «russkoy»: narodnoye i istoricheskoye soznaniye v imperskikh strategiyyakh «obruseniya» aziatskikh okrain [How a “foreign” land became “Russian”: popular and historical consciousness in imperial strategies for the “Russification” of the Asian outskirts] // Kultura russkikh v arkhologicheskikh issledovaniyakh. Omsk: Apelsin, 2001. Pp. 27–38. (In Russ.).
- Remnev, Suvorova, 2011 — *Remnev A.V., Suvorova N.G.* «Russkoye delo» na aziatskikh okrainakh: «russkost» pod ugrozoy ili «sommitelnye kulturtregery» [“Russian cause” on the Asian outskirts: “Russianness” under threat or “dubious cultural traders”] // Izobreteniye imperii: yazyki i praktiki. M.: Novoye izdatelstvo, 2011. Pp. 152–222. (In Russ.).
- Rossiia..., 1903 — *Rossiia.* Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego Otechestva: nastolnaya i dorozhnaya kniga dlya russkikh lyudey [Russia. A complete geographical description of our Fatherland: a reference and travel book for Russian people] / Pod red. V.P. Semenova. T. XVIII. Kirgizsky kray. Sankt-Peterburg: Izdaniye A.F. Devriyena, 1903. 448 p. (In Russ.).
- Rossiia..., 1913 — *Rossiia.* Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego Otechestva: nastolnaya i dorozhnaya kniga dlya russkikh lyudey [Russia. A complete geographical description of our Fatherland: a reference and travel book for Russian people] / Pod obshch. ruk-vom V.P. Semenova-Tyan-Shanskogo. T. XIX. Turkestansky kray. Sankt-Peterburg: Izdaniye A.F. Devriyena, 1913. 864 p. (In Russ.).
- Shne, 1894 — *Shne V.K.* Zimovki i drugiye postoyannyye sooruzheniya kochevnikov Akmolinskoy oblasti [Wintering quarters and other permanent structures of nomads of the Akmolinskaya region] // Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva (ZZSO IRGO), 1894. Kn. 17. Vol. 1. Pp. 1–18. (In Russ.).
- Venyukov, 1873 — *Venyukov M.* Opyt voyennogo obozreniya russkikh granits v Azii [Experience of military review of Russian borders in Asia]. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Bezobrazova i K., 1873. 79 p. (In Russ.).
- Vovk, Shebalin, 2016 — *Vovk I.V., Shebalin I.A.* «Prisyaga» i «poddanstvo» v politicheskoy praktike kazakhskoy elity v 30–40-e gg. XVIII v. [“Oath” and “allegiance” in the political practice of the Kazakh elite in the 30s and 40s. XVIII century] // Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, 2016. No. 1 (105). Pp. 193–197. [in Rus.]
- Voyenno-statisticheskoye obozreniye..., 1848 — *Voyenno-statisticheskoye obozreniye zemli kirgiz-kaysakov Vnutrenney (Bukeyevskoy) i Zauralskoy (Maloy) ordy Orenburgskogo vedomstva* [Military-statistical review..., Military-statistical review of the land of the Kyrgyz-Kaisaks of the Internal (Bukeyevskaya) and Trans-Ural (Small) Hordes of the Orenburg Department], 1848. T. XIV. Vol. 2. 161 p. (In Russ.).
- Vvedensky, 1914 — *Vvedensky I.* Otsenka zemli v Sibiri [Land valuation in Siberia] // Voprosy kolonizatsii, 1914. No. 14. Pp. 28–72. (In Russ.).
- Yagmin, 1845 — *Yagmin A.* Kirgiz-kaysatskiye stepi i ikh zhiteli [Kyrgyz-Kaisak steppes and their inhabitants]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Karla Krayya, 1845. 95 p. (In Russ.).
- Yelnitsky, 1908 — *Yelnitsky K.* Inorodtsy Sibiri i sredneaziatskikh vladeny Rossii. Etnograficheskiye ocherki [Foreigners of Siberia and Central Asian possessions of Russia. Ethnographic essays]. 2-e izd. Sankt-Peterburg: Izdaniye M.M. Gutzatsa, 1908. 104 p. (In Russ.).
- Zavalishin, 1867 — *Zavalishin I.* Opisaniye Zapadnoy Sibiri [Description of Western Siberia]. Moscow: Universitetskaya tip. (Katkov i Ko). T. 3. Sibirsko-kirgizskaya step, 1867. 153 p. (In Russ.).
- Zhivopisnaya Rossiia..., 1885 — *Zhivopisnaya Rossiia.* Otechestvo nashe v zemelnom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii [Picturesque Russia. Our Fatherland in land, historical, tribal, economic and everyday meaning] / Pod obshchey red. P.P. Semenova. T. Kh. Russkaya Srednyaya Aziya. Sankt-Peterburg, Moscow: Izd. Tovarishchestva M.O., 1885. 452 p. (In Russ.).

АНТРОПОЛОГИЯ / ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 2, pp. 507–518, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_507-518

EXTENSIONS AND SECONDARY USE OF FUNERAL STRUCTURES IN DIFFERENT HISTORICAL PERIODS (BASED ON MATERIALS OF NORTHERN KAZAKHSTAN)

*Sergazy Sakenov*¹

¹Branch of Margulan Archaeology Institute in Astana
 (22, Abai Ave., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Leading Researcher, PhD

 <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>. E-mail: sergazy_82@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Sakenov S., 2024

Annotation. *Introduction.* Secondary burials are a well-known fact in archaeological science. This phrase refers to any findings of human remains placed or buried in pre-existing burial structures. Extensions include structures, fences, mounds, erected in different historical periods and also containing anthropological material. Such extraordinary materials often remain out of sight of researchers, thereby not losing their relevance. *Purpose and objectives of the study.* Introduction to scientific circulation and interpretation of extensions containing materials from different periods, as well as monuments with signs of secondary burial, studied in the territory of Northern Kazakhstan. *Results.* On the territory of the Shagalaly-Kentkel archaeological microdistrict, burials were discovered in the ruins of Bronze Age dwellings, and secondary burials were discovered on the site of the settlement itself. Funerary structures have been studied, including burials of different historical eras, tightly built to each other. *Conclusions.* The given examples of burial structures clearly show the centuries-old history of settlement of the territory of the Shagalaly-Kentkel archaeological microdistrict. Various tribes and archaeological cultures have lived and developed in this region for thousands of years, replacing each other. Available materials prove that every nation has a historical memory.

Keywords: Bronze Age, Early Saka time, Old Turkic time, mound, fences, cist, burial structure, secondary burials, inhumation, cremation

Acknowledgements. The publication was prepared within the framework of program-targeted funding by the Ministry of Science and Higher Education of Kazakhstan, Committee of Sciences IRN BR21882225 "History of Northern Kazakhstan from ancient times to modern times".

For citation: Sakenov S. Extensions and secondary use of funeral structures in different historical periods (based on materials of Northern Kazakhstan) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 507–518. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_507-518

ТАРИХИ КЕЗЕНДЕГІ ҚОСЫМША ЖЕРЛЕУ ҚҰРЫЛЫСТАРЫН ЖӘНЕ ҚАБІРЛЕРДІ ЕКІНШІ РЕТ ПАЙДАЛАНУЫ (СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

Сергазы Сакенов¹

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы Филиалы (22-үй, Абай даңғ., 010000 Астана. Қазақстан Республикасы)

PhD, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>. E-mail: sergazy_82@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Сакенов С., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Жерлеу қабірлерді екінші рет пайдалану – археология ғылымында белгілі факт. Екінші рет жерлеу дегеніміз басқа заманда салынған, дайын тұрған жерлеу қабірлерді пайдалану. Антропологиялық материалдары бар, әртүрлі тарихи кезеңде тұрғызылған қосымша жерлеу құрылыстарға қоршаулар, қорғандар жатады. Мұндай ерекше материалдар көбінесе зерттеушілердің көзқарасынан тыс қалады, осылайша өзектілігі артады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Солтүстік Қазақстан аумағында зерттелген әртүрлі кезеңдердің материалдары бар қосымша жерлеу құрылыстарың, сондай-ақ екінші реттік жерлеу белгілері бар ескерткіштерді қамтитын қабірлерді ғылыми айналымға енгізу және түсіндіру. *Нәтижелер.* Шағалалы-Кеңөткел археологиялық микроауданының аумағында қола дәуірінің тұрғын үйлерінің қирандыларынан табылған жерлеулер және қоныстың аймағында екінші рет пайдаланған жерлеу қорымдар табылды. Бір біріне тығыз салынған жерлеу құрылыстарда, әртүрлі тарихи дәуірлердің жерлеулері зерттелді. *Қорытындылар.* Жерлеу құрылыстарының келтірілген мысалдары Шағалалы-Кеңөткел археологиялық шағын ауданы аумағының қоныстануының көп ғасырлық тарихын айқын көрсетеді. Аталмыш аймақта мыңдаған жылдар бойы бір-бірін алмастыра отырып, әртүрлі тайпалар мен археологиялық мәдениеттер өмір сүріп, дамып отырғаны анықталды. Әр халықтың тарихи естелігі бар екенін қолда бар материалдар дәлелдейді.

Түйін сөздер: Қола дәуірі, ерте сақ заманы, көне түркі заманы, қорған, қоршаулар, циста, жерлеу қабірлер, екінші реттік жерлеу, ингумация, кремация

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі, Ғылым комитеті «Солтүстік Қазақстанның ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі тарихы» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсаттық қаржыландыруы аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR21882225).

Дәйексөз үшін: Сакенов С. Тарихи кезеңдегі қосымша жерлеу құрылыстарын және қабірлерді екінші рет пайдалануы (Солтүстік Қазақстан материалдарының негізінде) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. 507–518 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_507-518

ПРИСТРОЙКИ И ВТОРИЧНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОГРЕБАЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ В РАЗНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПЕРИОДЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА)

Сакенов Сергазы¹

¹Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана в городе Астана (д. 22, просп. Абая, 010000 Астана, Казахстан)

PhD, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>. E-mail: sergazy_82@mail.ru

Аннотация. *Введение.* Вторичные захоронения – хорошо известный факт в археологической науке. Под этим словосочетанием понимаются любые находки человеческих останков, уложенные или погребенные в уже существовавших погребальных конструкциях. К пристройкам относятся сооружения, ограды, курганы, возведенные в разные исторические периоды и также содержащие антропологический материал. Такие экстраординарные материалы зачастую остаются вне поле зрения исследователей, тем самым не теряют своей актуальности. *Цель и задачи исследования.* Введение в научный оборот и интерпретация пристроек, содержащих разновременные материалы, а также памятников с признаками вторичного захоронения, исследованных на территории Северного Казахстана. *Результаты.* На территории Шагала-Кеноткельского археологического микрорайона выявлены погребения, совершенные в руинах жилищ бронзового века, на участке самого поселения обнаружены вторичные захоронения. Исследованы погребальные конструкции, включающие захоронения разных исторических эпох, плотно пристроенные друг к другу. *Выводы.* Приведенные примеры погребальных сооружений отчетливо показывают многовековую историю заселения территории Шагала-Кеноткельского археологического микрорайона. В данном регионе тысячелетиями проживали и осваивали его, сменяя друг друга, различные племена и археологические культуры. Имеющиеся материалы доказывают, что у каждого народа есть историческая память.

Ключевые слова: Бронзовый век, раннесакское время, древнетюркское время, курган, ограды, циста, погребальная конструкция, вторичные захоронения, ингумация, кремация

Благодарность. Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Министерство науки и высшего образования Казахстана, Комитет наук ИРН BR21882225 «История Северного Казахстана с древнейших времен до новейшего времени»

Для цитирования: Сакенов С. Пристройки и вторичное использование погребальных сооружений в разные исторические периоды (по материалам Северного Казахстана) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 507–518. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_507-518

Введение

Административная территория Северного Казахстана является северной границей Сарыаки. В разные исторические периоды регион населяли родственные народы: в эпоху бронзы это были племена, создавшие петровскую, алакульскую, федоровскую и алексеевско-саргаринскую культуры, в железном веке – создатели тасмолинской культуры, в Средние века – тюркоязычные кочевники. Северный Казахстан необходимо рассматривать в контексте междуречья (на западе – река Тобол, на востоке – река Иртыш), так как народы, жившие на крайних его частях, не были изолированы друг от друга, наоборот, внутри данного пространства происходили активные перемещения, различные миграционные процессы.

Регион расположен в центре Евразийского континента и занимает территорию от восточного склона Южного Урала до предгорий Саур-Тарбагатай, от южной части Западно-Сибирской равнины до ее северных границ, плавно переходящих в Казахскую степь. С точки зрения современного территориально-административного деления в пределах исследуемого региона оказываются Костанайская, Северо-Казахстанская, Акмолинская области, частично Павлодарская и Абайская области Республики Казахстан.

Начало исследования погребальных памятников связано с научной деятельностью К.А. Акишева, а комплексное изучение поселенческих памятников и могильников осуществлено А.М. Оразбаевым в середине XX в. (Акишев, 1959: 5). В результате проведенных работ была определена культурная принадлежность памятников эпохи бронзы региона – они отнесены к андроновской культуре. Предварительно установлена региональная хронология памятников эпохи бронзы.

Во второй половине XX в. на территории региона начинается археологические исследования экспедиция под началом Г.Б. Здановича. В результате проведенных работ были выявлены сотни памятников эпохи бронзы. Полученный обширный материал позволил выделить новую культуру раннего бронзового века – петровскую. Выявлен колесничий комплекс, проведено социальное ранжирование общества эпохи бронзы. Удалось проследить последовательное перерастание петровской культуры в алакульскую. Материал по федоровской культуре позволил высказать гипотезу о ее пришлое характере в регионе (Зданович, 1973: 113–127).

Начиная с 90-х гг. прошлого века в Кустанайском Притоболье и Тургае работает Тургайская археологическая экспедиция под руководством В.Н. Логвина. Результатом ее деятельности стало выявление новых раннебронзовых памятников, которые были скрупулезно исследованы, в том числе с помощью естественно-научных методов (Логвин, Шевнина, 2008: 190–197; 2012: 146–158). В Павлодарском регионе действовала Павлодарская археологическая экспедиция под управлением В.К. Мерца. Данной экспедицией были открыты как новые доандроновские памятники, так и уникальные памятники поздней бронзы. В.К. Мерц на основании полученных материалов и данных естественно-научного анализа предложил новую периодизацию памятников (Мерц, Франк, 1996: 71–76; Мерц, 2015: 28–37).

На современном этапе изучением памятников эпохи бронзы продолжают заниматься вышеуказанные экспедиции. В Акмолинской области археологические изыскания проводят Шагалалинский и Бурабайский отряды (руководитель С.К. Сакенов) Института археологии имени А.Х. Маргулана КН МНВО РК.

Материалы и методы

Теоретическая часть работы определяется общей теорией познания и предполагает использование ряда принципов и подходов. Это следующие приемы: 1) системный подход, в основе которого лежит рассмотрение объекта как целостного множества элементов в совокупности отношений и связей между ними, посредством анализа которых возможно выявление закономерностей его развития; 2) исследование базируется на структурном подходе, предполагающем изучение феномена археологических культур бронзового века как многоуровневой иерархической структуры; 3) используется общепринятый принцип историзма, согласно которому бронзовый век и последующие периоды рассматриваются в динамике, исходя из конкретно-исторических условий, учитывая культурные и естественно-географические факторы. Для выявления абсолютной и относительной хронологии использованы методы типологии, аналогии, сравнительный анализ и применен радиоуглеродный анализ.

В данной работе будут описаны такие категории памятников, как вторичные погребальные комплексы. В регионе подобные типы памятников исследованы в Шагалалы-Кеноткельском археологическом микрорайоне, который занимает административную территорию в Зерендинском районе Акмолинской области, расположен в урочище Кошкарбай, в долине реки Шагалалы. Участок долины реки (около 20 км), на который приходится повышенная концентрация памятников археологии, находится в районе впадения в нее речки Кошкарбай. В данной местности сосредоточено более ста объектов археологии. Они датируются периодом от каменного века до этнографической современности.

Обсуждение

В степной полосе Евразии на памятниках эпохи бронзы в разной степени фиксируются нестандартные и вторичные погребения. На территории Казахстана такого типа захоронения отмечены и изучены на следующих памятниках. На западе, в Актюбинской области Казахстана, в погребальной камере ограды №30 могильника Шаншар расчищено погребение вторичного захоронения (Ткачев, 2010: 258). Исследовано погребение, находящееся под каменной выкладкой, во внутреннем пространстве прямоугольной каменной оградой (объект № 4) могильника Актогай. Погребальная конструкция использована вторично

(Ткачев, 2010: 262).

Вторичное использование погребальных конструкций, а также само их расположение непосредственно на территории древнего селища относятся к числу нестандартных явлений и выбиваются из традиционных канонов погребального обряда. К примеру, в качестве аналогии можно привести захоронения возле жилищ, исследованных на поселении Токсанбай, расположенном на территории современного Бейнеуского района Мангистауской области Казахстана. Здесь изучены два погребения, одно из них обнаружено под внешней стеной помещения, расположенного в западной части, где был расчищен неполный мужской скелет. Второе захоронение выявлено под кладкой стены центрального помещения, там найдены лишь кости нижней конечности, часть тазовой кости и фрагменты черепа (Лошакова, 2022: 76–77). На основе расположения погребения у основания стен помещения и нецелостности костяка авторы исследования данного комплекса такую экстраординарную погребальную обрядность интерпретируют как строительную жертву (Лошакова, 2022: 80).

Погребальные комплексы на территории поселения зафиксированы в Южном Зауралье, к примеру, два погребения выявлены на территории поселения Степное. Поселение многослойное; участок, на котором выявлены погребения, относился к периферии в позднее синташтинское время (Батанина, Куприянова 2023: 101–111). Эти данные очень схожи с материалами укрепленных поселений Южного Зауралья, таких как Аркаим, Каменный Амбар, Устье I, Куйсак, Степное (Епимахов, Петров 2021; Куприянова 2018: 185). Причины совершения экстраординарных (интрамуральных) погребений могли быть самыми различными: особый социальный статус умершего, жертвоприношения, особые обстоятельства смерти (Новикова, 2011: 262).

Результаты

Первые свидетельства о вторичном использовании погребальных конструкций были зафиксированы при исследовании поселения Шагалалы II. В межжилищном пространстве на открытой площади жилищ № 5 и 6 исследовано погребальное сооружение № 1. При проведении тщательной зачистки зафиксировано пятно могильной ямы, забутованное плоскими гранитными плитами. Могильное пятно размерами 1,75 × 1,0 м. На уровне 0,60 м могильное пятно приобрело овальную форму. Длина на данном уровне составила 2 м, ширина 1 м. Ориентировано длинными сторонами по линии север – юг. В северной части могильного пятна на этом же уровне вкопан вертикально установленный камень.

Погребение человека обнаружено на глубине – 1,10 м. Захоронение представляет собой останки верхней части скелета до широких позвонков. По оставшимся костям определена ориентировка – головой на юг, лицом на восток. Зафиксирована только верхняя часть костяка до таза (Рис. 1). На черепе погребенного имеются следы повреждений. В северной части погребальной камеры встречаются вразброс лежащие кости жертвенного животного (нижняя челюсть, берцовая кость, астрагалы и позвонки мелкого рогатого скота).

На расстоянии 1,5 м к западу относительно данного погребального сооружения под двумя каменными валунами обнаружен целый череп человека. Вокруг на площади 1 × 1 м встречаются фрагменты человеческих костей (нижняя челюсть, фрагменты ребер и берцовых костей). Следует отметить, что в 2,5 м южнее черепа человека на этом же уровне выявлен целый череп лошади, ориентированный мордой на запад.

Археологический контекст позволяет интерпретировать полученные данные следующим образом. Ранним погребением являются череп и останки человеческих костей, найденные в 1,5 м от погребального сооружения. Готовая погребальная конструкция по истечении определенного исторического периода была использована представителями другого сообщества. Вторичным погребением является погребение, которое было расчищено непосредственно в могильной яме. Неполный костяк человека со следами различных травм свидетельствует о сложном и опасном историческом периоде. Результаты радиоуглеродного датирования показывают XV–XIV вв. до н.э.

Рис. 1. Поселение Шагалалы II, погребение № 1. Вторичное захоронение
[Fig. 1. Settlement Shagalaly II, burial No. 1. Secondary burial]

Анализируя вышеуказанные археологические данные, можно представить череду прошлых событий и предложить следующую гипотезу. В рамках указанного хронологического времени в изучаемом регионе произошли необратимые изменения, которые, скорее всего, привели к локальным военным столкновениям. Представители племен, пришедших на эту землю извне, являются чужеземцами. Они использовали расположенные на местной территории погребальные сооружения: расчищали готовые могильные ямы, костяки ранее погребенных выкидывали и в этих пригодных погребальных камерах хоронили своих сородичей. Такие поступки свидетельствуют о том, что эти пришлые люди не считали ранее погребенных своими предками.

Другой пример. На территории поселения Шагалалы II исследовано погребальное сооружение № 3. Погребальная конструкция представляла собой каменные плиты, поставленные на ребро, а в центральной части камни были подогнаны друг к другу и уложены плашмя. Могильная конструкция овальной формы, ориентирована длинной стороной по линии север – юг. Размеры могильной ямы $1,9 \times 1$ м. На уровне 1,05 м обнаружен костяк погребенного человека, лежавший в скорченном положении на правом боку, головой на юг, лицом на восток. С правой стороны плечо и спина погребенного подперты двумя плоскими камнями. В изголовье, чуть выше головы, находился целый сосуд баночной формы высотой 17,5 см, диаметр по венчику 12,5 см. По морфологической характеристике данный сосуд относится к саргаринской группе, которая в регионе была широко распространена. На этом же уровне в северо-западном углу погребальной камеры обнаружен череп другого человека, скорее всего, погребенного ранее, так как кости были отодвинуты с целью подзахоронения другого.

Здесь представлены материалы двух хронологических периодов; скорее всего, отодвинутый в угол череп и некоторые кости нужно считать ранним захоронением. Результаты радиоуглеродной датировки по образцам зубов данного индивида показали следующую абсолютную дату – XVII–XVI вв. до н. э. Первоначально в данной погребальной конструкции и камере был захоронен именно этот скончавшийся человек. Затем в позднебронзовом веке данную территорию осваивают алексеевско-саргаринские племена, и готовые погребальные сооружения переселенцы используют для захоронений своих умерших сородичей. Отличительным штрихом является то, что они костяк ранее погребенного человека

не выкинули, а расчистили и сдвинули в угол погребальной камеры. Такую манипуляцию и процесс можно интерпретировать так: члены племен, пришедших сюда в позднебронзовое время, не считали себя чужаками, а осваиваемую ими местность воспринимали как землю своих предков. На территории Северного Казахстана такие типы погребальных сооружений, использованных вторично, зафиксированы на Лисаковском могильнике, где наблюдается неоднократная эксплуатация алакульских погребений в более позднее время (Усманова, 1992: 54–55).

Приведем еще один пример вторичного захоронения, когда раннесакские племена использовали готовые погребальные сооружения бронзового века. Таким ярким образцом является могильник Онырыс II, находящийся на территории села Ондырыс Астраханского района Акмолинской области. Памятник расположен на правом берегу реки Ишим, на поверхности мысов второй надпойменной террасы. Река в этом месте имеет широкую пойму (Сакенов, 2019: 295). На территории исследована каменная ограда, состоящая из двух погребальных камер. Правая погребальная камера — это каменный ящик, составленный из крупных плоских плит. У левой цисты стены могильной ямы выложены из плоских плит, уложенных плашмя.

Рис. 2. Могильник Ондирис 2. Погребальные конструкции (каменный ящик и циста) бронзового века.

Каменный ящик использован вторично племенами железного века. В цисте обнаружены останки кремированного человека эпохи бронзы

[Fig. 2. Ondiris 2 burial ground. Funeral structures (stone box and cist) of the Bronze Age. The stone box was reused by the Iron Age tribes. The remains of a cremated man of the Bronze Age were found in the cist.]

Правый каменный ящик $2 \times 1,2$ м, его северо-западный угол образован каменной кладкой. Ориентирована по линии запад – восток. На глубине – 0,60 м от верхней части плиты в ящике расчищен скелет человека. Погребенный лежал на спине в вытянутом положении, головой ориентирован на восток с отклонением на юг. Кости находились в анатомическом порядке, голова повернута на левую сторону, таз слегка смещен (Рис. 2). При расчистке погребальной камеры найден бронзовый наконечник стрелы. Основываясь на примененном погребальном обряде, исходя из положения костяка и принимая в расчет бронзовый наконечник стрелы, данное погребение датировано в пределах VII в. до н. э. и относится к раннесакскому времени. Захоронение является вторичным, вероятнее всего, ранее в каменном ящике был погребен представитель племени эпохи бронзы, об этом свидетельствуют материалы из погребальной камеры, примыкающей с южной стороны.

Вышеуказанная погребальная камера (циста) возведена из плитняка, пластины которого уложены друг на друга плашмя. Размеры цисты $2 \times 1,4$ м, ширина кладки 0,4–0,5 м, высота кладки стен цисты достигает 1 м (Рис. 2). При расчистке на дне цисты обнаружены скопление кальцинированных костей и фрагменты керамики, характеристика которых соответствует керамике, распространенной в бронзовом веке. По обломкам керамических изделий и погребальному обряду – кремации данная конструкция датируется бронзовым веком.

Еще одно интересное явление – это когда раннесакские племена использовали в качестве погребального сооружения руины жилищ с каменными стенами позднебронзового века. Позднебронзовое жилище обнаружено и изучено на территории поселения Шагалалы II. После исследования удалось его реконструировать. Жилище было наземным, размерами $6,6 \times 3,9$ м, прямоугольной формы с закругленными углами, максимальная высота стен 1,75 м. Каменные стены возводились без раствора, камни плотно подогнаны друг к другу, уложены в два ряда, использован способ привязки. Внутренний интерьер был прост, около юго-восточного угла находился очаг открытого типа круглой формы. Длина дома 6,60 м, ширина по внешним краям стены 4,50 м. Общая площадь 32,75 кв. м, полезная площадь составляла 30 кв. м. В культурном слое было собрано большое количество фрагментов керамики алексеевско-саргаринской археологической культуры позднебронзового века (Сакенов, 1918: 146–154).

При расчистке внутреннего пространства жилища на полу, в полутора метрах от торцевой стены был расчищен частично сохранившийся скелет человека. По останкам скелета и черепу удалось зафиксировать положение костяка. Погребенный лежал на спине, ориентирован головой на северо-запад, руки выпрямлены. Погребального инвентаря при нем не обнаружено. Были отобраны зубы индивида для радиоуглеродного датирования, анализы которого показали абсолютную датировку – VII в. до н. э.

Это погребение совершено представителями раннесакского социума. В качестве погребального сооружения они использовали руины жилища представителя племен позднебронзового века. На сегодняшний день на территории Казахстана это единственный пример захоронения раннесакского времени, совершенного в руинизированном жилище позднебронзового века.

На современном этапе на территории микрорайона изучены несколько курганов раннесакского времени (Ярыгин, Сакенов, 2015: 436–440). Интересное сочетание разновременных объектов показали материалы могильника Шагалалы V: в одной из двух впритык расположенных частей кургана с каменно-земляной насыпью расчищено погребение раннесакского времени, в другой части – погребение древнетюркского периода. Этот курган состоял из двух разновременных частей. Южная каменная выкладка диаметром 6 м, высотой 0,2 м относилась к погребению раннего железного века. Северная кольцеобразная структура была пристроена к ней позже – в период раннего Средневековья (Рис. 3).

Описание раннесакского погребения

Погребение выявлено на глубине 1,25 м. Костяк лежал вытянуто на спине в позе всадника, головой ориентирован в западный сектор. Возле левого предплечья зафиксирована берцовая кость животного. Руки вытянуты вдоль тела, около фаланг пальцев правой руки обнаружены два бронзовых наконечника стрел, вокруг которых фиксировались остатки органического тлена. В изголовье находились останки жертвенного животного: астрагал, тазовая и трубчатая кости мелкого рогатого скота. Рядом лежал бронзовый нож. С южной стороны от погребения выявлена грунтовая ступенька шириной 0,6 м. Эта деталь, а также смещение колодца могильной ямы и отличие заполнения на разных уровнях расчистки позволили вывести заключение, что погребальная конструкция являлась обрушившимся подбоем.

Устройство надмогильной конструкции аналогично множеству подобных установок, исследованных в ареале тасмолинской археологической культуры. Каменная насыпь и каменное кольцо в его основании в тех или иных сочетаниях встречаются от Южного Зауралья до Центрального Казахстана. Уступы или ступеньки неоднократно фиксировались в

могильных ямах тасмолинских погребений, некоторые из них могли быть частью архитектуры обрушившихся подбоев, например, курган 1 урочища Боганаты, курган 7 урочища Бектениз (Северный Казахстан), курган 2 могильника Иртяш 14, курган 4 Варненской группы (Южное Зауралье) (Хабдулина, 1994: 103–115; табл. 15; 17, II–III; Таиров, 2007: 177, 227; рис. 1, 21).

Обнаруженные около фаланг пальцев правой руки два бронзовых наконечника относятся к двум разным типам (Ярыгин, Сакенов, 2021: 23–28). По имеющимся аналогиям в раннесакских памятниках Казахстана и сопредельных регионов погребение под основной насыпью кургана Шагала V датируется VII–VI вв. до н. э.

Описание древнетюркского погребения

К вышеописанному кургану раннесакского времени в период раннего Средневековья с северной стороны было пристроено погребальное сооружение. Оно фиксируется на поверхности земли как каменная насыпь, образующая кольцеобразную форму, которая сложена из рваных камней. Древнетюркская каменная ограда прямоугольной формы, размерами 5,9 × 3,0 м. После расчистки каменной насыпи в центре была выявлена могильная яма. Могильная яма № 2 ориентирована длинной осью по линии запад – восток. Размеры ее 1,4 × 2,2 м. На глубине 1,5 м во входной яме обнаружено погребение коня. Тело животного ориентировано в противоположном направлении по отношению к погребенному человеку, то есть головой на запад. Поза традиционна: на животе, с поджатыми под себя ногами. Голова коня повернута к человеку. Погребение человека отделено от входной ямы вертикальным заслоном, сложенным из нескольких плоских камней. В северной стенке ямы расчищен подбой с погребением человека. Длина подбоя 2 м, ширина 0,6 м, высота 0,7 м. Погребенный ориентирован головой на восток. Лежал в вытянутом положении на спине, левая рука слегка согнута в локте. Фаланги кисти левой руки при этом лежали поверх большой берцовой кости. Правая нога вытянута, а левая согнута в колене и находится поверх правой, стопы сведены вместе. У погребенного в области левого уха находилась серьга с бусиной. В районе левого плеча обнаружен крупный фрагмент бронзового зеркала в виде полукруглой пластины, вторая часть изделия фиксируется в районе задних ног лошади. В области груди лежало пряслице, изготовленное из стенки гончарного сосуда.

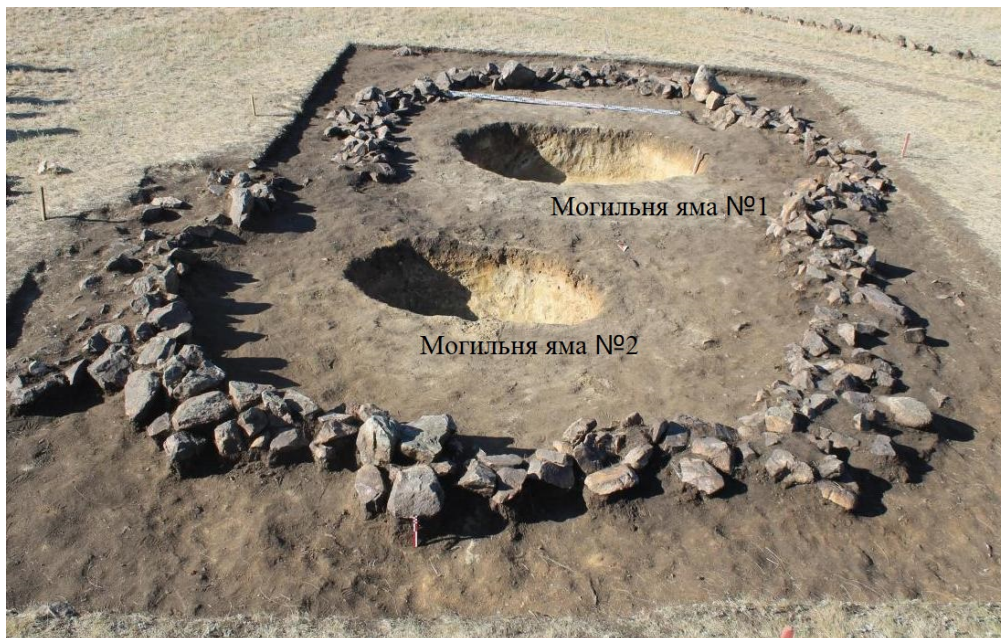

Рис. 3. Могильник Шагала V. В могильной яме № 1 исследовано мужское погребение раннесакского времени. В могильной яме № 2 – женское погребение древнетюркского времени
[Fig. 3. Shagalaly V burial ground. In burial pit No. 1, a male burial of the early Saka period was investigated. In burial pit No. 2, a female burial of the ancient Turkic period was found.]

В погребении ограды, пристроенной к кургану Шаггалалы V, были зафиксированы следующие этнокультурные детали погребального обряда: человек был погребен в подбое головой на восток в сопровождении лошади. Сопроводительное погребение лошади является одной из наиболее характерных черт древнетюркского погребального обряда. Соответствует традиционным представлениям о нем и размещение туши лошади относительно тела человека – слева, голова животного ориентирована в обратном направлении.

Значительный интерес представляет обнаруженное в исследуемом погребении пряслице. Это изделие характерно для женских погребений Алтая эпохи раннего Средневековья (Кубарев, 2005: 77, рис. 21; Мерц, Франк, 1996: 7–11). Обычно пряслица находят среди лошадиных костей, что позволило предположить их транспортировку в переметных сумках (Кубарев, 2005: 77). Датированным предметом в данном погребении является серьга. В целом она может быть отнесена к серьгам салтовского типа, которые получили широкое распространение в степной Евразии в эпоху раннего Средневековья. Аналогичные изделия были найдены при раскопках древнетюркских памятников в Курайской степи на Алтае (Курай II, Курай VI, Катанда, Узунтал). Алтайская сводка их приведена в монографии Г.В. Кубарева (Кубарев, 2005: 59–61, рис. 16). Таким образом, судя по форме серьги, получившей распространение в определенный хронологический период, погребение может датироваться второй половиной VIII–IX в (Хасенова и др., 2023: 18–34).

Таким образом материалы, исследованные комплексы, демонстрируют разнообразные погребально-поминальные ритуалы, практикуемые древним обществом изучаемого региона. Вышеописанные материалы дают нам возможность реконструировать религиозно-мировоззренческие взгляды населения эпохи бронзы. Собранные данные подверглись статистической обработке для выявления общих тенденций и особенностей, что обогатит археологические коллекции и будет способствовать более глубокому пониманию динамики развития древних обществ.

Выводы

Приведенные примеры погребальных сооружений отчетливо показывают многовековую историю заселения территории Шаггалалы-Кеноткельского археологического микрорайона. В данном регионе тысячелетиями проживали и осваивали его, сменяя друг друга, различные племена и археологические культуры. Имеющиеся материалы доказывают, что у каждого народа есть историческая память. В нашем случае подтверждением тому может служить следующее: 1) погребение № 3, где была использована погребальная конструкция раннебронзового века представителями саргаринско-алексеевской археологической культуры, которые, скорее всего, считали погребенных своими предками; 2) раннесакские племена использовали погребальные конструкции и руины жилищ эпохи позднего бронзового века, для них подобная погребальная практика была в порядке вещей. По всей видимости, они тоже связывали себя с этими племенами, считая их отдаленными предками; 3) сдвоенный курган Шаггалалы V, где на курганную насыпь раннесакского времени плотно было пристроено древнетюркское женское захоронение с конем. Историческая память каждого рода и племени о праотцах позволяла им оказываться возле могил и руин жилищ своих далеких пращуров.

Литература

- Акишев, 1959 — *Акишев К.А.* Памятники старины Северного Казахстана // ТИИАЭ. Том 7. Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1959. С. 3–31.
- Батанина, Куприянова, 2023 — *Батанина Н.С., Куприянова Е.В.* Погребения людей на укрепленном поселении Степное по результатам раскопок 2021 года. // Степное: новые горизонты. Коллективная монография / Под общ. ред. Е.В. Куприяновой. Челябинск: Изд-во Челябинского гос. университета, 2023.
- Епимахов, Петров, 2021 — *Епимахов А.В., Петров Ф.Н.* Радиоуглеродная хронология культурных традиций бронзового века Зауралья: по материалам поселения Левобережное (Синташта II). // Российская археология, 2021. № 3. С. 67–79.
- Зданович, 1973 — *Зданович Г.Б.* Стратиграфия поселения Новоникольское I // Археологические исследования в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1973. С. 113–127.
- Кубарев, 2005 — *Кубарев Г.В.* Культура древних тюрков Алтая (по материалам погребальных памятников).

Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2005. 400 с.

Логвин, Шевнина, 2008 — *Логвин А.В., Шевнина И.В.* Элитное погребение синташино-петровского времени с могильника Бестамак // VII исторические чтения памяти М.П. Грязнова: Сборник научных трудов I. Омск: Изд-во Омского государственного университета, 2008. С. 190–197.

Логвин, Шевнина, 2012 — *Логвин А.В., Шевнина И.В.* Погребения финальной бронзы некрополя Бестамак // Археология и история Сарыарки: Сборник научных статей, посвященный 70-летию В.В. Евдокимова. Караганда: Изд-во КарГУ, 2012. С. 146–158.

Лошакова, 2022 — *Лошакова Т.Н.* Погребения на поселениях эпохи бронзы Северо-Восточного Прикаспия. // Археология Казахстана. 2022. № 4 (18). С. 73–83. DOI: 10.52967/akz2022.4.18.73.83

Мерц, 2015 — *Мерц И.В.* Керамика раннего бронзового века поселения Шидертинское-2 и могильника Шидерты-10 // Вестник археологии, антропологии и этнографии, 2015. № 2. С. 28–37.

Мерц, Франк, 1996 — *Мерц В.К., Франк Д.А.* Раскопки у села Мичурино // Сохранение и изучение наследия Алтайского края. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1996. С. 71–76.

Новикова, 2011 — *Новикова О.И.* Интрамуральные погребения эпохи бронзы Западной Сибири: проблемы интерпретации. // Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. Том I. СПб. – М. – Великий Новгород: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт истории материальной культуры Российской академии наук. СПб, 2011. С. 261–262.

Сакенов, 2018 — *Сакенов С.К.* Новый тип жилища поселения Шаггалалы II // Маргулановские чтения – 2018. Духовная модернизация и археологическое наследие: Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2018. С. 146–154.

Сакенов, 2019 — *Сакенов С.К.* Погребальные комплексы эпохи бронзы в Акмолинском Приишимье // Образование, наука и технологии: проблемы и перспективы: Сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции. М.: Индивидуальный предприниматель Туголуков А.В., 2019. С. 290–297.

Таиров, 2007 — *Таиров А.Д.* Кочевники Урало-Казахстанских степей в VII–VI вв. до н. э. Челябинск: ЮУрГУ, 2007. 274 с.

Ткачев, 2010 — Ткачев В.В. Вторичные захоронения из алакульских памятников в южных отрогах уральских гор. // Известия Самарского научного центра Российской академии наук, 2010. Т. 12. № 6. С. 258–264.

Усманова, 1992 — *Усманова Э.Р.* Обряд вторичного погребения в андроновском ритуале (по материалам могильника Лисаковский) // Маргулановские чтения. Петропавловск: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 1992. С. 54, 55.

Хабдулина, 1994 — *Хабдулина М.К.* Степное Приишимье в эпоху раннего железа. Алматы: Ракурс, 1994. 170 с.

Хасенова и т.д., 2023 — *Хасенова Б., Сакенов С., Нускабай А.* Женское погребение тюркского времени из кургана Шаггалалы V. // *Turkic Studies Journal*, 2023. С. 18–34. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-18-34>

Ярыгин, Сакенов, 2015 — *Ярыгин С.А., Сакенов С.К.* Колчаный набор раннесакских племен верховьев р. Шаггалалы // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этнокультурных процессов Степной Евразии: Сборник научных статей, посвященный памяти К.А. Акишева. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2015. С. 436–440.

Ярыгин, Сакенов, 2021 — *Ярыгин С.А., Сакенов С.К.* Раннесакское погребение могильника Шаггалалы V // Маргулановские чтения-2021: Материалы Международной научно-практической конференции «Великая степь в контексте этнокультурных исследований». Т. 2. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2021. С. 23–28.

References

Akishev, 1959 — *Akishev K.A.* Pamyatniki stariny Severnogo Kazakhstana [Ancient monuments of Northern Kazakhstan]. Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1959. Pp. 3–33. (In Russ.).

Batanina, Kupriyanova, 2023 — *Batanina N.S., Kupriyanova E.V.* Pogrebeniya lyudey na ukreplonnom poselenii Stepnoye po rezul'tatam raskopok 2021 goda [Burials of people at the fortified settlement of Stepnoye based on the results of excavations in 2021]. Stepnoye: novyye gorizonty. Kollektivnaya monografiya. Under the general. ed. E.V. Kupriyanova. Chelyabinsk: Chelyabinsk State university Publishing House, 2023. (In Russ.).

Epimakhov, Petrov, 2021 — *Epimakhov A.V., Petrov F.N.* Radiouglerodnaya khronologiya kul'turnykh traditsiy bronzovogo veka Zaural'ya: po materialam poseleniya Levoberezhnoye (Sintashta II) [Radiocarbon chronology of cultural traditions of the Bronze Age of the Trans-Urals: based on materials from the settlement of Levoberezhnoe (Sintashta II)]. *Russian Archeology*, 2021. No. 3. Pp. 67–79. (In Russ.).

Khabdulina, 1994 — *Khabdulina M.K.* Stepnoye Priishim'ye v epokhu rannego zheleza [Steppe Priishimye in the Early Iron Age]. *Almaty: Rakurs*, 1994. 170 p. (In Russ.).

Khasenova, Sakenov, Nuskabay, 2023 — *Khasenova, B., Sakenov, S., Nuskabay, A.* Female burial of the Turkic period from the Shagalaly V mound. *Turkic Studies Journal*, 2023. Pp. 18–34. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-18-34>. (In Russ.).

Kubarev, 2005 — *Kubarev G.V.* Kul'tura drevnikh tyurok Altaya (po materialam pogrebal'nykh pamyatnikov) [Culture of the ancient Turks of Altai (based on materials from funeral monuments)]. *Novosibirsk: Publishing house of the Institute of Archeology and Ethnography SB RAS*, 2005. 400 p. (In Russ.).

Logvin, Shevnina, 2008 — *Logvin A.V., Shevnina I.V.* Elitnoye pogrebeniye sintashtino-petrovskogo vremeni s mogil'nika Bestamak [Elite burial of the Sintashtino-Petrovsky time from the Bestamak burial ground]. VII. istoricheskiye chteniya pamyati M.P. Gryaznova: Sbornik nauchnykh trudov I. Resp. ed. S.F. Tataurov, I.V. Tolpeko. Omsk: Omsk State University Publishing House, 2008. Pp. 190–197. (In Russ.).

Logvin, Shevnina, 2012 — *Logvin A.V., Shevnina I.V.* Pogrebeniya final'noy bronzy nekropolya Bestamak [Burials of the final bronze of the Bestamak necropolis]. *Arkheologiya i istoriya Saryarki: Sbornik nauchnykh statey, posvyashchenny 70-letiyu V.V. Yevdokimova*. Karaganda: Publishing house of KarSU, 2012. Pp. 146–158. (In Russ.).

Loshakova, 2022 — *Loshakova T.N.* Pogrebeniya na poseleniyakh epokhi bronzy Severo-Vostochnogo Prikaspiya [Burials in Bronze Age settlements of the North-Eastern Caspian region]. *Archeology of Kazakhstan*, 2022. Pp. 73–83. DOI: 10.52967/akz2022.4.18.73.83. (In Russ.).

Merts, 2015 — *Merts I.V.* Keramika rannego bronzovogo veka poseleniya Shidertinskoye-2 i mogil'nika Shiderty-10 [Early Bronze Age ceramics from the Shidertinskoye-2 settlement and the Shiderty-10 burial ground]. *Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii*, 2015. No. 2. Pp. 28–37. (In Russ.).

Merts, Frank, 2015 — *Merts V.K., Frank D.A.* Raskopki u sela Michurino [Excavations near the village of Michurino]. *Sokhraneniye i izucheniye naslediya Altayskogo kraya*. Barnaul: Publishing house Altai university, 2015. Pp. 71–76. (In Russ.).

Novikova, 2011 — *Novikova O.I.* Intramural'nyye pogrebeniya epokhi bronzy Zapadnoy Sibiri: problemy interpretatsii [Intramural burials of the Bronze Age in Western Siberia: problems of interpretation]. // Proceedings of the III (XIX) All-Russian Archaeological Congress. St. Petersburg – Moscow – Veliky Novgorod: Publishing house: Federal State Budgetary Institution of Science Institute of the History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences, 2011. Vol. I. Pp. 261–262. (In Russ.).

Sakenov, 2018 — *Sakenov S.K.* Novyy tip zhilishcha poseleniya Shagalaly II [New type of dwelling for the settlement of Shagalaly II]. «Margulanovskiy chteniye-2018. Dukhovnaya modernizatsiya i arkheologicheskoye naslediy»: Sbornik materialov Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Almaty: Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, 2018. Pp. 146–154. (In Russ.).

Sakenov, 2019 — *Sakenov S.K.* Pogrebal'nyye komplekсы epokhi bronzy v Akmolinskom Priishim'ye [Funeral complexes of the Bronze Age in the Akmolinsk region]. Under the general. ed. A.V. Tugolukova, Publisher: Individual entrepreneur Tugolukov A.V. (Moscow), 2019. Pp. 290–297. (In Russ.).

Tairov, 2007 — *Tairov A.D.* Kochevniki Uralo-Kazakhstanskikh stepy v VII–VI vv. do n.e. [Nomads of the Ural-Kazakh steppes in the 7th–6th centuries BC]. Chelyabinsk: YUUrGU, 2007. 274 p. (In Russ.).

Tkachev, 2010 — *Tkachev V.V.* Vtorichnyye zakhoroneniya iz alakul'skikh pamyatnikov v yuzhnykh otrogakh ural'skikh gor [Secondary burials from Alakul sites in the southern spurs of the Ural Mountains]. *News of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences.*, 2010. Vol. 12. No. 6. Pp. 258–264. (In Russ.).

Usmanova, 1992 — *Usmanova E.R.* Obryad vtorichnogo pogrebeniya v andronovskom rituale (po materialam mogil'nika Lisakovskiy) [Rite of secondary burial in the Andronovo ritual (based on materials from the Lisakovsky burial ground)]. *Margulanovskiy chteniye*. Petropavlovsk: Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, 1992. Pp. 54–55. (In Russ.).

Yarygin, Sakenov, 2021 — *Yarygin S.A., Sakenov S.K.* Rannesakskoye pogrebeniye mogil'nika Shagalaly V [Early Sak burial of the Shagalaly V burial ground]. *Margulanovskiy chteniye-2021: Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Velikaya step' v kontekste etnokul'turnykh issledovaniy»*. V. 2. Almaty: Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, 2021. Pp. 23–28. (In Russ.).

Yarygin, Sakenov, 2015 — *Yarygin S.A., Sakenov S.K.* Kolchannyj nabor rannesakskih plemen verhov'ev r. Shagalaly [Quiver set of early Saka tribes from the upper reaches of the river. Shagalaly]. *Sakskaya kul'tura Saryarki v kontekste izucheniya etnokul'turnykh processov Stepnoj Evrazii: Sbornik nauchnykh statey, posvyashchenny pamyati K.A. Akisheva*. Almaty: NICIA «Begazy-Tasmola», 2015. Pp. 436–440. (In Russ.).

Zdanovich, 1973 — *Zdanovich G.B.* Stratigrafiya poseleniya Novonikol'skoye I [Stratigraphy of the Novonikol'skoye I settlement]. *Archaeological research in Kazakhstan*. Alma-Ata: Nauka, 1973. Pp. 113–127. (In Russ.).

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

Деннингхаус В., Джиеналиев Е.К., Раздыков С.З. XIX ҒАСЫРДЫҢ 2 ЖАРТЫСЫ МЕН XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ НЕМІСТЕРДІҢ ҚАЗАҚСТАНДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ БЕЙІМДІЛІГІНІҢ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ.....	289
Серғалиев М.Х. ТАРИХИ ЖАДЫ: ӘСКЕРИ КОЛЛАБОРАЦИОНИЗМНІҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН ШАРТТАРЫ («ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫ» МЫСАЛЫНДА).....	303

ТАРИХ

Асылбекова Ж. М.-А., Апендиев Т.Ә., Омарова Г.А. 1991–2009 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТЫЛУ МӘСЕЛЕСІ ЖӨНІНДЕ.....	318
Жиренов А.А., Ошан Ж. «МУ‘ИЗЗ АЛ-АНСАБ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ШАҒАТАЙ ХАН УӘЗІРЛЕРІ.....	333
Ибраева А.Ғ., Мәлікова С.З., Темірханова Ә.С. АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ АЙДАРХАН ТҮРЛЫБАЕВ ПЕН ЕРЕЖЕП ИТБАЕВТЫҢ ҚЫЗМЕТІ...347	347
Қабыл А.Ә., Түрсүн Х.М., Әбікей А.М. АУАҚӨШУШІЛЕР – САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ.....	361
Қапбаров Г.Ш., Шашаев Ә.К., Қарибаев С.У. ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ АЛҒАШҚЫ ЖИЫРМА ЖЫЛДЫҒЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХИ-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ (1991–2011 ЖЖ.).....	373
Қасымбекова М.Ә. БАТЫС ЖӘНЕ РЕСЕЙ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ СОПЫЛЫҚТАҒЫ ӘУЛИЕЛІК МӘСЕЛЕСІ...387	387
Қуанбай О.Б. АБЫЛАЙ СҰЛТАННЫҢ БАШҚҰРТ КӨТЕРІЛІСІ САЛДАРЫНА ЫҚПАЛЫ (1735–1740 жж.).....	398
Қозыбаева М.М., Қаипбаева А.Т. ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖӘНЕ МАРГИНАЛДАР: САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРЫЛҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ МЕН БЕЙІМДЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	411
Нурпенсова Э.Т., Әбіл Е.А., Буканова Р.Г. ЕЛДЕС ОМАРОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ.....	424
Оралова А.А. ҚОЖАБЕРГЕН САРДАРДЫҢ ШЫҒУ ТЕГІ МЕН КҮРЕСКЕРЛІК КЕЛБЕТІ ТУРАЛЫ КЕЙБІР ДЕРЕКТЕР...435	435
Стамшалов Е.И. XX ҒАСЫРДЫҢ 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚЫТАЙ МЕН КЕҢЕСТІК РЕСЕЙ ШЕКАРА ҚЫЗМЕТТЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ.....	447
Төлебаев Т.А., Құрманалина Н.Н., Илгидаева С.М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АРХИВ ІСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....	462
Уалтаева А.С., Марғұлан А.С., Омарова Г.А. XX ҒАСЫРДЫҢ 20–30 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАН ДАМУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ФЕНОМЕНІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	478
Ужкенов Е.М., Смағұлов Б.К. «ҚАЗАҚ ОРДАСЫНАН» «ҚЫРҒЫЗ ДАЛАСЫНА» ДЕЙІН: ОРЫС ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТЕРРИТОРИЯСЫН ҚАБЫЛДАУДЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ (XVI – XX Ғ. БАСЫ).....	492

АНТРОПОЛОГИЯ

Сакенов С. ТАРИХИ КЕЗЕҢДЕГІ ҚОСЫМША ЖЕРЛЕУ ҚҰРЫЛЫСТАРЫН ЖӘНЕ ҚАБІРЛЕРДІ ЕКІНШІ РЕТ ПАЙДАЛАНУЫ (СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ).....	507
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИИ

Деннингхаус В., Джиеналиев Е.К., Раздыков С.З. ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ АДАПТАЦИИ НЕМЦЕВ В КАЗАХСТАНЕ ВО 2 ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.....	289
Сергалиев М.Х. ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ: ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ ВОЕННОГО КОЛЛАБОРАЦИОНИЗМА НА ПРИМЕРЕ «ТУРКЕСТАНСКОГО ЛЕГИОНА».....	303

ИСТОРИЯ

Асылбекова Ж. М-А., Апендиев Т.А., Омарова Г.А КВОПРОСУ О ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В 1991–2009 ГГ.....	318
Жиренов А.А., Ошан Ж. ВИЗИРИ ЧАГАТАЙ ХАНА В ТРУДЕ «МУ‘ИЗЗ АЛ-АНСАБ».....	333
Ибраева А.Г., Маликова С.З., Темирханова А.С. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЙДАРХАН ТУРЛЫБАЕВА И ЕРЕЖЕП ИТБАЕВА В ПЕРИОД ДВИЖЕНИЯ АЛАШ.....	347
Кабыл А.А., Турсун Х.М., Абикей А.М. ОТКОЧЕВНИКИ – ЖЕРТВЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИИ.....	361
Капбарова Г.Ш., Шашаев А.К., Карибаев С.У. ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА В ПЕРВОМ ДВАДЦАТИ ЛЕТИ НЕЗАВИСИМОСТИ (1991–2011 ГГ.).....	373
Касимбекова М.А. ПРОБЛЕМА СВЯТОСТИ В СУФИЗМЕ В ТРУДАХ ЗАПАДНЫХ И РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ....	387
Куанбай О.Б. ВЛИЯНИЕ АБЫЛАЙ-СУЛТАНА НА ПОСЛЕДСТВИЯ БАШКИРСКОГО ВОССТАНИЯ (1735–1740 гг.).....	398
Козыбаева М.М., Каипбаева А.Т. ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ И МАРГИНАЛЫ В ГОРОДАХ КАЗАХСТАНА В 1920–1930-Х ГГ.: ПРАВОВОЙ СТАТУС И ПРОБЛЕМЫ АДАПТАЦИИ ЛИШЕНЦЕВ.....	411
Нурпенсова Э.Т., Абиля Е.А., Буканова Р.Г. ЖИЗНЬ И ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕЛДЕСА ОМАРОВА.....	424
Оралова А.А. НЕКОТОРЫЕ ИСТОЧНИКИ О ПРОИСХОЖДЕНИИ И БОЕВОМ ОБЛИКЕ САРДАРА КОЖАБЕРГЕНА.....	435
Стамшалов Е.И. ПОГРАНИЧНЫЕ СЛУЖБЫ КИТАЯ И СОВЕТСКОЙ РОССИИ И КАЗАХСКИЕ БЕЖЕНЦЫ В 20-Е ГОДЫ XX ВЕКА.....	447
Тулбаев Т.А., Курманалина Н.Н., Илгидаева С.М. ИССЛЕДОВАНИЕ АРХИВНОГО ДЕЛА В РЕСУПУБЛИКЕ КАЗАХСТАНА.....	462
Уалтаева А.С., Маргулан А.С., Омарова Г.А. ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНА РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА В 20–30-Х ГГ. XX ВЕКА.....	478
Ужкенов Е.М., Смагулов Б.К. ОТ «КАЗАЧЬЕЙ ОРДЫ» ДО «КИРГИЗСКОЙ СТЕПИ»: ЭВОЛЮЦИЯ ВОСПРИЯТИЯ ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА В РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (XVI – НАЧАЛЕ XX ВВ.).....	492

АНТРОПОЛОГИЯ

Сакенов С. ПРИСТРОЙКИ И ВТОРИЧНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОГРЕБАЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ В РАЗНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПЕРИОДЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА).....	507
--	-----

CONTENTS

THEORY OF METHODOLOGY

Denninghaus V., Jiynaliyev Ye.K., Razdykov S.Z.

HISTORICAL ASPECTS OF ECONOMIC AND CULTURAL ADAPTATION OF GERMANS IN KAZAKHSTAN IN THE 2ND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES.....289

Sergaliev M.Kh.

HISTORICAL MEMORY: REASONS AND CONDITIONS OF MILITARY COLLABORATION BY THE EXAMPLE OF THE «TURKESTAN LEGION».....303

HISTORY

Assylbekova Zh.M.-A., Apendiyev T.A., Omarova G.A.

ON THE ISSUE OF EMPLOYMENT OF THE POPULATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN 1991–2009.....318

Zhirenov A.A., Oshan Zh.

THE VIZIERS OF CHAGATAI KHAN IN THE WORK "MU'IZZ UL-ANSAB".....333

Ibrayeva A.G., Malikova S.Z., Temirkhanova A.S.

ACTIVITIES OF AIDARKHAN TURLYBAYEV AND EREZHEP ITBAEV DURING THE ALASH MOVEMENT.....347

Kabyl A., Tursun Kh., Abikey A.

NOMAD MIGRANTS AS VICTIMS OF POLITICAL REPRESSIONS.....361

Kapbarova G., Shashaev A. Karibaev S.

HISTORY-DEMOGRAPHIC SITUATION OF SOUTHERN KAZAKHSTAN DURING THE FIRST TWENTY YEARS OF INDEPENDENCE (1991–2011).....373

Kasimbekova M.A.

THE PROBLEM OF HOLINESS IN SUFISM IN THE WORKS OF WESTERN AND RUSSIAN RESEARCHERS.....387

Kuanbay O.B.

ABLAI SULTAN'S INFLUENCE ON THE CONSEQUENCES OF THE BASHKIRS REBELLION (1735–1740).....398

Kozybayeva M.M., Kaipbayeva A.T.

POLITICAL REPRESSIONS AND MARGINALIZED PEOPLE IN THE CITIES OF KAZAKHSTAN IN THE 1920–1930S: LEGAL STATUS AND PROBLEMS OF ADAPTATION OF DISENFRANCHISED PEOPLE.....411

Nurpeissova E.T., Abil Ye., Bukanova R.

THE LIFE AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF ELDES OMAROV.....424

Oralova A.A.

SOME SOURCES ABOUT THE ORIGIN AND BATTLE APPEARANCE OF SARDAR KOZHABERGEN.....435

Stamshalov Ye.I.

BORDER SERVICES OF CHINA AND SOVIET RUSSIA AND KAZAKH REFUGEES IN THE 20S OF THE XX CENTURY.....447

Tulebaev T.A., Kurmanalina N.N., Ilgidaeva S.M.

RESEARCH OF ARCHIVAL BUSINESS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....462

Ualtayeva A.S., Margulan A.S., Omarova G.A.

FORMATION OF THE SOCIO-CULTURAL PHENOMENON OF KAZAKHSTAN DEVELOPMENT IN THE 20–30S OF THE 20TH CENTURY.....478

Ujkenov E.M., Smağulov B.Q.

FROM THE “KAZAK HORDE” TO THE “KIRGIZ STEPPE”: THE EVOLUTION OF UNDERSTANDING THE TERRITORY OF THE KAZAK KHANATE IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY (XVI – EARLY XX CENTURIES).....492

ANTHROPOLOGY

Sakenov S.

EXTENSIONS AND SECONDARY USE OF FUNERAL STRUCTURES IN DIFFERENT HISTORICAL PERIODS (BASED ON MATERIALS OF NORTHERN KAZAKHSTAN).....507

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2024. 11 (2)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Копеева С.Ж.

Жарияланған күні: 25.06.2024.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 21,125.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК Тел.: +7 (727)
261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй